

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

E számunk a

Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg

133. ÉVFOLYAM

BUDAPEST

2020. 1. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bálint Ferenc, muzeológus (Hadtörténeti Múzeum); *Czirók Zoltán*, történész, hatósági ügyintéző (Vas Megyei Kormányhivatal, Szombathelyi Járási Hivatal); *Csorba György*, történész, kutató munkatárs (Országgyűlés Hivatala, Közgýűjteményi és Közművelődési Igazgatóság, Képviselői Információs Szolgálat); *Farkas Kornél*, történész, főmuzeológus (Szépművészeti Múzeum); *Kemény Krisztián*, levéltáros (Hadtörténelmi Levéltár); *Kenyeres István*, PhD, főigazgató (Budapest Főváros Levéltára); *Kordé Nóra*, muzeológus (Türr István Múzeum, Baja); *Krámlí Mihály*, PhD, kutató (Hadtörténeti Intézet); *Polgár Balázs*, PhD, régész-muzeológus (Hadtörténeti Múzeum); *Molnár Antal*, az MTA doktora, igazgató (BTK Történettudományi Intézet), *Pórszász Anna*, régész (Kuny Domokos Múzeum, Tata); *Schramek László Péter*, PhD, igazgató (Pest Megyei Levéltár); *Soós Péter*, muzeológus, igazgató (Hadtörténeti Múzeum); *Süli Attila*, PhD, kutató (Hadtörténeti Intézet); *Szakály Sándor*, az MTA doktora, főigazgató (VERITAS Intézet), egyetemi tanár (Károli Gáspár Református Egyetem); *Ványai Márton*, történész; *Veszprémy László*, az MTA doktora, igazgató (Hadtörténeti Intézet)

A rezüméket és a tartalomjegyzékeket *Kántás Balázs* (angol),
Márkus Andrea (francia), *Nasinszky Dezső* (orosz) és *Zachar Viktor Kristóf* (német) fordította.

A Szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Az MTA IX. Osztály Hadtudományi Bizottsága által „A” kategóriába sorolt, referált folyóirat

Főszerkesztő: *Kincses Katalin Mária*
Szerkesztő: *Somogyi Gréta*

Szerkesztőbizottság:

B. Szabó János, Balla Tibor, Bona Gábor, Bonhardt Attila, Czigány István, Csikány Tamás, Dombrády Lóránd, Germuska Pál, Hermann Róbert (a szerkesztőbizottság elnöke), *Horváth Miklós, Kedves Gyula, Kelenik József, Kincses Katalin Mária, Kiss Gábor, Kovács Vilmos, Lázár Balázs, Lenkefi Ferenc, Mészáros Kálmán, Okváth Imre, Pollmann Ferenc, Szabó Péter, Szakály Sándor, Számvéber Norbert, Varga J. János, Veszprémy László*

Tanácsadó testület:

Ágoston Gábor, Hajdu Tibor, M. Szabó Miklós, Markó György, Pálffy Géza, Sallay Gergely Pál, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Tóth Ferenc

Kiadja: a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum
A kiadásért felel: a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnoka

© Szerzők, fordítók, szerkesztők, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2020

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: 1250 Budapest, Pf. 7.
Telefon: 325-16-00, e-mail: hadtortenelmi.kozlemenyek@gmail.com
Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: egy évre 4000,- Ft, negyedévre 1000,- Ft

Előfizetésben terjeszti:

a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Hírlapterjesztési Központban (1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., postacím: 1900 Budapest, tel.: 06-1-477-64-06).
További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu

Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben

TANULMÁNYOK

CZIRÓK ZOLTÁN

VITÉZ MAKLÁRY (MACOUREK) BÉLA REPÜLŐTISZT PÁLYAFUTÁSA*

Családtörténeti mozaikok

Macourek Béla – teljes nevén Macourek Béla Lajos Vilmos – 1889. február 4-én a Pozsony vármegyei Nebojszán (ma: Galanta városrésze, Szlovákia) látta meg a napvilágot,¹ egy meglehetősen tehetős család negyedik gyermekeként. A családfő, Macourek Lajos 1866-ban született a morvaországi Lipníken (ma: Lipník nad Bečvou, Csehország),² és az egykori váci káptalani uradalom üllői bérlőjeként befolyásos embernek számított. Felesége, Gregor Mária hat gyermekkel ajándékozta meg férjét.³

A család valamikor az 1800-as évek végén költözött Üllőre, és az édesapa 1924-ig volt az összesen 3000 magyar hold területű uradalmi birtok – amely Monor, Vasad és Vecsés községek határába is elnyúlt – bérlője, e mellett a Somogy vármegyei Gálosfán is bérelt gróf Festetich Páltól 3800 magyar holdnyi területet.⁴ Ám a pesti lapoknál a legnagyobb hírnek mégis az számított, amikor Macourek Lajos 1910 végén vagy 1911 elején megvásárolta gróf Batthyány Zsigmond és neje Horvátországban levő 5600 hold kiterjedésű klenovnikai uradalmát, a kivételesnek mondható 1 400 000 koronáért.⁵

Az üllői gazdaság központja a Gyár utcai major volt, de a család a Nagykastélyban (vagy Nagyudvarban) lakott (ma: Üllő, Pesti út 78.) egészen 1924-ig, amikor a bérlet lejár-

* E helyen szeretném megköszönni a tanulmány alapját képező kutatásokhoz nyújtott nélkülözhetetlen segítségét az Österreichisches Kriegsarchiv állandó magyar delegációja korábbi tagjainak, Domokos Györgynek, Kiss Gábornak, Lázár Balázsnak és Számvéber Norbertnek, továbbá a Maklár családnek és különösen Maklár Bélának.

¹ Matricula Baptisatorum, Galanta, 12/1889. In: www.familysearch.org (A letöltés időpontja: 2017. december 13.)

² A gyermekek születési anyakönyvi bejegyzéseinél az édesapa származási helyeként feltüntetett település: Troubek, Morvaország (ma: Troubky, Csehország), amely kb. 20 km-re NY-DNy-ra fekszik Lipníktól, szintén a Bečva folyó partján.

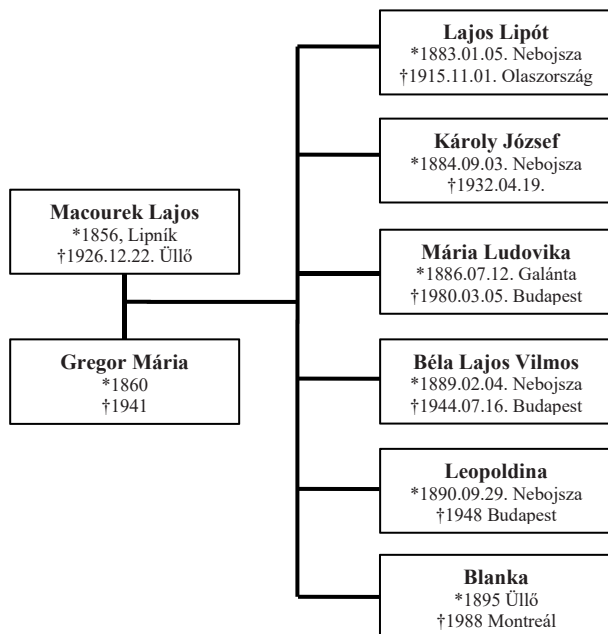
³ A szlovák területen világra jött testvérek születési anyakönyvi bejegyzései: Matricula Baptisatorum, Galanta, 4/1883., 74/1884., 95/1886., 92/1890. In: www.familysearch.org (A letöltés időpontja: 2017. december 13.)

⁴ Macourek Lajos 1886-ban még a nebojszai uradalom intézőjeként nyilatkozott gazdálkodási kérdésekben, 1891-től viszont már mint üllői föld(birtok)bérlő, illetve uradalom/birtokigazgatóként adta fel hirdetéseit. Széleskörű gazdasági tevékenységének az 1910-es adatok szerinti fő profilja az 1200 holdon folytatott rozstermelés volt, valamint az 50 hold legelőn történő, 536 szarvasmarhából álló állomány tartása, emellett 18 holdnyi területen szőlőt is termesztett. *Borovszky* 1911. 86., 138. o.

⁵ Nagy birtoküzlet. *Pesti Napló*, 1911. január 21. 10. o.; Nagy birtokeladás. *Pesti Hírlap*, 1911. február 17. 13. o. Güterverkehr. *Wiener Landwirtschaftliche Zeitung*, 1911. február 8. 111. o. Mind a területet (4200, ill. 5700 hold), mind a vételárat (1 200 000, ill. kb. 1 500 000 korona) illetően a fentiekől eltérő információk is napvilágot láttak.

tát követően valószínűleg az Ócsai út 2. szám alatti épület északi oldalába költöztek a szülők.⁶ Macourek Lajos 1926. december 22-én 13.30-kor, rövid szenvedést követően távozott az élők sorából,⁷ a családi visszaemlékezések szerint: „mint egy koldus halt meg, spekulánsokra hallgatva egész vagyonát elvesztette. A legnagyobbat, úgy emlékszem, egy sajtgyár megvásárlásával bukta. Nem szabadott volna elkezdenie börfézni.”⁸

A Macourek család kétgenerációs leszármazási táblája

Tüzérből repülő

Macourek Béla kisgyermekkorát a fenti családi körülmények határozták meg, majd elemi iskolai tanulmányai, valamint a gimnázium hat osztálya után a debreceni Mezőgazdasági Akadémián tanult három évig. Ezután önkéntesnek jelentkezett a hadsereghez, és az 1909/1910. évi szemeszterben, mint utolsó éves önkéntes sikeresen levizsgázott az 5. tábori tüzérdandárnál, Pozsonyban. 1909. október 6-án, még a vizsgát megelőzően, az 5. lovas

⁶ *Fehér – Fehérné* 2016. 12. o. Macourek Lajos Üllő község társadalmi életének irányításában és fejlődésében is komoly szerepet vállalt, ennek részleteihez lásd a hivatkozott írást.

⁷ Temetésére 1926. december 25-én 15.00-kor került sor. Földi maradványait – több családtagjával együtt – jelenleg is az üllői temetőben található sírhely őrzi. Halálozás. *Újság*, 1926. december 24. 8. o.; Halálozás. *Köztelek*, 1927. január 1. 10. o.

⁸ A Macourek család személyes történeteiről Zimmer Tódorné (szül. Macourek Mária) lánya, Zimmer Mária írt terjedelmes naplót, érdekesítő és élménydús leírásaiból azonban elsősorban Macourek Lajos családfőjéről és a helyen csak nagyon korlátozott terjedelemben van lehetőség közölni. A napló részletei ifj. Maklár Béla szíves közreműködésével kerültek felhasználásra.

tüzérsztályhoz nyert beosztást.⁹ 1911. január 1-jén tartalékos kadéttá (hadapróddá) nevezték ki, és az alakulatnál töltött két éve alatt két fegyveres gyakorlatot teljesített. A felettesei által írt jellemzésekből a következőket tudhatjuk meg Macourekéről: „Szilárd, férfias jellem. Komoly, nyugodt kedélyű. Jó szellemi képességekkel és helyes felfogással bír. Szolgálatban, mely iránt érdeklődik, iparkodó. Előjárókkal szemben engedelmes és iparkodó, egyenrangúak iránt barátságos és előzékeny, alantasok iránt a szolgálat kötelmeinek megfelelő. Igen jó modorú. Szolgálati állása követelményeinek jól megfelel és az ehhez szükséges ismereteket és ügyességeket megfelelő mértékben bírja. A lőszakmában jó ismeretei vannak, gyakorlatilag itt nincs kipróbálva. Lőügyekben igen jó ismeretei vannak, igen jó és higgadt gondolkodású lovas. Háború esetén mint felderítő vagy mozdonyos tszt meglehetősen jól, mint szakaszparancsnok jól képesített és mint ilyen kiképezve.”¹⁰

E helyen érdemes kitékintést tenni a honvéd tüzérség megszervezésére, amely – a honvédség légkésőbb létrehozott fegyvernemeként – az 1912-ben megalkotott véderőtörvényhez köthető. Ennek keretében ugyanis Hazai Samu honvédelmi miniszter követelésére a honvédtüzérség megszervezéséről szóló paragrafus is helyet kapott. Az első időszakban két tábori ágyús ezredet (1. és 8.), valamint nyolc önálló tábori ágyús osztályt (1–8.) állítottak fel fokozatosan. 1913 januárjában megalakultak a törzsek, februárban az ütegek és a többi alosztályok, így február végére lényegében minden elkészült. Március 1-jével helyezték át a cs. és kir. tüzérségtől a tszteket, a legénységet és a lovakat a honvédség állományába, így ezt a napot a honvédtüzérség megalakulási napjának tekinthetjük.¹¹ Ezen átszervezések keretében került Macourek is 1913. január 1-jén a m. kir. 3. honvéd tábori ágyús osztályhoz Nyitrára, ahol egy újabb fegyveres gyakorlatot abszolválta,¹² 1914. január 1-jével pedig tartalékos hadnaggyá nevezték ki.¹³

A háborús veszély növekedésével gyorsítottak a honvéd tüzérség szervezésén. 1914 tavaszán az eddigi nyolc önálló osztálytörzs összevonásával és kiegészítésével a honvéd tüzérség nyolc tábori ágyús ezredből és egy lovas tüzérsztályból állt. Az új alakulatokat értelemszerűen nem lehetett kizárólag újoncokból megszervezni, ezért más egységektől is érkeztek tsztek, altisztek, legénység, de még idomított lovak is.¹⁴ Macoureket április 1-jén vezényelték át az egyik új tüzéregységhez, az 1. honvéd lovas tüzérsztályhoz, amelynek parancsnoki tsztét ekkor Reschfellner Antal alezredes töltötte be.¹⁵ A cs. és kir. 6. (miskolci) és a 7. (kisszentmiklósi) lovas tüzérsztályokból frissen felállított lovas tüzérsztály az osztályparancsnokságból és az 1–3. ütegekből állt, Szeged állomáshellyel, kiegészítését pedig a kassai VI. és a temesvári VII. hadtest területéről kapta.¹⁶

⁹ Az alakulat 1908. április 6-án a cs. és kir. V. hadtest-tüzérezred lovas ütegosztályából keletkezett, az egész osztály és a pótüteg állomáshelye Komárom volt, kiegészítését a pozsonyi V. hadtest területéről kapta.

¹⁰ HL Akvi. 1117. A tszti anyakönyve szerint Macourek a fentiekben túl tökéletesen beszélt és írt németül, gazdászként pedig évi 2500 korona bevétellel rendelkezett.

¹¹ *Felszeghy* 1939. 108. o.

¹² RK 48. sz. 1912. december 31. 594. o.; *Budapesti Közlöny*, 1913. január 3. 7. o.; HL Akvi. 1117.

¹³ RK 70. sz. 1913. december 31. 723. o. Macourek rangszáma: 83. A vonatkozó rendelet száma: 18 863/el. sz. 1913. december 27.; *Budapesti Közlöny*, 1914. január 1. 5. o.

¹⁴ *Felszeghy* 1939. 108., 110. o.

¹⁵ RK 10. sz. 1914. március 7. 118. o. A vonatkozó rendelet száma: 3140/el. sz. 1914. március 3.

¹⁶ *Felszeghy* 1939. 120. o. Egy honvéd ágyús üteg békeltszáma 104 fő és 48 ló, egy lovas ütegé 111 fő és 106 ló volt. 1913 folyamán a honvéd tüzérség is csukasürke menetöltözetet kapott. A honvéd tüzérségnél a közös hadseregben használt 1905-ös mintájú 8 cm-es tábori löveget (8 cm FK M.5) rendszeresítették, melynek hordtávolsága és lőszer-javadalmazása csekélynek bizonyult.

Mozgósításkor az osztály pótütege a felszerelési állomáson maradt, az egység pedig három ütegével a szerb frontra vonult, Macourek személyi anyaga szerint 1914. szeptember 10-én.¹⁷ Harci bevetéseiket ugyanakkor felettébb nehéz akár csak területileg is beazonosítani, ugyanis a hivatalos hadrendek teljesen ellentmondanak az egyéb dokumentumoknak. Előbbiek szerint a lovas tüzérek mindvégig a 11. honvéd lovashadosztály alárendeltségében, az osztrák–magyar 3. hadsereg, majd a 4. hadsereg közvetlen parancsnoksága alatt harcoltak az orosz fronton. Bár ezt némileg beárnyékolja, hogy a 11. honvéd lovashadosztály az általános mozgósítás következtében eredeti hadrendjével megegyezően északon vonult fel, mégpedig a 24. honvéd lovasdandárjával azonnal, a 22. honvéd lovasdandárjával pedig csak a délen felvonult 2. hadsereg zömével együtt, elkésve.¹⁸

Macourek Béla alakulatával 1915 decemberéig a szerb fronton küzdött, és a személyi aktája szerint részt vett minden harcban az első és második szerb offenzíva idején. Macourek szakaszparancsnokként harcolt Bernáth Kálmán százados ütegparancsnok alatt, és különösen 1914 végén tüntette ki magát.¹⁹ 1914. december 7-én szakaszuk Pudarci község – Belgrádtól 41 km-re délkeletre és a Duna partján fekvő Grockától 7 km-re délre – keleti szélén működött, az ellenség heves tüzérségi és gyalogsági tüze közepette. Macourek észrevette, hogy az osztrák–magyar sereg balszárnya veszélyben van, és egyik lövegtől a másikig sietve maga irányozta azokat – a szakaszban ugyanis kevésbé képzett tartalékos huszárok szolgáltak és kezelték az ágyúkat –, így véve tűz alá a támadókat. A szerb rajvonalakra mért csapás olyan sikeres volt, hogy az ellenséget visszavonulásra készítette. Tettéért a Bronz Katonai Érdeméremre terjesztették fel.²⁰

A fenti ellentmondásokat Julier Ferenc cikke segít feloldani, amelyben további részletek is feltáruulnak Macourek kiemelkedő haditettéről: „1914 decemberében történt ez, mikor Potiorek tábornagynak szerb földre hatolt két hadserege közül az egyik – a 6. hadsereg – a Grn. Milanovac–Arangjelovac vonalában vívott veszített csata után már teljes hátrálásban volt a Kolubara folyó mögé, míg balszárnnyával a Ralja folyócska mentén küzdött, de már megkapta a parancsot, hogy Belgrád irányába fokozatosan vonuljon vissza.

Az 5. hadsereg szélső balszárnnya mögött, Pudarci községben volt tartalékban Maklár Béla honvéd lovas félütege. Ekkor már nagy volt a lőszerhiány. Ezért nem mehetett a félüteg állásba, tilos volt a tüzelés. Az volt a parancsa, hogy az esthomály beálltával csatlakozzék a gyalogság hátrálásához. Maklár így csak arra szorítkozhatott, hogy mint néző figyelhesse a gyalogság harcát, amely gyalogságnak az volt a feladata, hogy az 5. hadsereg baloldalát fedezze.

Háztetőkről, aztán különböző fák tetejéről követte Maklár a szélső balszárnny harcának menetét. Láta, hogy a szerb rajvonal a mi állásainkat 40–50 méter távolságra közelítette meg, és élénken folyik a kölcsönös lövöldözés. Déltájban aztán jó kilátóhelyéről azt is megfigyelhette, hogy nagyobb szerb erő közeledik egy völgyön keresztül állásaink oldala felé, s ugyanekkor egy újonnan felbukkant szerb üteg heves tüzellel árasztja el rajvonalunkat, amely ennek hatása alatt már visszavonulásra készül. Nyilvánvalóan szerb támadás volt itt kifejlődőben.

¹⁷ Az 1. honvéd lovas tüzérosztály az osztályparancsnokság mellett a következőkből tevődött össze: 1–3. üteg, 1–4. lovassági és 1–3. ágyús löszeroszlop. *Felszeghy* 1939. 123., 127. o. HL Akvi. 1117.

¹⁸ *Görgey* 1935. 40. o.

¹⁹ HL Akvi. 1117.

²⁰ HL Kitünt. jav., Ti. 30 369.

Ekkor avatkozott Maklár, felsőbb parancs nélkül, a harcba. Két ágyúját állásba hozta és megkezdte a tüzelést. Már első lövései elérték azt, hogy a gyalogság megnyugodott és egyben ki is tartott állásában. Maklár ezután igen jól célzott lövéseivel előbb a szerb rajvonalat bírta hátrálásra, majd a szerb üteget hallgattatta el. Így aztán az este bekövetkezett visszavonulásunk a legnagyobb rendben történhetett meg. A bakák hálásan köszönték meg a félütegnek az idejében nyújtott segítséget...

Az 1914. évi harcok után a déli arcvonalon hosszú hadműveleti szünet következett, ami nem volt Maklár ínyére.”²¹

1915. december 17-től Macourek szakasza élén az északi front állóharcaiban vett részt egészen 1916. április 21-ig.²² Miután felettesei „csendes, nyugodt és megfontolt katonának”, továbbá „mint kiképző tiszt a pótütegnél alkalmazható”-nak ítélték, 1916. április 22-től kiképző tiszt lett Szegeden, Burián Géza főhadnagy pótüteg parancsnok alá beosztva. Parancsnoka szerint Macourek: „Oktatólag hat a legénységre. Nyugodt és biztos fellépése az alárendeltjeiben nagy bizalmat biztosít.”²³

Megfigyelőtisztként az olasz fronton

Macourek Béla minden bizonnyal szegedi szolgálata alatt jelentkezett az osztrák–magyar repülőcsapatokhoz (k.u.k. Luftfahrtruppen), majd miután jelentkezését elfogadták – többi tisztársához hasonlóan – a Wiener Neustadt-i repülőtiszt iskolába (Fliegeroffizierschule) vezényelték. A megfigyelőtiszt tanfolyam elvégzését követően, 1916. november 25-én a Flik 23-hoz²⁴ osztották be, ahová december 10-én érkezett meg.²⁵ Új alakulata egy tipikus felderítőszázad volt Karl Stohanzl százados vezetése alatt, és 1916. szeptember 21. óta a Prosecco melletti tábori repülőtéren állomásoztak. A reptéren a Hartzer Sándor százados vezette egységgel (Flik 28) osztottak, a legénység itt lakott barakkokban, míg a tisztek a parancsnokkal Opcina (olaszul: Opicina) településén kaptak szállást egy villában. Maga a falu eléggé kihalt volt, hiszen Opcinán a kevésbé módos triestiek birtokoltak nyaralókat, és ezek most üresen álltak.²⁶

Az egység feladatai széles skálán mozogtak: a felderítéstől a tűzérzési tűz megfigyelésén és vezetésén át a könnyű bombázásig. Mindezekhez elsősorban kétüléses felderítőgépeket használtak, közülük is a Monarchia legjobban bevált típusát, a Hansa-Brandenburg C.I.-est. A német Ernst Heinkel által tervezett és licenc alapján gyártott gépek felettebb megbízhatónak és könnyen vezethetőnek bizonyultak, jó teljesítményük és repülőtulajdonságaik révén pedig ekkoriban nemcsak valamennyi olasz vetélytársukat múlták felül, de az ellenséges vadászpilótáknak is sokszor meggyűlt velük a baja.

A Flik 23 repülői 1917 januárjában komolyabb feladatokra már a típus 29-es szériájának gépeit vetették be, mert a szárny fölé elhelyezett géppuska sokkal hatékonyabbnak

²¹ *Julier* 1936.

²² A 11. honvéd lovashadosztály 1916. első felében Galuzia állomáshellyel működött, harcoló alakulatai az ettől kissé keletre húzódó lövészárkokban voltak. Itt lévő állásaikban érte őket 1916 júniusában a Bruszilov-offenzíva, júliusi 6-án a hadosztály három huszárezrede került orosz fogságba.

²³ HL Akvi. 1117.

²⁴ Flik: Fliegerkompagnie, azaz repülőszázad; Flik 23: 23. repülőszázad.

²⁵ ÖStA KA LA Mb 23.

²⁶ HL Personáliák. Nagy Béla repüléssel kapcsolatos hagyatéka, Kammerer Andor visszaemlékezései. 106. d.

mutatkozott az egyre sűrűbben kialakuló légi harcokban, mint a lassan tüzelő, Bernatzik-féle szinkronizációs berendezéssel ellátott, motor mellé beépített és a légesavarkörön át tüzelő fegyverzet. A repülőgépek másik fegyverét a megfigyelők részére felszerelt gyalogsági géppuskák jelentették, vízhűtés nélkül, ám még így is sok esetben történt elakadás a fegyvereknél a rossz és öreg (1915-ös) löszerek miatt. A hónap során az egység nem kapott távolfelderítő feladatot, de minden bevetésnél a megfigyelés célpontja volt a Cervignano–Ronchi és a Görz–Ronchi vasútvonal, az esetleges forgalom, valamint az újonnan kiépített állások. Fő megbízatásuknak az ellenség első és tartalék állásainak fényképezése számított, az olaszok front- és hadtápterületei. Az újbóli engedélyezést követően pedig minden gép két db 10 kg-os bombát is szállított magával, melyeket elsősorban a Monfalconétól északra felfedezett barakk táborokra kellett a megfigyelőknek leszárníuk. Bár az egyik felderítőgépük (29.54) rendelkezett a szükséges felszereléssel, rádiós tűzérési belövést nem végeztek januárban. Egész hónapban mindössze négy repülésre alkalmas nap adódott, melyek során hét bevetést hajtottak végre a század hajózoí. Az időjárás, főként az erős szél (bóra) következtében ellenséges repülőgépek ugyancsak ritkán tűntek fel: a Flik 23 repülői két alkalommal, január 17-én és 26-án vívtak légi harcot kokárdás gépekkel – utóbbiak együttes Nieuport vadászgépek voltak. Velük általában 3000 méter körüli magasságban lehetett találkozni és az osztrák–magyar kétüléseket hátulról és alulról igyekeztek meglepni, de legfeljebb két sorozat leadása után rendszeresen eltűntek a saját vonalaik mögött.

Macourek Béla 1917. január 8-án repülte első ismert bevetését, melynek során heves tűzérési tűz mellett sikeresen fényképezte le az Isonzó-hidat és az ellenséges pihenőhelyeket, ezért elismerésben is részesítették.²⁷ Az olasz légvédelem egyébként felettébb intenzíven tevékenykedett, és minden magasságon jól céloztak – különösen a Monte Cosich, Monfalcone és Grado környékén –, ennek az év első hónapjában két gép esett áldozatul.²⁸

A felderítő feladatok egyre sűrűbben szóltak messze az Isonzó mögötti területre, az itteni elhárító ütegek heves és pontos tüze pedig továbbra is nagyon zavaró volt. Februárban nyolc napon szálltak fel bevetésre a század pilótái és megfigyelői, ennek köszönhetően gyakrabban is találkoztak az ellenséges Nieuportokkal. A 27 akció során kialakult 4 légi harcban azonban senki sem tudott ellenfele fölé kerekedni.²⁹

Macourek rögtön a második bevetésén, február 2-án összeakadt egy kokárdás géppel. A kétüléses gép kormányánál Gottlieb Czernin szakaszvezető ült és Macourek épp megfigyelő munkáját folytatta, amikor a Vallone-völgytől nyugatra egy Nieuport vadászgép támadta meg őket. Felvették a harcot az olasz géppel és olyan sikeresen védekeztek, hogy az ellenfél kénytelen volt elhagyni a helyszínt, így eredményesen befejezhették a felderítést. Macourek február 11-én és március 10-én nehéz körülmények között és erős elhá-

²⁷ ÖStA KA LA Mb Flik 23; HL Kitünt. jav., Ti. 30 369.

²⁸ A havi jelentések nagyon hiányosak, csak 1917. január-februárból maradtak fenn részletes beszámolók. Innen ismert, hogy 1917. január 17-én Hermann Schneider tizedes pilóta és Max Hess tartalékos zászlós 27.67 jelű „Brandi”-ját egy ellenséges repülőgéppel történt összecsapást követően az olasz légvédelem eltalálta, mindkét repülő halálát okozva. Január 26-án Franz Neumann őrmester pilóta és Karl Kolmann tartalékos zászlós megfigyelő egy hasonló szituációból került ki sértetlenül, a 29.54-es gép törzsét és szárnyfelületeit viszont számos srápneltalálal érte.

²⁹ ÖStA KA LA Mb Flik 23.

rító tűzben végzett ismét felderítést a Doberdó felett, teljesítményéért kitüntetésre terjesztették fel, a Katonai Érdemkereszt III. osztálya helyett azonban csak az Ezüst Katonai Érdeméremre tartották érdemesnek.³⁰

Macourek számára az első hónapok kevés bevetést hoztak, jórészt a kedvezőtlen időjárásnak köszönhetően, emiatt hosszú ideig nem kaphatta meg a tábori megfigyelő jelvényt. Önmagában a megfigyelő kiképzés teljesítése ugyanis nem volt elegendő ehhez, megfelelő számú (általában 10) sikeres ellenség feletti repülést, vagyis bevetést is abszolválnia kellett. Macoureknek az első akcióját követően majdnem négy hónapot (!) kellett várnia, hogy e kritériumnak megfeleljen.³¹

Az 1917. tavaszi időszaktól kezdve csak korlátozott információk maradtak fenn a Flik 23 tevékenységével kapcsolatban, annyi azonban egyértelműnek tűnik, hogy Macourek Béla számára a következő hónapok jóval eseménydúsabban alakultak. Öt és fél hónap alatt több mint 30 ellenséges terület feletti repülést végzett, közülük 12 eredményes bombázó repülést (Vermeigliano, Sdraussina, Vila Vicentina, Auzza és egyéb célpontok ellen). Felderítő repüléseit is megbízhatóan végezte: május 30-án és június 1-jén például sikerrel fényképezte végig az ellenséges állásokat a tengertől Konstanjevicáig, június 7-én pedig egy 24 képből álló fénykép-sorozatot hozott haza a Monfalcone–Villarspa térségről. A 10. isonzói csata³² idején egy hasonló fotófelderítő repülés során Macoureknek újabb légi csatája volt, ezúttal két Spad típusú vadászgéppel.³³ Május 21-én a 129.46 jelű Hansa-Brandenburg C.I gépen, a Monarchia egyik legjobb felderítő pilótájával, Franz Slanina szakaszvezetővel repült, amikor 10.30-kor két olasz vadászgép támadt rájuk. Negyedórányi kemény légi harcot vívtak egymással, amelyben Macourekéknek sikerült az egyiket lelőni, míg a másikat saját repülőgépük sérülései ellenére az ellenséges vonalakig üldözték. A teljesen szétlőtt felderítőgéppel (a csűrőlap kötélzete teljesen, a kormányhuzalok részlegesen átlöve, néhány lövés a motorban) sikeresen visszatértek a támaszpontra, az olasz gép lelövését – és ezzel együtt Macourek első légi győzelmét – pedig a cs. és kir. 16. gyaloghadosztály igazolta.³⁴ Ugyanezzel a repülőgéppel és Franz Bernatík tizedes pilótával repülve július 13-án ismét légi harcba keveredett, a Voisin, Farman és Nieuport típusú gépekkel való küzdelem azonban nem hozott eredményt egyik fél számára sem.³⁵

Az állásháború az Isonzó-fronton ugyanúgy folyt 1917 nyarán is, mint a 10. isonzói csatát megelőzően. Alapvetően a feladatok sem változtak, de az ellenséges légvédelem egyre erősebb lett. Különösen igaz volt ez az olasz vadászokra, akik foszforlővedeikkel komoly kihívást jelentettek az osztrák–magyar felderítőknél. Ekkorra eljutottak oda,

³⁰ HL Kitünt. jav. Ti. 30 369.; ÖStA KA LA LFT Bef. Nr. 96. (7. Juli 1917); RK 84. sz. 1917. június 30. 1641. o.

³¹ Hivatalosan 1917. április 27-én nevezték ki repülőgép megfigyelőnek. ÖStA KA LA LFT Bef. Nr. 71. (5. Mai 1917).

³² A 10. isonzói csata néven elhíresült hadműveletet 1917. május 12-én indították a jelentős fölényben lévő olasz csapatok Görz térségében azzal a céllal, hogy döntő csapást mérjenek a szembenállókra. Bár a 40 km szélességű frontvonalon az olasz hadsereg 15 km-re megközelítette Triesztet, a június 4-én indított osztrák–magyar ellentámadás nyomán a felek az eredeti pozícióikba kerültek vissza. A délnyugati front addigi legnagyobb véráldozatot követelő offenzíváját június 8-án állította le az olasz hadvezetés, és visszavonták csapataikat.

³³ HL Kitünt. jav. Ti. 30 369.

³⁴ ÖStA KA LA LFT Bef. Nr. 79. (26. Mai 1917); Meindl 2004. 88. o.

³⁵ ÖStA KA LA Mb Flik 23.

hogy a Flik 23 kétülésesei csak két vadászgép kíséretében indulhattak bevetésre, amennyiben biztonságban akarták tudni magukat. Július hónapban az alakulatnál 43 bevetést repültek (41 óra 87 percet töltve a levegőben), melyek során kilenc légi harc alakult ki, ebből két esetben az osztrák–magyar század repülői arattak légi győzelmet, egy alkalommal a saját gép lezuhant, a többi esetben eredmény nélkül zárultak az összecsapások. Kiemelendő bevetés zajlott július 15-én, amikor az egység hét repülőgépe – vagyis a teljes század – köteléktámadást hajtott végre a Vallone-völgyben található barakképítményekre és az 515 kg súlyú bomba ledobását követően jó találatokat állapítottak meg.³⁶

Proseccói szolgálata alatt Macourek Béla pilótaképzésre jelentkezett, emiatt 1917. július 18-tól augusztus 16-ig a Flik 19-nél, azaz nem a hátszágban, hanem a fronton működő alakulatok egyikénél vett részt kiképzésen. Ezalatt 111 egyedül végzett felszállást teljesített. Később, szeptemberben egy rövid időt a Flik 35-nél töltött hasonló célból. Haideschaftból visszatérve, augusztusban öt bevetésen vett részt megfigyelőként, de néhány alkalommal pilótaként is felszállt. Szeptemberben már két-két bevetést teljesített megfigyelőként, illetve pilótaként, október elején pedig mindkét bevetésén a repülőgép kormányánál ült.³⁷

Szeptember elején Macoureket kiemelkedő teljesítményéért a Vaskorona Rend III. osztályára terjesztették fel, de a vezetés végül ismét csak egy alacsonyabb kitüntetést, a Katonai Érdemkereszt III. osztályát adományozta számára a hadiékítményekkel és kardokkal. A kitüntetési javaslat kiemelte, hogy ő egy rendkívül ambiciózus repülőtiszt, aki kivételes tudásával folyamatosan kiemelkedő és példaadó teljesítményt nyújt minden területen, így a fiatal megfigyelőtisztek kiképzésében is. Emellett – immáron a század pilótatisztjeként – fáradhatatlan szorgalmával nagyban hozzájárul az egység ütőképességéhez.³⁸ Macourek a pilótaként teljesített sikeres bevetései nyomán szeptemberben elnyerte a tábori pilóta címet is.

1917. október 16-án Macourek Bélát áthelyezték az albán frontra, a 6. repülőszázad (Flik 6) állományába. A Flik 23 állományában 46 ellenség feletti repülést teljesített, három légi harcban egy igazolt légi győzelmet ért el.³⁹

Az első komoly sikerek – főpilóta az albán fronton

Az albán frontról sok mindent el lehetett mondani, csak azt nem, hogy nagy jelentőségű és mozgalmas harctér lett volna – ezáltal a jó képességű katonáknak jóval nehezebb volt kitűnni, mint a keleti és főleg az olasz fronton küzdő társaiknak. Mindez csak 1918 közepétől változott meg. Ami a repülőket illeti, a Flik 6 volt a Monarchia egyetlen repülőszázada, amely ebben az időben az albán fronton szolgált, a XIX. hadtest alárendeltségében. Az alakulat 1917 augusztusától Tirana repülőterén állomásozott, igaz, már januártól az egység egy különítménye is innen tevékenykedett. Később is előfordult, hogy a felderítést illető igények alapján egy-egy repülőgépet ideiglenesen máshová helyeztek át,

³⁶ Július hónap során 5-7 felderítőgép és – néhány naptól eltekintve – egyetlen bevethető vadászgép állt a század repülőinek szolgálatára.

³⁷ ÖStA KA LA Mb Flik 23.

³⁸ HL Kitünt. jav. Ti. 30 369.; ÖStA KA LA LFT Bef. Nr. 164. (20. Dezember 1917).; RK 162. sz. 1917. december 8. 3119. o.

³⁹ ÖStA KA LA Mb Flik 23.

így 1917. augusztus 24. és szeptember 10. között egy gép Durazzo mellett teljesített szolgálatot, október 13-tól pedig egy hónapon keresztül Ljusna mellől indult bevetésekre.⁴⁰

E viszonylag nyugodt frontszakaszon az osztrák–magyar repülők tevékenysége első-sorban a Vojusa folyó mögött berendezkedett olasz erők megfigyelésére, valamint az utánpótlás központjának számító Valona kikötőjének és környékének, továbbá a Korcánál lévő francia erők felderítésére korlátozódott. Emellett természetesen igyekeztek fellépni az ellenséges repülőkkel szemben, akik előszeretettel látogattak Durazzo fölé. Mindehhez Brandenburg C.I, Lloyd C.V és Oeffag C.II felderítő-, valamint néhány Albatros D.III (később Aviatik D.I) típusú vadászgép állt rendelkezésükre. Ezzel szemben az olaszok három repülőszázadot tudtak felvonultatni: a VIII Gruppóhoz tartozó 11^a Squadriglia Caproni bombázógépekkel, a 85^a Squadriglia Nieuport 17 (a későbbiekben Hanriot HD.1) típusú vadászgépekkel volt felszerelve, valamint egy felderítőszázad, amely Macourek érkezésekor épp átalakulóban volt. Az elavultnak számító Farman gépekkel felszerelt 34^a Squadrigliát ugyanis 1917. november 25-ig kivonták Albániából, és ezzel párhuzamosan érkezett a helyettesítésére a 116^a Squadriglia SAML (majd utóbb SVA és Pomolio) típusú felderítőgépekkel.⁴¹ Ekkora erők esetében (20-30 repülőgép) légi fölénnyről nagy vakmerőség lenne beszélni, mindenestre mindkét fél próbált felderítő repülések útján információhoz jutni és a másikat ebben megakadályozni.

Az olasz szárazföldi repülőerők Albániában, 1916–1918

1916. 03. 03.	13^a Squadriglia tp.: Valona rg.: Farman	11^a Squadriglia tp.: Tahyraqua rg.: Caproni Ca.1		VIII Gruppo tp.: Krionero	
1916. 04. 15.	34^a Squadriglia tp.: Krionero rg.: Farman				
1916. 08. 25.					
1916. 09. 23.					
1916. 12. 09.	felosztatva:		Sezione Nieuport tp.: Tahyraqua rg.: Nieuport 11		
1917. 09. 25.	1917. 11. 25.				85^a Squadriglia tp.: Tahyraqua, Piskupi rg.: Nieuport 17, Hanriot HD.1
1917. 10. 30.					
a háború befejezéséig	116^a Squadriglia tp.: Valona rg.: SAML S.1, SVA 3, Pomilio PD				

tp. = támaszpont; rg. = repülőgép

Macourek 1917. október végén (valószínűleg 30-án) érkezett a Flik 6-hoz, és mint a legmagasabb ranggal rendelkező pilóta, ő lett a század főpilótája (Chefpilot). Első bevetését november 3-án repülte, amit további öt követett ebben a hónapban. Ezután azonban valószínűleg a rossz időjárás miatt nyugalmasabb időszak köszöntött a századra. Decembertől szinte csak elvétele szálltak fel a század gépei (kilenc nap során 17 bevetést

⁴⁰ ÖStA KA LA Mb Flik 6.

⁴¹ Gentili – Varriale 1999. 43., 123–125., 179–180., 285., 323. o.

teljesítettek), Macourek az év utolsó hónapjában egyáltalán nem repült ellenség felett,⁴² januárban pedig legfeljebb néhány – 1918 első három hónapjában maximum 10 – alkalommal. A hiányos, illetve egymásnak részben ellentmondó kimutatások miatt egyébként is nehéz összegzést készíteni a század első negyedéves tevékenységéről.⁴³

Ráadásul a január 21-én kelt és 8 nappal később kihirdetett paranccsal Macourek Bélát Wiener Neustadtba rendelték a Flek 6-hoz⁴⁴ három hetes időtartamra, hogy befejezze vadászpilóta kiképzését.⁴⁵

A tavasz beköszöntével, elsősorban április második felétől, újra megélénkült a légi tevékenység az albán légterben. Ekkor már Macourek Béla is egyre többet repült vadászgéppel. Március végén ugyanis elindultak az első szállítmányok a Flik 6-hoz az új, 238-as sorozatú Aviatik D.I vadászgépekkel – ám a jó teljesítményű motorok hiánya miatt ezeket a gépeket csak a jóval gyengébb, 160 LE-s Daimler motorokkal látták el. Nem csoda, hogy rövid használatot követően a Flik 6 is arról panaszkodott májusban, hogy a 238-asok túl lassúak az ellenséges felderítőgépek elfogásához. Ugyanakkor nem okozott problémát, hogy a sérült gépekből származó 185 LE-s motorokat beszereljék az együléses gépekbe, így valamelyest javult a helyzet.⁴⁶ Az új vadászgépeket Macourek mellett a századhoz áprilisban érkezett, és nem mellesleg a Monarchia egyik legeredményesebb pilótája, Julius Arigi tiszthelyettes, valamint Karl Janhuber őrmester repülte. Rajtuk kívül Ignatz Kapp és Michael Schwach őrmesterek teljesítettek vadász-bevetéseket júniustól.

A megszokott feladatok és eseménytelen bevetések sorában azért akad néhány említésre méltó nap Macourek részéről. Április 25-én például 6.00-kor szállt fel és kétórás vadászrepülést teljesített, majd ugyanaznap reggel 8.30-kor egy felderítőgéppel startolva 2,5 órás akció során végzett tűzérségi tűzvezetést az ellenséges állások felett. Alighogy visszatért saját repülőterére, szinte rögtön levegőbe emelkedett ismét, aznap már harmadik alkalommal. A század ugyanis jelentést kapott arról, hogy egy francia vadászrepülő motorhiba miatt kényszerleszállást végzett a két arcvonala közötti senki földjén. Macourek miután szemügyre vette a lehetőségeket, leszállt a rendkívül nehéz terepnek számító meredek hegyoldalon és foglyul ejtette a pilótát. A francia vadászrepülő beszállították a hadtestparancsnokságra, az 5925. számú Nieuport 27 típusú vadászgéppel pedig Macourek repülte át a parancsnoksághoz (később a 00.71 jelzést kapta a Monarchia által zsákmányolt gépek sorában).⁴⁷

Májustól megsűrűsödtek a szövetséges gépek berepülései és támadásai az osztrák-magyar támaszpontok ellen. Köszönhető volt ez annak is, hogy az 1918. április 1-jén megalakult Royal Air Force (RAF) újjászervezte az adriai-tengeri támaszpontokon állomásozó repülő erőit (Adriatic Group). A két repülőosztály alá három-három repülőszázad tartozott, amelyből egy-egy századot repülőcsónakokkal és hidroplánokkal, elsősorban tengeralattjárók elleni harcokra használtak. A többi század a legmodernebbnek

⁴² ÖStA KA LA Mb Flik 6.

⁴³ ÖStA KA NFA AOK Op.-Abteilung, Chef des Luftfahrwesens 1918. Kart. 630.; ÖStA KA LA Mb Flik 6; Tätigkeit der Luftstreitkräfte im 1. Halbjahr 1918. In: Nachrichtenblatt der k.u.k. Luftfahrtruppen, 2. Jahrgang. Nr. 1. Wien, 1. Sept. 1918. 11–12. o.

⁴⁴ Flek: Fliegerersatzkompanie, azaz repülőpótszázad.

⁴⁵ ÖStA KA LA LFT Bef. Nr. 12. (29. Jänner 1918.)

⁴⁶ Grosz – Haddow – Schiemer 1993. 180. o.

⁴⁷ HL Kitünt. jav. Ti. 36 727; ÖStA KA LA Mb Flik 6; Grosz – Haddow – Schiemer 1993. 464. o.

számító De Havilland DH.4 és DH.9 bombázókkal, valamint Sopwith Camel vadászgépekkel volt felszerelve – ezzel tovább nőtt az antant erőfölénye a térségben.⁴⁸ A RAF. vezetése számára elsődleges célpontok a tengeri támaszpontok, Cattaro, Antivari és Durazzo voltak, de a Flik 6 vadászgépei rendszeresen felszálltak Skutari és Vojusa védelmére is – sajnos a legtöbbször eredmény nélkül kényszerültek hazatérni. Mindössze Ariginek sikerült május 27-én Durazzo felett két ellenséges vízi repülőgépet leszednie.

A RAF Adriatic Group felépítése

	<i>Század</i>	<i>Raj</i>	<i>A századnál repült géptípusok</i>
No. 66 Wing (Otranto)	No. 224 Sq. (Otranto, majd Andrano)	496 Flt. 497 Flt. 498 Flt.	Sopwith 1 ½ Strutter Airco DH.4, DH.9 Sopwith F.1 Camel
	No. 225 Sq. (Otranto, majd Andrano)	481 Flt. 482 Flt. 483 Flt.	Sopwith 1 ½ Strutter Sopwith F.1 Camel Hamble Baby Convert
	No. 263 Sq. (Santa Maria di Leuca)	441 Flt.	Fairey Humble Baby Sopwith Baby Short 320
No. 67 Wing (Taranto)	No. 226 Sq. (Pizzone, rövid ideig Otranto)	472 Flt. 473 Flt. 474 Flt. (fighter)	Sopwith 1 ½ Strutter Airco DH.4, DH.9, DH9A Sopwith F.1 Camel
	No. 227 Sq. sosem került bevezethető állapotba	499 Flt. 550 Flt. 551 Flt.	Caproni Ca.4 Airco DH.4, DH.9
	No. 271 Sq. (Santa Maria di Leuca)	359 Flt. 435 Flt. 436 Flt.	Fairey Humble Baby Sopwith Baby Felixstowe F.3 Short 184, 320

Hasonló bevetésre indult 31-én Arigi és Macourek. Telefonon érkezett jelentés futott be a századhoz, hogy Durazzo felett két ellenséges repülőgépet láttak. Arigi a 238.51 jelű, Macourek pedig a 238.15 jelű gép ülésében azonnal startolt. Közben Durazzóból már

⁴⁸ A korábbi No. 6 Wing helyett a brit repülőerők átalakításával – amelynek során 1918. április 1-jén felállították az egységes Királyi Légierőt (Royal Air Force, RAF), magába olvasztva a Királyi Haditengerészeti Légi Szolgálatot (Royal Naval Air Service, RNAS) is – létrehozott No. 66 Wing és No. 67 Wing immár hat repülőszázadot és egy kötött ballon állomást foglalt magában. A mindezt irányító Adriai Csoport parancsnoksága Tarantóban volt, de a hadműveletek kivitelezéséhez egy előretolt parancsnokság is működött Brindisiben. A brit haditengerészeti repülőerők állományát a különösen 1917 tavaszától történő folyamatos, nagyarányú fejlesztéseknek és bővítéseknek köszönhetően 1918. július végén már 172 tiszt és 1300 egyéb rendfokozatú személy alkotta, szeptemberben pedig 37 vadászgép, 49 felderítő és bombázó repülőgép, 38 hidroplán és három nagy repülőcsónak tartozott hozzájuk. NA AIR 1/490/15/312/284. Description of work carried out by the Royal Air Force in Italy Febr. 1917 – Sept. 1918. A repülőgépek mennyiségének növelése kapcsán, valamint azok kiutalása és szállítása ügyéhez: NA AIR 1/649/17/122/408. Proposals for organisation of Royal Naval Air Service in Mediterranean by W/Captain A. M. Longmore 18/4/17 – 14/8/18. NA AIR 1/649/17/122/417. Seaplane Station at Otranto 12/2/17 – 19/12/17. A RAF Adriai Csoport szervezeti felépítéséhez: NA AIR 1/649/17/122/409. Report on R.A.F. Mediterranean 8/9/18.

két haditengerészeti vadász-repülőcsónak is a levegőbe emelkedett. Arigi és Macourek a Vojusáig üldözte a betolakodókat, de nem érték utol őket. A leszállásnál azonban megtörtént, ami addig talán soha: Macourek landolás közben átvágódott gépével. A repülőgép teljesen használhatatlanná vált és le is kellett selejtezni, szerencsére a pilótának nem esett komolyabb baja.⁴⁹

Ahogy a fentiekben is látható volt, többször előfordult, hogy Macourek egy napon több eredményes repülést teljesített. Június 15-én például egy felderítő-bombázórepülés után újból startolt, hogy átkutassa a Kamia területét, mivel előző nap erős ellenséges légi forgalmat észleltek, és az egyik saját repülőgépet két ellenséges Nieuport vadászgép támadta meg. Miután nem találkozott ellenséges repülőgéppel, kihasználta az alkalmat és egy rendkívül vakmerő – körülbelül 100-300 m magasságból végrehajtott – felderítést teljesített. A repülés különlegessége abban rejlett, hogy a hegyes-völgyes terep a felderítő repülésnél nehéz területnek számít, csak nagy nehézségek árán lehet részletesen megfigyelni, de az alacsony repülés jóvoltából fontos adatokkal szolgálhatott Macourek a hadtestparancsnokságnak. Hogy teljes legyen a siker, 100 méter magasságból támadást intézett egy tűzérési tábor ellen, amit többszöri rácsapással foszforlövedékekkel felrobbantott. A következő napon megismételve a támadást egy nagy sátoztábor és egy telegráfállomást robbantott fel a Kamia-gerincen.⁵⁰

Természetesen az antant légi tevékenysége is nagy mértékben megnőtt az év első hónapjaihoz képest. Míg az első 5 hónapban az osztrák–magyar gépek alig találkoztak ellenséggel – havonta csak egy-két légi harc bontakozott ki, annak ellenére, hogy például májusban 83 bevetést teljesítettek a Flik 6 repülői –, júniusban már többször keresztek egymás útját a két oldal repülőgépei. Ebben a hónapban 54 bevetés alatt öt alkalommal keveredtek légi harcba olasz gépekkel, a július pedig meghozta az összecsapásokat: 80 bevetés alatt 12 légi harcban mérkőztek meg egymással.⁵¹ Mindehhez hozzájárult, hogy a Valona mellett állomásozó XVI. olasz hadsereg parancsnoka, Ferrero tábornok támadást tervezett az osztrák–magyar csapatok ellen, a megvalósításhoz pedig a három olasz repülőszázadon kívül az összes angol repülőgép is rendelkezésére állt, amelyek éppen nem végeztek tengeralattjáró-elhárító feladatot.

A szövetséges csapatok 1918 nyarán az albán fronton is döntő csapást akartak mérni a szembenálló osztrák–magyar csapatokra. A közelgő támadást nehezen tudták eltitkolni, az egyre sűrűsödő jelek fényében pedig az osztrák–magyar vonalak – eddig is meglévő – gyengesége ezen a ponton már végzetesen komollyá vált. A hadtestparancsnokság és a 47. gyaloghadosztály parancsnoksága ugyanakkor mintha hipnotizálva lett volna, lényegében tétlenül nézte az ellenséges előkészületeket.⁵²

Július 6-án terv szerint indult meg az albániai mozgóháború, amely kisebb megszakításokkal augusztus végéig tartott, teljesen új formát adva a hadműveleteknek ezen a hadszíntéren. A hadmozdulatok légi támogatását hajnalban a brit repülőerők kezdték meg,⁵³ míg az

⁴⁹ ÖStA KA LA Tagesberichte, Tagesmeldungen. Kart. 180.

⁵⁰ HL Kitünt. jav. Ti. 36 727.

⁵¹ ÖStA KA LA Mb. Flik 6.

⁵² Schwarte 1921. 543. o.; Glaise-Horstenau 1938. 367–368. o.

⁵³ Az albániai olasz offenzíva során a brit No. 66 Wing 5 Sopwith Camel vadászgépe Valonában állomásozva segítette a hadműveleteket, szinte folyamatos kíséretet biztosítva, támadó őrzáratokkal, valamint a csapatok és szállítmányok alacsony támadásával. A brit bombázók továbbra is az olaszországi bázisokról indultak

olasz VIII Gruppo szintén aznap reggeltől vett részt a harcokban. Már a támadás első napjának eseményei következtében kirajzolódott, hogy az egyik legfontosabb célpont a Kuchinál átívelő híd, valamint az osztrák–magyar csapatok visszavonulási útvonalának elvágása. Így az olasz hadműveletek további támogatásaként hat De Havilland bombázót küldtek a Semeni folyó legészakibb pontján lévő híd, valamint a Beratba vezető közvetlen közlekedési útvonalak lerombolására. A két-két gépből álló kötelékek 13.45-kor, 14.45-kor és 15.30-kor startoltak el, összesen 2520 font bombával. Ekkorra azonban már az osztrák–magyar repülőerők is aktivizálták magukat és minden – igaz, korlátozott – erejükkel próbálták megakadályozni a bombázók tevékenységét. Az első brit jelentések szerint gépeik rendben kioldották a bombatörőket, a hidat azonban nem sikerült eltalálniuk. 17.30-kor tért vissza az első három repülőgép, a többiekről viszont csak később érkeztek hírek. Hiába vártak vissza a támaszponton a 6422-es számú DH.4-est, ugyanis az kénytelen volt Valonában leszállni, miután két ellenséges vadás megátámadta Fjeritől öt mérföldre északra. A hátulról érkező gépek közelről nyitottak tüzet áldozatukra, és a golyózáporban a megfigyelőt, Redfern kapitányt súlyosan megsebesítette egy lövedék a combján. Nem úszta meg a bombázó sem, motorjának hűtőjét eltalálták, majd pilótája meredek zuhanásba vitte gépét. Ugyancsak Valonában ért földet a 2131-es jelzésű gép, igaz, Chamberlain és Ellingham hadnagyok motorhiba miatt fejezték be korábban útjukat. A visszaúton, a Vojusa folyó felett járva a megfigyelő látott egy öt gépből álló ellenséges köteléket körülbelül két mérfölddel északra a Kuchi-hídtól, de megúszták a közelebbi ismeretséget.

Legrosszabbul a 2149-es jelű gép járt. Bombáik ledobása után, 16.45-kor a Kuchi-híd felett öt ellenséges repülőgép vetette rá magát, ketten-ketten egyik, illetve másik oldalról, az ötödik pedig hátulról. A támadók közül az egyiket felderítőként írta le utólag a brit személyzet, vékony, enyhén hátranyilazott szárnyakkal. A többit „Berg” vadászként azonosították, valamennyi gép nyerszöld színűre volt festve. Sivil hadnagy, a brit megfigyelő azonnal tüzet nyitott, de pár pillanat múlva az oldalán és a lábán is golyó találta el a brit tisztet. A bombázó üzemanyagtartályát szitává lőtték, mintegy 10 golyó ütötte át, de a szélvédőt és lényegében a teljes műszerfalat ugyancsak szilánkosra törték a lövedékek. Végül a motort is találat érte, és ez volt a kegyelemdőfés – Anderson főhadnagy 10 mérfölddel Kuchitól délnyugatra hajtott végre kényszerleszállást, miközben mindenfelől záporoztak a golyók. Bár a szántásban elakadt a kerék és a repülőgép átfordult, a brit pilótának, miután kisegítette bajtársát az ülésből, maradt még annyi ideje, hogy felgyújtsa a DH.4-est, mielőtt az osztrák–magyar gépek leszálltak mellettük.⁵⁴

Az eredményes légi harcban résztvevőket csak részben lehet azonosítani. Annyi bizonyos, hogy a raj Macourek Béla vezetése alatt állt, aki a 238.29-es Aviatik D.I ülésében repülve sikeresen támadta a brit gépeket, és ő lőtte le Sivil hadnagyék bombázóját. Az említett felderítő a 82.25 számú Lloyd C.V-ös volt, Michael Schwach őrmester pilótával és von Roessler főhadnagy megfigyelővel a fedélzetén. Rajtuk kívül Ignatz Kapp őrmester (238.35) és a Flik 64 pilótája, Karl Jahnuber őrmester (238.56) vett részt a nap során légi harcban, de csak valószínűsíthető, hogy ezek a bevetések ugyanezen összecsapást takar-

bevetésre. AUSMM No. 66 Wing R.A.F. Weekly Air Operation Reports No. 23, No. 24; Operations carried out by No. 66 Wing, R.A.F., during Italian offensive in Albania, July, 6th, 7th, and 8th, 1918.

⁵⁴ AUSMM No. 66 Wing R.A.F. Weekly Air Operation Reports No. 23, No. 24; Operations carried out by No. 66 Wing, R.A.F., during Italian offensive in Albania, July, 6th, 7th, and 8th, 1918.

ják.⁵⁵ Ugyancsak nincs információ arról sem, hogy Morrison és Redfern kapitány gépét ki rongálta meg.⁵⁶

Mindenesetre a fogságba esett brit megfigyelőt ellátásban részesítették, majd egy házba szállították a hegyek közé, kétóránnyira a zuhanás helyétől, amelyet 12 osztrák–magyar katona őrzött. Maximális korrektséggel viseltettek iránta, ágyba fektették és minden személyes dolgát (fotók, pénz stb.) visszaadták. Másnap hajnali 5.00-kor egy orvos érkezett hozzá és morfiumot adott neki, majd a Fjeriben lévő kórházba szállították – ez négyórányi távolságra (gyalog) feküdt –, útközben azonban egy őrjárat támadta meg őket, és csak némi golyóváltás után derült ki, hogy a felek egy oldalon harcolnak. Végül az olasz lovasság támadása nyomán – melynek következtében olasz kézre került Fjeri – menekültek meg, és a megfigyelő a valonai kórházba került, a pilóta pedig visszatért Brindisibe.

A Parasboarnál fekvő állások késő délutáni órákban megismételt bombázásakor már az olaszoktól is elszegődött a szerencse – vagy inkább melléljük szegődtek a fekete keresztetes vadászok. A támadó köteléket két Caproni és két SAML, valamint a 85-ösök és a britek három-három vadászgépe alkotta. Fjeri városát elhagyva, a repülőteret és a barakkokat támadták körülbelül 10 km-re a várostól, a két hárommotoros és a két kétüléses pontosan el is végezték munkájukat. A robbanószerkezetek kioldását követően kíséretükkel hazafelé indultak az előírt útvonalon, Metali irányába. A Ca 4164 jelű Caproni⁵⁷ azonban elszakadt a köteléktől – talán motorproblémák miatt – és a legrövidebb útvonalat választva a Monte Livocum irányába indult. Az elszigetelten maradt gép azonban könnyű prédájává vált az ellenségnek: a kötelék elhárítására felszállt Macourek Béla az épp csak 800 méteren repülő Capronit célba vette, a géppuskasorozatok lövedékei közül több is a bombázó üzemanyagtartályába csapódott. Az olasz pilóta ügyességének köszönhetően majdnem sikerült elérnie saját repülőterét, de néhány száz méter magasságban a tank felrobant, és a bombázó Mifolinál, mintegy 7 km-re a saját vonalaik mögött, lángolva zuhant le. A legénység mind a négy tagja a roncsok között lelte halálát, földi maradványaikat a valonai temetőben helyezték örök nyugalomra.⁵⁸

Az első nap összegzésénél egyértelműnek tűnik az osztrák–magyar siker, levegőben legalábbis mindenképp. Bár a brit és olasz légi tevékenység volumene messze túlmutatott ellenfeleikén, 2 repülőgépet elveszítették (ráadásul a kevés Caproni bombázók egyikét is), egy harmadikat pedig megrongáltak anélkül, hogy cserébe bármilyen érdemleges eredményt fel tudtak volna mutatni.⁵⁹

Másnap, július 7-én felettébb korán kezdődtek az események, a brit repülőgépek és monitorok tevékenysége mellett azonban ezúttal a szárazfölfőn történtek a meghatáro-

⁵⁵ A két osztrák–magyar repülőszázadnak azonban összesen nem volt négy bevethető vadászgépe – ahogy a britek ezt jelentették –, ellenben a Flik 6 hivatalos kimutatása szerint egy Brandenburg C.I felderítő ugyanazon útvonalon (Fjeri–Kuci–Vojusa) szintén elhárító feladatot hajtott végre.

⁵⁶ ÖStA KA LA Mb Flik 6; HL Kitünt. jav. Ti. 36 727.

⁵⁷ A gép pilótájának, Antonio Magnacavallo főhadnagynak édesanyjához írt leveléből tudjuk, hogy a bombázó két oldalát a Piave és Osum folyók nevei díszítették, bizonyosságul az olasz hősiességnak. A Caproni személyzetének további tagjai: Giovanni Boero aspiráns pilóta, capitano osservatore Manlio Candela százados és Leonardo Giuliano főhadnagy megfigyelők.

⁵⁸ Gentili – Varriale 1999. 125–126., 286. o.; Varriale 2014. 372. o.; Blume – Casirati 1992. 13. o. A brit jelentés szerint a vadászgépek 17.00 és 18.00 között teljesítették bevetésüket a Capronik kíséretében.

⁵⁹ A britek 1918. július 6-án 11 bombázó és hat vadász bevetést repültek a hadműveletek támogatására.

zőbb dolgok.⁶⁰ Az éjszaka folyamán ugyanis hozzávetőleg egy olasz dandár és egy lovasági ezred lépte át a Vojusát Feras alatt, és amíg felmorzsolták a szembenállók ellenállását, az olasz 22. lovasezred ellenállás nélkül haladt előre a part menti síkságon, és 8.00 után meglepték a Fjeritől északra fekvő osztrák–magyar repülőteret, amely a Flik 64/F otthonaként szolgált.⁶¹ A reggeli eseményekről a Flik 64/F parancsnoka, Lipcsey Lóránd százados részletes beszámolót írt, eszerint épp a felsőbb parancsnokságokkal igyekeztek telefonos összeköttetést létesíteni, amikor az olasz lovasság megjelent a repülőtéren „...Lipcsey szds. és Wecera tart. hdgy. látta az ellenséget közeledni, albánok vezették őket, de az utolsó pillanatig vártak, hogy meggyőződjenek, hogy a saját gyalogságunk-e. A saját kiszolgáló legénység a benzinutántöltéssel és a gyújtógyertyák tisztításával foglalatkodott, ebben a pillanatban nem volt startra kész gép.

Néhány perccel a támadás előtt szállt le Macourek tart. fhdgy. táb. pil. a Flik 6-tól egy Berg együlésessel és szintén nem tudott eljutni a saját gépéhez.

Lipcsey szds., Wecera tart. hdgy. és a század saját legénysége a meneküléshez folyamodott, a teljes kiszolgáló személyzet és a század nagy része fogságba esett.”⁶²

A század maradéka a Semeni-híd mögött gyülekezett és vonult innen Ljusnáig, majd a kapott parancs értelmében visszavonult Banjára, a Flik 6 új repülőterére – miután e másik repülőszázadnak is fel kellett adnia addigi repülőterét.

A hivatalos jelentésekből ismert, hogy Michael Schwach őrmester a 238.29 és Macourek Béla a 238.51 jelű Aviatik D.I vadászgéppel Fjeriben szálltak le, hogy üzemanyagot vételezzenek, ám ezalatt érkeztek meg a támadók, és az újbóli felszállásra nem volt lehetőség, így ott kellett hagyni repülőgépeiket – utóbbit felgyújtották. Schwach őrmestert a reptéren lövés érte, melynek következtében életét veszítette.

Az osztrák–magyar repülőterek (Fjeri és Berat) elvesztése és a repülőszázadok visszavonulása, valamint az eközben elszennvedett anyagi és személyi veszteségek nyomán egy kis időre szinte eltűntek a levegőből a fekete keresztes gépek, de igyekeztek gyorsan rendezni soraikat. Nagyon gyorsan nyilvánvalóvá vált azonban, hogy az antant repülői lényegében korlátlanul végezhetik tevékenységüket, a légi fölény teljes birtokában. A csata második napján mindössze egyetlen légi harcot jegyeztek fel osztrák–magyar részről.⁶³

Július 7. volt a csata első igazi napja. A Vojusa-torkolattól a felső Devoliig tombolt a harc és az osztrák–magyar egységek a jobbszárny szélét kivéve tartották a vonalaikat. Ám ennek ellenére a 47. gyaloghadosztály parancsnoksága (FML von Weiß) Fjeri elvesztésétől kétségbe esve utasítást adott a visszavonulásra, s ezzel lényegében megpecsételték a saját sorsukat, a front pedig összeomlott.⁶⁴ Július 8-án a brit repülők elsődleges célpontja továbbra is a Kuchi-híd maradt, kísérleteiket végül siker koronázta a jelentős osztrák–magyar légvédelmi tűz, a helyszínre érkező két osztrák–magyar vadászgép ellenére is.⁶⁵

⁶⁰ AUSMM Operations carried out by No. 66 Wing, R.A.F., during Italian offensive in Albania, July, 6th, 7th, and 8th, 1918.; Report of Lieut. Wood, Pilot, No. 66 Wing.

⁶¹ Schwarte 1921. 544. o.; Glaise-Horstenau 1938. 371–372. o.

⁶² ÖStA KA AOK Bericht der Fliegerkompanie 64/F über die Ereignisse am 7. Juli 1918.

⁶³ ÖStA KA LA Mb. Flik 64. A brit repülők 1918. július 7-én öt bombázó, két tüzérségi és 11 vadász bevetést hajtottak végre. AUSMM No. 66 Wing R.A.F. Weekly Air Operation Reports No. 24; No. 67 Wing R.A.F. Weekly Air Operation Reports No. 2.

⁶⁴ Schwarte 1921. 546–547. o.

⁶⁵ AUSMM No. 66 Wing R.A.F. Weekly Air Operation Reports No. 24. A britek 1918. július 8-án mindössze négy bombázó és két vadász bevetést teljesítettek

Ilyen körülmények között a – sok esetben kontrollálatlanul – visszavonuló erők július 9–10-én elérték a Ljusna környéki állásokat, és ideiglenesen itt hozták létre az új védelmi vonalat. A súlyos betegségben szenvedő hadtestparancsnok, von Koennen-Horák gyalogsági tábornok helyett július 10-én a császár kinevezte Karl Freiherr von Pflanze-Baltin vezéreztetést az albániai fegyveres erők parancsnokává, aki megérkezését követően azonnal intézkedéseket tett: felszámolta az általánosan uralkodó pesszimista hangulatot, valamint a gyors és tiszta helyzetértékelést követően rendezte csapatait. Ezután ádáz harcokban – amelyeknek július 28-án volt a tetőpontja – megállították az olaszokat, akik levonva az események következményeit, elrendelték a frontvonal visszavonását a Semenínél fekvő Belinától a Devoliig, és Berat előtt, az Alambrezi–Ljaparda–Gorica vonalon vették fel új állásaikat. Az üldözésre vonatkozó parancsot már 30-án délután kiadták az osztrák–magyar egységeknek, az ezt követő újabb hadműveletek nyomán pedig egy hónapon belül visszafoglalták a július elején elvesztett területeket.⁶⁶

A bevetések és győzelmek századparancsnoka

Macourek Béla 1918. július végén új megbízatást kapott, melynek körülményeire szükségesnek tűnik e helyen legalább néhány mondat erejéig kitérni. A Cattarói-öböl (ma: Kotori-öböl/Boka kotorska, Montenegró) a Monarchia haditengerészetének egyik legjelentősebb támaszpontja volt és 1916 márciusáig – Durazzo elfoglalásáig – a legdélebbi is egyben. A két keskeny csatornával összekötött, négy részből álló öbölrendszerben működő hadikikötő az osztrák–magyar felszíni és tengeralattjáró flotta mellett kitűnő rejtékhelynek bizonyult a német tengeralattjárók számára is. A fjord legbelső pontján, Cattarónál állomásozó német tengeralattjárók Rudolph Ackermann korvettkapitány parancsnoksága alatt álltak, aki június 11-én kelt, Theodor Püllen sorhajókapitánynak, a földközi-tengeri tengeralattjáró erők parancsnokának küldött levelében felettebb komoran festette le a helyzetet, erősebb és jobb védelem kiépítését javasolta, beleértve két vadászpilóta-század azonnali Cattaróba helyezését az 1918 tavaszától a Cattarói-öböl felett megjelenő brit és olasz repülőgépek ellen.⁶⁷

Tény, hogy a szárazföldre telepített ütegek és a hadihajók fegyverzete elégtelennek bizonyult a gyorsan mozgó célpontok ellen. Az öböl északi részén (Kumbornál) működő tengerészeti repülőállomáson ekkoriban alkalmazott együléses repülőcsónak-típus, a Hansa-Brandenburg W.18-as teljesítménye azonban 1918 közepére már lényegében alkalmatlanná tette a gépet a brit bombázók elfogására.⁶⁸ Az újonnan leszállított Phönix D.I, majd ennek továbbfejlesztett változatai, a Phönix D.II és D.IIa típusú szárazföldi indítású vadászgépek – bár komoly harcértéket képviseltek –, a haditengerészet, (különösen a vadászrepülőek tekintetében) állandó pilótahiánnyal küzdött. A Cattarói-öböl légvédelmét ellátandó Phönix vadászgépek számára kijelölt repülőtér az öbölrendszer északnyugati

⁶⁶ Schwarte 1921. 546–549. o.

⁶⁷ Halpern 2015. 455–456. o.

⁶⁸ Az 1915. május 28-tól Demeter Konjović sorhajóhadnagy parancsnoksága alatt álló kumbori vízirepülő-állomáson a háború utolsó évére öt hangárt, javítóműhelyt, bomba- és benzinraktárt, valamint tisztai és legénységi barakkokat létesítettek, 1918 szeptemberében pedig 12 pilóta és öt megfigyelő szolgált itt, míg a repülőgép-állomány 45 gépből állt. Schupita 1983. 46–47., 78., 137–139., 144. o.

csücskében, Igalo település mellett helyezkedett el. A kezdetben három, majd négy pilótából álló vadászraj parancsnokának Grosschmid István fregatthadnagyot nevezték ki.⁶⁹

Összesítő kimutatás a Cattarói-öböl ellen végrehajtott antant repülőtámadásokról⁷⁰

Dátum	Repülőgépek		Nemzetiségük	Ledobott bombák		Légi harc	Veszteség
	Támadó	Kísérő		Száma	súlya		
1917							
10. 05.	12	-	O	96	3600 kg	-	-
1918							
04. 05.	2	-	O	-	-	-	-
04. 12	2	-	B	-	-	-	-
05. 11.	6	-	B	?	1250 kg	x	1
05. 12	1	-	O	-	-	-	-
05. 12.	5	-	O	20	?	x	-
05. 20.	5	2	B	(16)		-	-
05. 28.	7	2	B	23	?	x	-
06. 09.	4	2	B	?	1800 font	-	-
06. 13.	6	-	B	? 81 gyújtó	2700 font	x	-
06. 23.	2	3	B	-	-	x	-
07. 01.	4	-	B	?	1816 font	-	-
07. 17.	4	-	B	?	1816 font	x	-
07. 21.	4	1	B	16 és 27 gyújtó		x	1
07. 24.	3	-	B	?	1356 font	x	-
08. 02.	4	-	B	?	1586 font	-	1
08. 03.	7	-	O	14	?	-	-
08. 07.	1 lh.	-	O	?	960 kg	-	-
08. 17.	1 lh.	-	O	?	1000 kg	-	1
08. 20.	5	-	B	?	2252 font	-	-
08. 23.	4	-	B	60 gyújtó	1810 font	x	1
08. 30.	4	-	B	-	-	-	4
09. 06.	5	3	B	80 gyújtó	1804 font	x	1

A haditengerészeti támaszpont védelme érdekében a katonai vezetés parancsára már 1918. májusban megkezdtek a korábban a keleti fronton küzdő Flik 1/D vadászrepülő alakulattá történő átszervezését. Az új egység hadrafoghatóságáig egy repülőraj került felál-

⁶⁹ Grosschmid 1939. 19. o.

⁷⁰ A veszteségek nem tartalmazzák a megrongált repülőgépeket, illetve azokat a sérült vagy életüket vesztett repülősokeket, akik visszajutottak a saját bázisukra. O = olasz; B = brit; lh. = léghajó.

lításra négy, pilótával ellátott repülőgéppel és tartalékgépekkel, Julius Arigi tiszthelyetes irányítása alatt. A Jagdfliegerzug Offizierstellvertreter Arigi vagy röviden Jagdstaffel Arigi néven működő provizórikus alakulat azonban végül mindössze egyetlen további pilótából állt, aki nem más volt, mint Endresz György főhadnagy (a későbbi híres óceánrepülő). Érdekes módon azonban nincs adat arról, hogy vadászgépeikkel az öböl védelmében bevetést is repültek volna július 13-ig, amikor az egység beolvadt a Flik 1/J-be.⁷¹

A század első parancsnoka Karl Sabeditsch százados, egy jónevű, tapasztalt vadászpilóta volt, első bevetése azonban messze nem úgy alakult, ahogy azt szeretett volna. Július 17-én a reggeli órákban az öböl légterébe berepülő brit bombázók ellen a haditengerészeti vadászgépekkel együtt az új századparancsnok is levegőbe emelkedett, Sabeditsch százados gépe azonban Traste környékén a tenger felett felrobbant – tisztázatlan okok miatt (valószínűleg a saját légvédelem szedte le).⁷² Bár az előjáró nélkül maradt alakulatot ideiglenesen egyesítették Grosschmid haditengerészeti vadászrajával, ám az igalói repülők továbbra sem voltak Fortuna kegyeltjei. Július 22-én reggel Bula Miklós szakaszvezető szállt fel gyakorló repülésre, alig 50 méterre a víztükör fölött azonban vadászgépének motorja leállt, és a tengerbe zuhant.⁷³ Pár nappal később, július 24-én Endresz György főhadnagyt is baleset érte, szintén nem harci feladat közben.⁷⁴ Ha ez nem lett volna elég, az új századparancsnoknak kiszemelt Keks József főhadnagyról nagyon hamar kiderült, hogy alkalmatlan az alakulat vezetésére – eljárást indítottak ellene és eltávolították az egység éléről.⁷⁵ Ezután vette át a parancsnokságot Macourek Béla, és július 29-től a háború, illetve a hadműveletek végéig töltötte be ezt a posztot.

A kezdet könnyűnek semmiképp sem volt mondható. Július 30-án egy újabb pilóta, Anton Brautferger törzsörmeister próbarepülés során balesetet szenvedett és megsérült, ezzel a kisszámú pilóta mellett mindössze háromra csökkent az alakulat bevethető gépeinek száma. A repülőszemélyzetet és a gépállományt érintő kihívások mellett állandó nehézséget jelentett a repülőtér állapota, melynek használhatóságával sokat foglalkozott Macourek a jelentéseiben, hiszen nyilvánvalóan alapvető fontosságú volt az egység működőképességének szempontjából. Maga a reptér Igalo település nyugati végén helyezkedett el, a Sutorina patak, a vasúti töltés és a Castelnouvóból Ragusába vezető országút által határolva. Teljes területe 16 hektár 87 hold 94 m² volt.⁷⁶ A gondokat részben a jellemzően október közepétől március közepéig tartó esős időszak okozta, mivel a komolyabb mennyiségű víz elvezetése nem nyert megoldást, de a reptér területének nagyjából felét érintő talaj egyenetlensége is jelentős munkát adott a személyzetnek. Nehézséget okozott a repülőtér kis mérete is, elsősorban az újonnan érkezőknek, emiatt csak a régebbi, front-tapsz-

⁷¹ Schroeder – Tötschinger 1989. 18. o. A repülőszakasz gépállományát kezdetben a nem igazán jó hírnek örvendő 92-es sorozatú Aviatik D.I vadászgépek alkották, de a vadászszázadot idővel kiegészítették újabb gépekkel, a típus 238-as és a legmodernebb 338-as szériájából – ez utóbbi ideális elfogó vadászgépnek bizonyult, jó teljesítményének, hihetetlen gyors emelkedőképességének és fürgeségének köszönhetően. Grosz – Haddow – Schiemer 1993. 124., 182. o.

⁷² ÖStA-KA LA PA Karl Sabeditsch.

⁷³ Kamerad bis in den Tod. *Pester Lloyd*, 12. März 1939. In: ÖStA KA LA PA Julius Arigi, PA Nikolaus Bula.

⁷⁴ *Nachrichtenblatt der k.u.k. Luftfahrtruppen*, II. Jahrgang, Nr. 2. Wien, 1918. szeptember 16. 15. o. Endresz György I. világháborús tevékenységének és balesetének részleteihez lásd: Czirók 2006.

⁷⁵ ÖStA KA LA PA Oblt. Josef Keks.

⁷⁶ ÖStA KA LA Mb Flik 1.

talt pilótákat lehetett bevetni, a frissen bevonultakat pedig legtöbbször továbbképzésre „ítélték” jobb, nagyobb repülőtereken, ahol például a körleszállásokat gyakorolhatták. Így viszont szinte lehetetlennek tűnt elérni a pilóták előírt számát (10), amely egy 4-5 repülőgépből álló raj szigorú készségét biztosíthatta volna folyamatosan, egész napon át.⁷⁷

A Flik 1/J személyi állományának alakulása

Név	Érkezett	Távozott
Karl Sabeditsh százados	1918. 07. 08. (Flars)	†1918. 07. 17.
Keksz József főhadnagy	1918. 07. 08. (Flek 6)	1918. 07. 24. (Flet)
Macourek Béla tart. főhadnagy	1918. 07. 29. (Flik 6)	
Julius Arigi tiszthelyettes	1918. 07. 16. (Flik 6)	
Bula Miklós szakaszvezető	1918. 07. 16. (Flik 6)	†1918. 07. 22.
Anton Baier szakaszvezető	1918. 07. 16. (Flik 6)	
Franz Brautferger törzsőrmester	1918. 07. 24. (Flek 6)	1918. 07. 30 (s)
Kreuter Ferenc őrmester	1918. 07. 24. (Flek 6)	
Stanislaus Novak tizedes	1918. 07. 24. (Flek 6)	
Ferdinand Matejka tizedes	1918. 07. 24. (Flek 6)	

Általánosságban elmondható, hogy az igráli vadászoknak nem volt könnyű dolga az elhárítást illetően. A riasztást javarészt későn kapták meg, így még a kiváló emelkedést produkáló gépeikkel is már csak a tenger felé vezető úton, de legtöbbször a nyílt víz felett érték utol a betolakodókat. A támadók igyekeztek meglepetésszerűen megjelenni, a Flik 1/J jelentése szerint különböző helyeken és időpontokban tűntek fel az öböl légterében és próbálták kihasználni a fényviszonyokat is – ez azt jelentette, hogy az osztrák–magyar vadászoknak jellemzően a Nappal szemben kellett startolni és repülni. Emellett a DH.4-esek és különösen a DH.9-esek kiváló teljesítményű repülőgépeknek számítottak, nagy sebességgel tudtak repülni és jó manőverező-képességgel is rendelkeztek.⁷⁸

Épp csak átvette Macourek Béla a Flik 1/J parancsnoki posztját, a Cattarói-öblöt ért legnagyobb pusztítást okozó támadást volt kénytelen elviselni – a földről nézve. A brit No.66 Wing 4 DH.9 bombázója által otthagytott 800 kg-nyi bombája közül négy a tengeraltjárók között robbant fel a németek bázisán, három a vízi repülő állomáson, egy pedig az egyik ellátó hajót, az SMS Kassa gőzöst lobbantotta lánggra. Az eredmény: 19 halott, 150 ember eltűnt, 126 pedig megsérült. Három tengerészeti vadászgép (A.97, A.112, A.113) ugyan felszállt, de nem tudták harcra kényszeríteni a támadókat, a pontos légvédelmi tűznek viszont sikerült eltalálni a vezérgépet, melynek pilótája, E. P. Hardman

⁷⁷ ÖStA KA LA Mb Flik 1. A reptér bővítésének terve már 1918. július elején felmerült, újabb területeket vontak volna be, a Sutorina-patak szabályozásával és részben új mederbe terelésével a vízszabályozás kérdését is megoldották volna. A nagy tervekből azonban szeptember elejéig semmi sem valósult meg, akkor még mindig a teendőkről szóltak a dokumentumok. ÖStA KA AOK Op. Abteilung. Chef des Luftfahrwesens, Luft Nr. 103. Kart. 629.

⁷⁸ ÖStA KA LA Mb Flik 1.

kapitány Cattarótól 20 tengeri mérföldre délkeleti irányban, Zupa mellett kényszerleszárlást hajtott végre, és géppuskás megfigyelőjével, J. F. Hartney-val együtt fogságba esett.⁷⁹

Habár ezt követően még további két-két repülő- és léghajótámadás érte az öblöt, a Flik 1/J pilótái egyik alkalommal sem emelkedtek levegőbe elhárításukra, és ez csak augusztus 23-án változott meg. Aznap 4.00-kor négy De Havilland bombázó indult a kumbori tengerészrepülő támaszpont ellen 1810 fontnyi bombával és 60 kis méretű gyújtóbombával. Az utat rendben megtette valamennyi gép, a cél felett 8 000-10 000 láb magasságból oldották ki terhüket. Megfigyelésük szerint egy bomba ért pontosan célba, négy további pedig a zelenikai vasúti csomópont épületei között robbant, nyomukban sűrű füstfelhők törtek fel.⁸⁰

A helyiek órája szerint 7.50-kor érkeztek meg a Cattarói-öböl légterébe a gépek, és ezúttal az események lefolyása komoly egyezéseket mutat a két oldal leírásaiban. Két bomba a Bako Gjenovic közelében, kettő a gjenovici hegyek lejtőin csapódott be, egy pedig a kumbori aknaraktárhoz hullott. A Zelenikára esett bombák nyomán két barakk leégett (az egyik üres volt, a másikban szurokkal teli hordók), két mozdony megrongálódott és négy ember meghalt.⁸¹

A britek 8.10-kor délnyugat felé látótávon kívülre kerültek. Jelentésük szerint hét szárazföldi vadászgép és egy vadász-repülőcsónak támadta meg őket, az előbbieik közül öt az iganói repterről szállt fel, amint a britek megjelentek a Punta d'Ostrónál. A Trastei-öblöt elhagyva az egyik ellenséges repülőgépet látták lángolva zuhanni és a tengerbe csapódni, ezzel egyidejűleg pedig Corkery hadnagy gépe is spirálban közeledett a víz felé, észlelésük szerint azonban még a pilóta irányítása állt. A D2794-es gépet két vadászgép követte a tenger fölé, a 35 percig tartó üldözés során a brit megfigyelő 230 lövést adott le az osztrák-magyar gépekre, melynek következtében az egyik lebukott, a másik feladta a harcot. A D1660-as öt ellenséges vadásszal vívott harca mintegy 45 percig tartott, ezalatt a géppuskás valamennyi lőszerét felhasználta, hogy távol tartsa őket.⁸²

A fekete keresztos vadászok 8.02–8.06 között startoltak – három Phönix D.I a tengerészrepülőktől: Plachner János fregatthadnagy A.97), Grosschmid István (A.109) fregatthadnagy és Georg von Bleyleben (A.113) tengerészeti zászlós, valamint Macourek Béla (338.02) és két altiszti pilóta 92-es sorozatú Aviatik D.I-eseikkel, az egyikük Anton Baier szakaszvezető. Macourek gyors vadászgépének köszönhetően elsőként érte el a bombázókat Obostnik felett, megtámadta őket a röviddel utána odaérő Julius Arigi tiszthelyetessel együtt. Egy DH.4-est sikerült leszedniük – ez a Trastei-öbölben zuhant le –, a roncsokat a „83”-as torpedóhajó szedte össze.⁸³ Grosschmid is utolérte a köteléket Budua felett, és a légiharcban 360 lövést adott le, mielőtt elakadt a gépfegyvere és visszafordult, így a zuhanó gépet nem látta többet. A jelentés szerint az angol bombázó annyira megsérült, hogy kényszerleszállt a tengerre és összetört, ezt Baier szakaszvezető igazolta.⁸⁴ Bár a roncsokat nem találták meg, Grosschmid számára is igazolták a győzelmet. Plachner és

⁷⁹ NA AIR 1/459/15/312/83. Report from 66 and 67 Wings of bomb raids in the Adriatic.; AUSMM No. 66 Wing, Royal Air Force. Weekly Air Operations Report, No. 27.; Sokol 1967. 600. o.; Schupita 1983. 239. o.

⁸⁰ AUSMM No. 66 Wing, Royal Air Force. Weekly Air Operations Report, No. 30.

⁸¹ ÖStA KA MA OK SR 20. Operationsjournal, 1918. XXII. Nr. 4418. p. 1662.

⁸² AUSMM No. 66 Wing, Royal Air Force. Weekly Air Operations Report, No. 30.

⁸³ Schroeder – Tötschinger 1989. 20. o.

⁸⁴ Schroeder – Tötschinger 1984. 16. o.; Sokol 1967. 601. o.

Bleyleben 50 mérföld távolságra követték a tenger felett a többi ellenséges bombázót, de az üzemanyagra való tekintettel abbahagyták az üldözést.⁸⁵

A légi győzelmek azonosítása némi nehézségbe ütközik. Egyetlen ismert brit veszteség létezik ugyanis, Corkery hadnagyék D1761-es bombázója, amely minden bizonynyal Macourek Béla géppuskáinak esett áldozatul. A Grosschmidnek tulajdonított lelövés ugyanakkor problémákat vet fel, mivel az osztrák–magyar jelentés szerint jóval délebbre, Budvánál a tengerre kényszerleszállt és összetört bombavetőt nem találták meg, és a brit kötelék maradék három gépe visszatért repülőterére. A vonatkozó szakirodalom szerint a B2122-es gép a támadást követően siklórepülésben érkezett a bázisra és a hangárnak ütközve megrongált egy másik repülőgépet. A személyzet, S. J. Chamberlain és J. Ellingham főhadnagy sértetlenül úszták meg a kalandot.

Kimutatás a Flik I/J tevékenységéről

	Bevethető repülőgépek		Repülésre alkalmas napok	Bevetések			Légi-harc	Győzelem	Veszteség
	felderítő	vadász		száma	ideje (óra)	távolsága (km)			
A fennmaradt havi jelentések alapján									
július	0	3	11	5	20	400	2	0	0
augusztus	3	6	23	21	14	2590	5	3	0
A fennmaradt félhavi jelentések alapján									
augusztus 1–15.				6	4h 17'		0	0	0
szeptember 1–15.				3	1h 6'		1	1	0

Augusztus végére egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a Cattarói-öböl elleni támadásoknál komolyan kell számolni a légvédelemmel – még ha az nem is mindig működött kifogástalanul –, egyre sűrűbben voltak kénytelenek ugyanis veszteségeket elkönyvelni a brit támadók. Ez augusztus 30-án érte el a csúcst, igaz, ehhez vajmi kevés köze volt a helyi pilótáknak vagy lövészeknek. A No.226 Squadron négyes kötelékének ismét a gjenovici tengeralttjáró bázis volt a célpontja, és saját jelentésük szerint 8.45-kor érkeztek az öböl fölé, ahol viharos, 3-6-os erősségű délkeleti szél tombolt, erős szállókésekkel, a mélyen húzóódó felhőzetből pedig zivatarok alakultak ki. Ilyen körülmények között is megpróbálták kioldani a bombáikat, keresztültörve a sűrű felhőtakarón. Végül három gép vagy az öböl menti szikláknak csapódott, vagy a környező fennsíkron zuhant le (egyetlen tiszt élte túl a bevetést, ő fogságba esett), míg az utolsó bombázó elvergődött Valonáig, és ott lan-

⁸⁵ Szentkirályi Ákos visszaemlékezése, amely leginkább ehhez az esethez köthető, számos olyan részletet tartalmaz, amely nem bizonyítható, megkérdőjelezhető vagy ellentmond a hivatalos dokumentumoknak, így ennek idézését e helyen mellőzzük. A meglehetősen színes élménybeszámoló megtalálható: OKKMA Kézirat-tár, 294/966. sz. 118–122. o.

dolás közben zuhant le.⁸⁶ Ez volt a legsúlyosabb vesztesége a brit repülőknél az Adrián, a támadásban résztvevő valamennyi gépük és személyzetük odaveszett.

Szeptember 6-án szinte menetrendszerűen érkezett az újabb támadás. 4.30-kor a No. 66 Wing (224 Sq.) öt repülőgépe – 1804 font bombát és 80 gyújtóbombát szállítva – hagyta el Andranót. A bombázókat egy America repülőcsónak és két Short hidroplán kísérte. A B.2146 jelű gép motorhiba miatt kénytelen volt visszafordulni és 7.15-kor landolt a kiindulási reptéren. A maradék négy De Havilland 7.35-kor érte el a célpontot, és a kioldást követően több találatot is megfigyeltek: a tengeralattjáró bázis mólójának közelében (1230 fontos bomba), három tengeralattjáró mellett (1230 fontos bomba), kevéssel a tengeri repülőbázison túl (1230 fontos bomba), valamint a tengeralattjáró legénységi szállásai és a tengeri repülőtámaszpont között, közel a repülő barakkjaihoz (2230 fontos bomba), továbbá közvetlen találatot észleltek a tengeralattjárók legénységi szállásának két legdélebbi barakkján (2112 fontos bomba), ahol ennek következtében tűz ütött ki. A gyújtóbombák a kumbori bázisnak és az igoai repülőtérenk jutottak, utóbbi szám szerint 30-at kapott.⁸⁷

Az osztrák–magyar beszámolók szerint az obostniki megfigyelőállomás 9.45-kor jelentett négy ellenséges bombázót délkeleti irányból – nem tudni, kinek a számlájára írható a kétórnyi különbség az időpontok esetében. A 3000-4000 méter magasságon érkező gépek 11 bombát dobtak le, közülük három az S. M. S. Monarch csatahajó mellett robbant, egy a tengeralattjáró állomáson, a többi pedig a gjenovici arzenál közvetlen közelében. A támadásban öten vesztették életüket, közöttük három orosz hadifogoly volt, anyagi kár viszont nem keletkezett.

A légvédelem ezúttal (is) jól működött. A pontos és meglehetősen heves ágyútűz mellett Macourek Béla (338.02) és vele együtt három tengerészeti vadászpilóta szállt fel Phönix D.IIa gépekkel: Grosschmid István (J.21), Georg von Bleyleben (J.24) és Plachner János (J.25). Az elhárító raj körülbelül nyolc tengeri mérfölddel nyugatra a Punta d'Ostrótól érte utol a délnyugati irányban távozó briteket. Az általuk „Roland” típusúnak azonosított hat vadászgép igyekezett felbomlasztani a köteléket. A D.2910-es bombázót többször is eltalálták a farok-részén, az oldalkormányát szinte teljesen szétlőtték. Wallace tizedes 190 lövést adott le támadójára, az általa csak leggyorsabb gépnek aposztrofált vadászra, amely ezután az N.6418-asra vetette magát. Ez esetben már Macourek első sorozata talált, a DH.4-es kigyulladt és 10 000 láb magasságból bukfacezve a tengerbe zuhant Molontától nyugatra hat tengeri mérföldre. Picken és Hodgskin hadnagyok életüket vesztették, ráadásul az öbölről készített fényképek is ezen a gépen voltak. A roncsokat az „53”-as torpedónaszád halásza ki. A Phönix-raj követte a maradék három bombavetőt, s 20 tengeri mérföldre a parttól sikerült harcra kényszeríteni őket. A D.2795-ös több találatot is kapott: a merevítő huzalok közül kettőt ellőttek, a megfigyelő, Gray hadnagy a lábszáran megsebesült, de mindezek ellenére sikerült elmenekülniük – köszönhe-

⁸⁶ Riassunto del „Weekly Air operations report” N.31 per la settimana compiuta col 31 agosto 1918, inviato dall’ „Officer Commanding Adriatic group R.A.F. Brindisi” al „Commodore Commanding British Adriatic Force Brindisi”. In: *Cronistoria* 1927. 241. o.; *Sokol* 1967. 601. o.; *Schupita* 1983. 239. o.

⁸⁷ AUSMM No. 66 Wing, Royal Air Force. Weekly Air Operations Report, No. 32; *Cronistoria* 1927. 242–243. o.

tően annak, hogy gépfegyver-elakadás és lőszerhiány lépett fel a vadászoknál. A teljes összecsapás mintegy 30 percig tartott.⁸⁸

Mivel a Cattaro elleni támadások eredményei messze nem álltak arányban az elszenvedett veszteségekkel, a szövetségesek beszüntették a támadásokat a támaszpont ellen. 1918. szeptember 6. után a Flik 1/J repülőit nem vetették be többé. Az albán fronton ettől függetlenül az osztrák–magyar századok folytatták légi tevékenységüket, igaz, egyre nehezebb körülmények között – a hónap hátralévő részében 19 felderítő, két rádió, hat bombázó és 51 elhárító repülést végeztek a kimutatások szerint, a vadászbevetéseket azonban már az augusztus végétől működő új vadászszázad, a Flik 13/J repülte, főleg a Durazzóhoz közeli Kavaja repülőteréről.

Az albán fronton folyó harcokkal párhuzamosan a Monarchián egyre inkább jelentkeztek a szétesés jelei. Az augusztus végi ellentámadással még visszafoglalt területek – köztük Fjeri és Berat repülőterei – októberre újra a szövetségesek kezére kerültek. Október 2-án angol–olasz együttműködéssel csatahajók tüzével támogatott óriási légitámadást intéztek Durazzo ellen, 14-én maga a város is áldozatul esett a szövetséges előrenyomulásnak. Október 27-én az olasz csapatok már San Giovanni di Meduánál jártak, másnap pedig öt német tengeralattjáró hagyta el a kikötőt remélve, hogy eljutnak Németországba, 30-án pedig kiürítették Cattarót.⁸⁹

Szentkirályi Ákos a következőképp emlékezett vissza a front összeomlására és az utolsó hetekre: „Este visszaérkeztünk Budapestre, ahol a Palace-ban Macourek várt ránk, aki megbeszélés szerint engem váltott volna fel szabadságom után. Igen izgatottan adta elő, hogy pár nappal ezelőtt antant hadihajók jelentek meg a Boc[h]e di Cattaro bejáratánál, és ez jeladás volt a délen meginduló eseményekre. A Kriegshafen-Kommando feloszlott, a volt vezérkari főnök, mint jugoszláv parancsnok, átvette az intézkedést. Autóval Igalóba jött, közölte, hogy leltár szerint mindent át kell adni, s ezek után az ott tartózkodók elhagyhatják a teret. Megnyugtatta a bajtársakat, hogy személyével garantálja a sértelességüket.

Az iginalói repülőter anyagraktáraiban igen nagy készletek voltak fölhalmozva, amelynek leltára a jugoszláv parancsnok kezébe került. A vasúti vágányokon még ki sem csomagolt repülőgépek és motorok várták sorsukat. Természetesen ezek is mind ottmaradtak.

Grosschmid István és Macourek Béla egy-egy repülőgépen hagyta el a teret, előbb Újvidéket érintve Budapesten szállottak le. Személyes felszerelésük az enyémmel együtt teherautókra kerültek és sose láttuk azokat viszont... Így történhetett meg, hogy Macourek Béla hamarabb érkezett Budapestre.”⁹⁰

Ezzel szemben egy másik verzió szerint „az összeomlaskor Maklár repülőgépen hagyta el Cattarót, de az igen kedvezőtlen légköri viszonyok miatt Mostarnál kénytelen volt leszállni. Itt gépét elvették, de engedték vonaton hazautazni.”⁹¹ A történetek illetően lefolyása azért is valószínűbb, mert az iginalói repülő állományából származó gépnek a későbbi magyar repülőcsapatok kimutatásaiban semmiféle nyomát nem találni.

⁸⁸ AUSMM No. 66 Wing, Royal Air Force. Weekly Air Operations Report, No. 32. NA AIR 1/459/15/312/83. Report from 66 and 67 Wings of bomb raids in the Adriatic.; NA AIR 1/2130/207/101/1. Weekly summary of operations: Adriatic Group, R.A.F.; Sokol 1967. 602. o.; Schupita 1983. 242. o.

⁸⁹ Blume – Casirati 1992/2. 115–117. o.

⁹⁰ MKKMA, Kézirattár, 294/966. sz. 134. o.

⁹¹ Julier 1936.

Élet a világháborút követően

Macourek Béla hazaérkezése után az üllői családi birtokra ment, gazdálkodással tartotta fenn magát, hivatalos okmányokban gazdatisztként nevezték meg.⁹² A családra azonban – ahogy a korábbiakban már említésre került – egyre nehezebb idők köszöntöttek.⁹³

Bár a világháború repülőinek legnagyobb része folytatta a szolgálatot az újonnan felállított magyar repülőcsapatok kötelékében, Macourek távol maradt a repüléstől: sem a Népköztársaság, sem a Tanácsköztársaság, de a későbbi Nemzeti Hadsereg repülőerőinél sem teljesített szolgálatot. Amikor Horthy Miklós 1921-ben megalapította a Vitézi Rendet, Macourek az elsők között kapta meg a címet, az indoklás azonban hiányzik.

Bátran kijelenthető, hogy – bár ez nem volt egyedi eset – Macourek Béla háborúban nyújtott kiemelkedő teljesítményét nem honorálták kellőképpen. Míg mások jóval kevesebért is magas kitüntéseket kaptak, Macourek példaértékű bevetései és öt légi győzelme mellett is csak a Tiszti Vitézségi Éremig jutott.⁹⁴ Végül jóval a világháború befejezése után, kérelmére, a katonai Mária Terézia-rend elismerte vitéz magatartását, és 1931. október 3-án – azaz 13 évvel a háború után – a rend káptalanja 14., egyben utolsó ülésén 28 magyar tiszt között Macoureknek is odaítélte a Tiszti Arany Vitézségi Érmét.⁹⁵

Talán épp azért vett részt a volt tartalékos repülőtisztok bajtársi összefövetelének szervezésében, hogy a fenti kitüntetési kérelem benyújtása okán újfent kapcsolatba kerüljön a volt bajtársakkal. Az 1932. április 5-én 20.00-ra a Ferenciek tere 7. szám alatti Spolarich vendéglőbe meghirdetett rendezvény volt ugyanis az első ilyen jellegű találkozó a világháború befejezése óta. A rendezésben a Flik 1/J-nél szolgált beosztottja, komjátszegi dr. Szentkirályi Ákos tartalékos főhadnagy megfigyelő volt segítségére.⁹⁶

Macourek számos kortársához hasonlóan megváltoztatta családnevét, 1929 őszétől Maklár Béla néven élte tovább életét.⁹⁷ Okleveles gazdaként az apai vonalat követve a mezőgazdaságban igyekezett boldogulni.⁹⁸ A világgazdasági válság hatásai azonban nem kerültek el a hazai gazdákat, így őt és családját sem. Egészen odáig fajultak a dolgok, hogy 1929-ben a Magyar Mezőgazdák Szövetkezete végrehajtás indítását kérte Maklár ellen, amelynek alapját a kezdeményező mellett a m. kir. Kincstár, a Budapesti Takaré- és Vásárpénztár Rt., továbbá két magánszeméllyel szemben fennálló, összesen 25 818 pengő 64 fillér tőkekövetelés és azok járulékai képezték. A monori királyi járásbíróság december

⁹² Egyes dokumentumokban Macourek lakcíménél Alsóábrány tűnik fel. Sajnos nem lehet megállapítani, hogy meddig élt Üllön, és amennyiben elköltözött, akkor ezt mikor tette.

⁹³ Valószínűleg ezzel hozható összefüggésbe Macourek (Maklár) Béla és társai birtokában lévő Budapest, Károly körút 12. szám alatti ingatlan illetőségének átruházása Fleischmann Samu és neje részére 150 000 aranykorona értékben. *Budapesti Hírlap*, 1925. augusztus 2. 17. o.

⁹⁴ Léteznek adatok arról, hogy 1918. augusztus elején Macourekét már felterjesztették a Tiszti Arany Vitézségi Éremre, továbbá októberben a Tiszti Ezüst Vitézségi Éremre, a Lipót Rendre, valamint az I. osztályú Vaskorona Rendre, ezek azonban már valószínűleg nem kerültek elbírálásra, mivel a Macourek (Maklár) Béláról készült késői, egyenruhás fotókon ezek nem láthatók.

⁹⁵ Tisza István és Muhr Ottmár posztumusz kitüntetése. *Budapesti Hírlap*, 1932. január 13. 3. o.; A Mária Terézia-Rend utolsó káptalanja. *Pesti Hírlap*, 1932. január 13. 5. o.; A Mária Terézia-Rend utolsó káptalanja. *Pesti Napló*, 1932. január 13. 6. o.; Tisza István grófnak a legnagyobb harctéri kitüntetést adományozta a Mária Terézia rend káptalanja. *Újság*, 1932. január 13. 3. o.

⁹⁶ A volt tartalékos repülőtisztok bajtársi összefövetele. 8 *Órai Újság*, 1932. március 27. 8. o.

⁹⁷ Hivatalos rész. *Budapesti Közlöny*, 1929. szeptember 7. 1. o.

⁹⁸ 1928-ban például spárgagyökeret kínált eladásra egy ilyen jellegű újság hirdetési hasábjain. Eladás. *Köztelek*, 1928. február 16. 282. o.

27-i döntése értelmében a végrehajtást lényegében valamennyi, Maklár névére a helyi telekkönyvbe jegyzet ingatlan rész tulajdonra kiterjesztette – köztük olyanra is, amelyen az édesanyja haszonélvezete volt. Az árverést eredetileg 1930. március 31-én 14.00-ra tűzték ki az üllői község háza helyszínnel,⁹⁹ majd a telekkönyvi hatóság utóajánlatra újabb árverést tűzött ki, október 18-án 15.00-ra.¹⁰⁰

Csupán az újságokból nyerhető értesülés arról, hogy Maklár Béla 1939 tavaszán eljegyezte Dely Judit Máriát,¹⁰¹ részleteket azonban a leszármazottak sem tudnak. Annyi azonban bizonyos, hogy az eljegyzésből nem lett esküvő. Az eljegyzés felbontásra került, Maklár ugyanis 1941. február 21-én Torma Nagy Juliánával kötött házasságot Szolnokon.¹⁰² Házasságukból egy fiú született, Béla, 1942. április 1-jén Budapesten. A férj már a házasságuk idején az Első Magyar Általános Biztosító Társaság mezőgazdasági károkkal foglalkozó kárbecslők felügyelője volt, vitás esetek, rendkívül nagy káresemények miatt járta az országot. A tisztséget gyakorlatilag haláláig töltötte be.

A második világháború alatt azonban egy másik komoly megbízatást is kapott, méghozzá a m. kir. gazdasági felügyelői szolgálatnál. Az 1921-ben létrehozott szervezet a földművelésügyi minisztérium fennhatósága alá tartozott, állami tisztviselőit pedig felsőfokú mezőgazdasági végzettségűek alkották. A vármegyei és járási rendszerben felépülő szervek feladata elsősorban a minisztérium tájékoztatása volt a mezőgazdasági viszonyokról, kezdeményezéseik megvalósítása a működési területükön, továbbá a minisztérium képviselete hivatali eljárásokban, és elvégezték lényegében a mezőgazdasági igazgatás keretében felmerülő tennivalókat.¹⁰³

Maklárt 1941. január 1-jén nevezték ki (ideiglenes minőségű) gazdasági gyakornokká.¹⁰⁴ Máramarosszigeten, Máramaros vármegye gazdasági felügyelőségén kapott beosztást gyakornokként.¹⁰⁵ A Kovács Sándor vezetése alatt álló szervnél a következő évben már segédfelügyelői rangban tevékenykedett¹⁰⁶ annak ellenére, hogy év elején felügyelővé nevezték ki (ideiglenes minőségű, IX. fizetési osztály).¹⁰⁷ 1943-ban ennek megfelelő beosztásban járási szintre került, az aknasugatagi járás gazdasági felügyelőjeként,¹⁰⁸ az elvégzett munkáját pedig magasabb fizetési osztályba (VIII.) sorolással honorálták 1944. első napjától.¹⁰⁹

Maklár Bélát hosszas, súlyos szenvedést követően 1944. július 16-án 23.00-kor Budapesten érte a halál. Temetésére július 20-án 16.00-kor a Farkasréti Temetőben került sor, jelenleg is ott nyugszik a VK 7-es parcellában (rég i katonai parcella).

⁹⁹ Árverés. 16827/1929. sz. BKHÉ, 1930. január 16. 7. o.

¹⁰⁰ Árverés. 10141/1930. Tkvi. sz. BKHÉ, 1930. szeptember 11. 9. o.

¹⁰¹ Házasság. *Pesti Hírlap*, 1939. április 12. 9. o.

¹⁰² Házasság. *Pesti Hírlap*, 1941. február 16. 6. o.; Ifj. Maklár Béla szíves közlése.

¹⁰³ 1921. évi XLII. törvénycikk a gazdasági felügyelői szolgálatról.

¹⁰⁴ *Közlelel*, 1941. január 12. 34–35. o.

¹⁰⁵ TC 1941. 239. o.

¹⁰⁶ TC 1942. 294–295. o.

¹⁰⁷ *Közlelel*, 1942. január 12. 36–37. o.

¹⁰⁸ TC 1943. 319. o.; TC 1944. 324. o.

¹⁰⁹ *Közlelel*, 1944. január 16. 69. o.

MELLÉKLET

Adatok Macourek Béla repülő pályafutásához

Előléptetések, kinevezések

tartalékos kadét/hadapród – 1911. január 1. (438. rangszám; PVBl. Nr. 46/1910)
 tartalékos hadnagy – 1914. január 1. (83. rangszám; 70. sz. R. K., 18863/eln. sz. – 1913. december 27.)
 tartalékos főhadnagy – 1915. november 1. (83. rangszám; 115. sz. R. K.)
 tábori megfigyelő (Feldbeobachter) – 1917. április 29., tábori megfigyelő jelvény (Luftfahrer-Abzeichen) – 1917. június 20.
 tábori pilóta (Feldpilot) – 1917. szeptember 20., tábori pilóta jelvény (Feldpilot-Abzeichen) – 1917. október 26.

Kitüntetései

<i>Odaítélt kitüntetések</i>	<i>Dátum</i>	<i>Kihirdetve, rendelet száma</i>
Bronz Katonai Érdemérem a Katonai Érdemkereszt szalagján a kardokkal	1915. 02. 10.	19. sz. R. K., 1888/eln. sz. – 1915. febr. 18.; PVBl. Nr.19/1915
Ezüst Katonai Érdemérem a Katonai Érdemkereszt szalagján a kardokkal	1917. 06. 21.	84. sz. R. K., 13507/eln. sz. – 1917. jún. 27.; PVBl. Nr.122/1917
Katonai Érdemkereszt III. osztálya a hadiékítménnyel és a kardokkal	1917. 11. 27.	162. sz. R. K., 26.765/eln. sz. – 1917. dec. 5.; PVBl. Nr. 230/1917
Vaskorona Rend III. osztálya a hadiékítménnyel és a kardokkal	1918. 09. 03.	
Károly Csapatkereszt		
Háborús Emlékérem		
Nemzetvédelmi kereszt		
Tiszti Arany Vitézségi Érem	1931. 10. 03.	9975/eln. 8. – 1931. sz. H. M. rendelet
Vitézi Rend	1921	

Ellenség feletti bevetései

	Január	Február	Március	Április	Május	Június	Július	Augusztus	Szeptember	Október	November	December
	<i>Flik 23 (42)</i>											
1917	1	4	1	5	18 ⁽²⁹⁾	5 ⁽³⁴⁾	5 ⁽³⁷⁾	4 ⁽⁴²⁾				
	<i>Flik 6</i>											
1917											6	0
1918	10>			7	14+	16	20					
	<i>Flik 1/J</i>											
1918								?	1			

Igazolt légi győzelmei

<i>Időpont</i>	<i>Saját repülőgép</i>	<i>Ellenséges</i>		<i>Helyszín</i>	<i>Megjegyzés</i>
		<i>legénység</i>	<i>repülőgép</i>		
1917. 05. 21. 10.30	H.Br. C.I 129.46		SPAD	Selo	pilóta: Franz Slanina szkv.
1918. 07. 06.	Avi. D.I 238.51	Anderson hdgy. Sivil hdgy.	DH.4 B2149	Fjeri DK	
1918. 07. 06.	Avi. D.I 238.51	Antonio Magnocavallo fhdgy. Giovanni Boero asp. Manlio Candela szds. Leonardo Giuliano fhdgy.	Ca.4146	Mifoli	
1918. 08. 23. 8.10	Avi. D.I 338.02	Corkery hdgy. A. M. Pettit	DH.4 D1761	Punta d'Ostro DNy	
1918. 09. 06. 9.45	Avi. D.I 338.02	R. B. Picken fhdgy. A. F. Hodgskin fhdgy.	DH.4 N6418	Punta d'Ostro DNy	

BIBLIOGRÁFIA

- Borovszky 1911. Magyarország vármegyei és városai. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye II. Szerk. *Borovszky Samu*. Budapest, 1911.
- Cronistoria 1927. Cronistoria documentata della Guerra Marittima italo-austriaca 1915–1918. Ufficio Storico della Marina Militare, Fascicolo VII, „L’Aviazione Marittima durante la Grande Guerra”. Roma, 1927.
- Czirók 2006. *Czirók Zoltán: Óceánrepülő a fronton. A Repüléstörténeti Konferencia Közleményei*, 2006. 205–210. o.
- Di Martino 2013. *Di Martino, Basilio: L’Aviazione italiana e il bombardamento aereo nella Grande Guerra*. Roma, 2013.
- Fehér – Fehérné 2016. *Fehér László – Fehérné Fazekas Anett: Macourek Lajos (1886–1926). Üllői hírmondó*, 2016. augusztus. 12. o.
- Felszeghy 1939. A magyar tüzér. A magyar tüzérség története. Szerk. *Felszeghy Ferenc*. Budapest, 1939.
- Gentili – Varriale 1999. *Gentili, Roberto – Varriale, Paolo: I Reparti dell’aviazione italiana nella Grande Guerra*. Roma, 1999.
- Glaise-Horstenau 1938. Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918. Hrsg. *Edmund Glaise von Horstenau*. Bd. 7. Kriegsjahr, 1918. Wien, 1938.
- Görgey, 1935. A volt m. kir. kassai 5. honvéd-huszárezred története 1868-tól 1918-ig. Szerk. *Görgey Miklós*. Budapest, 1935
- Grosschmid 1939. *Grosschmid István: Légiharc. Magyar Szárnyak*, 12. (1939) 19. o.
- Grosz – Haddow – Schiemer 1993. *Grosz, Peter M. – Haddow, George – Schiemer, Peter: Austro-Hungarian Army Aircraft of World War One*. Mountain View, California, 1993.
- Halpern 2015. *Halpern, Paul G.: The Naval War in the Mediterranean 1914–1918*. Routledge, 2015.
- Julier 1936. *Julier Ferenc: Magyar hősök. Függetlenség*, 1936. április 26.
- Meindl 2004. *Meindl, Karl: Luftsiege der k. u. k. Luftfahrtruppen. Italienische Front, 1. Teil, 1917*. Haid, 2004.
- Meindl 2005. *Meindl, Karl: Luftsiege der k. u. k. Luftfahrtruppen. Italienische Front, 2. Teil, 1917*. Haid, 2005.
- Meindl – Schroeder 1997. *Meindl, Karl – Schroeder, Walter: Brandenburg D.I. Stratford*, 1997.
- Merényi 1984. *Merényi László: A cattarói matrózfelkelés*. Budapest, 1984.
- O’Connor 1986. *O’Connor, Martin: Air Aces of Austro-Hungarian Empire, 1914–1918*. Mesa, 1986.
- Schroeder – Tötschinger 1984. *Schroeder, Walter – Tötschinger, Bernhard: Phönix Marine Jagdeinsitzer 1917–1918. (ÖFH Nachrichten, Sonderheft Nr. 10)* Wien, 1984.

<i>Schroeder – Tötschinger</i> 1989.	<i>Schroeder, Walter – Tötschinger, Bernhard: Luftsiege der Flik 1. 1914–1918. (ÖFH Nachrichten Sonderheft Nr. 17.) Wien, 1989.</i>
<i>Schupita</i> 1983.	<i>Schupita, Peter: K.u.k. Seeflieger. Koblenz, 1983.</i>
<i>Schwarte</i> 1921.	Der Weltkrieg um Ehre und Recht. Bd. 5. Der österreichisch-ungarische Krieg. Hg. <i>Max Schwarte</i> . Berlin, 1921.
<i>Sokol</i> 1967.	<i>Sokol, Hans Hugo: Österreich-Ungarns Seekrieg 1914–1918. Graz, 1967.</i>
<i>Varriale</i> 2014.	<i>Varriale, Paolo: I caduti dell'aviazione italiana nella Grande Guerra. Roma, 2014.</i>
<i>Blume – Casirati</i> 1992/1.	<i>Blume, August G. – Casirati, Alberto: The Italian Campaign in Macedonia and Albania 1915–1918. Over the Front, 7. (1992) No. 1. 3–23. o.</i>
<i>Blume – Casirati</i> 1992/2.	<i>Blume, August G. – Casirati, Alberto: The Italian Campaign in Macedonia and Albania 1915–1918. Over the Front. 7. (1992) No. 2. 3–23. o.</i>

RÖVIDÍTÉSEK

Akvi.	Tiszti anyakönyvek
AUSMM	Archivio Ufficio Storico Marina Militare
BKHÉ	A Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője
HL	Hadtörténelmi Levéltár, Budapest
Kitünt jav.	I. világháborús kitüntetési javaslatok
LA	Luftfahrtarchiv
LFT Bef.	Kommando der k.u.k. Luftfahrtruppen, Befehl
Mb	Monatsberichte
MMKMA	Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Archivuma
NA	National Archives
NFA	Neue Feldakten
ÖStA KA	Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv
PA	Personalakt
RK	Rendeleti közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára. Személyes ügyek
TC	Tiszti Címtár

*Macourek Béla tartalékos főhadnagy (a fotó bal szélén) tiszttársai körében,
valószínűleg a keleti fronton*

Macourek egy tüzelőállásban lévő üteg mellett

Macourek (balról a második) hátországi kiképző tisztként

A Wiener Neustadt-i repülőtiszti iskolában egy kiképző repülőgép hátsó ülésében

Életkép a Flik 23-nál. Balról a harmadik személy Macourek Béla

A Flik 23 bevetésre kész repülőgépei, a kép előterében a beöltözött repülőszemélyzet (Macourek jobbról a második)

A Flik 6 Hansa-Brandenburg C.I típusú felderítőgépe (68-as sorozat), civil hölgyvendéggel és haditengerész tiszttel. Balról az első Macourek Béla, a harmadik Törs Tibor hadnagy, a század megfigyelő tisztje

A Flik 6 tisztjei helybeliekkel a tiszti étkezde és szálló előtt 1917-ben.
1. Macourek Béla tart. főhadnagy 2. Jeszenszky Imre főhadnagy 3. Zimány János főhadnagy
4. Georg Doskočil hadnagy 6. Alfred Heissenberger hadnagy

*Macourek a 338.02 jelű
Aviatik D.I típusú vadászgépével Igaló
repülőterén. A ferde piros-fehér-zöld sáv
a gép törzsén Macourek személyes jelzése*

Maklár Béla 1940 augusztusában

Macourek századparancsnokként igalói szobájában

Zoltán Czirók

THE CAREER OF AIR FORCE OFFICER VITÉZ BÉLA MAKLÁRY (MACOUREK)

(Summary)

The research article would like to introduce the career of a representative of Hungarian descent of the new branch of military, the air force which appeared a century ago.

Béla Macourek started his career as a mounted artillery officer, he fought at the Serbian front, then worked in the hinterland as a training officer. In the autumn of 1916 he applied to the Imperial Air Troops (K. u. K. Luftfahrtruppen) where after his examination as a reconnaissance officer he was seconded to one of the aviation companies of the Italian front. As a participant of the air war of the Italian front he drew attention to himself with his successful air reconnaissance activities and he also won air battles. Since he was also trained as a pilot, in November 1917 he was seconded to the front of Albania which counted as a front of moderate importance and gave little chance to soldiers to prove their bravery. However, it did not prevent Macourek from becoming a war hero as the head pilot of the only one Austro-Hungarian air force company, both on earth and in air. His air victories, romantic military actions and military awards based a serious career to him: he was appointed to the commander of the air troops that defended the most important navy base of the Austro-Hungarian Monarchy in the Bay of Cattaro in the summer of 1918. This position counted as the peak of his career, and he performed this duty as prominently as his earlier missions. The averting of the British air raids becoming more and more frequent was so successful in cooperation with the navy fighters that in 1918 the British military leadership was forced to stop the actions against the base, considering the vast losses.

Zoltán Czirók

DIE FLIEGERLAUFBAHN VON VITÉZ BÉLA MAKLÁRY (MACOUREK)

(Resümee)

Die Studie möchte das Leben und die Soldatenlaufbahn eines herausragenden Vertreters der Fliegertruppen ungarischer Herkunft vorstellen, derjenigen Waffengattung, die vor einem Jahrhundert neu erschienen war.

Béla Macourek hatte seine Karriere als berittener Honved-Artillerieoffizier begonnen und als solcher an der serbischen Front gekämpft, bevor er im Hinterland als Ausbilder tätig war. Im Herbst 1916 meldete er sich bei den k. u. k. Luftfahrtruppen, wo er nach dem Absolvieren der Ausbildung zum Beobachteroffizier zu einer Fliegerkompanie der italienischen Front abkommandiert wurde. In einem bedeutenden Teil des Jahres 1917 lenkte er als Teilnehmer des immer größere Ausmaße annehmenden Luftkrieges mit seinen erfolgreichen Aufklärungsflügen die Aufmerksamkeit auf sich und verbuchte auch einen Luftsieg. Da er zwischenzeitlich an einer Pilotenausbildung teilgenommen hatte, wurde er ab November 1917 an die albanische Front abkommandiert, die zu dieser Zeit von mäßiger

Bedeutung war und den Soldaten zugleich nur ziemlich wenige Möglichkeiten bot, sich auszuzeichnen. All dies hinderte jedoch Macourek nicht daran, als Hauptpilot der einzigen österreichisch-ungarischen Fliegerkompanie Bleibendes zu schaffen – sowohl an Land als auch in der Luft. Seine weiteren Luftsiege und an einen Roman erinnernden Kriegstaten bildeten neben seinen Auszeichnungen die Grundlage für eine bedeutende Beförderung: Im Sommer 1918 wurde er zum Kommandanten des Fliegerverbandes ernannt, der zum Schutz der Bucht von Kotor (Cattaro), einer der wichtigsten Kriegsmarinenbasen der Monarchie, aufgestellt worden war. Diese Position galt als Spitze seiner beruflichen Laufbahn, und auch diese Aufgabe versah er, ähnlich wie alle früheren, hervorragend. Sie wehrten die immer häufiger werdenden britischen Luftangriffe zusammen mit den Jagdfliegern der Kriegsmarine derart erfolgreich ab, dass die britische militärische Führung im September 1918 gezwungen war, die Einsätze gegen die Basis mit Blick auf die unverhältnismäßig großen Verluste einzustellen.

Zoltán Czirók

LA CARRIÈRE DE VITÉZ BÉLA MAKLÁRY (MACOUREK) DANS L'AVIATION MILITAIRE

(Résumé)

L'étude souhaite présenter la vie et la carrière militaire d'un représentant exceptionnel d'origine hongroise de l'arme de l'aéronautique, une arme créée il y a un siècle.

Béla Macourek a commencé sa carrière comme officier d'artillerie à cheval en combattant sur le front serbe, puis il était instructeur à l'arrière. En automne 1916, il a rejoint les troupes d'aviation de l'armée impériale et royale où il a réussi une formation d'officier observateur avant d'être envoyé dans un escadron aérien sur le front italien. En 1917, il s'est distingué en reconnaissances et il a même remporté une victoire aérienne dans la guerre aérienne qui n'a cessé de s'intensifier. Étant donné qu'il a aussi suivi une formation de pilote entre-temps, il fut envoyé sur le front albanais en novembre 1917. Ce front considéré comme de moindre importance a offert peu d'occasions aux militaires pour s'illustrer, ce qui n'a pas empêché Macourek de faire des exploits tant sur terre que dans l'air comme chef pilote du seul escadron austro-hongrois. Ses victoires aériennes successives et ses faits d'armes dignes d'un roman lui ont valu des distinctions et une promotion importante : en été 1918, il fut nommé commandant de l'unité aérienne créée pour défendre les bouches de Cattaro, une des bases navales les plus importantes de la Monarchie. Ce poste était le sommet de sa carrière et il a remarquablement accompli sa mission comme ses missions précédentes. Avec les avions de chasse de la marine, ils ont réussi à défendre la base des raids aériens britanniques toujours plus fréquents. En septembre 1918, le commandement britannique était contraint d'arrêter ces attaques en raison de leurs pertes disproportionnées.

Золтан Цирок

ВОЗДУШНАЯ КАРЬЕРА ЛЁТЧИКА ВИТЯЗЬЯ БЕЛА МАКЛАРИ (МАЦОУРЕК)

(Резюме)

Исследование желает представить жизнь и военную карьеру одного исключительного представителя венгерского происхождения военно-воздушных сил, в появившемся вновь сто лет назад виде оружия.

Бела Мацоурек начал свою карьеру офицером конной артиллерии, и как таковой воевал на сербском фронте и позже работал в тылу в качестве инструктора. Осенью 1916-ого года он прибыл на службу в императорски и королевские Военно-Воздушные Силы BBC (к. у. к. Luftfahrtruppen), где после окончания подготовки офицера-наблюдателя его откомандировали в одну военно-воздушную роту итальянского фронта. В значительной части 1917-ого года участвуя во всё большем разворачивающейся авиационной войны он привлек на себя внимание своими успешными авиаразведками и одержал победу в воздухе. Между тем временем, пройдя подготовку в качестве пилота, он был отправлен на Албанский фронт с ноября 1917-ого года, который тогда считался фронтом умеренной значительности, и этим одновременно предоставлял довольно мало возможностей для солдат отличиться. Все это не припятствовало Мацоуреку в создании заметного следа являясь главным пилотом единственной австро-венгерской авиароты – как в небе так и на земле. В дополнение к его почестям, его новейшие авиа победы и подobaющие в роман военные подвиги основали для него серьёзное выдвижение: летом 1918-ого года он был назначен командующим лётного подразделения, созданного для защиты залива Каттаро, считаемого одной из самых важных военно-морских баз Монархии. Эта позиция считалась вершиной его карьеры, и, как и все предыдущие задания, он превосходно выполнил и эту задачу. Устранение становившихся все более плотных британских воздушных атак военно-морскими истребителями так результативно получилось, что в сентябре 1918-ого года британское руководство вынуждено было остановить ведения боя с учётом непропорционально больших потерь.

ANTANT HADSEREGEK HADIFOGLYAI MAGYARORSZÁGON

Pest megye példája, 1914–1922

Az első világháború századik évfordulója ismét a XX. század őskatasztrófájára irányította az érdeklődők figyelmét. Számos kutatási program, konferencia, ismeretterjesztő- és szakkönyv foglalkozott a Nagy Háborúval. Tudásunk napról napra gyarapodott az elmúlt években nem csupán a fronton vívott csaták, hanem a hátország életével kapcsolatban is. Megválaszolatlan kérdés azonban még mindig maradt. Ezek egyike, hogy az antant országaiból származó katonáknak milyen sors jutott osztályrészül Magyarországon. A problémára Blasszauer Róbert hívta fel a figyelmet 2002-ben.¹ Az ellenséges országok hazánkba került katonáinak sorsát mutatta be igényes és jól érthető stílusban Kaba Eszter.² Munkájuk során elsősorban a korabeli jogszabályi környezet és a sajtó segítségével igyekeztek közelebb hozni a problémát az érdeklődőkhöz. Somogyi László az antant országaiból származó civilek közbiztonsági őrizetével foglalkozott,³ valamint közzétett egy diplomáciai jelentést a váci internálótáborban uralkodó állapotokról.⁴

Hannes Leidinger és Verena Moritz az Osztrák–Magyar Monarchia egészére vonatkozóan tárgyalták az antant országaiból származó hadifoglyok sorsát, azonban munkájukban a korabeli Magyarországra vonatkozó adatok csupán elvétve fordulnak elő.⁵ A teljesség igénye nélkül felsorolt szakirodalom közös jellemzője, hogy a táborokon kívül munkát végző személyek sorsáról szinte egyáltalán nem közölnek részleteket.

A kérdésre vonatkozó eddigi ismereteink diplomáciai és segélyszervezeti forrásokon alapulnak. A Nemzetközi Vöröskereszt képviselői 1915 szeptemberében keresték fel a tápiósülyi internálótábort, ahol úgy találták, hogy az élelmezési és higiénés helyzet kielégítő, annak ellenére, hogy csupán egy ciszternában találtak megfelelő minőségű ivóvizet.⁶ Ezzel szemben a községi halotti anyakönyv tanúsága szerint itt ezernél is több halálos áldozatot követeltek különböző betegségek.⁷

Antonio de Castro y Casaleiz Bécsbe akkreditált spanyol nagykövet 1914 decemberében tett egy körutat az Osztrák–Magyar Monarchia hadifogolytáboraiiban. Az utazás a Vas megyei táplánfai és nagyunyomi kastélyoknál kezdődött, ahol orosz tiszteket őriztek. A nagykövet ezeken kívül a kenyérmezői és nagymegyeri legénységi táborokat látogatta meg. A diplomata a higiéniai körülményeket mindenütt példásnak tartotta.⁸ Két hónap sem telt el az utazást követően, amikor Tisza István arról írt Alexander von Krobotin hadügyminiszternek, hogy Nagymegyeren már 2000 őrizetes halt meg tífuszbán, és az áldo-

¹ Blasszauer 2003. 73. o.

² Kaba 2018. 59–63. o.

³ Somogyi 2016.

⁴ Somogyi 2018.

⁵ Leidinger – Moritz 2006. 35–66. o.

⁶ Documents 1915. 41. o.

⁷ MNL PML XXXIII. 1. Tápiósüly halotti akv. 2–3. k. 38/1915–101/1918.

⁸ A Világháború Képes Krónikája, VI. k. (1916) 71. sz. 192. o.; MNL OL K 26. 434/1915. res. 11. r.

zatok száma naponta 60-nal emelkedik. A miniszterelnök a járvány okát a katonai és polgári hatóságok közötti együttműködés elmaradásában látta. A Haderőfőparancsnokság (HFP) a tábor helyszínét egy szántatlan, frissen trágyázott földön jelölte ki. Az őszi esők idején a sárral keveredett trágya mindent ellepett, ami a fertőzések kiváló táptalaját képezte.⁹

Louis G. Dreyfus, az Amerikai Egyesült Államok bécsi alkonzulja 1916 elején látogatta meg a váci civil internáló központot. Dr. Neumann Adolf orvos úgy tájékoztatta magas rangú vendégét, hogy járvány nem fordult elő a táborban. A táborparancsnok kielégítő mennyiségű napi élelmiszer-fejadagokról számolt be a látogatónak.¹⁰ Egy szerb polgári személy ezzel szemben már 1914 novemberében rendkívül hiányos élelmezésről panaszkodott egy kicsempészett, de elfogott levelében.¹¹ A helyi újság pedig rendszeresen beszámolt a táborbeli járványos halálesetekről. 1915 végéig 21 főt temettek el a kisvárosban.¹² Az internáltak 1917. március 25-én azzal a kérelemmel fordultak a belügyminiszterhez, hogy helyeztesse át őket a ceglédi vagy kecskeméti táborba, mert a hálókörletek az elhelyezettek számára képest kicsik, az élelem pedig rendszeresen vizezett és nem eléggé megfőzött.¹³ Úgy tűnik, hogy a diplomáciai és segélyszervezeti jelentéseken alapuló tudásunk hiányos.

A most következő elemzésben megkíséreljük bemutatni a Pest megyébe került hadifoglyok helyzetét. A törvényhatóság kiterjedésére és népességére tekintettel mindenképpen megérdemli a részletes elemzést. Területe ugyanis meghaladta a 12 000 km²-t, népessége az egy millió főt.¹⁴

A hadifoglyok ellátásának jogi háttere

A háború, az ellenség rendezett keretek közötti elpusztítása kezdetétől fogva az emberi történelem része. A hadviselés etikájához tartozik, hogy a legyőzött, a további harc lehetőségétől elálló, önmagát megadó ellenfél életét a szemben állók megkímélik. A háború civilizálása, kíméletesebbé tétele iránti igény a XIX. században fogalmazódott meg. Henry Dunant a solferinói csata tanulságain okulva 1863-ban megalapította a Vöröskeresztet, a sebesültek ápolásának céljával. Egy évvel később az ő szorgalmazására aláírták az első genfi egyezményt, amely a ratifikáló államok számára a háborús sérültek válogatás nélküli ápolását írta elő. Ezt követték a hadi jogot egyértelműen lefektető hágai egyezmények 1899-ben és 1907-ben.

A két szerződés lehetővé tette a hadifoglyok őrzését, rangjuknak megfelelő foglalkoztatását, szabad vallásgyakorlatát. A fogságba esetteket gondozó szervezetek munkatársainak jogot adtak arra, hogy látogatást tegyenek a rabok őrzési helyén. A hadviselő államoknak egy, a foglyokról tudósító irodát kellett működtetniük, hogy megválaszolhassák az elfogottakra vonatkozó megkereséseket. Az egyezmény szerint a hadviselőknek a hatalmukba kerített ellenséges katonák ellátását a saját hadsereggel megegyező szinten

⁹ MNL OL K 26. 623/1915. res. 2. r–v.

¹⁰ Somogyi 2018. 567–568. o.

¹¹ HL I. VH. 4406. doboz. B I. 177.

¹² Váci Hírlap, XXIX. (1915) 47. sz. 3. o.; 78. sz. 1. o.

¹³ Horváth – Pintér 1996. 561–562. o.

¹⁴ Népszámlálás 1910. II. k. 394. o.

kellett biztosítaniuk.¹⁵ A magyar parlament a konvenciót az 1913. évi XLIII. törvénycikkben emelte be a hazai jogrendbe.

A Belügyminisztérium 1914 novemberében tette lehetővé az idegen hadifoglyok magyarországi alkalmazásának igénylését a munkaadó számára. Eleinte csupán 200 fős csoportokban lehetett alkalmazásukért folyamodni, megfelelő étellemezést és bért kellett nekik biztosítani.¹⁶ Az ekkor kialakított – hadifoglyok részére kedvező – szabályokat a következő év elején szigorították, a béreket lefaragták.¹⁷ 1915 áprilisában lehetővé tették kisebb, legalább 30 fős csoportok közvetítését a munkaadók részére. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az agrárium fog nagy számban foglyokat alkalmazni, ezért az e területet felügyelő Földművelésügyi Minisztérium jelentősége megnőtt, és az alábbi szabályokat léptette életbe.

1. Hadifoglyokat csak szokásos gazdasági munkára szabad igénybe venni.
2. A területi katonai parancsnokságnak joga van a munka és életfeltételeket ellenőrizni. A hadifoglyokat a község költségén 14 naponta orvosi vizsgálatnak kell alávetni.
3. A község gondoskodik a hadifoglyok és a felügyelőszemélyzet megfelelő elhelyezéséről.
4. A község biztosítja a hadifoglyok és a felügyelők étellemezését, akik a hazai gazdasági munkásokkal egyenlő ellátmányt kapnak. Étellemezési költségként a hadsereg a törvényhatóság által megállapított térítést adja.
5. A ruhák karbantartásához (javítás és mosás), mosdáshoz, levélíráshoz szükséges egyéb apró dolgokat a sereg természetben biztosítja. Az ágyneműt a sereg adja, de az elvesztett vagy tönkrementet a község pótolja.
6. Szeszies italt hadifogoly nem kaphat. A község adja a szokásos munkán túli feladatokért járó pótlékokat (tea, dohány, főzelék).
7. A hadifoglyok őrzését a község vállalja, a szökevények kézre kerítésnek költségét megtéríti.
8. A községi eljáróság köteles a foglyok és felügyelő személyzet orvosi vizsgálatáért szabott díjat határidőre megfizetni.
9. A foglyok pihenőnapja a vasárnap, ha a munka természete megengedi. Egyébként a szokásos gazdasági munkaidőben dolgoznak.¹⁸

A hadifoglyok bére rendkívül alacsony volt, napi étellemezésük mellett 20-30 fillért kaptak.¹⁹ Ez messze elmaradt az 1915. évi aratás idején a kecskeméti munkások által kapott 14 koronától. A hadifoglyok érkezése 4–6 koronával mérsékelte a napszámbért.²⁰ Az itt megfogalmazott elveket öntötte egységes keretbe az 550/1916. sz. miniszterelnöki rendelet 1916 februárjában.²¹

¹⁵ Az első hágai egyezmény II. fejezetének 4–20. paragrafusai szabályozzák a hadifoglyok jogait és kötelességeit. <https://www.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/52d68d14de6160e0c12563da005fdb1b/1d1726425f6955aecd125641e0038bfd6> (A letöltés időpontja: 2020. január 22.)

¹⁶ Major 2013. Adalékok.

¹⁷ Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja, XIII. (1915) 24. sz. 225–226. o.

¹⁸ Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja, XIII. (1915) 16. sz. 164–165. o.

¹⁹ Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja, XIII. (1915) 24. sz. 225. o.

²⁰ Huszadik század, XVI. (1915) 2. sz. 63. o.

²¹ Belügyi Közlöny, XXI. (1916) 9. sz. 211–215. o.

A háború második felében az említett szabályokon lazítottak valamelyest. Az egészségügyi vizitek kétéhetes ismétlését felszámolták, mivel az a munkaadók számára gyakran megoldhatatlan terhet jelentett.²²

A bécsi közös Hadügyminisztérium 1917. március 31-én javasolta a hadifoglyok bérpótlékának emelését. Az Osztrák–Magyar Monarchia két felében a minisztériumok e kérdésben eltérő álláspontot képviseltek. Az osztrák fél a munkaerőhiány mérséklését, a teljesítmény javulását várta, ezzel szemben a magyar tárcák csak a munkaadók terheinek emelkedését vélelmezték, nézetük szerint a munkára fogható hadifoglyok száma nem növekedett volna. Az elhúzódo egyeztetések eredményeként 1917. november elsejétől az iparban napi 50, a mezőgazdaságban 30 fillérre emelkedett a minimális bérpótlék. A munkaadók természetesen ennél nagyobb illetményt is fizethettek, de arra figyelniük kellett, hogy 10 nap alatt 25 koronánál nagyobb összeget ne adjanak ki munkásaiknak.²³ A breszt-litovszki béke megkötése után az orosz hadifoglyok munkapótlékát jelentősen emelték. Ez minimálisan 1, legfeljebb 5 koronát tehetett ki.²⁴ Az intézkedés az ország egyes részein bérfeszültséget okozott az orosz és az egyéb nemzetiségű foglyok között.²⁵

A hadifogoly-ügy igazgatásának szervezete

A hágai nemzetközi egyezmény alapján az elfogott katonákról az állam gondoskodik. Az Osztrák–Magyar Monarchiában e terület irányítója a bécsi közös Hadügyminisztérium (Kriegsministerium) volt, amelynek 10. osztálya foglalkozott a foglykérdéssel, a hadifoglytáborok felügyeletével.

Magyarországon a hadifoglyok iránti igényeket a nagybirtokosok a főispánon keresztül a Honvédelmi Minisztériumhoz nyújthatták be. A katonai szervek, és a nagybirtokosok is kötelesek voltak értesíteni a közigazgatási hatóságokat a hadifoglyok érkezéséről. A Földművelésügyi Minisztérium a legyőzött ellenséges katonák igénybevételének rendjéről a megyei gazdasági egyesületeket közvetlenül értesítette.²⁶

A községek és városok az alispánon keresztül a földművelésügyi miniszterhez intézhették felterjesztéseiket. A településekre vezényelt foglyokat a helyi előjáróság osztotta be munkavégzésre.²⁷ A főispánok az aratás közeledtével a területileg illetékes cs. és kir. katonai parancsnoksághoz folyamodhattak telefonon keresztül is hadifoglyokért.²⁸

Az igazgatási rendszer jobb áttekinthetősége céljából az 550/1916. sz. ME rendelet úgy intézkedett, hogy a Cs. és Kir. Pozsonyi Katonai Parancsnokság és a Földművelésügyi Minisztérium közösen dönt az agráriumban foglalkoztatott foglyok kiutalásáról és áthelyezéséről. Ugyanez a jogszabály intézkedett a megyei gazdasági munkabizottságok felállításáról, amelyek feladatát képezte többek között a hadifoglyokkal kapcsolatos helyi ügyek intézése, a jogszabályok betartatása. A testület elnöke hivatalból az alispán volt.

²² MNL OL K 184. 1944. cs. 62/h. kf. 55 001/1918. (57 334/1918.)

²³ MNL OL K 26. 2018/1917. res. sz. 2. r. és 23. v.

²⁴ *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja*, XVI. (1918) 16. sz. 140. o.

²⁵ MNL OL K 184. 1946. cs. 62/h. kf. 55 001/1918. (59 814/1918.) 21. p.

²⁶ *Magyarországi Rendeletek Tára*, XLIX. (1915) 852–853. o. (24 065/1915. sz. FM rendelet.)

²⁷ *Magyarországi Rendeletek Tára*, XLIX. (1915) 842–843. o. (19 031/1915. sz. FM rendelet.)

²⁸ *Magyarországi Rendeletek Tára*, XLIX. (1915) 1205–1206. o. (21 220/1915. eln. sz. BM rendelet.)

Tagjai között legalább egy, kizárólag a katonai hatóságoknak alárendelt tisztnek kellett szerepelnie. A bizottság tagjait a főispán egyetértésével az alispán nevezte ki.²⁹

A Cs. és Kir. Pozsonyi Katonai Parancsnokság mellett a földművelésügyi miniszter által kirendelt csoport végezte az adminisztratív feladatokat (hadifoglyok nyilvántartása, irányítása, ruháztatása) a háború teljes ideje alatt, a szaktárca VI. osztályával összhangban. A bizottság tagjai gyakran éjszaka is dolgoztak. Az FM pozsonyi kirendeltségét a hadifoglyok szabadon bocsátása után, 1918. november 12-én oszlatták fel.³⁰

A vizsgálatunk tárgyát képező Pest megyében 1916. március 1-jén alakult meg a Mezőgazdasági Munkabizottság Fazekas Ágoston alispán elnöke alatt. A törvényhatóság méretei és a rendelkezésére bocsátott hadifoglyok nagy száma miatt azonnal két hadifogoly-ügyeletes tisztet, gróf Teleki Tibor népfelkelő főhadnagyot és Kóczán László hadnagyot neveztek ki ide. Munkájukat 1917-től Farczády Béla tartalékos hadnagy segítette. A törvényhatóságok közül kizárólag Torontál rendelkezett még három hadifogoly-ügyeletes tiszttel.³¹ 1918-ban újabb tisztok nevei is felbukkannak a munkabizottsági aktákban, azonban nem tudjuk, hogy ők korábbi szolgálatos tiszteket váltottak-e vagy újabb létszámfejlesztéssel van-e dolgunk.³² Teleki és Kóczán munkáját Fazekas Ágoston alispán példásnak tartotta, ezért őket kitüntetésre terjesztette fel.³³ Ráday Gedeon (1917-ig a megye főispánja) a Pest Megyei Gazdasági Egyesület 1918. november 26-i ülésén szintén elismerően nyilatkozott róluk.³⁴ A Pest megyei Mezőgazdasági Munkabizottság tevékenysége az iktatókönyvi bejegyzések szerint 1919. április 6-án szűnt meg.³⁵ A testület 24 főből állt. Közöttük találjuk hivatalból a Budapesti Magyar Királyi Gazdasági Felügyelőség, az Erdőfelügyelőség, Iparfelügyelőség, és a megyei gazdasági egyesület képviselőjét, valamint a főispánt és a hadifogoly ügyeletes tisztet.³⁶

A hadifoglyok száma és nemzetiségi összetétele

Az osztrák–magyar haderő fogságába került ellenséges katonák számáról eltérő adatok láttak napvilágot. 1917 elején valószínűleg 1 092 055, egy évvel később 1 309 394 fő tartozott közéjük. E tekintélyes létszám csaknem háromnegyede az orosz, cári haderőből került ki. Magyarországon 1918. január 1-jén az imént említett tömeg alig harmadát, csaknem 424 000 katonát őriztek.³⁷ Ez alig haladta meg a két évvel korábbi, munkára kivezényelték 400 000 fős számát.³⁸ Más kutatások ezzel szemben 1 843 000 főre teszik a dunai monarchia területén megfordult foglyok tömegét.³⁹

²⁹ *Belügyi Közlöny*, XXI. (1916) 9. sz. 213. o.

³⁰ MNL OL K 184. 1942. cs. 62/h kf. 194 560/1918.

³¹ MNL OL K 184. 1943. cs. 62/h kf. 55 001/1918. (55 913/1918.)

³² MNLPML IV. 408-o/1. 95. iktsz.

³³ MNL PML IV. 408-a. 262/1917. Az 1. sz. honvéd huszár pótszázad javaslatot tett Teleki Tibor huszár századosi előléptetésére, amelyet az alispán pártfogólag véleményezett. Vö. MNL PML IV. 408-o/1. 307. iktsz.

³⁴ MNL PML X. 111-a. 1918. 11. 26. 2040. p.

³⁵ MNL PML IV. 408-o/1. 14. doboz, iktatókönyv, 860. ikt. sz.

³⁶ MNL PML IV. 408-o/1. 212. iktsz.

³⁷ ÖU VII. k. 45. o.; Blasszauer 2003. 73. o.

³⁸ Hajdu – Pollmann 2014. 203. o.

³⁹ Rachamimov 2002. 41–42. o.

A magyar és horvát agráriumban alkalmazott hadifoglyok havi létszám- és foglalkoztatási adatai egyelőre az 1916. november 10. és 1918. szeptember 10. közötti időszakból ismertek. Számuk a szűken vett Magyarországon 205 368 (1916. december 31.) és 309 999 (1917. június 30.) között ingadozott. A korabeli Horvátország területén 9621 fős minimum (1916. november 30.) és 16 747 (1918. szeptember 10.) személyből álló maximum értékkel találkozunk. A megyék rendelkezésére bocsátott mezőgazdasági hadifoglyok létszámát a földművelésügyi miniszter állapította meg.⁴⁰

Az antant katonák összlétszáma az 1917. április 30. és 1918. szeptember 10. közötti időszakból ismert. A legalacsonyabb regisztrált adat 339 928 (1917. április 30.), a legmagasabb 404 634 (1917. július 31.) főre vonatkozott. Ugyanekkor Horvátországban 21 397 (1917. április 30.) és 23 936 (1917. szeptember 30.) ellenséges katonát őriztek.⁴¹

A fentiekhez viszonyítva feleslegesnek tűnhet egyetlen törvényhatóság adatait kiragadni, de talán nem teljesen érdektelen. A vizsgálódásunk fókuszában álló Pest megyében ugyanis 1916. március 31-én már 11 767 fő törvényhatósági felügyelet alatt álló úgynevezett mozgó hadifogoly tartózkodott, kontingensüket 2227 állandó munkahelyre beosztott egészítette ki.⁴² Az antant hadseregeiből származó katonák száma két hónappal később már lényegesen magasabb, 15 729 mezőgazdasági és 2357 rögzített munkahellyel rendelkező volt.⁴³ A fenti országos kimutatás Pest megyére vonatkozó adatai szerint az agráriumban alkalmazott hadifoglyok száma 13 936 (1916. december 31.) és 21 510 (1917. június 30.) között váltakozott.⁴⁴ Az ellenséges katonák összlétszáma 21 789 (1918. január 1.) és 27 749 (1917. június 30.) között ingadozott. Ennek a törvényhatóságnak az adatsora tehát a teljes, Dráván túli Horvátországgal állt egy szinten. Joggal vetődik fel a kérdés, hogy az említett embertömeg elegendő volt-e a hiányzó munkaerő pótlására. Ahhoz, hogy ezt a kérdést megválaszolhassuk, ismernünk kell a katonai szolgálatba lépő személyek létszámát.

Pest megye 166 településéről ismerjük a bevonultak legalább hozzávetőleges adatsorát, amely 119 306 főt tett ki.⁴⁵ E településeken élt a törvényhatóság 1 030 836 lakosa közül 627 159.⁴⁶ Amennyiben a sorozások és toborzások minden településen egyformán érintették a lakosságot, akkor a Pest megyéből bevonult férfinépesség nagyságát mintegy 195 000 főre becsülhetjük.⁴⁷ Ha csak a számszerű tényeket vesszük figyelembe, a legfeljebb 20-30 000 főnyi fogoly tehát nem pótolhatta a gazdaságból kieső munkaerőt.

Amint azt fentebb említettük, a Magyarországra került katonák 72%-a a cári hadsereg állományából került ki.⁴⁸ Azt gyaníthatjuk, hogy az orosz elem túlsúlyával találkozunk

⁴⁰ Vö. a 2. sz. melléklettel!

⁴¹ Vö. az 1. sz. melléklettel!

⁴² Vö. a 3. sz. melléklettel!

⁴³ MNL PML IV. 408-o/1. 61. iktsz.

⁴⁴ Vö. a 3. sz. melléklettel!

⁴⁵ F. Szabó 1930–1931. I–V. k. passim. Az első kötetben a Ráckevei, Monori, Alsódabasi, Kunszentmiklósi, Dunavecsei, Kiskőrösi, Kunszentmiklósi, Kalocsai járás települései. A második kötetben az Abonyi és Kiskunfélegyházi járás települései. A harmadik kötetben a Biai, Pomázi, Váci, Aszódi, Központi járás községei. Az ötödik kötetben a Gödöllői és Nagykátai járások községei, valamint Nagykőrös és Cegléd rendezett tanácsú város adatai.

⁴⁶ Népszámlálás 1910. I. k. 190–198. o.

⁴⁷ A Magyar Nemzeti Levéltár 2014. novemberi szakmai napján Fuchs György levéltáros „Pest megye a nagy háborúban” című előadásában ugyanezen források felhasználásával hasonló eredményre jutott.

⁴⁸ Blasszauer 2003. 73. o.

Pest megyében is. Az alábbiakban kettő kimutatást közlünk. Az első 1917. június 30-i, a második 1918. február 20-i állapotokat tükröz. Az előbbi 32 960, az utóbbi 24 247 személy adatait tartalmazza. Sajnos azzal szembesülünk, hogy az itt közölt számok nem állnak összhangban az országos felméréssel. A kimutatások szerint ugyanis a korábbi időpontban 27 749, a későbbiben 22 135 fő állomásozott a törvényhatóság területén. Adataink pontossága tehát megkérdőjelezhető, az eltérések nagyságrendje ugyanis 10-20% közötti.

A Pest megyébe került hadifoglyok nemzetiségi arányai⁴⁹

	1917. június 30.		1918. február 20.	
	Létszám	Arány	Létszám	Arány
Orosz	28 613	86,81%	20 572	84,84%
Olasz	402	1,21%	394	1,63%
Szerb	3214	9,75%	3281	13,53%
Román	586	1,77%	0	
Internált	145	0,46%	n. a.	
Összesen	32 960	100%	24 247	100%

A bizonytalan hitelességű források azonban rendkívül hasonló etnikai viszonyokat mutatnak az eltérő időpontokban. A cári hadseregből származó hadifoglyok aránya 85-86% körül stabilizálódott Pest megyében. A második legnépesebb közösséget a szerbek alkották. Az olaszok és románok aránya elhanyagolható volt. Az országos átlagnak megfelelően más megyékben is az oroszok túlsúlya volt a jellemző. E téren rendelkezésünkre áll Abaúj-Torna és Tolna adatsora.

A hadifoglyok nemzetiségi aránya Abaúj-Torna és Tolna megyében 1918 februárjában⁵⁰

	Abaúj-Torna		Tolna	
	Létszám	Arány	Létszám	Arány
Orosz	3850	77%	4454	72,98%
Olasz	250	5%	242	3,96%
Szerb	500	10%	768	12,58%
Román	400	8%	616	10,09%
Internált	–	–	23	0,39%
Összesen	5000	100%	6103	100%

⁴⁹ MNL PML IV. 408-o/1. 61. iktsz. (1917. június 30.); MNL OL K 184. 1939. cs. 62/h kf. 55 335/1918. 60. p.

⁵⁰ MNL OL K 184. 1939. cs. 62/h kf. 55 115/1918.

Az itteni állomány háromnegyede a cári seregben szolgált elfogása előtt. Súlyuk tehát valamivel elmaradt a Pest megyeitől. A szerbek aránya mindenütt 10% körül állandósult. A románok jelentősége csekélyebb volt, az olaszoké pedig szinte elhanyagolható.

Pest megyében az antant országokból származó hadifoglyok száma 1916 és 1918 között a 15-től 27 000-ig terjedő tartományban mozgott; csoportjuk valószínűleg a törvényhatóságok között a legnépesebb volt. A mozgósítás és bevonulások miatt azonban a gazdaságból kieső munkaerő töredékét tudták csak pótolni.

A hadifoglyok érkezése

Az ellenséges államok katonáinak hadifogságba és polgárainak közbiztonsági őrizetbe helyezéséről szóló utasításokat bő egy héttel a harcok megindulása után, 1914. augusztus 7-én a Pest megyei lakosság tudomására hozták.⁵¹ Ez az intézkedés érdemi problémát még nem eredményezett senki számára. Nem úgy az egy hónappal későbbi döntés, mely szerint 888 szerb hadifoglyot Aradról Ceglédre szállítottak. Gombos Lajos polgármester sietve kért segítséget Fazekas Ágoston alispántól, mivel a város 25 rendőre nem tudta a foglyok őrzését és a közrend biztosítását egyidejűleg szavatolni.⁵² A megoldást egy gimnáziumi tanár vezette polgárőrség megalakulása hozta el, amely a huszárlaktanyába elhelyezett, az évek során több ezer főre gyarapodott fogoly vagy internált állományt őrizte.⁵³

Az idegen katonák tömeges jelenléte először tehát biztonsági kihívásként tűnt fel. A kérdés az volt, hogy miként lehet elkülöníteni őket a civil lakosságtól. A hadvezetés számára munkába léptetésük nem jelentett problémát. Egyrészt nagyobb számban csak a gorlicei áttörést követően kerültek osztrák–magyar őrizetbe a cári sereg tagjai; másrészt a munkaerőhiány első komoly tünetei a gazdaságban 1915 júniusában váltak érzékelhetővé.

A HFP-nek tehát nagy létszámú munkaképes felnőtt férfi élelmezéséről kellett gondoskodnia. Ez a körülmény a hadvezetést álláspontja felülbírálására indította. A foglyokat eleinte közmunkán (például út- és csatornaépítés) alkalmazták a helyhatóságok felügyelete alatt. A munkaerőhiány és a hatalmas embertömeg eltartásának költsége a hadifoglyok munkaerejét az agrárium és ipar felé irányították.⁵⁴ Ezért kezdték meg a hadifoglyok alkalmazását 1915 tavaszán.⁵⁵

Az első hadifogoly-szállítmányok 1915 júniusában érkeztek meg Pest megyébe. Néhol még csak a nagyobb birtokokon álltak munkába. Geréby Imre szolgabíró jelentése alapján a Biai járásban 1915. június 30-án csupán a Metternich-uradalomban dolgozott 200 egykori antant katona.⁵⁶ Másutt viszont már a kisebb gazdálkodók földjein is megjelentek. Számos járás és alföldi város előljárója egyhangúan kérte, hogy az aratás végén ne

⁵¹ MNL PML IV. 449-b. 7927/1914.

⁵² MNL PML IV. 408-a. 269/1914.

⁵³ Nagy 1982. 326. o.

⁵⁴ Bartha 1916. 21. o.

⁵⁵ Tolnai 1928–1930. V. k. 132. o.; Galántai 1964. 148. o.

⁵⁶ MNL OL K 184. 31. kf. 19 500/1915. (96 603/1915.)

vonják vissza a hadifoglyokat, mivel a cséplési munkáknál is szükség lesz rájuk.⁵⁷ Másutt egyelőre nélkülözni tudták őket.⁵⁸

Az érkezők száma tekintélyes lehetett. Megyei összesítéssel ugyan nem rendelkezünk, a nagykatái főszolgabíró azonban 1790 ellenséges katonáról tett említést.⁵⁹ Ilyen előzmények után teljesen logikus, hogy 1916 márciusában létszámuk már a tízezer főt is meghaladta a törvényhatóság területén.

A munkaerőhiány nem kizárólag a mezőgazdaságot sújtotta, az ipart hasonlóan érintette. A szektor egyesületei és vállalatai a közös Hadügyminisztériumhoz fordultak a probléma orvoslásáért. A bécsi Kriegsministerium ezért 1915. június 15-én helyt adott a kérésnek, hogy mind Ausztriában, mind Magyarországon egy-egy iparos tábor létesüljön. Itt fémipari munkásoknak, nyeregkészítőknek, szabóknak, cipészeknek és bognároknak kívántak munkát biztosítani.⁶⁰

A közös Hadügyminisztérium 1915. október 11-én hagyta jóvá a magyarországi tábor alapítását. Ennek helyszíne a Pest megyei Rákosszentmihályon, a vasútállomással szemben egy laktanya lett. A létesítmény szakmai felügyeletét a kereskedelmi miniszter látta el. A telepet elsősorban azzal a céllal létesítették, hogy ott a harminc főnél csekélyebb létszámra igényt tartó iparosok kisegítő munkaerőhöz juthassanak.⁶¹ Ezzel mindkét nagy gazdasági ág számára megnyílt a hadifoglyok munkaerőként való alkalmazásának lehetősége.

A hadifoglyok őrzése

Az ellenséges katonák őrzésének célja, hogy azok a háború során többet ne fordulhassanak a fogva tartó állam ellen.⁶² A cél elérése érdekében az elfogott személyeket fegyveresek őrizete mellett zárt táborokban helyezték el. A folyók felügyeletét 1915 tavaszától a munkahelyeken is biztosítani kellett. Az örökkel szemben a Honvédelmi Minisztériumban támasztott elvárások nem voltak túl szigorúak, lehettek megfelelő polgári és hadastyán egyeslet tagjai, felesküdt erdőőrök, mezőőrök és polgárőrök, akiket más szolgálatra nem rendeltek ki. Mellettük olyan férfiakat is kijelölhettek öröknek, akiket a polgári hatóságok a fegyverhasználatról és annak következményeiről kioktattak és őrszemélynek feleltek. Az örök Magyarországon piros-fehér-zöld, Horvátországban piros-fehér-kék karszalagot viseltek bal karjukon. Az őrszemélyzetnek a hadifoglyok létszámának 15%-át kellett volna elérnie. Még utazás közben is legalább 5%-nyi órnek kellett volna kísérnie az ellenséges katonákat.⁶³

Korábban már szó volt arról, hogy 1914 szeptemberében Cegléden komoly nehézséget jelentett az oda vezényelt 888 szerb katona őrzése, mivel a helyi rendőrség egyéb feladatai mellett ezt nem láthatta el. A váci internáló tábor őrzését 25 népfölkelő biztosította.⁶⁴

⁵⁷ MNL OL K 184. 31. kf. 19 500/1915. Ráckevei szolgabíró (Vö. 96 719/1915.), Váci szolgabíró (96 749/1915.), Kiskunhalas polgármester helyettese (96 790/1915.). A sort még hosszan lehetne folytatni.

⁵⁸ MNL OL K 184. 31. kf. 19 500/1915. Kispesti főszolgabíró (97 034/1915.), Monori főszolgabíró (97 391/1915.)

⁵⁹ MNL OL K 184. 31. kf. 19 500/1915. (97 580/1915.)

⁶⁰ MNL OL K 26. 2995/1915. res. 2. r–v.

⁶¹ Bartha 1916. 21. o.; MNL OL K 184. 62. kf. 97 384/1915. (99 212/1915.)

⁶² Wlassics 1915. 12. o.

⁶³ Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja, XIII. (1915) 24. sz. 224. o.

⁶⁴ Váci Hírlap, XXVIII. (1914) 69. sz. 3. o.

Probléma 1915 tavaszától jelentkezett. Az eddigi adatok azt sugallják, hogy a Honvédelmi Minisztérium rendelkezésében szereplő arányokat nem sikerült elérni, Pest megyében 1916. május 31-én 18 086 fogolyra csupán 575 ór jutott, ami nem egészen 3,2%-ot tett ki csupán.⁶⁵ 1916 novemberében a hadifogoly-táborok 637 óre vigyázott a különböző egységekbe kiszervezett 17 535 fogolyra (55 ór vigyázott 2268 állandó munkaszázadba beosztott személyre).⁶⁶

Az örök fizetését és ellátását a munkaadóknak (nagybirtokosok és községek) kellett biztosítaniuk.⁶⁷ Elvárták tőlük, hogy a hadifoglyok munkájában jártasak legyenek, így azt ellenőrizhessék.⁶⁸ A munkaadók 1918 elején az öröknek szalmazsákokkal, párnával és évszaktól függően egy-két takaróval tartoztak. Igazolniuk kellett azt is, hogy nem csupán a foglyok, hanem az örök ellátására szolgáló nyersanyagok is rendelkezésükre állnak.⁶⁹ A Honvédelmi Minisztérium népfelkelő katonákat csupán a 200 főnél nagyobb kontingensek mellé tudott biztosítani, ezért a legtöbb községben helyi erőkkel kellett megoldani az őrzést.⁷⁰

Az örök ellátását a Honvédelmi Minisztérium rendeletei szabályozták. Húsadagjuk folyamatosan csökkent, eleinte napi 250, majd heti öt napon 220, még később 180 gramm illette meg őket.⁷¹ Főzés céljából napi 615 g, október 15. és március 31. között fűtésre napi 1000 gramm tűzifa járt számukra.⁷² Hinger Tivadar felsőadaci gazdaságában a hadifoglyór reggel fél liter tejet kapott. Ebédet az uraság konyhájáról vittek neki, amelyet Kóczán László jónak ítélt. Vacsorát a hadifoglyok kosztjából adtak, ami a fennmaradt források szerint az öröknek nem tetszett.⁷³

Hadifogolyszökések

A hadifogság intézményével együtt jártak a szökések, melyekről a fegyveres konfliktus kitörésétől kezdve hallunk. A szökevények – legalábbis az Esztergom–Kenyérmező környéki területeken – gyakran a környező civil lakosságtól próbáltak meg élelmet zsarolni vagy lopni.⁷⁴ Az eltávozásra lehetőséget teremtett, hogy a munkára szétosztott hadifoglyok őrzését nem oldották meg tökéletesen.

A földművelésügyi miniszter 1916. augusztusi tájékoztatása szerint a hadifoglyokat szökésre az újabban elfogottak bíztatták, ugyanis azt a hírt terjesztették, hogy hazatérésük után Oroszországban nem fogják őket újabb frontszolgálatra kötelezni, és György keresztel kitüntetik őket.⁷⁵ Pozsony megye főispánjának információi szerint az orosz Vöröskereszt misszió buzdította a foglyokat az aratási munka megtagadására. Emellett

⁶⁵ MNL PML IV. 408-o/1. 61. iktsz.

⁶⁶ MNL PML IV. 408-o/1. 137. iktsz.

⁶⁷ *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja*, XIII. (1915) 16. sz. 165. o.

⁶⁸ *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja*, XIII. (1915) 24. sz. 225. o.

⁶⁹ MNL OL K 184. 1944. cs. 62/h. kf. 55 001/1918. (55 587/1918.)

⁷⁰ *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja*, XIII. (1915) 25. sz. 236. o.

⁷¹ *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja*, XIV. (1916) 19. sz. 201. o.; 32. sz. 334. o.

⁷² *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja*, XIII. (1915) 37. sz. 353. o.

⁷³ MNL PML IV. 408-o/1. 29. iktsz.

⁷⁴ *Váci Hírlap*, XXVIII. (1914) 78. sz. 3. o.

⁷⁵ MNL PML IV. 408-a. 252/1916.

a szökések okát a gyenge őrizetben látta.⁷⁶ A kecskeméti polgármester szintén összefüggést látott az orosz vöröskeresztes hölgyek látogatása és a hadifoglyok munkamegtadása között.⁷⁷

Kóczán László szerint a dunakeszi MÁV-telepen előforduló szökések hátterében az állt, hogy a munkások jó része már dolgozott a mezőgazdaságban, ami jobban tetszett nekik. Remélték, hogy elfogásuk után újra oda osztják be őket.⁷⁸

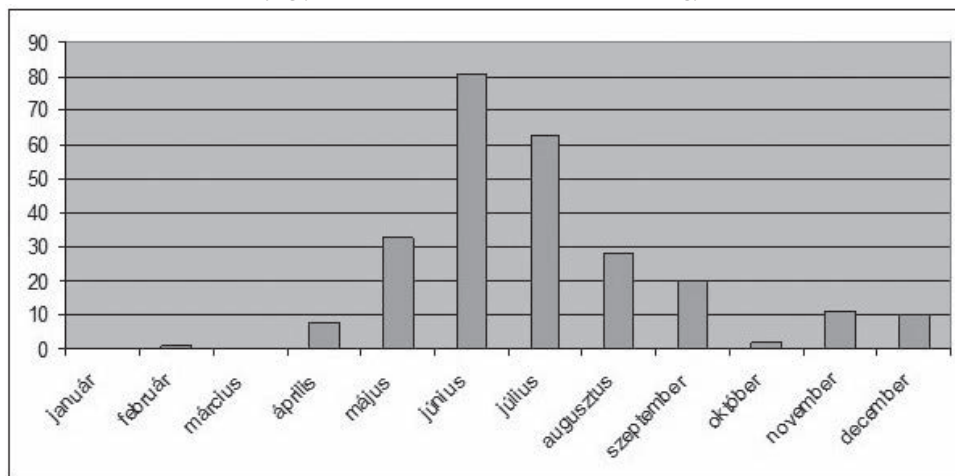
Ráday Gedeon főispán 1917-ben a hadifoglyok tömeges eltávozásának lehetőségére figyelmeztette a szolgabírókat és a munkaadókat. A gyanús eseményekről a városi és járási vezetés felé kellett jelentést tenni.⁷⁹

A szökések megakadályozása foglalkoztatta a munkaadókat is. Györgyey Illés javasolta – a foglyok mozgásának korlátozása érdekében –, hogy vacsora után a foglyoktól vegyék el a lábbeliket.⁸⁰

A Belügyminisztérium 1918-ban úgy tapasztalta, hogy a lakosság is szökésre biztatta az oroszokat. Mivel ez a magatartás a folyamatban lévő fogolycserét nehezítette, felszólították a népeiséget annak befejezésére.⁸¹

A hadifoglyokkal kapcsolatos híreket szigorúan cenzúrázták a háború alatt, a szökésekről tilos volt beszámolni. Ez alól kivételt képezett, ha egy ügyről valamilyen sajtótérkép már említést tett, illetve az a velük szemben tanúsított jó bánásmódot igazolta.⁸² A szökött hadifoglyok személyleírását a hivatalos lapok rendszeresen közzélték, a Pest megyei 315 fő körözvényét tette közzé az 1915 és 1918 közötti számaiban. Statisztikai célra legfeljebb az 1917. évi, 257 főre vonatkozó jelentések használhatók.

A hadifoglyok szökési száma az 1917. évi Pest megyében⁸³

⁷⁶ MNL OL K 26, 1070. cs. 3860/1916 res.

⁷⁷ MNL PML IV. 401-b. 3134/1916.

⁷⁸ MNL PML IV. 408-o/1. 29. iktsz. (1917. április 27.)

⁷⁹ MNL PML IV. 401-a. 80/1917.

⁸⁰ MNL PML X. 111-a. 1917. 01. 29. 1508. p.

⁸¹ MNL PML IV. 408-o/1. 83. iktsz. Vö. 57 244/1918. VI. a. BM rendelet. Budapest, 1918. május 13. Jekl miniszteri tanácsos adta ki.

⁸² MNL PML IV. 401-a. 107/1916. (Ezen belül vö. 622/1916. M. E. res. sz. rendelet.)

⁸³ Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja, XV. (1917) passim.

Jól látszik, hogy a legtöbben a nyári, intenzív mezőgazdasági munkát hozó hónapokban tettek kísérletet a menekülésre. Nem elhanyagolható körülmény, hogy az időjárási viszonyok is ekkor kedveztek a próbálkozóknak.

Pest Vármegye Hivatalos Lapja 1918 májusától nem közölte a szökevények személy-leírását. Alighanem a közös Hadügyminisztérium utasítása állt a háttérben, amely ekkor átiratban fordult az osztrák Belügyminisztériumhoz, hogy szökésekről, a foglyok hazatéréséről szóló cikkeket az osztrák lapok ne hozzanak le. Magyarország néhány nap késéssel átvette a szabályozást.⁸⁴

A döntés racionális volt, országszerte tömegesen tapasztalhatók voltak az engedély nélküli eltávozások és munkamegtagadások. Pest megye főispánja 1918. március 15-én kérte a magyar honvédelmi minisztert a vasutak felügyeletének szigorítására, mivel a szökések a tavaszi gazdasági munkák megkezdését gátolták.⁸⁵ A problémát a következő eset találóan illusztrálja. Patay Tibor acsai földbirtokos gazdaságában az oroszok 1918. február 28-án megtagadták a munkát. A csendőrség a hangadókat gyorsan elszállította az esztergom-kenyérmezői táborba. A beszállított foglyok azonban március 21-én ismét megjelentek az uradalomban, és arról számoltak be, hogy a tábor őrzése laza volt, ellenőrzés nélkül tudtak vonaton és gyalogszerrel utazni.⁸⁶

A Cs. és Kir. Temesvári Katonai Parancsnokság szintén nagyszámú szökevényről tett jelentést.⁸⁷ Bihar megyében a hazatérő, többnyire nemzetiségi hadifoglyok biztatására az oroszok megtagadták a munkát a Nagyvárad–Kolozsvár vasútvonal mentén. A mozgalom állítólag a megye más vidékeire is áttért.⁸⁸ Az oroszok tömeges szökéséről tett jelentést Bács-Bodrog, Komárom és Zala megye alispánja 1918 májusában.⁸⁹ Az engedély nélküli eltávozás gyakorlata az utolsó háborús nyáron tömeges maradt. A Przemysli Katonai Parancsnokság Magyarországról szökő oroszokról írt július 1-jén.⁹⁰ Hont megyében a szlovák lakosság alkalmazott számottevő mértékben szökevényeket.⁹¹ A fegyelem nem állt helyre 1918 őszére sem, Békés megye az oroszok tömeges eltávozásáról tudósított szeptember 26-án.⁹²

Munkahely

Az első világháború alatt a munkaerőhiány folyamatosan súlyosbodott. Tisza István már 1915 decemberében arról tájékoztatta a bécsi közös Hadügyminisztériumot, hogy a magyar felnőtt férfinepesség mintegy háromnegyede a frontokon szolgál, a hadifoglyok munkába állása nélkül a mezőgazdaság összeomlik.⁹³ Az ellenséges katonák alkalmazása a férfiak bevonulását követően 1915 elején országszerte megkezdődött.

⁸⁴ MNL OL K 184. 1944. cs. 62/h kf. 55 001/1918. (57 352/1918.) 1. v. és 8. r.

⁸⁵ Blasszauer 2003. 80. o.

⁸⁶ MNL OL K 184. 1944. cs. 62/h kf. 55 001/1918. (194 649/1918.) 4. r.

⁸⁷ Blasszauer 2003. 81. o.

⁸⁸ HL I. VH. 4387. doboz 1586. r.

⁸⁹ MNL OL K 184. 1943. cs. 62/h kf. 55 001/1918. (58 175/1918, 58 202/1918, 58 597/1918.)

⁹⁰ MNL OL K 184. 1946. cs. 62/h kf. 55 001/1918. (59 864/1918.)

⁹¹ MNL OL K 184. 1946. cs. 62/h kf. 55 001/1918. (59 679/1918.)

⁹² MNL OL K 184. 1946. cs. 62/h kf. 55 001/1918. (155 983/1918.)

⁹³ MNL OL K 26. 6980/1915. res. 1. r.

A világháború alatti dokumentumok a munkahelyeket állandó vagy stabil és mozgó vagy mobil megnevezéssel illették. Az előbbi esetében az altípusok között az állami és köz-munka, a katonai vezetés alatti üzemek, egyéb ipari üzemek, mezőgazdasági és erdészeti munka szerepelt. Az úgynevezett mobil munkahelyeken a közmunka kivételével ugyanazokat a kategóriákat találjuk. Végezetül a kimutatások tartalmazznak még egy katonai üzemek rovatot is. A megyei és városi törvényhatóságok az úgynevezett mobil munkahelyek ügyeit intézték. A Pest megyébe érkező hadifoglyok 70-75%-a ez utóbbi területen dolgozott. Legtöbb adat a törvényhatóság felügyelete alatt álló mezőgazdasági munkásokról áll rendelkezésünkre, a többi ágról inkább szórványos ismereteket szerezhettünk.

A hadifoglyok eleinte közérdekű munkát (vízgazdálkodási és útépitési) végeztek a polgári hatóságok számára. E tevékenység foglalkoztatásuk „reklámja” volt a lakosság irányába.⁹⁴ Solymár környékén 1916 decemberében 404 fő dolgozott a Magyar Királyi Államépítészeti Hivatal irányítása alatt, bár számuk a nyári mezőgazdasági munkák idején alacsonyabb lehetett.⁹⁵ A szektorban tevékeny hadifoglyok száma a munkaerőhiány súlyosbodásával jelentősen csökkent, miként azt az alábbi táblázat mutatja.

A Pest megyei közmunkákon 1918 januárjában foglalkoztatott hadifoglyok kimutatása⁹⁶

<i>Település</i>	<i>Munkaadó</i>	<i>A munkahely típusa</i>	<i>Létszám</i>
Solymár	Magyar Királyi Államépítészeti hivatal	Állami és megyei utak építése	2
Galgamácsa	Magyar Királyi Koronaúradalom	Állami ménesek, állami intézetek, földműves és vincellér iskola gondozása	11
Gödöllő	Magyar Királyi Koronaúradalom	Állami ménesek, állami intézetek, földműves és vincellér iskola gondozása	44
Isaszeg	Magyar Királyi Koronaúradalom	Állami ménesek, állami intézetek, földműves és vincellér iskola gondozása	40
Kerepes	Magyar Királyi Koronaúradalom	Állami ménesek, állami intézetek, földműves és vincellér iskola gondozása	17
Nagyttény	Magyar Királyi Állami Kertészeti tanintézet	Állami ménesek, állami intézetek, földműves és vincellér iskola gondozása	54
Kispest	Állami Munkástelep építésvezetőség	Állami ménesek, állami intézetek, földműves és vincellér iskola	30
Kispest	Szék- és Fővárosi Köztisztasági Hivatal	Városi közmű	38

⁹⁴ Bartha 1916. 21. o.

⁹⁵ MNL PML IV. 408-o/1. 107. és 178. iktsz.

⁹⁶ MNL OL K 184. 1949. cs. 62/h kf. 55 033/1918. (55 290/1918.)

<i>Település</i>	<i>Munkaadó</i>	<i>A munkahely típusa</i>	<i>Létszám</i>
Pestszentlőrinc	Szék- és Fővárosi Köztisztasági Hivatal	Városi közmű	20
Soroksár	Dunaág Rendezési Munkálatok	Vízszabályozási és talajjavítási munkálatok	40
Összesen			296

A Cs. és Kir. Pozsonyi Katonai Parancsnokság kimutatása szerint a közmunka jelentősége a háború végén jelentéktelenre zsugorodott. Ugyanezekben a munkahelyeken ugyan 1918 márciusában már 304-en dolgoztak, azonban ez nem érdemi változás. A közmunkák súlya országosan talán jelentősebb valamelyest, mivel Magyarországon 21 315 főt alkalmaztak e területen.⁹⁷ Pest megyében tehát ekkor csupán a 22 199 fogoly 1,37%-át, országosan a 367 811 fő 5,8%-át foglalkoztatták a szektorban.

A Magyar Államvasutak szintén igénybe vette munkaerejüket Pest megyében. Dunakeszi 1917 tavaszán 82 fogoly és 5 ór teljesített szolgálatot. Napi munkaidejük 12 óra volt 2 óra pihenéssel, feladatuk pályajavításból állt. A Gödöllő-Hatvani Mérnökség területén is értesülünk idegen katonák foglalkoztatásáról. Itt kell megemlítenünk, hogy mindkét helyszínen gyakoriak voltak a szökések.⁹⁸

Az ipari vállalatok ugyancsak igyekeztek munkaerőhiányukat hadifoglyokkal pótolni. A Budafoki Zománcedény Sajtoló- és Fémárugyár 1915 augusztusában kérte 30 orosz alkalmazását (öt lakatost, két kovácsot, öt bádogost, két asztalost és 16 gyári munkást). A kérelem sikeres elbírálásához nélkülözhetetlennek bizonyult a biai főszolgabíró igazolása a kielégítő higiénés helyzetről és a Budapesti Iparkamara nyilatkozata a hazai munkaerő hiányáról, valamint a cég hadi szállításokban játszott szerepéről.⁹⁹

Élelmiszeripari üzemekben ugyancsak szép számmal alkalmaztak foglyokat. 1918-ban a budafoki Törley Pezsgőgyár és a nagytétényi sertéshizlalda olasz nemzetiségű foglyokkal pótolta részlegesen a munkaerőhiányt.¹⁰⁰ Az idegen katonákat foglalkoztató üzemek között találjuk 1916-ban Újpestről Krayér Emil rézgálic és festékgyárát (10 fő), a Vegyszergyárat (20 fő), Wolfner Gyula börgyárát (15 fő), Nagytétényből a Lossinszky Imre tulajdonában álló Magyar Ónműveket (30 fő), Szentlőrincről a Parkettagyárat (20 fő), Visegrádról a kőbányát (15 fő).¹⁰¹ A Budapestvidéki Kőszénbánya Rt. pilisszentiváni üzeme 1916 márciusáig 18 ellenséges katonát foglalkoztatott.¹⁰² Az iparban nem katonai szállításokkal foglalkozó cégek is alkalmaztak foglyokat pár száz fős nagyságrendben.

⁹⁷ MNL OL K 184. 1949. cs. 62/h kf. 55 033/1918. (55 290/1918.)

⁹⁸ MNL PML IV. 408-o/1. 29. iktsz.

⁹⁹ MNL PML IV. 408-o/1. 21. iktsz.

¹⁰⁰ MNL PML IV. 408-o/3. olasz hadifoglyok törzslapjai.

¹⁰¹ MNL PML IV. 408-o/1. 24. iktsz.

¹⁰² MNL PML IV. 408-o/1. 44. iktsz.

*A nem katonai szállítással foglalkozó iparvállalatoknál alkalmazott
hadifoglyok kimutatása (1917. június 5.)¹⁰³*

<i>Település</i>	<i>Üzem</i>	<i>Létszám</i>
Budafok	Hagenmacher sörgyár	29
Budafok	Gschwindt szeszgyár	29
Budafok	Atlantica hajózási társulat	138
Dunaharaszti	Fábián Lajos vállalkozó, vasútépítés	46
Érsekszanád	Dunavölgyi Lecsapoló Társulás	90
Erzsébetfalva	Posnanszky és Strelitz Kátránygyára	30
Nagytétény	Sertéshizlalda építkezés	100
Pestszentlőrinc	Klauber és Vajda Kavicsbánya	17
Pestszentlőrinc	Téglagyár	15
Szigetszentmiklós	Atlantica Hajózási Társulat	145
Újpest	Bernauer Lajos Olajgyára	25
Kispest	Állami Munkástelep Építésvezetőség	38
Pestszentlőrinc	Állami Munkástelep Építésvezetőség	20
Kispest	Székesfővárosi Köztisztasági Hivatal	35
<i>Összesen</i>		<i>757</i>

A bevonulások nem csupán a nagyüzemeket sújtották, hanem a kisebb műhelyeket is. Az ő gondjaikat volt hivatott orvosolni a rákosszentmihályi iparos hadifogolytábor.¹⁰⁴ Ennek működéséről azonban alapszabályzatán kívül eddig információ nem került elő.¹⁰⁵ Az iparban foglalkoztatott hadifoglyok legnagyobb része a főváros környéki ipari elővárosokban nyert alkalmazást.

Pest megye agglomeráción kívüli területein a mezőgazdasági munka dominált, s elsősorban a napszámoshiányt kellett orvosolni. A betakarítási és cséplési munkáknál már 1915-ben alkalmazták a hadifoglyokat. Ezt követően pedig a földeken végzett munka éves ritmusát követve nőtt a munkaerőigény. Az egykori antant katonák munkaerejét a szokásos idénymunkáknál használták fel, ezek közé tartozott a fuvarozás is. Ugyanakkor Hinger Tivadar gazdaságában előfordult, hogy a foglyokat a napi munka után éjszakai állatörzésre is befogták.¹⁰⁶

¹⁰³ MNL PML IV. 408-o/1. 221. iktsz.; MNL OL K 184. 62/h. kf. 33 555/1917. (33 927/1917.)

¹⁰⁴ Bartha 1916. 17. o.

¹⁰⁵ MNL OL K 184. 62 kf. 97 384/1915. (99 212/1915.)

¹⁰⁶ MNL PML IV. 408-o/1. 29. iktsz.

Orosz hadifoglyok Nagykőrös környéki fuvarozási munkán¹⁰⁷

A hadifoglyok munkateljesítménye a nagyobb gazdaságok tulajdonosainak (Györgyey Illés, Szemere Huba, Floch-Reichersber Alfréd) véleménye szerint a hazai munkásokétól messze elmaradt.¹⁰⁸ A mezőgazdaságban foglalkoztatottak létszáma Pest megyében az összes fogoly legalább 75%-át mindig elérte.¹⁰⁹ Ez az arány az ország más területein sem volt szokatlan. Bihar megyében 1918 áprilisában 7791 fő dolgozott a mezőgazdaságban és 2106 az iparban. Ez 78%-os agrárszektorbeli foglalkoztatottságot jelent.¹¹⁰

Életkörülmények

Szálláshely

A hadifoglyok szálláshelyeivel kapcsolatban szórványos adatok állnak rendelkezésünkre. A táborok hatalmas kiterjedésű barakkvárosok voltak. A felkészületlenség és járványok miatt az első háborús tél kiugró halálozást eredményezett.¹¹¹ Ezt követően a tisztálkodási körülmények javítása (zuhanyzók, tetvetlenítő állomások létesítése) figyelhető meg, sőt a knittenfeldi táborban még uszodát is építettek.¹¹² A légénységi szállások ugyanakkor 1917-ben is vékony falúak, hibás tetejük voltak, a szalma gyakran fekáliával szennyezett volt.¹¹³

A háború második évétől kezdve egyre nagyobb tömegek nyertek alkalmazást munkaadóknál. A közös Hadügyminisztérium célja az volt, hogy a kisbirtokosokhoz vezényelt

¹⁰⁷ NAJM TD.69.1.1.81.

¹⁰⁸ MNL PML IV. 408-o/1. 190. iktsz.

¹⁰⁹ Lásd a 3. sz. mellékletet!

¹¹⁰ HL I VH. 4387. doboz, 1586. r.

¹¹¹ *Leidinger – Moritz* 2006. 36. o.

¹¹² *Leidinger – Moritz* 2006. 46. o.

¹¹³ *Procacci* 2006. 209. o.

foglyok településenként egy központi szálláshelyen (községi épületben, szegényházban stb.) vagy legalább tízfős körletekben nyerjenek elhelyezést. Ez ellen a Földművelésügyi Minisztérium tiltakozott, mivel a rendelet ellentétben állt a korábbi gyakorlattal, a magyar gazdasági körülmények között pedig a foglyok napi több órát töltöttek volna a szállás- és munkahely közötti ingázással a tanyavilágban.¹¹⁴ A Földművelésügyi Minisztérium 1915 novemberében utasította a törvényhatóságokat, hogy a kiutalt hadifoglyok munkakörülményeit ellenőrizték. Ennek részét képezte, hogy elvárták a fűthető szálláshelyek kialakítását.¹¹⁵

A szállásokról kevés megbízható adattal rendelkezünk. Hinger Tivadar felsőadonyi gazdaságában a szálláshely megfelelő méretű volt, ám az őr nem szorította takarításra az foglyát.¹¹⁶ Szemere Huba gombai birtokán a foglyokat csűrökben helyezték el. Floch-Reichersberg Alfréd sódrákosi uradalmában üres cselédlakásokat utaltak ki nekik, itt vaságysokat, fa priccseket, szalmazsákokat és takarókat biztosítottak számukra.¹¹⁷

Élelmezés

A hadifoglytáborokban az ellátmány folyamatosan romlott. A szökések sokasodását is erre vezették vissza.¹¹⁸ Az ellátási zavarokat 1918 elején már egyáltalán nem lehetett letagadni, ezért a Cs. és Kir. Pozsonyi Katonai Parancsnokság a Nemzetközi Vöröskereszt képviselőit arról tájékoztatta, hogy a hiányos élelmezés kizárólag az angol blokádra vezethető vissza. Tudták ugyanis, hogy a helyzet Patyomkin szemléletű szépitése kontraproduktív.¹¹⁹ Az olasz hadifoglyok napi 850 kalória táplálékban részesültek a háború végi Ausztriában, ami a napi szükséglet felét sem tette ki.¹²⁰

Pest megye területén két táborból rendelkezünk élelmezési adatokkal. Igaz e gyűjtőponton nem ellenséges katonákat, hanem az antant országaiból származó civileket őriztek, tehát vizsgált témánkhoz ez szorosan nem kapcsolódik. A Nemzetközi Vöröskereszt képviselői 1915 tavaszán a tápiósülyi internáló táborban biztosított élelmezést kielégítőnek minősítették.¹²¹ A hasonló váci intézményben napi egy tányérnyi húst tartalmazó levest kaptak az őrizeteseik, továbbá kenyeret. Az internáltak munkabérükből egészíthették ki élelmezésüket.¹²² Az amerikai konzul által közvetített képet azonban árnyalja a korábban már említett, 1914. novemberi levél, miszerint a napi ellátmány akkor híg, kevés krumplit tartalmazó levesből állt.¹²³

A mezőgazdasági munkára vezényelt hadifoglyok élelmezése a munkaadókat terhelte kezdettől fogva, de 1915. november 1-jéig a gazdálkodók a hadikincstártól költségtérítést kaptak. A juttatást a munkaerő iránti kereslet élénkülése miatt szüntették meg. Az ipar-

¹¹⁴ MNL OL K 26. 6980/1915. res.

¹¹⁵ MNL OL K 26. 6277/1915. res. 7. r.

¹¹⁶ MNL PML IV. 408-o/1. 29. iktsz.

¹¹⁷ MNL PML IV. 408-o/1. 190. iktsz.

¹¹⁸ *Leidinger – Moritz* 2006. 52. o.

¹¹⁹ *Leidinger – Moritz* 2006. 62. o.

¹²⁰ *Procacci* 2006. 209. o.

¹²¹ *Documents* 1915. 41. o.

¹²² *Somogyi* 2018. 566. o.

¹²³ HL 1. VH. 4406. doboz. B. I. 177.

ban foglalkoztatott hadifoglyok nem kaptak ellátást, mivel ők megfelelő bért kaptak, amiből ellátásukat fedezhették.¹²⁴

Ráday főispán a munkaadókat már 1915 nyarán arra intette, hogy megfelelő minőségű élelmet biztosítsanak alkalmazottaiknak, mivel a hadifoglyok egy csoportja romlott hús kiadása miatt Horvátországban zendülést követett el.¹²⁵

A foglyok ételmezéséről ugyancsak szórványadatokkal rendelkezünk. A MÁV dunakeszi telephelyén 1917 tavaszán a napi porció zsírban szegény volt. A kenyéradagot 250 gramm lisztből és ugyanennyi burgonyából sütötték. Hinger Tivadar birtokán az ellátmányt napi két kanál zsír és bőséges mennyiségű kenyér képezte, de hús csak a legritkább esetben.¹²⁶

Floch-Reichersberg Alfréd gazdaságában a foglyok reggelire kávé kaptak cukorral, ebédre levest és főzeléket vagy tésztát, hetente két-három alkalommal húst is hozzá.¹²⁷ A hadifoglyok ellátását érintő szesztilalmat Pest megyében részlegesen tartották be. Schlesinger Samu törleti birtokán alkoholos italt a foglyok nem kaptak, a gazdálkodó 1917 tavaszán erre vezette vissza a fegyelem fenntartását.¹²⁸ Egy esztendővel később az alispán már arra figyelmeztette a főszolgabírákat és polgármestereket, hogy a szesztilalmat szigorúan ellenőrizték, mivel ennek megsértése számos fegyelemsértést eredményezett.¹²⁹

A magyar munkaadóktól kapott ételt egészítették ki a Vöröskereszt közvetítésével otthonról érkező szeretetsomagok. Itt a romlandóság jelentett kockázati tényezőt. A váci orosz hadifoglyok 1917 februárjában mintegy 70 kg adományt kaptak. Ezt azonban nem kívánták átvenni, mivel az penészes, korpás kétszersültből állt. A csomag tartalmát végül a váci sertések kapták takarmánnyként.¹³⁰ Olaszország a fogságba esett katonákat sokáig kvázi dezertőrnek tekintette, ezért az adományok küldését is gátolta részükre.¹³¹

A küldeményekkel kapcsolatban komoly visszaélések történtek. Egy váci internált ugyanis Svájcból hozott be csokoládét és más luxuscikkeket. Ott úgy tudták, a csomagot éhező hadifoglyoknak küldik. Az internált a beérkezett árut váci kereskedőkhöz juttatta némi készpénz ellenében, amit az akcióhoz nevüket adó társaival megosztott.¹³²

Egészségügyi ellátás

A hágai egyezmény előírta, hogy a hadifoglyok egészségügyi ellátásáról a fogva tartó államnak gondoskodnia kell. A táboron kívüli munkára vezényelt hadifoglyok esetén a földművelésügyi miniszter 1915. évi rendelete alapján a községeknek kellett két hetenként orvosi vizitet fizetniük.¹³³ A Földművelésügyi Minisztérium viszont 1917-ben kezdeményezte a kötelező orvosi vizsgálatok ritkítását, mivel a munkaadóknál elhelyezett hadifog-

¹²⁴ Bartha 1916. 21. o.

¹²⁵ MNL PML IV. 401-b. 268/1917. (2815/1915.)

¹²⁶ MNL PML IV. 408-o/1. 29. iktsz.

¹²⁷ MNL PML IV. 408-o/1. 190. iktsz.

¹²⁸ Uo.

¹²⁹ MNL PML IV. 408-a. 30/1918.

¹³⁰ *Váci Hírlap*, XXXI. (1917) 6. sz. 2. o.

¹³¹ Procacci 2006. 198–199. o.

¹³² *Váci Hírlap*, XXXI. (1917) 4. sz. 3. o.

¹³³ *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja*, XIII. (1915) 16. sz. 165. o.

lyok egészségi állapota lényegesen jobb volt, mint amikor a táborokat elhagyták. A bécsi Hadügyminisztérium jóváhagyta a magyar kezdeményezést.¹³⁴

Az orvosi vizíték rendjét alig tartották be. A budafoki helyőrség már 1916-ban sürgette, hogy az orvosi felülvizsgálatot a környező vidékeken az előírt gyakorisággal végezzék el.¹³⁵ Pest megye déli községeiben (Kecel, Soltvadkert, Bócsa, Akasztó és Prónayfalva) 1917 tavaszán nem biztosították ezt az ellátást, amit esetenként orvoshiánnyal magyaráztak.¹³⁶

A foglyok javuló egészségi állapotát nehéz utólag ellenőrizni. A minisztérium érvelésében lehetett némi igazság. A háború alatt ugyanis számos járvány tizedelte a katonaságot és a civil népességet. Mindennek ellenére a mai Pest megye területén mindössze 116 ellenséges katona halálesetét anyakönyvezték.¹³⁷ A legtöbbit Dunakeszin és Örkényben. Előbbi településen egy katonai kórház, utóbbin egy kisebb fogolytábor működött.¹³⁸ A váci ispotályban 1915-ben 21 orosz hunyt el.¹³⁹ A táborokban tapasztalt tömeges járványokkal tehát a munkaadóknál nem találkoztunk, azok legfeljebb a rossz körülmények között működő katonai egészségügyi intézményben fordultak elő.

Ruházkodás

Az Osztrák–Magyar Monarchia őrizetébe került ellenséges katonák ruházatának javítása, pótlása a központi hadvezetés feladata volt.¹⁴⁰ Ez azonban kezdettől fogva kihívások elé állította a HFP-t. Sőt, a háború végére a hadvezetés már a saját csapatok egyenruhaellátását sem tudta biztosítani.¹⁴¹ Fazekas Ágoston alispán már 1915 decemberében kérelmezte a ruhák pótlását a Földművelésügyi Minisztériumnál.¹⁴² A problémával a tárcánál is tisztában voltak, ezért azt már korábban jelezték a bécsi Hadügyminisztériumnak.¹⁴³ Teleki Tibor 1916 kora nyarán hiányosnak minősítette a foglyok öltözetét. A helyzet orvoslása érdekében a Cs. és Kir. Pozsonyi Katonai Parancsnokság két szabóból és három cipész-ből álló ruhajavító csapatot állított össze, hogy a munkaadóknál lévő öltözetet és lábbelit megjavítsák. Az akció a Ráckevei, Kunszentmiklósi és Gyömrői járás területét érintette.¹⁴⁴ A háború utolsó évében már országszerte tapasztalunk ruhaellátási gondokat. Abaúj¹⁴⁵ és Bihar megyében hasonlóan nagy hiány jelentkezett az öltözetből.¹⁴⁶ A hadifoglyoknak 1918-ra nem tudtak mindenütt szabályos katonai egyenruhát, csak civilt adni. Ezt látjuk az alábbi fényképen.

¹³⁴ MNL OL K 184. 1944. cs. 62/h kf. 55 001/1918. (57 334/1918.)

¹³⁵ MNL PML IV. 408-b. 3543/1916.

¹³⁶ MNL PML IV. 408-o/3. ügyködési jegyzőkönyvek.

¹³⁷ A halotti anyakönyvek feldolgozása a Magyar Nemzeti Levéltár gondozásában a Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvánnyal együttműködésben ment végbe. Az adatbázis publikálása a közeljövőben várható.

¹³⁸ A Dunakeszi községben a MÁV vagongyár telepén alakítottak ki egy ezer ágyas katonai kórházat 1915 februárjában. VPKL Dunakeszi HD 2. k. 22–23. p. Az örkényi tábor létezésére utalnak az alábbi iratban: MNL PML IV. 408-o/1. 112. iktsz.

¹³⁹ *Váci Hírlap*, XXIX. (1915) 78. sz. 1. o.

¹⁴⁰ *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja*, XIII. (1915) 16. sz. 165. o.

¹⁴¹ *Hajdu – Pollmann* 2014. 357. o.

¹⁴² MNL OL K 184. 62 kf. 97 384/1915. (99 252/1915.)

¹⁴³ MNL OL K 26. 62 77/1915. res. 9. v.

¹⁴⁴ MNL PML IV. 408-o/1. 109. iktsz.

¹⁴⁵ MNL OL K 184. 1939. d. 62/h. kf. 55 115/1918.

¹⁴⁶ HL I. VH 4387. doboz, GMB 144/1918. 995. r.

Szerb hadifogoly Dunabogdányban¹⁴⁷

Györgyey Illés 1917 elején úgy ítélte meg, hogy a hadvezetés szűkmarkúan mérte a foglyok öltözetét. A javításhoz szükséges alapanyagok beszerzése rendkívüli nehézségekbe ütközött.¹⁴⁸ Soltvadkertben a késedelmes ruhapótlást panaszolták az egykori antant katonák.¹⁴⁹ A nehézségek orvoslására a Földművelésügyi Minisztérium elrendelte, hogy a munkaadók a hiányzó ruhadarabokat saját költségen szerezzék be a náluk alkalmazott hadifoglyoknak, amelyért a sereg előre meghatározott összegű térítést biztosít majd.¹⁵⁰ Két évvel később azonban a fixált összeg messze nem fedezte a bekerülési költséget.¹⁵¹ Ekkor azonban már nem csupán a katonai, hanem a polgári lakosság ruháztatása is komoly nehézségekbe ütközött.

¹⁴⁷ MNL PML IV. 408-o/1. 311. iktsz.

¹⁴⁸ MNL PML IV. 408-o/1. 190. iktsz.

¹⁴⁹ MNL PML IV. 408-o/3. ügyködési jegyzőkönyvek.

¹⁵⁰ MNL OL K 26. 6277/1915. res. 7. v.

¹⁵¹ MLN PML IV. 408-o/1. 261. iktsz.

Hazatérés

A hadigazdálkodás rendszere a mezőgazdaságban 1915 nyarára kialakult, a struktúra kisebb-nagyobb hangsúlyeltolódásokkal csaknem két éven át működött. Szovjet-Oroszország és nyomában Románia egyoldalú kilépése a háborúból azonban új helyzet elé állította a civil hatóságokat. A Pest Megyei Mezőgazdasági Munkabizottság 1917. december 18-i ülésén az oroszok közeli kivonásával számolt és javasolta helyettük a katonai munkásoktagok vezénylését az agráriumba.¹⁵² A kezdeményezést országszerte támogatták, elegendő csak példaként Nyitra, Sopron, Abaúj és Tolna megyéket említeni.¹⁵³ A kormány azonban nem ezt az utat választotta, hanem fékezte a hadifoglyok hazatérését, ami az oroszok között rendszeressé váló szökésekhez és sztrájkokhoz vezetett.¹⁵⁴ Másrészt a kormány nagyobb fizetéssel és egyéb kedvezménnyel igyekezett az oroszokat rávenni arra, hogy legalább az 1918. év mezőgazdasági munkáiban vegyenek részt. Fizetésüket legalább napi 1 koronára emelték.¹⁵⁵ Az intézkedés a szerb és olasz foglyok munkakedvét csökkentette, mivel ők a többlettájtatást nem kapták meg.¹⁵⁶

A román hadifoglyok kivonása kezdődött meg először. A bécsi Hadügyminisztérium arról tájékoztatta a Földművelésügyi Minisztériumot 1918. április 14-én, hogy a bukaresti béke alapján a hadifoglyok cseréjét hat héten belül le kell bonyolítani, ezért a foglyokat május 12-éig az ostffyasszonyfai táborba kellett beszállítani.¹⁵⁷ Az itteni táborparancsnok kezdeményezésére a közös Hadügyminisztérium javasolta, hogy a csángóknak kínálják fel a letelepedés esélyét. Országszerte nem érkeztek pozitív válaszok a felvetésre, a tendenciához igazodva Fazekas Ágoston alispán is arról tudósított 1918 májusában, hogy Pest megyében nem akarnak az óromániai magyarok letelepedni.¹⁵⁸ A románok közül 1918. szeptember 21-én már senki nem tartózkodott Pest megyében.¹⁵⁹

Az oroszok hazatérése 1918 júliusában indult el az északkeleti fronton alkalmazott foglyok elengedésével, akiket 1918. augusztus 25-ig átadtak az orosz hatóságoknak. Ezzel párhuzamosan az orosz fél csaknem 600 000 osztrák–magyar katonát bocsátott szabadon, és további 150 000 állt a kormány ellenőrzése alatti területen.¹⁶⁰ Ezt követően nem lehetett halasztani az agráriumban foglalkoztatottak bevonását és hazaküldését. A közös Hadügyminisztérium a Magyarországon alkalmazásban állók 5%-át szeptember 25-ig, az osztrák területeken október 15-ig vonta be.¹⁶¹ Az földművelésügyi tárca arról tájékoztatta a törvényhatóságokat, hogy a kivont oroszok helyett hiába is kérnek olasz vagy szerb katonákat, azok nem állnak rendelkezésre. A munkát a megmaradt emberi erőforrásokkal kell ellátniuk.¹⁶² 1918 szeptemberében 1260 oroszot vontak el Pest megyéből.¹⁶³

¹⁵² MNL PML IV. 408-o/1. 304. iktasz.

¹⁵³ MNL OL K 184. 1939. cs. 62/h kf. 55 115/1918.

¹⁵⁴ *Leidinger – Moritz* 2006. 63. o.

¹⁵⁵ *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja*, XVI. (1918) 16. sz. 141. o.

¹⁵⁶ MNL OL K 184. 1946. cs. 62/h kf. 55 001/1918. (59 814/1918.)

¹⁵⁷ MNL OL K 184. 1946. cs. 62/h kf. 55 001/1918. (56 900/1918. és 57 398/1918.)

¹⁵⁸ MNL OL K 184. 1942. cs. 62/h kf. 194 339/1918.

¹⁵⁹ MNL OL K 184. 1945. cs. 62/h kf. 55 001/1918. (57 825/1918.)

¹⁶⁰ MNL OL K 184. 1947. cs. 62/h kf. 55 001/1918. (155 816/1918.) 10. v. és 1948. cs. 62/h kf. 55 001/1918. (194 141/1918.)

¹⁶¹ MNL OL K 184. 1947. cs. 62/h kf. 55 001/1918. (155 816/1918.) 8. r.

¹⁶² MNL OL K 184. 1947. cs. 62/h kf. 55 001/1918. (155 515/1918.)

¹⁶³ MNL OL K 184. 1948. cs. 62/h kf. 55 001/1918. (194 148/1918.)

A szovjet kormány 1918 októberében jelezte, hogy 40 000 fogollyal többet engedett haza, mint az osztrák–magyar partnerek, ezért a folyamat leállításával fenyegetőzött. Ekkor újabb 100 000 orosz hadifogoly bevonását rendelték el Bécsben.¹⁶⁴ A fogolycsere váratlanul nagy megterhelést jelentett a vasúti szállítások területén.¹⁶⁵

Moson megye a szerbek hazautazásáról küldött jelentést 1918 szeptemberében.¹⁶⁶ A folyamat háttere egyelőre tisztázatlan. A hivatalos, Szerbia és az Osztrák–Magyar Monarchia közötti részleges – 1916. november 1-je előtt fogságba esettekre, és 45 évnél idősebbekre vonatkozó – hadifogolycsere egyezményről a bécsi Hadügyminisztérium 1918. október 28-án tájékoztatta a társhatóságokat. Az előzetes számítások szerint ez mintegy 12 500 osztrák–magyar és 16-17 000 szerb fogolynak hozta volna el a szabadulást.¹⁶⁷ Az egyezmény szabályos végrehajtását a háború gyors befejezése megghiúsította.

Az itáliai foglyok távozására a padovai fegyverszüneti egyezmény aláírását követően nyílt lehetőség. Az olasz hadvezetés a fenti dokumentum kiegészítésében követelte, hogy az antant országok internált polgárainak és katonáinak munkavégzését legkésőbb nyolc nappal a harcok lezárását követően szüntessék be.¹⁶⁸ Ezért IV. Károly lemondásának napján, 1918. november 11-én a bécsi Hadügyminisztérium a Cs. és Kir. Pozsonyi Katonai Parancsnokságon keresztül arra utasította a törvényhatóságokat és a megalakult nemzeti bizottságokat, hogy a foglyokat a táboraikba szállítsák vissza és készítsék fel őket a hazautazásra.¹⁶⁹ Az utasítás 1918. november 18-án érkezett meg Pest megyébe.¹⁷⁰

A hadifoglyok jelentős hányadának hazatérése napok alatt végbement. Az olaszok önkényesen már az 1918. november 20-ra kitűzött fogolycsere előtt hazaözlöttek Ausztriából.¹⁷¹ A folyamat gyorsaságát Szeged város esete szemlélteti a legjobban. Itt 1918. október 5-én 2681 fogoly tartózkodott. 1918. november 9-én már 1000 szökött ellenséges katonáról tudtak, majd december 7-én jelentették, hogy túlnyomó többségük eltávozott.¹⁷² Pest megyéből egyelőre nem rendelkezünk forrásokkal a hadifoglyok hazatéréséről, de valószínűleg hasonló események játszódtak le.

Az oroszok hazatérése a bolsevik forradalom utáni polgárháború miatt 1922 januárjáig elhúzódott. Egy részük 1920-ban az egykori csóti hadifogolytáborba került, és onnan indultak tovább haza.¹⁷³ A fogolycsere végeleges kereteit az 1921. évi rigai egyezmény adta meg. 271 egykori cári katona azonban családalapítás, a jobb életkörülmények és az oroszországi politikai változások miatt Pest megyében maradt.¹⁷⁴

¹⁶⁴ MNL OL K 184. 1948. cs. 62/h kf. 55 001/1918. (194 141/1918).

¹⁶⁵ ÖU VII. k. 82. o.

¹⁶⁶ MNL OL K 184. 1947. cs. 62/h kf. 55 001/1918. (155 988/1918.)

¹⁶⁷ MNL OL K 184. 1948. cs. 62/h kf. 55 001/1918. (194 505/1918.)

¹⁶⁸ ÖU VII. k. Beilagen, 50. o.

¹⁶⁹ MNL OL K 184. 1948. cs. 62/h kf. 55 001/1918. (194 597/1918.)

¹⁷⁰ MNL OL IV. 408-o/1. 14. doboz, iktatókönyv 821. ikt. sz.

¹⁷¹ *Procacci* 2006. 213. o.

¹⁷² MNL OL K 184. 1940. cs. 62/h kf. 55 396/1918.

¹⁷³ MNL PML IV. 408-b. 600/1922. 40. fol.

¹⁷⁴ MNL PML IV. 408-b. 600/1922. 174–202., 343–344. fol.

Összegzés

Az I. világháború kitörésének pillanatában a modern hadi jogot szabályozó Hágai egyezményt a hadviselő államok túlnyomó többsége ratifikálta. Az egyezmény rendezte a hadifogságba eső katonák fogva tartásának, egészségügyi ellátásának és foglalkoztatásának szabályait. A joganyag előírásainak betartását a Nemzetközi Vöröskereszt felügyelte. (Az 1915. évi ellenőrzőkörútjukról készült jelentések nyomtatásban is hozzáférhetők.)¹⁷⁵ Ugyanezen év decemberére várták egy újabb, ezúttal az Orosz Vöröskereszt missziója látogatását Budapestre. A bécsi Hadügyminisztérium ekkor elrendelte a panaszok okainak felszámolását.¹⁷⁶

A Monarchia vöröskeresztes szervezete 1915 májusa és 1916 novembere között három alkalommal is tárgyalt Stockholmban a német és orosz partnereivel a sebesült katonák haza-, vagy legalábbis semleges környezetbe szállításáról.¹⁷⁷ A tárgyalások eredményeként a Nemzetközi Vöröskereszt dán és orosz tagszervezeteinek képviselői előbb 1916 augusztusában érkezhettek a Monarchiába,¹⁷⁸ majd 1917 májusában az orosz vöröskereszt egy hölgy tagjának látogatását várták.¹⁷⁹ Ezzel párhuzamosan spanyol küldöttség is vizsgálta a fogvatartottak életkörülményeit.¹⁸⁰

A nemzetközi felügyelet dacára az állapotok hagytak kívánni valót maguk után. A hadifoglyokat 1915-től vezényelték munkára, amikor a Monarchia gazdasági életében a munkaerőhiány a gazdaság gátjává vált. A hadifoglyokat számos szektorban foglalkoztatták, így a közvetlen hadianyaggyártó vállalatoknál, a katonai felügyelet alatti cégek-nél, csökkenő mértékben közmunkákon. A hadifogoly munkások legnagyobb hányada az agráriumban nyert elhelyezést, igaz sem megyei, sem országos szinten nem tudták pótolni a hadbavonultakat.

Akadozott a hadifoglyok ruhaellátása, hiányos maradt egészségügyi felügyeletük. Igaz, a háború elején tapasztalt járványok a magángazdáknál elhelyezett munkavállalókat már nem sújtották. Az élelmezés ugyancsak szegényes lehetett, főleg a háború utolsó évében. Ekkor már rendszeresek a Földművelésügyi Minisztérium iratai között a legyen-gült foglyokra vonatkozó utalások.¹⁸¹ A munkára való alkalmazás néhány napi jól táplálás után tűnt ekkor lehetségesnek.¹⁸² A rossz helyzet ösztönzően hatott a szökésekre is, így Pest megye is több száz fő szökéséről tett alkalmasint jelentést.¹⁸³

A kedvezőtlen hírek természetesen külföldre is eljutottak. Ezek ellen küzdött a Cs. és Kir. Pozsonyi Katonai Parancsnokság 1918 elején. Ekkor a hadifoglyokról kért fényképeket abból a célból, hogy azokat az antant országaiban terjedő hírek cáfolatául használja.¹⁸⁴

¹⁷⁵ Documents 1915.

¹⁷⁶ MNL OL K 26. 6277/1915. res. 3. r. és 12. r.

¹⁷⁷ Palmieri 2014. 9. o.

¹⁷⁸ MNL PML IV. 408-o/1. 109. iktsz. A Budapesti Főhadparancsnokság 59 213/1916. sz. irata.

¹⁷⁹ MNL PML IV. 401-b. 9428/1917.

¹⁸⁰ MNL OL K 26. 1914/1917. res. 2. r.

¹⁸¹ Harminc gyenge olasz kiutalása a nagytérenyi sertéshizlaldába. MNL OL K 184. 1941. cs. 62/h kf. 56 828/1918.

¹⁸² MNL OL K 184. 1944. cs. 62/h kf. 55 001/1918. (56 600/1918.)

¹⁸³ MNL PML IV. 408-o/1. 184/30. iktsz.

¹⁸⁴ MNL PML IV. 408-o/1. 311. iktsz.

*Orosz hadifoglyok Piliscsabán 1918 elején*¹⁸⁵

A Pest megyébe került hadifoglyok egy része jól érezte magát ideiglenes lakóhelyén. Blaskovich Aladár uradalmában alkalmazott lengyel foglyok 80 fős csoportja rendkívül hálás volt a folyamatos lelki gondozásért. Ezért 150 koronát gyűjtöttek, hogy abból egy zászlót készítsenek a tápiószentmártoni plébániának.¹⁸⁶ A zászlószentelésre 1916. november 19-én, a nagymise előtt került sor.¹⁸⁷ A hadifoglyokat foglalkoztató nagybirtokosok arról számoltak be, hogy a szerb és orosz katonák szívesen játszottak a gyermekekkel. A gazdálkodók pedig pénzüket is rábízhatták a náluk alkalmazott foglyokra.¹⁸⁸ A háborút követően pedig 271 egykori orosz katona Pest megyében kívánt letelepedni.

A magyar közigazgatás és katonai hatóságok tudatában voltak a hadifoglyokkal szembeni nemzetközi szerződésekben vállalt kötelezettségeiknek. Az ellátási problémák mögött szándékosságra utaló jeleket nem találunk, ismereteinket a bőségesen fennmaradt források újabb körének feldolgozása bizonyára árnyalni fogja.

¹⁸⁵ MNL PML IV. 408-o/1. 311. iktsz.

¹⁸⁶ VPKL Bellum, 2369/1916.

¹⁸⁷ VPKL Tápiószentmárton HD 50. p.

¹⁸⁸ MNL PML IV. 408-o/1. 190. iktsz.

MELLÉKLETEK

1. A Magyarországon és Horvátországban tartózkodó hadifoglyok száma¹⁸⁹

Dátum	Magyarország	Horvátország	Magyarország	Horvátország
	Mezőgazdaságban foglalkoztatott hadifoglyok száma		Összes hadifogoly száma	
1916. 11. 10.	212 445	9738	n. a.	n. a.
1916. 11. 30.	210 276	9621	n. a.	n. a.
1916. 12. 31.	205 368	9764	n. a.	n. a.
1917. 01. 31.	209 718	9654	n. a.	n. a.
1917. 02. 28.	210 075	9954	n. a.	n. a.
1917. 04. 30.	239 577	10 429	339 928	21 397
1917. 06. 01.	265 596	12 919	349 930	21 868
1917. 06. 30.	309 999	16 229	396 433	24 885
1917. 07. 31.	309 743	14 081	404 634	23 651
1917. 09. 20.	282 398	14 216	379 125	23 936
1917. 10. 31.	262 283	12 014	364 268	21 344
1917. 11. 20.	256 432	12 158	360 725	22 543
1917. 12. 01.	252 271	12 198	356 168	22 368
1918. 01. 01.	250 460	12 438	354 710	22 644
1918. 01. 31.	250 489	12 355	356 558	22 524
1918. 02. 28.	251 104	12 354	360 966	22 790
1918. 03. 31.	258 029	12 630	367 811	23 034
1918. 04. 20.	267 392	12 873	375 202	23 249
1918. 05. 10.	273 076	12 944	378 471	22 914
1918. 06. 01.	274 417	13 193	375 336	22 936
1918. 07. 01.	281 575	14 517	386 491	24 412
1918. 09. 10.	276 382	16 747	373 728	26 682

¹⁸⁹ MNL. OL. K. 184. 62/h. kf. 1939. cs. 55 335/1918. (194 540/1918). 1916. 11. 10.: 74. p., 1916. 11. 30.: 46. p., 1916. 12. 31.: 67. p., 1917. 01. 31.: 64. p., 1917. 02. 28.: 49. p., 1917. 04. 30.: 45. p., 1917. 06. 01.: 39. p., 1917. 06. 30.: 37. p., 1917. 07. 31.: 33. p., 1917. 09. 20.: 29. p., 1917. 10. 31.: 27. p., 1917. 11. 20.: 25. p., 1917. 12. 01.: 23. p., 1918. 01. 01.: 21. p., 1918. 01. 31.: 19. p., 1918. 02. 28.: 17. p., 1918. 03. 31.: 15. p., 1918. 04. 20.: 13. p., 1918. 05. 10.: 11. p., 1918. 06. 01.: 35. p., 1918. 07. 01.: 9. p., 1918. 08. 10.: 6. p., 1918. 09. 10.: 3. p.

2. A törvényhatóságok részére engedélyezett hadifogoly-létszámkeret 1916 novemberében¹⁹⁰

Törvényhatóság	Engedélyezett létszám
Abaúj-Torna megye	3200
Alsó-Fehér megye	1300
Arad megye	5600
Árva megye	100
Bács-Bodrog megye	13 000
Baranya megye	8150
Bars megye	3000
Békés megye	8100
Bereg megye	800
Beszterce-Naszód megye	
Bihar megye	8000
Borsod megye	3900
Brassó megye	
Csanád megye	4700
Csík megye	
Csongrád megye	3900
Esztergom megye	1400
Fejér megye	8100
Fogarás megye	
Gömör megye	1500
Győr megye	3200
Hajdú megye	4300
Háromszék megye	
Heves megye	4700
Hont megye	2800
Hunyad megye	1200
Jász-Nagykun-Szolnok megye	9000
Kisküküllő megye	
Kolozs megye	1600
Komárom megye	4800
Krassó-Szörény megye	1400

¹⁹⁰ MNL OL K 184. 62/h. kf. 1939. cs. 55 335/1918. (194 540/1918.) 46. p.

<i>Törvényhatóság</i>	<i>Engedélyezett létszám</i>
Liptó megye	400
Máramaros megye	300
Maros-Torda megye	
Moson megye	3200
Nagyküüllő megye	
Nógrád megye	4600
Nyitra megye	6600
Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye	19 000
Pozsony megye	6500
Sáros megye	1500
Sopron megye	4800
Somogy megye	8700
Szabolcs megye	6500
Szatmár megye	2900
Szeben megye	
Szepes megye	1200
Szilágymegye	1600
Szolnok-Doboka megye	1200
Temes megye	11 600
Tolna megye	6000
Torda-Aranyos megye	900
Torontál megye	15 000
Trencsén megye	1900
Túróc megye	200
Udvarhely megye	n. a.
Ugocsa megye	800
Ung megye	700
Vas megye	8000
Veszprém megye	6700
Zala megye	6400
Zemplén megye	4800
Zólyom megye	750
Baja	50
Budapest	n. a.

<i>Törvényhatóság</i>	<i>Engedélyezett létszám</i>
Debrecen	1700
Hódmezővásárhely	800
Kecskemét	2000
Pécs	220
Szabadka	1400
Szeged	800
Székesfehérvár	800
Temesvár és Versec	
Újvidék	200
Zombor	400
Összesen	248 870

3. Az antant országok hadifoglyai Pest megyében

Dátum	Stabil					Mobil					Katonai üzemek- ben	Összesen
	Állami és köz- munka	Katonai vezetés alatti üzemekben	Egyéb ipari üzemek	Mező- gazdaság	Erdő- szetek	Összes	Mező- gazdaság	Erdő- szetek	Ipari üzemek	Összes		
1916. 03. 31.						2227	11 767					13 994
1916. 05. 31. ¹⁹¹						2357	15 729					18 086
1916. 11. 10. ¹⁹²	780	225	1598	153	0	2756	14 932	25	42	14 999	n. a.	n. a.
1916. 11. 30.	780	225	1694	131	22	2852	14 935	24	44	15 003	n. a.	n. a.
1916. 12. 31.	756	221	1666	136	13	2792	13 936	24	44	14 004	n. a.	n. a.
1917. 01. 31.	747	220	1769	136	13	2885	14 027	24	44	14 095	n. a.	n. a.
1917. 02. 28.	442	293	1866	133	13	2747	14 269	24	44	14 337	n. a.	n. a.
1917. 04. 30.	339	280	1952	140	13	2724	15 455	24	44	15 523	3777	22 024
1917. 06. 01.	336	274	1886	415	0	2911	16 535	21	44	16 600	3525	23 036
1917. 06. 30.	310	273	1999	132	0	2714	21 510	0	0	21 510	3525	27 749
1917. 07. 31.	315	270	1988	418	0	2991	17 480	24	44	17 548	3525	24 064
1917. 09. 20.	314	267	2438	413	0	3432	17 075	24	44	17 143	3523	24 098
1917. 10. 31.	312	301	2635	413	0	3661	16 221	24	44	16 289	3523	23 473
1917. 11. 20.	304	300	2681	413	0	3698	16 248	24	44	16 316	3523	23 537
1917. 12. 01.	304	300	2679	413	0	3696	16 227	24	44	16 295	3523	23 514
1918. 01. 01.	304	300	2547	413	0	3564	14 904	24	44	14 972	3253	21 789

¹⁹¹ MNL PML IV. 408-o/1. No. 61. (1916. március 31. és május 31.)¹⁹² MNL OL K 184. 62/h. kf. 1939. cs. 55 335/1918. (194 540/1918). 1916. 11. 10.: 74. p., 1916. 11. 30.: 46. p., 1916. 12. 31.: 67. p., 1917. 01. 31.: 64. p., 1917. 02. 28.: 49. p., 1917. 04. 30.: 45. p., 1917. 06. 01.: 39. p., 1917. 06. 30.: 37. p., 1917. 07. 31.: 33. p., 1917. 09. 20.: 29. p., 1917. 10. 31.: 27. p., 1917. 11. 20.: 25. p., 1917. 12. 01.: 23. p., 1918. 01. 01.: 21. p., 1918. 01. 31.: 19. p., 1918. 02. 28.: 17. p., 1918. 03. 31.: 15. p., 1918. 04. 20.: 13. p., 1918. 05. 10.: 11. p., 1918. 06. 01.: 35. p., 1918. 07. 01.: 9. p., 1918. 08. 10.: 6. p., 1918. 09. 10.: 3. p.

Dátum	Stabil						Mobil				Katonai üzemek- ben	Összesen
	Állami és köz- munka	Katonai vezetés alatti üzemekben	Egyéb ipari üzemek	Mező- gazdaság	Erdő- szetek	Összes	Mező- gazdaság	Erdő- szetek	Ipari üzemek	Összes		
1918. 01. 31.	304	300	2661	113	0	3678	15 042	24	44	15 110	3253	22 041
1918. 02. 28.	308	299	2781	409	0	3797	15 282	24	40	15 346	2992	22 135
1918. 03. 31.	299	299	2775	409	0	3782	15 291	24	40	15 355	3062	22 199
1918. 04. 20.	299	299	2918	409	0	3925	16 211	24	40	16 275	3062	23 262
1918. 05. 10.	308	291	2971	379	0	3949	16 388	24	40	16 452	3062	23 463
1918. 06. 01.	299	299	2959	409	0	3966	16 288	24	40	16 352	2159	22 477
1918. 07. 01.	299	324	3002	409	0	4034	18 710	24	40	18 774	2159	24 967
1918. 08. 10.	352	374	2191	327	0	3244	14 267	24	40	14 331	2325	19 900
1918. 09. 10.	299	368	3601	157	0	4425	19 654	24	40	19 718	2451	26 594

BIBLIOGRÁFIA

- Blasszauer* 2003. *Blasszauer Róbert*: Hadifoglyok Magyarországon az I. világháború idején. In: *Ad Acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve*, 2002. Budapest, 2003. 73–100. o.
- Bartha* 1916. *Dr. Bartha József*: A hadifogolyügy. A Munkanélküliség Elleni Küzdelem Magyarországi Egyesületének kiadványai. Budapest, 1916. (A cs. kir. HM-ben 1916. május 10-én elhangzott előadás. Kézirat.)
- Documents* 1915. *Documents Publiés a l' Occasion de la Guerre Européenne 1914–1915. Rapports de MM. G. Ador, Dr. F. Ferrière et Dr. de Schulthess Schindler sur leurs Visites a quelques Camps de Prisonniers en Autriche-Hongrie. Quatrieme Serie Novembre 1915.*
- F. Szabó* 1930–1931. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye általános ismertetője és címtára. I–V. k. Főszerk. *F. Szabó Géza*. Budapest, 1930–1931.
- Galántai* 1964. *Galántai József*: Magyarország az első világháborúban. Budapest, 1964.
- Horváth – Pintér* 1996. Váci Történelmi Tár I. Késő maradványainak tétessen jegyzékbe. Írásos emlékek Vác város múltjából 1074–1990. Szerk. *Horváth M. Ferenc – Pintér Tamás*. Vác, 1996.
- Hajdu – Pollmann* 2014. *Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc*: A régi Magyarország utolsó háborúja. Budapest, 2014.
- Kaba* 2018. *Kaba Eszter*: Magyar Hadifoglyok Oroszországban, orosz hadifoglyok Magyarországon a Nagy Háború idején. *Rubicon*, 30. (2018) 5. sz. 50–67. o.
- Leidinger – Moritz* 2006. *Leidinger, Hannes – Moritz, Verenna*: Verwaltete Massen. Kriegsgefangene in Donaumonarchie 1914–1918. In: *Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs*. Hrsg. *Oltmer, Jochen*. Paderborn–München–Wien–Zürich. 2006. 35–66. o.
- Major* 2013. *Major Zénó*: Adalékok az orosz hadifoglyok bajai történetéhez. Második közlemény. *Múltbanéző*, III. (2013. 02. 12.) 6. sz. (http://www.bacs-kiskun-leveltar.hu/V3/SP07_mbn/Tanulmanyok/maze-04t-1.html A letöltés időpontja: 2014. november 22.)
- Nagy* 1982. *Nagy Dezső*: Cegléd az első világháború alatt, a polgári demokratikus forradalom, Tanácsköztársaság (1914–1919). In: *Cegléd története*. (Studia Comitatus XI.) Szerk. *Ikvai Nándor*. Szentendre, 1982. 325–354. o.
- Népszámlálás 1910. I. A magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai. Budapest, 1912.

- Népszámlálás 1910. II. A magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása. Budapest, 1913.
- ÖU Österreich Ungarns letzter Krieg 1914–1918. Hrsg. von Österreichischen Bundesministerium für Heereswesen und vom Kriegsarchiv. Wien, 1931–1938.
- Palmieri* 2014. *Palmieri, Daniel*: Minutes from Meetings of the International Prisoner of War Agency. <https://www.icrc.org/eng/resources/documents/publication/p4220.htm> (A letöltés időpontja: 2014. november 23.)
- Rachamimov* 2002. Alon, Rachamimov: POWS and the Great War. Captivity on the Eastern Front. Oxford–New York, 2002.
- Somogyi* 2016. *Somogyi László*: Internálás Magyarországon az első világháború alatt. *Valóság*, LIX. (1916. december) 79–87. o.
- Somogyi* 2018. *Somogyi László*: Egy amerikai Vácon. Az amerikai alkonzul jelentése a váci civil internálótáborban tapasztaltakról az első világháború idejéből. *Lymbus*, 16. (2018) 561–573. o.
- Tolnai* 1928–1930. A világháború története 1914–1918. A Tolnai Nyomdai Műintézet és Kiadványllalat R.-T. kiadása. Budapest, 1928–1930. (2., átdolgozott kiadás.)
- Wlassics* 1915. *Wlassics Gyula*: A hadifogoly. *Budapesti Szemle*, XLIII. (1915) 161. k. 457. sz. 11–25. o.

RÖVIDÍTÉSEK

- HL I. VH. Hadtörténelmi Levéltár, Budapest, I. világháborús gyűjtemény, 1914–1918
- MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
- K 26. K 26. Miniszterelnökség iratai, 1867–1944
- K184. K 184. Földművelésügyi Minisztérium. Általános iratok, 1889–1944
- MNL PML Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, Budapest
- IV. 401-a. IV. 401-a. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánjának iratai. Bizalmas iratok, 1890–1949
- IV. 401-b. IV. 401-b. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánjának iratai. Általános iratok, 1876–1949
- IV. 408-a. IV. 408-a. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának iratai. Bizalmas iratok, 1890–1950
- IV. 408-b. 408-b. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának iratai. Általános iratok, 1876–1950

IV. 408-o/1.	408-o/1. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának iratai. Mezőgazdasági Munkabizottság iratai, 1916–1919
IV. 449-b.	449-b. Váci járás főszolgabírájának iratai. Általános iratok, 1898–1950
X. 111-a.	111-a. Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Gazdasági Egyesületének iratai. Jegyzőkönyvek, 1886–1946
XXXIII. 1.	Halotti anyakönyvek gyűjteménye (1895–1980)
NAJMD	Nagykőrösi Arany János Múzeum, Történeti Dokumentáció
VPKL	Váci Püspöki és Káptalani Levéltár, Vác
Bellum	Bellum, 1914–1920
Dunakeszi HD	Dunakeszi plébánia, Historia Domus
Tápiószent- márton HD	Tápiószentmártoni plébánia, Historia Domus

László Péter Schramek

PRISONERS OF WAR OF ENTENTE ARMIES IN HUNGARY

The Example of County Pest, 1914–1922

(Abstract)

During World War One the armies fighting each other caught and lost millions of prisoners of war. This meant several obligations and possibilities as well. The authorities had to provide soldiers of the enemy with food, clothing and health care. Due to the growing number of people called into service the manpower that fell out of economy had also be substituted after the spring of 1915.

In Hungary, during the years of the World War approximately 400.000 used-to-be entente soldiers lived as prisoners of war. The majority of them had served in the Russian army. In county Pest the number of prisoners of wars between the spring of 1916 and the autumn of 1918 was between 15.000 and 27.000, depending on the claims in agriculture. 85 percent of these men earlier fought in the Russian military.

In the beginning the arrival of prisoners of war seemed to be a problem of public safety, since it was not possible to perfectly separate them from civilian population. However, from the spring of 1915 the borrowing of enemy soldiers for work began. At first they were used for communal works, then from the summer of 1915 they were employed in agriculture in which field they did the seasonal work of day-labourers. A few percent of prisoners of war were employed in industrial factories near Budapest.

Due to the inadequacy of supply and superficial guarding, the escape of prisoners became more and more frequent. The supply of those who were working in agricultural farms seems to be somewhat better than people employed in other sectors. The regular health care was absent, while the substitution of worn-out clothes was not satisfactory either.

The homecoming process of the prisoners of war, based on the peace treaties of Brest-Litovsk and Bucharest began in the spring of 1918. It was the Romanian soldiers who could go home at first, then they were followed by the Russians. After the agreement of cessation of arms of Padua the ex-prisoners of war departed home en masse. It was the citizens of Soviet-Russia sunk in civil war who spent the longest time in Hungary. Some of them, due to the political changes, finally intended to settle down in Hungary.

László Péter Schramek

DIE KRIEGSGEFANGENEN DER ENTENTE-ARMEEN IN UNGARN
Das Beispiel von Komitat Pest, 1914–1922

(Resümee)

Im 1. Weltkrieg nahmen und verloren die einander gegenüberstehenden Armeen Kriegsgefangene in Millionenhöhe. Dies barg zahlreiche Verpflichtungen und Möglichkeiten in sich. Die Behörden mussten die Versorgung der feindlichen Soldaten mit Lebensmitteln und Bekleidung sowie im Bereich des Gesundheitswesens sicherstellen. Wegen der großen Zahl der in den Krieg gezogenen Personen mussten aber die Arbeitskräfte, die seit Frühjahr 1915 aus der Wirtschaft immer mehr fehlten, ersetzt werden.

In Ungarn lebten in den Jahren des 1. Weltkriegs etwa 400 000 ehemalige Entente-Soldaten in Kriegsgefangenschaft. Ihre überwiegende Mehrheit kämpfte im Verband der Zarenarmee. Im Komitat Pest bewegte sich die Zahl der Kriegsgefangenen zwischen Frühjahr 1916 und Herbst 1918 etwa zwischen 15 000 und 27 000, je nachdem, welcher Arbeitskräftebedarf in der Landwirtschaft auftrat. Etwa 85% dieser Menschenmasse hatte zuvor in der russischen Armee gekämpft.

Die Ankunft der Kriegsgefangenen in Ungarn erwies sich zu Beginn als ein Problem für die öffentliche Sicherheit, denn sie konnten nicht perfekt von der Zivilbevölkerung getrennt werden. Ab dem Frühjahr 1915 begann jedoch die Herausgabe der feindlichen Soldaten für Arbeiten. Zunächst waren sie für gemeinnützige Arbeiten herangezogen worden, bevor ab Sommer 1915 die meisten in der Landwirtschaft beschäftigt wurden. Hier versahen sie die saisonalen Arbeiten der Tagelöhner. Ein geringer Prozentsatz der ins Komitat Pest gelangten Kriegsgefangenen wurde in den Industriebetrieben rund um die Hauptstadt angestellt.

Die Versorgungsmängel und die oberflächliche Bewachung führten regelmäßig zu Fluchten. Die Verpflegung der in den landwirtschaftlichen Betrieben angestellten Kriegsgefangenen scheint im Vergleich zu der der Beschäftigten in den anderen Sektoren etwas besser gewesen zu sein. Eine regelmäßige Gesundheitsversorgung blieb aus, der Ersatz der abgenutzten Kleidung stockte.

Aufgrund der Friedensschlüsse von Brest-Litowsk und Bukarest begann im Frühjahr 1918 die Heimkehr der Kriegsgefangenen. Zunächst durften die rumänischen Soldaten heimkehren, dann folgten die russischen. Nach dem Waffenstillstand von Villa Giusti machten sich die einstigen Kriegsgefangenen massenweise auf den Heimweg. Am längsten verblieben die Staatsangehörigen von Sowjet-Russland – das in einen Bürgerkrieg gedriftet war – in Ungarn. Ein Teil von ihnen wollte sich aufgrund der politischen Veränderungen in Ungarn niederlassen.

László Péter Schramek

LES PRISONNIERS DE GUERRE DES ARMÉES DE L'ENTENTE EN HONGRIE

Exemple du département de Pest, 1914–1922

(Résumé)

Durant la Première Guerre mondiale, les armées adverses ont pris et perdu plusieurs millions de prisonniers. Cette situation a entraîné des obligations, mais elle a également offert des opportunités. Les autorités ont dû fournir des vivres, des vêtements et des soins de santé aux soldats ennemis. En même temps, il a fallu remédier à la pénurie de main d'œuvre dès le printemps 1915 due au nombre important des soldats enrôlés.

Dans les années de la Première Guerre mondiale, quelque 400 000 prisonniers de guerre issus de l'Entente vivaient en Hongrie dont la plupart avaient combattu dans l'armée impériale russe. Dans le département de Pest, le nombre des prisonniers a varié entre 15 000 et 27 000 de printemps 1916 à automne 1918 en fonction du besoin en main d'œuvre agricole. 85% de ces hommes avaient combattu dans l'armée russe.

Au début, l'arrivée des prisonniers en Hongrie semblait être un problème de sécurité publique, car ils ne pouvaient pas être complètement isolés de la population civile. Au printemps 1915, les soldats ennemis ont commencé à travailler. D'abord, ils faisaient des travaux d'utilité publique avant d'être employés, dès l'été 1915, dans l'agriculture comme saisonniers. Quelques pour cent des prisonniers se trouvant dans le département de Pest ont été engagés dans des usines industrielles aux alentours de la capitale.

Les évasions fréquentes s'expliquent par les manquements en matière de ravitaillement et de surveillance. L'alimentation des prisonniers semble meilleure dans les exploitations agricoles par rapport à d'autres secteurs. Les soins de santé réguliers manquaient et le remplacement des vêtements usés était insuffisant.

Sur la base des traités de Brest-Litovsk et de Bucarest, le retour des prisonniers a commencé au printemps 1918. Les soldats roumains ont pu rentrer en premier suivis des Russes. Après l'armistice de Padoue, les prisonniers sont repartis en masse dans leur pays. Ce sont les citoyens de la Russie soviétique plongée dans une guerre civile qui sont restés en Hongrie le plus longtemps. Certains d'entre eux voulaient s'installer en Hongrie à cause des changements politiques.

Шрамек Ласло Петер

ВОЕННОПЛЕННЫЕ АРМИЙ АНТАНТЫ В ВЕНГРИИ

Пример округа района Пешт, 1914–1922 гг.

(Резюме)

Во время Первой мировой войны противостоящие армии величиной в миллионном порядке брали в плен и теряли военнопленных. Это скрывало в себе многие обязательства и возможности. Власти должны были обеспечивать снабжение вражеских солдат питанием, одеждой и здравоохранением. При этом из-за большого количества призванных на военную службу нужно было компенсировать рабочую силу, все более необходимую в экономике с весны 1915-ого года.

В Венгрии в годы Первой мировой войны проживало около 400 000 бывших солдат Антанта. Подавляющее большинство их воевало в царской армии. В округе Пешт число военнопленных колебалось от 15 000 до 27 000 с весны 1916-ого до осени 1918-ого года, в зависимости от спроса на рабочую силу в сельском хозяйстве. Около 85%-ов этой массы воевала раньше в русской армии.

Поначалу прибытие военнопленных в Венгрию казалось проблемой общественной безопасности. Их не могли полностью отделить от гражданского населения. Однако с весны 1915-ого года началась выдача вражеских солдат на работу. Первоначально они занимались общественной работой, а начиная с лета 1915-ого года большинство из них получили работу в сельском хозяйстве, где выполняли сезонные работы поденщиков. Несколько процентов военнопленных в округе Пешт были приняты на работу в промышленные предприятия в окрестностях столицы.

Недостатки в снабжении и поверхностная охрана приводили к регулярным побегам. Снабжение продуктами питания военнопленных, работающих в сельском хозяйстве, выглядело несколько лучше, по сравнению с рабочими, занятыми в других секторах. Регулярное медицинское обслуживание отставало, замена изношенной одежды затруднялась.

Возвращение военнопленных на родину началось весной 1918-ого года на основе Брест-Литовского и Бухарестского мира. Сначала могли вернуться домой румынские солдаты, а затем следовали русские. После Падуанского соглашения о перемирии бывшие военнопленные массово отправились домой. Дольше всех оставались в Венгрии граждане Советской России, которая ввязалась в гражданскую войну. Из-за политических изменений одна часть из них хотела поселиться в Венгрии.

A II. VILÁGHÁBORÚ VÉGÉN KIALAKÍTOTT BAJAI HADIFOGOLYTÁBOR TÖRTÉNETE ÉS UTÓÉLETE

Történelmi áttekintés

A Vörös Hadsereg csapatai 1944. október 20–21-én elérték és – az ellenállás visszavonulásra kényszerítése után – bevonultak Bajára. A város elfoglalása hadászati-stratégiai szempontból kiemelt jelentőségű volt, hiszen dunai közúti és vasúti átkelőhely lévén, egyrészt a Dunántúllal való összeköttetést, másrészt a hadianyag-utánpótlás, valamint a hadiszákmány- és a hadifogoly-szállítás egyik kiemelt színhelyét jelentette.¹ Mindezek miatt a megszálló szovjet csapatoknak használhatóvá kellett tenniük a szövetséges légierő által 1944. szeptember 21-én lebombázott bajai vasúti–közúti hidat, ezért előbb a híd roncsain keresztül egy drótkötélpályát alakítottak ki, majd 1945 elején vasúti és közúti pontonhidat létesíttek.²

A szovjet városparancsnokság biztosította a Dunán való átkelést, valamint a dunai folyami közlekedést, és kialakította a város többi részén is a háborús szükségletekhez igazodó infrastruktúrát: katonai használatra foglaltak le középületeket és magánházakat, a nagyobbakban (Kózkórház, Vármegyeháza, Takarékpénztár, Tanítóképző, III. Béla Gimnázium, Nemzeti Szálló) hadikórházat rendeztek be. Baja „kórházváros és lőszerdepónia város” lett.³ A város déli részén, a Vaskúti úton⁴ lévő határvadász laktanyában már 1944 végén kialakítottak egy nagy hadifogolytábort, amit többségében magyar és német foglyokkal töltöttek meg.

A hatalmi viszonyok megváltoztak, de az életnek mennie kellett tovább, ezért a szovjet városparancsnok⁵ utasította a helyi közigazgatási szervek vezetőit, hogy folytassák tovább a munkát. Mivel a város 1944. október 19-i kiürítésekor sok vezető tisztségviselő elmenekült, köztük a polgármester, dr. Bernhart Sándor is, ezért pótolni kellett a városvezetésben beállt létszámihiányt. A város élére dr. Takáts Endre városi főlevéltáros került,⁶ aki létrehozta a Közmunkahivatalt (más néven Robotmunka Hivatalt),⁷ amely igen fontos szerepet töltött be a város lakóinak mindennapjaiban, mivel az orosz parancsnokság

¹ Tóth 2014. TIM A 5424.2014.

² Galambos 2008.

³ Nagy 2001. 86. o.

⁴ Az út hivatalos elnevezése akkoriban Erzsébet királyné út, és csak közismert neve volt a Vaskúti út. A háború utáni években a Szabadság utca nevet kapta, ezt viseli ma is.

⁵ 1944. október végén Terescsenko a szovjet városparancsnok. Később gyakran változott a városparancsnok személye. 1945 elején a parancsnok Nyeropkov ezredes, helyettese Pomogajbo őrnagy. Surányi 1991. 13. o.

⁶ Dr. Takáts Endre Baja polgármestere volt 1944. október 22. és 1945. január 27. között. Kemény 2015. 30. o.

⁷ A Szálláscsináló Hivatalt (Elszállásolási Hivatalt) is ezen időszakban létesítették, amely a szovjet katonák részére utalt ki lakóhelyet a városban. Nagy 2001. 86. o.

által különféle munkákra igényelt emberlétszámot kellett előteremtenie.⁸ A városvezetés így kívánt a szovjetek azon gyakorlatának gátat szabni, hogy bárkit önkényesen, akár az utcáról összegyűjtsenek és elvigenek robotmunkára. A Közmunkahivatal a Városháza földszintjén lévő, 41-es számú szobában működött⁹ 1944 novemberétől 1945 augusztusáig.¹⁰ A hivatal vezetője Nagy András, Baja főmérnöke, a Műszaki Osztály vezetője volt, aki Puskás Mihály (1. kép) segítségével végezte a közmunkára vonatkozó teendőket.¹¹ Puskás iparos, építési vállalkozó volt, aki dr. Takáts Endre polgármester megbízásából bejárt a Vaskúti úti hadifogolytáborba, ahol – bunyevác származása révén – sikerült megértetnie magát a táborparancsnoksággal és közvetítenie feléjük a városvezetés kéréseit.¹² Feljegyzései és levelei jelen tanulmány legfőbb forrásaként szolgáltak a hadifogolytábor működésével és felszámolásával, valamint az itt meghalt foglyok tömegsírjaival kapcsolatban.¹³

Hadifogolytáborok Magyarországon a II. világháború végén¹⁴

Szervezetileg a szovjet irányítású fogolytáborok az NKVD GUPVI, azaz a Szovjetunió Belügyi Népbiztossága Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokságának felügyelete alá tartoztak. A közvetlen felügyeletet a 2., 3. és a 4. Ukrán Front NKVD Hadifogoly- és Internáltügyi Osztályainak parancsnokai gyakorolták – amíg a frontok illetékessége tartott –, utána a Szövetséges Ellenőrző Bizottság vette át szerepüket.¹⁵ Anyagi ellátás tekintetében ahhoz a parancsnoksághoz tartoztak (szovjet, bolgár, román), amelynek csapatai az adott területet elfoglalták.¹⁶ A foglyok sorsával kapcsolatos döntésekben az NKVD hadifogoly- és internáltügyi csoportfőnöke, Iván Petrov altábornagy, illetve az NKVD vezetője, Lavrentyij Berija volt illetékes, legfelsőbb szinten pedig az Állami Védelmi Bizottság elnöke, maga Sztálin.¹⁷

A frontvonal nyugatra tolódásával 1944 őszétől folyamatosan hozták létre a hadifogolytáborokat. Magyarországon a trianoni határok között 47 településen összesen 56 tábor működött, melyek funkciójukat tekintve gyűjtő- vagy átmeneti, illetve átvevő- (tranzit) táborok lehettek.¹⁸ Szerepükből adódóan sok vegyes funkciójú láger volt, melyekbe az

⁸ Surányi 1991. 3. o.

⁹ Surányi 1991. 4. o.

¹⁰ Puskás 2019. TIM TD 2019.2.1.1. 15. o. Puskás Mihály feljegyzése szerint 1944 novemberétől működött a Közmunkahivatal (korábban Népmozgalmi Hivatal). Nagy András visszaemlékezésében 1945. augusztus 20-át adja meg a hivatal felszámolásának időpontjául. Nagy 2001. 88. o.

¹¹ Puskás László – Puskás Mihály fia – szóbeli közlése (2019. május 23.) alapján.

¹² Uo.

¹³ A Puskás-anyag (Puskás 2019. TIM TD 2019.2.1.1 – 2019.2.28.1) tartalmaz több – töredékes – névjegyzéket azokról, akik megjárták a bajai lágert és a hozzátartozóik keresték őket, valamint listákat az itt elhaltakról és a szabadultakról. Ezeket az anyagokat maga Puskás Mihály adta be a bajai Türr István Múzeumba. (Puskás László szóbeli közlése alapján.)

¹⁴ Tanulmányom összeállításakor nagy segítséget jelentettek Bognár Zalán történész – a Károli Gáspár Református Egyetem docense, a Gulágkutatók Nemzetközi Társaságának alelnöke – tanulmányai és doktori disszertációja, amelyekben Magyarország teljes területére nézve átfogó módon dolgozza fel a II. világháború végén létrejött hadifogolytáborok történetét. (Lásd a hivatkozásokat a továbbiakban!)

¹⁵ Bognár 2006. 298–299. o.

¹⁶ Bognár 2006. 64. o.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Bognár 2006. 299. o.

adott területen elfogott katonákat gyűjtötték össze, majd – miután a foglyokat átválogatták és az egészségebbeket bevagonírozták – továbbszállították őket romániai táborokba, onnan pedig a Szovjetunió lágereibe.

Területileg hat táborcsoportot különböztet meg Bognár Zsolt: a tiszántúli; az északkelet-magyarországi, főként román őrizetű; a dél-dunántúli, főként bolgár őrizetű; a Duna–Tisza-közi, úgynevezett budapesti, ide sorolható a bajai is; az észak-dunántúli, székesfehérvári; valamint az észak-dunántúli, Duna-menti. Funkció szempontjából hetedik csoportként a különleges és tranzit feladatokat ellátó táborok (mint a bajai is) tartoznak még ide.¹⁹ Nagyságuk, azaz befogadóképességük szerint létrejöttek kisebb táborok, azaz pár száz, vagy pár ezer, 5000–15 000, vagy akár 15 000–25 000 főt befogadó, vagy a legnagyobbak, melyek 40 000 foglyot is számlálhattak.²⁰ A bajai tábor a nagyobbak, azaz a 15 000–25 000 főt befogadó lágerek közé tartozott.²¹

Fentiekén kívül időben ezekkel párhuzamosan országszerte megjelentek internálótáborok is.²² Ide a polgári lakosság háborús bűnösnek kikiáltott tagjai kerültek, valamint a német nemzetiségűek, akikre a kollektív bűnösség elvét alkalmazták, és megkezdték kitelepítésüket.²³ Sokszor egy kis munkára, azaz málenkij robotra hívták be őket és így kerültek a táborokba, ahonnan nem sokkal később a Szovjetunió NKVD által irányított első sorban GUPVI, esetleg GULÁG-táborába szállították tovább őket.²⁴

A felhasznált források és adatok

A bajai foglyótábor kutatása során – a források csekély voltán túl – az volt a tapasztalatom, hogy a rendelkezésre álló anyagok sokszor nem egyértelműek, pontatlanok, egymásnak ellentmondóak. A legfőbb forrás a már említett Puskás-anyag, amely a foglyótábor működésére és utóéletére vonatkozóan közöl igen fontos információkat.

A foglyótábor történetére vonatkozóan találtam adatokat a bajai *Ferencesek Háztörténetében*,²⁵ valamint dr. Surányi István ügyvéd,²⁶ az adott időszakban Baja egyik polgármestere visszaemlékezéseiben is. Szintén nagyon hasznosnak bizonyultak az egykori hadifoglyótábor-orvosnak, dr. Dubecz Sándornak a levelei és szakmai beszámolója, amit az *Orvosok Lapjában* jelentetett meg.²⁷ A *Bajai Hírlap* 1945-ös számaiban is találtam a

¹⁹ Bognár 2006. 80–93. o.

²⁰ Bognár 2006. 97–102. o. A legnagyobb táborok között megemlíthetjük a két székesfehérvárit, a két cegledit, a két győrit, a gödöllőit, a jánosházait és a sopronkőhidait.

²¹ Bognár 2006. 99. o.

²² A bajai internálótáborok nem képezik jelen tanulmány tárgyát. Baján több is működött belőlük, melyekben főként a német származású lakosságot gyűjtötték össze. Bognár 2013. 260–261. o.

²³ Bognár 2006. 27. o. A szovjet Állambiztonsági Bizottság 1944. december 16-iki, 7161. sz. határozata alapján.

²⁴ A szovjetek a gulág-táborrendszer kialakítását már 1920 előtt kezdték, míg a GUPVI-t később, 1939 végén hozták létre. Előbbi elsősorban a belföldi, utóbbi a külföldi internáltak és hadifoglyok kényszermunka-tábor-hálózataként működött. A másik fontos különbség, hogy a GUPVI-táborokba tömegesen hurcolták el a foglyokat (hadifoglyokat és civileket is), míg a gulág-táborokba főként a bírósági eljárás során, sokszor koholt vádak alapján elítéltek kerültek. Lásd: www.gulag.hu (A letöltés időpontja: 2019. november 18.)

²⁵ Háztörténet, 2003. TIM A 3479.2003.

²⁶ Baja polgármestere 1945. február 5. és 1945. május 12. között. Kemény 2015. 30. o.

²⁷ Dubecz 1946. 1–7. o. Orosz hadifogoly kórházi beszámoló.

témához kapcsolódó cikkeket, melyeket a lap politikai irányultsága miatt erős kritikával kellett kezelni.²⁸

Az összegyűjtött feljegyzések, korábbi anyaggyűjtések is nagyon fontos információforrások. Wallinger Endre 1990-ben riportot készített két, a bajai fogolytábor megjárt túlélővel: Szabó Ivánnal, aki a tábor fertőtlenítőjében és dr. Dubecz Sándorral, aki annak kórházában dolgozott.²⁹ Ezen kívül a témával kapcsolatban a dr. Vágvölgyi Ferenc³⁰ és Gyulavári József³¹ által összeállított anyagokat tudtam hasznosítani.

A halotti anyakönyvek a Family Search weboldalán voltak elérhetőek az 1945–1947 és 1948–1951 között Baján anyakönyvezettekre vonatkozóan.³² A hadifogoly katonák veszteségi katonjait a Hadtörténeti Intézet és Múzeum honlapján a hadisír-nyilvántartóból kerestem ki.³³

Egyre nehezebb olyan interjúalanyt találni, aki az 1944–1945-ös időszaknak tanúja lehetett, szerencsémre mégis sikerült. A Kara Kálmánné Pöre néivel készített interjú tartalmazott új információkat is, de főképp megerősítette és árnyalta a témával kapcsolatos tudásanyagot.³⁴

A bajai hadifogolytábor létrejöttének és fennállásának időbeli behatárolása

Baján a hadifoglyokat – akik német vagy magyar katonai alakulat tagjaként estek fogságba – a Vaskúti úti határvadász-laktanyában és annak barakktáborában helyezték el.³⁵ A fogolytábor gyűjtőkörzete igen nagy volt, nemcsak a városra és környékére terjedt ki. Sokakat Budapest ostromakor fogtak el, és onnan hajtották őket Bajáig, de érkeztek Észak- és Dél-Dunántúlról is.³⁶ A Budapest–Baja közti útvonalat „halálmenetnek” is nevezték, mivel sokan – a már egyébként is legyengült katonák és civilek – nem bírták a többnyire élelmezés nélküli, 4-5 napig tartó kimerítő menetelést, és aki lemaradt, arra halál várt.³⁷

²⁸ A *Bajai Hírlap* 1945-ös jelzett számai. Ady Endre Városi Könyvtár, Baja, Helyismereti Gyűjtemény.

²⁹ Wallinger Endre riportja a *Helyzet* című pécsi lapban jelent meg *Feltáratlan tömegsírok Baján. Akinek fakeszt sem jutott...* címmel. Lásd *Helyzet*, 1990. május 19. 8. o.

³⁰ Dr. Vágvölgyi Ferenc (1917–2001) bátmonostori orvos, közéleti személyiség, az 1956-os forradalom idején Baja polgármestere.

³¹ Gyulavári József (1948–2014) újságíró, fotóművész. A témával kapcsolatban összegyűjtött információkat az *Ártér* című folyóirat 3. évfolyamának (1992) 2. számában (61–82. o.) jelentette meg *Temető a Vaskúti úton (A bajai hadifogolytábor története 1941–1945.)* címmel. Gyulavári József a '90-es évek elején foglalkozott a témával, felhívást is közzétett lapokban, hogy megszólítsa, megszólaltassa az egykori foglyokat, vagy hozzátartozóikat. Ezeket dolgozta fel és egészítette ki dr. Vágvölgyi Ferenc saját kutatási eredményeivel.

³² www.familysearch.org (A letöltés időpontja: 2019. május 13.)

³³ www.hadisir.hu/hadisir-nyilvantarto (A letöltés időpontja: 2019. május 21.)

³⁴ Kara 2018. Interjú Kara Kálmánné, született Matkovics Erzsébettel (Pöre néivel). Pöre néni ebben az időszakban érettségizett, de ekkor még nem tudott munkát vállalni, csak a háború után. Az interjú készítésének időpontja: 2018. október 30. Múzeumi jelzet: TIM A 5960.2019.

³⁵ A II. világháború idején az 1929. július 27-én elfogadott harmadik genfi egyezmény rendelkezett a hadifogság „intézményéről”, illetve a hadifoglyokkal való bánásmódról, de ezeket a rendelkezéseket az oroszok nem tartották be, igaz a Szovjetunió nem is írta alá azt. <https://net.jogtar.hu/> (Az utolsó megtekintés időpontja: 2019. november 5.)

³⁶ Bognár 2013. 258. o.

³⁷ Bognár 2017. 7. o.; Kiss Dobos 2016.

A bajai hadifogolytábort már 1944 végén létrehozta a szovjet városparancsnokság, de ennek pontosabb dátumát nem ismerjük.³⁸ A város elfoglalása, azaz 1944 októberének vége és december eleje közötti időszakra tehető a laktanya és a barakktábor kezdeti „benépesítése”. A szociális konyha 1944. december 8-tól üzemelt, mely a kezdetektől ellátta a közmunkán lévőket és a hadifoglyokat, azaz ekkortól már működhetett a fogolytábor.³⁹ Ezt megerősíti dr. Vágvölgyi Ferenc feljegyzése is, miszerint a „Martinovics utcában a III. Béla Gimnázium mögötti lakóépületben titokban egy konyhát létesítettek azért, hogy a vasúton érkező hadifoglyok számára főzzenek.”⁴⁰ A visszaemlékezések is azt igazolják, hogy 1944. december közepe előtt már üzemelt a bajai fogolytábor.⁴¹

A táborra vonatkozóan leginkább azzal az adattal (visszaemlékezések és feljegyzések)⁴² és kutatói állásponttal⁴³ találkoztam, amely 1944 végétől vagy 1945 januárjától 1945 augusztusáig datálja fennállását. Puskás Mihály anyagai szerint augusztus végéig vagy szeptember elejéig működhetett, de ekkorra már eléggé megfogyatkozott létszámmal. Az egyik névjegyzékben – a táborban elhaltak közül nyilvántartottakról – találtam egy 1945. szeptemberi adatot: Balogh István elhalálozási idejét.⁴⁴ Az állami halotti anyakönyvekben is fellelhető egy 1945. szeptember 24-én meghalt, szintén 16 esztendő Balogh István nevű hadifogoly katona,⁴⁵ valószínűsíthető tehát, hogy ugyanarról a személyről van szó. A halotti anyakönyv tanúsága szerint az elhalálozás helye a Rókus utca 12. szám, a Ferences Szegénygondozó Nővérek által működtetett Szeretetház, ami akkoriban kórházként működött.⁴⁶ Ez alapján lehetséges, hogy 1945 szeptemberében a tábor már feloszlóban volt és ezért a betegeket is máshova szállították át. A részleges névjegyzékben több szeptemberi adatot nem találni, augusztusit is csak kettőt,⁴⁷ az egyik személynél szintén a Rókus utca 12., a másiknál a Polgári Fiúiskola⁴⁸ van megadva a halál helyeként.⁴⁹ Dörnyei Terézia, a Vöröskereszt Bajai Fiókjának vezetője beszámolt a hadifogoly betegek vörös-

³⁸ Puskás Mihály feljegyzése szerint 1945. januártól szeptemberig volt hadifogolytábor a Vaskúti úti lak-tanyában. Puskás 2019. TIM TD 2019.2.1.2.

³⁹ Kemény 2015. 198–199. o.

⁴⁰ Vágvölgyi 2000. 11/a-3. o.

⁴¹ Gyulavári József cikkében lévő visszaemlékezések között voltak konkrét utalások erre: „...december közepén vittek be a GPU-parancsnokságra, ahonnan már nem volt kiút. Dombóvárról Kaposvárra, Pécsre, majd újból Dombóvárra, illetve azon keresztül vittek vonaton Bátaszékre. Bátaszékről gyalog mentünk Bajára... mire a fogolytáborba beértünk, voltunk már vagy ezren. A táborban pedig rajtunk kívül már több ezer ember tolongott.” Egy másik visszaemlékező: „Fogságba esésem után megkezdődött a gyaloglás egészen Bajáig, kb. 1944. december 20. felé érkeztünk, akkor már valamennyi hadifogoly ott volt már az említett helyen.” Ugyanő írja egy másik levelében: „...1944. december 10–15. között érkeztünk Bajára, természetesen gyalog.” Gyulavári 1992. 72., 74., 81. o.

⁴² Puskás 2019. TIM TD 2019.2.2.1, 2019.2.4.1; Gyulavári 1992. 74. o.; Vágvölgyi 2000. 11/a-3., 29. o.

⁴³ Bognár 2006. 54., 114. o.

⁴⁴ Puskás 2019. TIM TD 2019.2.8.1. 2. o. A Puskás-féle jegyzékben nem szerepel a halál pontos dátuma, csak az év és a hónap, azaz 1945. IX. Lehetséges, hogy ide utólagosan írták csak be a halál időpontját.

⁴⁵ Balogh István érdi hadifogoly katona a bajai kórházban halt meg, ez alapján a halotti anyakönyvezést is elkészítették már a halála másnapján. Forrás: www.familysearch.org (A letöltés időpontja: 2019. május 13.)

⁴⁶ Ekkor a Városi Közkórház épületében szovjet hadikórház üzemelt. Nagy 2001. 86. o.

⁴⁷ Schäffer Béla és Schadt Mihály halálideje. Puskás 2019. TIM TD 2019.2.8.1. 6. o.

⁴⁸ 1945. július-augusztusban a hadifoglyok egy-egy nagyobb csoportjának elbocsátásakor, sokakat – valószínűleg a betegeket és a legyengülteket – ideiglenesen a Polgári Fiúiskola Szent Antal utcai épületében helyezték el, ahol hadikórház is működött. *Bajai Hírlap*, 1. (1945) 67. sz. 2. o.; 76. sz. 2. o.

⁴⁹ Schadt Mihály és Schäffer Béla halotti anyakönyvi bejegyzése is elérhető a Family Search weboldalon. www.familysearch.org (A letöltés időpontja: 2019. május 13.)

keresztes ellátásáról,⁵⁰ akiket kiadtak a városban létesített szükségkórházakba, melyek közül az egyik a Szeretetház volt.

A tábor – elhelyezkedését tekintve – tudatosan alakították ki a Vaskúti úti laktanyában, egyrészt a jól őrizhetősége miatt (sok esetben éppen ezért hasznosították ilyen célra a laktanyákat), másrészt azért, mert vasúti közlekedési szempontból is jó helyen volt, hiszen itt haladt a Baja–Hercegszántó vasútvonal. Harmadrészt az út túloldalán tartozott hozzá egy hat deszkaépületből és egy őrhelyből álló barakktábor is.⁵¹ Szintén fontos szempont lehetett az is, hogy a laktanya a város külterületén helyezkedett el, így nem volt túlzottan szem előtt. A fogolytábort két- vagy háromsoros szögesdrót-kerítés vette körül (2. kép).⁵²

A barakktábort feltehetően 1940-ben vagy 1941-ben építették,⁵³ és elsőként jugoszláviai hadifoglyok kerültek ide, miután Magyarország csatlakozott az ország elleni hadműveletekhez. Később, 1944 első felében Bács-Bodrog vármegye Duna-menti zsidóságát koncentrálták Baján,⁵⁴ és emiatt alakították ki a városban két nagyobb internálótábort és öt kisebb tábor. Utóbbiak közül valószínűleg a laktanya barakktábor⁵⁵ lehetett a Vaskúti úti tábor.⁵⁶

A fogolytábor létszámadatai

Ha a tábor nagyságát, azaz befogadóképességét nézzük, mint említettem, a nagyobbak, azaz a 15 000-25 000 főt befogadók közé tartozott.⁵⁷ A leírások, visszaemlékezések szerint a bajai tábor már 1945 első hónapjaiban túlszűfoltta vált, tavasszal pedig, a dunántúli harcok újbóli megerősödésével, valamint Budapest ostromakor is rengeteg hadifogoly érkezett.⁵⁸ A foglyokat a gyűjtőtábor funkcióinak megfelelően koncentrálták, majd kiválogatták az egészségesebbeket, azaz a munkára foghatókat, és továbbszállították őket kelet felé. „A foglyokat meg csak folyamatosan hozták és hozták. Igaz vittek is. A szelek-tálás állandósult. Ez álljon ide, az álljon oda. Mindig kiválogatták az egészségeseket, vagy az annak látszókat” – számolnak be a visszaemlékezők.⁵⁹ A keleti irány általában a szegedi vagy a temesvári gyűjtőtábort jelentette, ahonnan továbbszállították őket a nagyobb romániai hadifogolytáborokba, például Foksányba, Tekucsba.⁶⁰ A bajai tábor fokozatosan átalakult átvevőtáborrá, és egyre erősödtek tranzitlágeri funkciói. Főként két irányból érkeztek nagyobb hadifogoly-szállítmányok vonaton, vagy gyalogmenetek: az északi

⁵⁰ Ez abban az időszakban lehetett, amikor a hadifogolytábor felszámolása már elkezdődött. Ez megmagyarázná, hogy a hadifoglyok hogyan kerülhettek a Szeretetházba vagy a Polgári Fiúiskolába. *Dörnyei Terézia*: *Ismét a bajai hadifogolytáborról. Bácskai Napló*, 1991. október 25. Forrás: *Vágvölgyi* 2000.

⁵¹ *Gyulavári* 1992. 66. o.

⁵² *Gyulavári* 1992. 66., 73. o. A kerítés mentén villanygöket szereltek fel a gyakori szökések miatt. *Bognár* 2006. 78., 256. o.

⁵³ *Gyulavári* 1992. 73. o.; *Vágvölgyi* 2000. 1. o.

⁵⁴ *Braham* 2007. 117. o.; *Vágvölgyi* 2000. 1. o. Vágvölgyi egyértelműen a barakktábort említi zsidó internálótáborként.

⁵⁵ Zsidó halotti anyakönyvekben – például dr. Aszódi Géza, vagy Spitzer Ábrahám halotti bejegyzéseiben – olvasható: „Erzsébet kir. u. barak”. Lásd: www.familysearch.org (A letöltés időpontja: 2019. május 13.)

⁵⁶ *Ságvári* 1994. 25. o.

⁵⁷ *Bognár* 2006. 100. o.

⁵⁸ *Bognár* 2017. 8–9. o.; *Gyulavári* 1992. 72., 74. o.

⁵⁹ *Gyulavári* 1992. 72. o.

⁶⁰ Foksány: ma Focșani, Romániában. Tekucs: ma Tecuci, Romániában.

irányból Budapest felől (főként annak ostroma idején) és nyugati-délnyugati irányból a Dunántúlról. Utóbbi akkor erősödött fel, amikor 1945 nyarán megszűnt a frontok illetékessége, és kivonták a bolgár (és a román) hadsereget Magyarországról, aminek következtében az addig bolgár őrizetű dél-dunántúli táborok foglyainak nagy részét átadták a bajai szovjet táborparancsnokságnak.⁶¹ A bajai tábor tehát gyűjtő-, átvevő (tranzit)- és működése vége felé átmeneti lágernek is tekinthető.

A hadifoglyok többségében magyarok és németek voltak, valamint ruszinok,⁶² és előfordultak más nemzetiségűek is. Szabó Iván szobrászművész, egykori hadifogoly – aki a fogolytábor fertőtlenítőjében dolgozott – a már említetteken kívül többek között lengyeleket, olaszokat, szerbeket, horvátokat és franciákat is felsorol.⁶³ A táborban sok volt a civil, nők és gyermekek is bekerültek a foglyok közé. Állami, egyenruhás alkalmazottak, például vasutasok, postások, csendőrök is sokan kerültek fogságba,⁶⁴ de még csak egyenruha se kellett, ha nem volt meg a létszám. Jellemző volt a szovjet katonaságra, hogy a létszám kiegészítése gyanúja civileket hurcoltak el. Így járt dr. Czompó József bajai járásbíró és még sokan mások is, akiket szintén belöktek a fogolymenetbe, és többet nem hallottak felőlük.⁶⁵ „...naponta vitték el az élőket, és ötösével számoltak, nem volt szabad hatnak lenni egy sorban csak ötnek, mert úgy tudták számon tartani, és hogyha hiányzott valaki, akkor az utcáról belökték, nem volt a fogolytáborban, de elvitték” – mesélte interjúalanyom.⁶⁶ Ez a létszámpótlás általánosan jellemző volt a hadifoglyok összegyűjtése és elhajtása során, és így sok civil is bekerült a lágerekbe. „Érthetetlennek tartottam és akkoriban nem is hittem el, hogy az oroszok csak létszám szerint veszik számba a foglyokat. Nevük, egyéniségük, személyiségük nincsen. Hogy állapítják meg, hogy ki szökött meg, kit kell keresni, kit kell visszahozni? Ez nem érdekelté őket; a létszámot ki lehet egészíteni azzal, hogy a városon átmenetben egy békés polgárt belevágnak a fogolymenetbe” – írta dr. Surányi István egykori bajai polgármester.⁶⁷

Azt, hogy összesen hányan járhatták meg a bajai fogolytábort, nagyon nehéz megállapítani, de a visszaemlékezésekben is vannak becslések arra vonatkozóan, hogy egy-egy adott időszakban átlagosan hány foglyot tarthattak itt. A számok a 10 000-tól⁶⁸ a 17 000-18 000-ig⁶⁹ a 25 000 fölé⁷⁰ terjednek. Szabó Iván szobrász elmondása szerint, amíg ő a táborban volt, azaz 1945 áprilisától augusztusig⁷¹ megközelítőleg 120 000 fogoly fordult meg a táborban. Ha ezt úgy tekintjük, hogy öt hónap alatt összességében 120 000

⁶¹ Bognár 2006. 82–83. o.

⁶² A visszaemlékezések beszámolnak arról, hogy az örök és a tolmácsok között sok ruszin fogoly volt. Gyulavári 1992. 69., 78., 79. o.; L. Balogh 2015. 142–143. o.

⁶³ Wallinger 1990. 8. o. „...az angol kivételével, szinte valamennyi európai náció megfordult” itt.

⁶⁴ L. Balogh 2015. 143. o.; Bognár 2006. 104. o.

⁶⁵ Surányi 1991. 14. o.

⁶⁶ Kara 2018. TIM A 5960.2019.

⁶⁷ Surányi 1991. 14. o.

⁶⁸ „Nagyjából kb. tízezeren egy időben, de ez a szám – és az állomány is – állandóan változott.” Wallinger 1990. 8. o.

⁶⁹ „És akkor ott annyi ember volt, állítólag volt egy időszak, amikor 17 000-18 000 fogoly volt a fogolytáborban.” Kara 2018. TIM A 5960.2019.

⁷⁰ L. Balogh 2015. 143. o.

⁷¹ Wallinger Endre riportjában eredetileg így szerepel: „Ottlétem alatt, januártól augusztus végéig, mintegy 120 ezren fordultak meg a táborban.” Viszont a szerző azt írja, hogy Szabó Iván április első felében került a bajai lágerbe és azt is taglalja, hogy korábban hol szolgált és hol esett fogságba. Azaz januárban még nem lehe-

fogoly tartózkodott itt, akkor egy hónapra átlagosan 24 000 ember jön ki.⁷² Ami pedig jóval több, mint a szintén Szabó Iván által korábban említett 10 000 fő, igaz, hogy az ehhez a létszámhoz kapcsolódó pontos időtartamot nem határozza meg.

Az összesített létszámra vonatkozóan nagyon hiányosak a rendelkezésre álló adatok. A tábor tranzittáborként működött, azaz ismernünk kellene, hogy milyen nagyságú szállítmányok jöttek és mentek. Tudnunk kellene továbbá a táborban meghaltak, valamint a szabadon bocsátottak pontos számát. Ezekre vonatkozóan csak részleges adatokkal rendelkezünk. A táborban már a kezdeti időszakban nagyon sokan voltak, és körülbelül 1945. január-februárban érthető el a befogadóképessége határait, mivel ekkorra a visszaemlékezők szerint túlszűfoltta vált: „Hogy mennyien lehettünk, nem tudom, de elég sokan voltak, mert alig volt hely, ahol le tudtunk feküdni a földön.”⁷³ Lényeges kérdés, hogy mennyi lehetett a táborban elhunytak száma. A nyilvántartások hiánya miatt ezt a számadatot sem lehet egyértelműen megadni, viszont azt tudjuk, hogy két nagy járvány tört ki a tábor fennállása alatt. „Januártól már javában dühöngött a kiütéses tifusz; s kisebb mértékben a vérhas is pusztított... A flekktífusz kb. nyár elejéig tartott, akkor viszont fölerősödött a vérhas-járvány.”⁷⁴ A járványokban meghaltak száma mellett nem ismert azok száma sem, akik más okok (legyenültség, sebesülés, baleset, szökés, esetleg öngyilkosság) következtében haltak meg. Fontos tényező lehet a létszámadatokra vonatkozóan a szabadon bocsátottak száma is, de erről szintén csak részleges adatokkal rendelkezünk (ezekre a későbbiekben még visszatérek). A visszaemlékező egykori foglyok megerősítették, hogy rendkívül sok hadifogoly érkezett, és azt is, hogy sokakat szállítottak innen tovább; kétezer fős vonatszerelvényeket indítottak kelet felé, volt, hogy naponta kettőt-hármat.⁷⁵ A szerelvények létszámának összeállítására kínosan ügyeltek, mint ahogy a foglyok számbavételére is, de ez – mint a forrásokból kiderül – nem ment igazán gördülékenyen.⁷⁶

Összességében elmondható a létszámra vonatkozóan, hogy csak részleges – főként becslésen alapuló – információink vannak, melynek fő oka a hadifoglyok nyilvántartásának hiányos volta. Kérdéses, hogy a hadifogolytáborok orosz vezetése vezetett-e a rabokról, az élőkről és a halottakról név szerinti nyilvántartást, de ha igen, akkor sem adták ki ezeket a jegyzékeket a városvezetésnek. Dr. Dubecz Sándor tábori orvos így nyilatkozott erről: „...sem a foglyokról, sem a halottakról nem vezetett senki semmiféle nyilvántartást. Ez szigorúan tilos volt. Mi ugyan a sebészetben egy ideig készítettünk listát a halottakról, de az is eltűnt. Mindenki félt...”⁷⁷ Puskás Mihály 1947 májusában, a Római Katolikus Tábori Püspökségnek írt hivatalos válaszlevelében arról számolt be, hogy az általa megszerzett – a táborban elhaltakra vonatkozó, 428 nevet tartalmazó – lista „az oroszok által

tett Baján hadifogolyként. Az elírás valószínűsége miatt javítottam át a táborban töltött időtartamot, ez a valószínűbb a létszámot tekintve is. Wallinger 1990. 8. o. Egy másik forrásban az szerepel, hogy Szabó Iván 1945. március közepén esett fogságba és sebesülten érkezett a bajai fogolytáborba. Vágvolgyi 2000. 30. o.

⁷² Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a szobrász a fogolytábor fennállásának körülbelül csak a fele időtartamára vonatkozóan közöl adatokat.

⁷³ Többen arról számolnak be a tábor működésének első felére vonatkozóan, hogy nem volt fedett hely és az udvaron tudtak csak aludni, nagyon embertelen körülmények között. Bognár 2017. 8–9. o.; Gyulavári 1992. 72., 74–75., 77., 81. o.

⁷⁴ Wallinger 1990. 8. o.

⁷⁵ Gyulavári 1992. 72. o.

⁷⁶ „Reggeltől estig számadást végeztek. Sosem akart stimmelni a létszám. Csak ötösével tudtak számolni, azt is az állandóan hónuk alatt hordott golyós számológéppel.” Gyulavári 1992. 72. o.

⁷⁷ Wallinger 1990. 8. o.

vezetett jegyzékből lett részben a volt hadifoglyok segítségével, részben az oroszoktól nem hivatalos úton került” hozzá.⁷⁸ Ez a válasz megerősíti azt, hogy a tábor parancsnok-sága vezetett nyilvántartást – legalábbis az elhunytakról.

A hadifogolytábor működése

Vuics Béla 1944. december közepén került hadifogságba a Dunántúlon.⁷⁹ Onnan vonattal és gyalog érkezett a bajai fogolytáborba, ahol akkor már – mint írja – több ezer ember volt. Megemlíti, hogy sokan érkeztek a Dunántúlról, valamint Budapestről azok, akik a főváros ostromakor estek fogságba; katonák mellett rendkívül sok civil is. A menekülő katonákat azzal az ígérettel hajtották tovább, hogy a következő táborban kiállítják számukra a szabadságot jelentő okiratot, ami persze nem készült el.⁸⁰ Miután a foglyok megérkeztek a bajai gyűjtőtáborba, az örök elvettek tőlük minden személyes holmit (ez volt a zabrálás), majd ezt követte a fertőtlenítés és az orvosi vizsgálat, melynek során selektálták a foglyokat. Aki egészségesnek tűnt, azaz munkára fogható volt, mielőbb beva-gonirozták és útnak indították a román gyűjtőtáborok felé, végállomásként pedig a szov-jet lágerekbe. A bajai táborban a parancsnokság és a külső őrség orosz volt, de a belső őrk és a tolmácsok többnyire ruszin foglyok, akik a többi fogollyal meglehetősen dur-ván bántak.⁸¹

Az elhelyezés embertelen volt, sokaknak csak a szabad ég alatt jutott hely, télben-hidegben. Az időjárás viszontagságai, a rendszeres és kielégítő ételmezés hiánya, vala-mint a mostoha higiénés viszonyok hatására a legyengült, elcsigázott vagy sebesült kato-nák körében terjedtek a különféle ragályos betegségek. Mindezen körülmények miatt a táborparancsnokság a láger egy részét fogolykórházzá nyilvánította. Valószínűleg már előtte is lehetett valamiféle kórház a sebesültek és betegek ellátására,⁸² de a jár-vány terjedésével ezt bővíteni kellett – legalábbis a beszámolók alapján ez feltételezhető. „A sok beteg miatt a tábor egy részéből kialakítottak egy fogolykórházat, melyet drótker-ítéssel különítettek el a tábortól.”⁸³ Ez már a kiütéses tifuszból kitörése után nem sokkal, azaz 1945. január végén, február elején lehetett. Így ír erről egy másik fogoly: „...átvittek egy barakkba, mivel előbbi tartózkodási helyünket kórháznak rendezték be.”⁸⁴ Dr. Dubecz Sándor elmondása szerint 1945. január elejétől augusztus közepéig előbb beosztottként, majd vezető orvosként dolgozott a fogolytábor sebészeti osztályán, maga is fogolyként.⁸⁵ A sebész – a szabadulása utáni évben – 1946-ban, az *Orvosok Lapjában* beszámolt a hadifogolykórház működéséről, szigorúan szakmai szempontból, a sebész

⁷⁸ Puskás 2019. TIM TD 2019.2.25.2.

⁷⁹ Gyulavári 1992. 72–74. o. Gyulavári József meghirdetett felhívására írta le és küldte el emlékeit Vuics Béla. Ő majdnem a kezdetektől a felszámolásáig lakója volt a fogolytábornak.

⁸⁰ Gyulavári 1992. 80. o.

⁸¹ L. Balogh 2015. 142–143. o.

⁸² Dubecz 1946. 1. o. Dr. Dubecz Sándor már 1945. január közepétől a fogolytábor kórházában dolgo-zott. Valószínűleg épp azért nem szállították tovább a doktort, mert szükség volt szaktudására és munkájára. Vágvolgyi 2000. 29–30. o. Ugyanúgy, mint dr. Metz János, illetve dr. Molnár József esetében, akik szintén orvosok voltak, és 1945. június 30-án szabadultak, mint dr. Dubecz Sándor. Puskás 2019. TIM TD 2019.2.11.1.

⁸³ Gyulavári 1992. 72. o.

⁸⁴ L. Balogh 2015. 143. o.

⁸⁵ Dubecz 1946. 1. o. Vö.: Dr. Dubecz Sándor neve szerepel a Puskás-anyagok között lévő, 1945. július 30-án szabadulókrol vezetett regiszteres füzetben. Puskás 2019. TIM TD 2019.2.11.1. Azt tudjuk, hogy 1945.

szakorvos szemszögéből értelmezve az eseményeket. Leírása szerint a sebészeti osztály 450 beteg befogadására volt alkalmas, felszerelését az orosz tábori kórház minimális eszköze jelentette, amelyből még az alapvető gyógyászati eszközök is hiányoztak.⁸⁶ Nem írt – vagy csak érintőlegesen – a foglyok ellátásának hiányosságairól, az elhelyezés körülményeiről, a járványokról és annak kapcsán a nagyarányú elhalálozásról. Írt viszont a betegek állapotát nagymértékben rontó apatikus lelkiállapotról és arról, hogy a kezdeti fennakadások után az ellátás javult.⁸⁷ Utóbbi valószínűleg a tábor fennállásának vége felé javult csak, de amit az orvos ténylegesen a fogolytáborban tapasztalt, azt 1946-ban nem írhatta meg.⁸⁸ Dr. Dubecz Sándor szabadulása után levelezett Puskás Mihállyal, aki bejárta a fogolytáborba, és igyekezett közvetíteni a foglyok és az őket kereső rokonok, családtagok között. Leveléhez mellékelte azt a bajai hadifogolytáborról készített rajzot (3. kép), amelyen jól látható a kórház – azon belül a sebészet és a belgyógyászat – kialakítása, és megjelölte rajta azokat a tömegsírokat is (I., II., III. számú temetők), ahova a halottakat temették.⁸⁹

A foglyok ellátása kapcsán el kell mondani, hogy az – a tábor fennállásának kezdeti időszakában – a szociális konyha és a helyi lakosság segítségével működött. „Már december 8-tól kezdődően a társadalom minden rétegét képviselő konyhán dolgozó hölgyek nemcsak elkészítették a jó meleg ételt, hanem esőben, sárban, hóban és fagyban, sokszor a Duna jegén is átvitték azt a különböző munkahelyeken dolgozó közmunkásoknak és hadifoglyoknak.”⁹⁰ A Martinovics utcai konyhában mintegy 20-25 fős kollektíva dolgozott, az alapanyagokat pedig a konyha vezetője, Kender István – eredetileg gipszszobrász – szerezte be.⁹¹ A szociális konyha működését Dörnyei Terézia – a Vöröskereszt Bajai Fiókjának vezetője – és munkatársai is segítették.⁹²

Nemcsak a szociális konyha végzett karitatív tevékenységet a hadifoglyok ellátása kapcsán. Kara Kálmánné elmondása szerint a Rókus utcai Szeretetházban (Szegényház) is működött konyha⁹³ – amit a ferences szegénygondozó nővérek vezettek –, ahonnan nagy tejeskannákban hordták ki az ennivalót a közmunkára kivezényelt foglyoknak.⁹⁴

augusztus 15-én már nem volt fogoly, mivel ekkor írta köszönő sorait Budapestről Puskás Mihálynak. Lásd: Puskás 2019. TIM TD 2019.2.15.1. Azaz valamikor a két időpont között szabadult a hadifogságból.

⁸⁶ Dubecz 1946. 1. o.

⁸⁷ Dubecz 1946. 2. o. „A beteganyag megváltozott lelkileg, testileg. A lelki világ az életjelenségek függvénye. A lelki élet mozgató rugói, az érzelmek itt kihaltak. Néha már azok az ingerek s benyomások sem jártak kellemetlen érzéssel, melyek az életet veszélyeztették. A hadifogoly katona a harcok forgataga után leszámolván a családja viszontlátásának a lehetőségével, minden reményét elvesztve, tespedésbe süllyedt... Az élelmezés a kezdeti nehézségek után lényegesen javult. Ekkor naponta háromszor volt élelemosztás.”

⁸⁸ Szabadulásakor valószínűleg minden fogoly számára világossá tette a tábor vezetősége, hogy arról, ami ott történt, nem beszélhet. Egy másik egykori fogoly írta: „Elbocsájtó igazolást nem adtak, nem is volt szabad beszélni arról, hogy hol is voltunk.” Gyulavári 1992. 73. o.

⁸⁹ Puskás 2019. TIM TD 2019.2.17.2

⁹⁰ Kemény 2015. 347. o.

⁹¹ Kender István – Baja, Erzsébet királyné utcai lakos – a II. világháborút megelőzően gipsz- és terrakotta szobrászként dolgozott. Vágvolgyi 2000. 11/a. 3. o.

⁹² Kemény 2015. 203. o.; Vágvolgyi 2000. 11/a. 3. o.

⁹³ Kemény 2015. 203., 211. o. Itt is működött ún. „népkonyha”, amely nem azonos a szociális konyhával, de időben azzal párhuzamosan működött.

⁹⁴ Közmunka volt például a Déri-kertben az elesett szovjet katonák eltemetése is. Vágvolgyi 2000. 11/a. 4. o.

„...a foglyokat hajtották munkára, robotra vitték a Duna-hídhöz építeni a hidat, meg a laktanyába takarítani meg mindenhova.”⁹⁵

Magánszemélyek, a hadifogolytábor környékén élők közül szintén sokan segítettek a foglyok körülményeinek javítása érdekében. „Tömeggel álltunk ki a fogolytábornál. És én például minden reggel öt órakor keltem és mentem ki, akkor vitték a foglyokat a Dunára, meg a laktanyákba, meg mindenhová takarítani meg dolgozni, és olyankor tudtam a csomagot átadni. Apám szerint én egy fél disznót elhordtam, annak idején.”⁹⁶

A lakosság nemcsak anyagi javakkal segített, hanem a foglyok által „elszórt” üzenetek vagy levelek eljuttatásában is, amelyeknek köszönhetően sok hozzátartozó kapott értesítést eltűntnek hitt férje, fia, rokona vagy ismerőse felől. Ezeket az üzeneteket „szélpóstának”, vagy „közpóstának” is nevezik, mert csak kis papírcetlikre írt rövid sorok voltak, amit vagy az út, vagy a vasút mentén dobtak el, vagy egy követ csomagoltak bele, és átdobták a fogolytábor szögesdrótkerítésén.⁹⁷ Több visszaemlékező hálásan emlékezik meg a bajai lányokról, asszonyokról, akik nemcsak ételt vittek nekik, hanem a leveleiket is továbbították.⁹⁸ Pöre néni is mesélt arról, hogy ő is sok levelet közvetített: „...ilyen ficni papírosokra írta a levelet mindig, hát, amit találtak, arra írtak... és amikor jöttek a foglyok, akkor kiálltunk az utcára, és jöttek, és akkor ilyen fakéregbe betekerve voltak a cédulák, amin rajta volt a nevük meg a címük, hogy a hozzátartozójukat értesítsük. És akkor így szereztünk tudomást, hogy ki került be.”⁹⁹ A bajai ferences rendi szerzetesek is feljegyezték, hogy a táborba került rendtársaik is hasonlóképp üzentek nekik: „...május 26-án kis papírdarabot kézbesítettek a házfőnököknek, mely az itteni fogolytáborból jött, és amelyben jelzi fr. Gubica Tamás, hogy hadifogságba [került]; Egerből vonult be katonának. Kérését teljesítve fr. Vajas Vivald látogatta meg a fogolytáborban, élelmet vívé számára.”¹⁰⁰

Ha az üzenetek célba értek, volt rá mód, hogy a foglyok kapcsolatba kerülhessenek családtagjaikkal. A viszontlátás lehetősége több mindentől függött. Elsődlegesen a tábor parancsnokságától, magától a táborparancsnoktól, illetve az örök hozzáállásától, engedékenységtől. A táborparancsnokról nem sok információt sikerült találnom, mindössze azt, hogy egy fiatal orosz tiszt volt, aki polgári foglakozása szerint orvos volt.¹⁰¹ Az örök között akadtak emberségesebbek, akik elfordultak, és voltak, akik fenyegetőztek. Kara Kálmánné elbeszélése szerint – aki többször is ment látogatni, mert több ismerőse is volt itt – a táborba bejutni nem lehetett, viszont a táboron kívül, a laktanya szomszédságában lévő úgynevezett erdei iskola területén volt lehetőség a találkozóra.¹⁰²

Több forrás megerősítette azt, hogy Puskás Mihály bejáratos volt a táborba,¹⁰³ és közvetítő szerepet töltött be egyrészt a város vezetősége és a táborparancsnokság, másrészt

⁹⁵ Kara 2018. TIM A 5960.2019.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ Bognár 2017. 7–8. o.

⁹⁸ Gyulavári 1992. 73., 75., 79., 81. o.

⁹⁹ Kara 2018. TIM A 5960.2019.

¹⁰⁰ Háztörténet 2003. 648. o.

¹⁰¹ Gyulavári 1992. 68. o.

¹⁰² Kara 2018. TIM A 5960.2019.

¹⁰³ Surányi 1991. 14. o. A Gyulavári- és a Vágvölgyi-anyagokban is vannak utalások Puskás Mihályra, olyan értelemben, hogy ő vezetett névjegyzékeket a meghaltakról. Gyulavári 1992. 70., 76. o.; Vágvölgyi 2000. 2., 40. o. A Puskás-anyagban pedig a foglyok és a hozzátartozók leveleiben: Puskás 2019. TIM TD 2019.2.15.1–

a kereső családtagok és a foglyok között.¹⁰⁴ Az anyagaiban van egy nagyobb lista, amely 802 darab fogoly nevét tartalmazza életkorral együtt, illetve a hozzátartozó (kereső) személy nevét és a bajai elérhetőségét (bajai „lakása” címét).¹⁰⁵ Egy panaszos jegyzőkönyvben olvasható – amelyben a panaszos, egy fiát kereső idősebb nő, akinek a bajai hatóság egyik képviselője, csak pénzért és más ellenszolgáltatásért cserébe segített volna –, hogy „...a rendőrség kiszabadítással nem foglalkozik, de fogoly ügyekben Vuics Milutin rendőrségi tiszt Puskás Mihály polgári személlyel együtt bejáratosak a táborba.”¹⁰⁶ Ez a jegyzőkönyv azt is tanúsítja, hogy voltak, akik hasznot akartak húzni mások kiszolgáltatottságából és csak pénzért, egyéb javakért vagy más jellegű ellenszolgáltatásért cserébe voltak hajlandók segíteni a foglyoknak vagy az őket kereső hozzátartozóknak.¹⁰⁷

A foglyok közé sok civil is bekerült, valószínűleg a már korábban említett létszámpótlás miatt. A Puskás Mihály által megőrzött anyagokból tudjuk, hogy a város vezetése több esetben próbálkozott azzal, hogy kihozzon polgári személyeket a táborból.¹⁰⁸ A polgármester, aki ekkor már Babics József volt,¹⁰⁹ több levelet is írt a fogolytábor parancsnokságának (4. kép), melyben vagy konkrét személyek kiadatását kérte, vagy a fiatakorúakét, betegeket és időseket.¹¹⁰ A dokumentumokban, amikor név szerint kéri egy vagy több fogoly kiadatását,¹¹¹ igyekeztek igazolni az illető antifasiszta voltát és azt, hogy miért is olyan fontos, hogy a polgári foglalkozásához visszatérjen (erre katonákkal kapcsolatban is volt példa).¹¹² A halottak jegyzékét elődéhez, dr. Surányi Istvánhoz hasonlóan Babics József polgármester sem kapta meg. Polgármesteri jelentésében írta 1945 végén: „A bajai fogolytáborban meghalt katonák és polgári foglyok közül 420 név¹¹³ ismeretes. E szám azonban nem végleges. Az anyakönyvi hivatalhoz igen sok megkeresés érkezik elhalt

2019.2.18.1, 2019.2.27.1–2019.2.28.1, valamint Puskás Mihály hivatalos levelezésében: TIM TD 2019.2.21.1, 2019.2.25.2–2019.2.26.1.

¹⁰⁴ Más módon is próbált segíteni a foglyoknak. Néhány hadifogoly megbízta a postán érkező csomagjait felvételével, mivel korábban illetéktelen személyek vették át azokat és nem jutottak el a címzetettekhez. A rögtönzött „meghatalmazás” egy noteszlapon olvasható és 1945. július 3-i keltezésű. Puskás 2019. TIM TD 2019.2.10.1

¹⁰⁵ Puskás 2019. TIM TD 2019.2.9.1

¹⁰⁶ Puskás 2019. TIM TD 2019.2.14.1. Puskás Mihály az említett eset kapcsán azt javasolta a keresőnek, hogy tegyen rendőrségi feljelentést, de az asszony tartva attól, hogy ebből valami baja származhat, végül nem tette ezt meg.

¹⁰⁷ A hadifogoly-szabadítás „üzletággá fejlődött”. Bognár 2017. 11. o. „A szökés itt már csak úgy volt lehetséges, ha valakinek órája vagy gyűrűje volt, pl. egy óra vagy gyűrű 3 fogoly. Igaz, ezt ők könnyen tudták pótolni a civil lakosságból.” Gyulavári 1992. 81. o.

¹⁰⁸ Sok esetben konkrétan Puskás Mihályt keresték meg a hozzátartozók, hogy segítsen nekik, mint dr. Dubez Sándor édesanyja is. (Puskás László szóbeli közlése alapján.)

¹⁰⁹ Babics József 1945. május 12-től 1949. május 30-ig volt Baja város polgármestere. Kemény 2015. 612. o.

¹¹⁰ Kérvényezte a fiatakorúak, idősek, betegek kiadatását is, valamint a halottak névjegyzékének átadását az anyakönyvezés miatt. Puskás 2019. TIM TD 2019.2.2.7–2019.2.2.9. A polgármester kérelmezte azt is, hogy a hozzátartozók legalább egyszeri alkalommal meglátogathassák a fogolytáborban lévő rokonukat. Ez úgy tűnik, meg is valósult, mert köszönőlevelet is írt ezzel kapcsolatban. Puskás 2019. TIM TD 2019.2.2.9, 2019.2.2.11.

¹¹¹ A kiszabadítások kapcsán azt írta Puskás egy 1947. májusi levelében, hogy azok részben voltak sikeresek. Puskás 2019. TIM TD 2019.2.25.2.

¹¹² Egy földművesnek – akit a tanyájáról vittek el robotra az oroszok – azzal az indokkal kérték elbocsátását, hogy a tavaszi földmunkák elkezdéséhez szüksége van rá. Vagy az illető szaktudása, szakértelme vált nélkülözhetetlenné, például az orvosé, aki a debreceni egyetemi gyerekklínikán dolgozott, vagy a műszaki tisztviselőé, aki a diósgyőri vas- és acélgyárban. Puskás 2019. TIM TD 2019.2.5.12 és 2019.2.5.14–2019.2.5.15.

¹¹³ A 420 név valószínűleg a Puskás-jegyzékekből volt ismert, amit utóbb még kiegészíthettek, hiszen összesen 428 nevet tartalmaz. Puskás 2019. TIM TD 2019.2.8.1 1–8. o.

foglyok halotti anyakönyvi kivonatának kiadása végett. Sajnos, a kérelmeknek nem tehetünk eleget, mert a katonai személyek halotti anyakönyvezését csak a honvédelmi miniszter rendelheti el. Kíváncsú lenne, ha a kormányzat meggyorsítaná az eljárást, mert a halál ténye igen sok magánjogi következményt von maga után. A jogviszonyok rendezése pedig a hozzátartozók fontos érdeke.”¹¹⁴

Puskás Mihály személyével kapcsolatban – a rendelkezésre álló források alapján – elmondható, hogy az egykori foglyok hálával gondoltak rá. „Ezüton is hálásan köszönöm a kiszabadult hadifoglyaink nevében a sok fáradozását. Mi tudjuk, hogy kiszabadulásunkat kinek köszönhetjük, s ezt elfeledni soha nem fogjuk”¹¹⁵ – írta dr. Dubecz Sándor 1945. augusztus 15-én. Dr. Molnár József szintén írt Puskásnak szabadulása után: „...nem akarom elmulasztani, hogy köszönetet mondjak Önnek azért az önzetlen jóságért amelylyel a sorsunkat a szívén viselte. Köszönöm a magam nevében és minden magyar hadifogoly nevében, hogy törődött velünk és amikor csak lehetett segített rajtunk. Áldja meg a jó Isten jóságáért!”¹¹⁶

Betegségek, halálozás és a tábor felszámolása

A fogolytáboron belül voltak bizonyos feladatok, amiket a foglyoknak kellett ellátni, cserébe jobb ellátást, több adag ételt, tehát életkörülményeik javulását remélhették. Ilyen feladatok voltak például, ha valaki „egészségügyis” (szanitéc) lett, vagy a fertőtlenítőbe került, építőmunkát és egyéb szakmunkát végzett, vagy a legrosszabbként az, amikor temető embernek jelentkezett. Sajnos utóbbinak sok munkája akadt a bajai táborban is.

A halálokok többnyire a már meglévő sebesülésekből vagy a járványos betegségekből, illetve a rossz ellátásból adódtak, amelyek közt a leggyakoribbak a kiütéses tifusz (vagy flekktífusz), hasi tifusz, vérhas, bélhurut (enteritis), tuberkulózis, skarlát, vérmérgezés, végelgyengülés, fagyás, öngyilkosság volt.¹¹⁷ 1945. január közepétől kitört a flekktífusz-járvány a táborban, de szinte folyamatosan a vérhas is szedte áldozatait. Az alábbi visszaemlékezések ezt az időszakot kimondottan szörnyűnek festik le. „Csak a kórházból éjjelente kb. 40 főt vittek az előre megásott vermekbe. Egy réteg halott, egy réteg mész.”¹¹⁸ Vagy másutt: „A táborban rengeteg hasmenés és vérhas megbetegedés volt, igen sok volt a tetű, naponta körülbelül 10-20 ember halt meg, hogy mi miatt, azt pontosan nem tudom, egyesek szerint vérhas, mások szerint tifuszból, én csak annyit láttam, hogy naponta többször húztak egy-egy szánkón meztelen halott embereket, és őket a tábor területén ásott gödörbe dobták mindenféle megjelölés nélkül.”¹¹⁹ „A kórházból naponta 30-40

¹¹⁴ Kemény 2015. 360. o.

¹¹⁵ Puskás 2019. TIM TD 2019.2.15.1.

¹¹⁶ A levelezőlap 1945. augusztus 20-án vagy 26-án keltezve. Puskás 2019. TIM TD 2019.2.16.1.

¹¹⁷ Bognár 2006. 188–190. o.; Gyulavári 1992. 73. o. A visszaemlékezők nem írnak arról, hogy szemtanúi lettek volna annak, hogy a táboron belül valakit agyonlőttek, mert szökni próbált. A hadifoglyok telerelése és a vonatút során viszont több szökni próbáló fogoly kivégzéséről beszámolnak. Vuics Béla visszaemlékezésében ír sikertelen szökéséről a fogolytáborból, arról, hogy az örök elrakták és összeverték, de a megtorlás intenzitása ellenére túlélte azt. A halottakról vezetett listákban sem szerepel olyan személy, akit szökés miatt vagy más okból kivégeztek volna.

¹¹⁸ Gyulavári 1992. 73. o.

¹¹⁹ L. Balogh 2015. 143. o.

halott került be a hullakamrába. A temető emberek innen csak sötétedés után vihették ki őket. A hullákat az országút túlsó oldalán tették közös sírokba.”¹²⁰

Puskás Mihály anyagai között szerepel egy 428 nevet tartalmazó jegyzék a bajai fogolytáborban 1945. január 24-től szeptember 1-jéig elhaltak közül nyilvántartottakról.¹²¹ Ez a jegyzék egy hiteles másolat, melynek végén Puskás Mihály gépelt neve szerepel, az anyakönyvvezető aláírásának kihagyott hely és dátumként 1947. november 16. Azt gondolom, hogy többnyire ez alapján, utólag állították ki a halotti anyakönyveket azokról a bajai fogolytáborban meghaltakról, akikről a táborból kicsempészett feljegyzésekből tudni lehetett. „...Széchenyi Jánosné, a bajai gázgyár igazgatójának felesége és egy Puskás nevű mérnök, ők ketten – titokban – vezettek egy listát a foglyokról” – olvasható egy hozzátartozó levelében, Gyulavári József cikkében.¹²²

A lista tartalmazza az elhunyt nevét, születési idejét, külön jelölve az izraelita vallásúakat, azt, hogy polgári személy vagy katona az illető, valamint a halál idejét és okát. A 428 fő közül hét volt izraelita, egy ruszin. A polgári személyek száma 190, míg a katonáké 216, 22 főről pedig nincs adat. A 190 a civilek számaként nagyon magas, még akkor is, ha feltételezzük, hogy ők kevésbé bírták a megpróbáltatásokat, mint a katonák, és körükben magasabb volt a halálozások aránya. A magánszemélyek aránya eredetileg is magas lehetett a hadifoglyok között a létszámpótlás miatt. A lista szerint a halottak 44,39%-a civil, 50,47%-a katona volt és 5,14%-ról nincs adat.

A névjegyzékben összesen 21 különböző lehetséges halálok szerepel,¹²³ melyek közül rögtön kitűnik gyakoriságával a Dy. rövidítéssel a dysenteria, vagyis a vérhas, viszont alig tartalmaz tifuszt (Ty.). A foglyok és – a szintén fogoly – dr. Dubecz Sándor visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy a vérhas is folyamatosan jelen volt a táborban, de január közepétől a kiütéses tifusz az, ami tömegesen szedte áldozatait. A vérhas miatt elhunytak száma a névjegyzékben 250 fő, azaz 58,41%,¹²⁴ ezzel szemben összesen 29 esetben szerepel a flekktífusz és egy esetben a hasi tifusz (Ty. abd.). Vagyis a 428 elhunytból 30-an – 7,01% – haltak meg tifuszos megbetegedés következtében. A következő jelentős halálok 7,01%-kal (30 fő), Dist. rövidítéssel van jelölve, s ami a halálokok felsorolásánál kérdőjelesen distorsiónak van írva, azaz rándulásnak, ficamnak. Feltételezhető, hogy a rövidítés valójában a dystrophiát, azaz az elégtelen táplálkozást jelenti, ami végelgyengüléshez

¹²⁰ Wallinger 1990. 8. o.

¹²¹ A Puskás-anyagban három jegyzék található, amely a táborban elhaltak közül nyilvántartottakra vonatkozik. Az első csak 383 nevet tartalmaz, ez valószínűleg az „eredetiről” készített, kézzel írt átirat, amit végül nem fejezett be annak írója. A második jegyzéket egy regiszteres füzetbe vezették, ebbe 427 nevet betűrendben, a halálozás idejével (hónap, nap), néhol a lakóhellyel (vagy településnévvel) és a születési évvel együtt jegyeztek be. A harmadik jegyzék egy gépelt másolat, amely egy névvel többet tartalmaz, mint az előző dokumentum. Matuics Ferenc neve szerepel többletként, akit civilként jegyeztek be. A három jegyzék közül a harmadik a legteljesebb, tartalmazza azt is, hogy ki volt zsidó származású (egy esetben a ruszin származást) és többségében a halálokokat is. Ezt a harmadik névjegyzéket vettem alapul a halálozások további vizsgálatakor: Puskás 2019. TIM TD 2019.2.8.1. 1–8. o.

¹²² Gyulavári 1992. 76. o.

¹²³ Puskás 2019. TIM TD 2019.2.7.1. A listában az előforduló halálokok vannak felsorolva: a latin kifejezés rövidítve, aztán a teljes latin kifejezés, és végül annak magyar megfelelője. 25 halálokot soroltak fel, ami valójában 21, mivel négy ok kétszer ismétlődik. A 428 személy közül 44 főnél nincs megadva, hogy miben halt meg.

¹²⁴ A vérhas miatt elhunytak száma a január-februári időszakban is igen magas, márciustól már kevesebb, de még akkor is jelentős.

vezetett. Jelentősebb halálok még az enteritis, vagyis bélgyulladás 6,54% (28 fő), a „mérgezés” 3,04% (13 fő),¹²⁵ a tüdőgyulladás 1,4% (6 fő) és a TBC 1,17% (5 fő).

Elgondolkodtató, hogy a forrásokban szereplő nagyarányú tifuszos elhalálozás miért nem jelenik meg egyértelműen ebben a listában. Nem gondolnám, hogy a visszaemlékezések – többek között a fogolytábori orvosé is – hiteltelenek lennének és azt sem, hogy a tifusz – különösen a flekktífusz – jellegzetes tüneteit ne ismerték volna fel, vagy összekeverték volna a vérhaséval. A névjegyzékben szereplő napi legmagasabb halálozás január 30-án volt, ekkor 18 fő halt meg.¹²⁶ Bognár Zsolt kutatásai alapján jóval többre becsülte a halottak számát: „naponta a bajai hadifogolytáborba kerültek közül 40-60 fő halt meg, részben a táborban, részben a kórházban.”¹²⁷ A fogolytábor túlélő és a halálozások számarányait huzamosabb ideig figyelemmel követők közül Szabó Iván – aki a fertőtlenítőben dolgozott 1945 áprilisa és 1945 augusztusa között – 8000-re teszi az ezen időszak alatt meghaltak számát.¹²⁸ Kérdéses az is, hogy a jegyzék a fogolytábor kórházában (a határvadász laktanya épületeiben)¹²⁹ vagy az út túloldalán lévő barakk-táborban meghaltakra vagy esetleg mind a kettőre vonatkozik-e.¹³⁰ A fogolytábor kórházában dr. Dubecz Sándor orvos elmondása és rajza alapján két osztály, a sebészet és a belgyógyászat működött.¹³¹ A sebészeten titokban vezettek nyilvántartást a halottakról, de az orvos elmondása szerint ez eltűnt.¹³² Nem derült ki egyik forrásból sem, hogy az eltűnt lista alapján készülhetett-e az a jegyzék, amely a Puskás-anyagban szerepel, de valószínű, hogy így volt.

Összességében elmondható, hogy a halottakról készített jegyzék nem tekinthető teljesnek, mivel az 1945. január 24-e és szeptember 1-je közötti időszakra vonatkozik, azaz teljesen nem fedi le a hadifogolytábor fennállásának feltételezett időtartamát.¹³³ Az 1948-as exhumálás eredménye – melynek során 1023 elhunytat temettek újra¹³⁴ – szintén azt igazolja, hogy a névjegyzékben szereplő adatokat nem vehetjük relevánsnak a hadifogolytábor teljes területére és időszakára vonatkozóan, mert azok töredékét tartalmazzák a valóságnak. Maga Puskás ezt írta a jegyzékről: „sikerült sok elhaltak adatait megszerezni, de ez csak egy töredéke lehetséges, mert ezek is csak a kórházban elhaltaknak egy része.”¹³⁵

1945 áprilisában a *Bajai Hírlap* írt a kiütéses tifuszjárvány közeledéséről, ami már Debrecenben és Szegeden¹³⁶ is halálos áldozatokat követelt.¹³⁷ Mindeközben Baján,

¹²⁵ A mérgezést, azaz intoxikációt inc., vagy inx. rövidítéssel jelölik a listában, ami elvileg nem azonos a vérmérgezéssel, azaz a sepsiszissel. Utóbbi esetében a seps. rövidítést alkalmazzák. Puskás 2019. TIM TD 2019.2.7.1.

¹²⁶ Puskás 2019. TIM TD 2019.2.8.1. 1–8. o.

¹²⁷ A járványos időszakra értve. Bognár 2006. 195. o.

¹²⁸ Wallinger 1990. 8. o.

¹²⁹ „A sebészeti osztály a határvadász laktanya épületében volt elhelyezve.” Dubecz 1946. 1. o.

¹³⁰ Nem tartom valószínűnek, hogy sikerült egy olyan listát vezetniük a foglyoknak, amely mindkét helyszínre vonatkozott volna.

¹³¹ Puskás 2019. TIM TD 2019.2.17.2

¹³² Wallinger 1990. 8. o.

¹³³ Ha azt 1944. december elejétől számítjuk, akkor kimarad nagyjából másfél hónapi időtartam.

¹³⁴ Gyulavári 1992. 65. o. Közli a hivatalos kimutatást, amelyet a bajai hadifogolytáborban elhaltak 1948-as exhumálásakor készítettek.

¹³⁵ Puskás 2019. TIM TD 2019.2.26.1.

¹³⁶ Mindkét városban volt hadifogolytábor. A szegedi táborban a tifuszjárvány nagyon sok áldozatot követelt. Bognár 2006. 174–177., 179–180. o.

¹³⁷ *Bajai Hírlap* 1. (1945) 26. sz. 4. o. A hirdetmény végén az akkori polgármester, dr. Surányi István neve szerepel.

A *Bajai Hírlap* két cikke beszámol a bajai hadifogolytáborból történt szabadon bocsátásokról, az első egy 1945. július 31-i cikk, amelyben 2000 fogoly elbocsátásáról tesznek említést.¹⁴⁷ A másik újabb 3000 fő szabadulásáról szól, akik augusztus 20-án hagyhatták el a tábor.¹⁴⁸ Az elbocsátások kapcsán megint találkozunk Puskás Mihály nevével: „...akkor már feloszlóban volt a tábor, és Széchenyiné és Puskás mérnök már adták ki az elbocsátó igazolványokat.”¹⁴⁹ Puskás Mihály ekkor is tevékenyen részt vett a különböző feladatokban, ezt tanúsítják azok az elbocsátásokkal kapcsolatos dokumentumok is, amelyek fellelhetők az anyagában: egy kitöltetlen szabadon bocsátási igazolvány, valamint egy kézzel írt jegyzet az elbocsátottak számáról és egy géppel írt feljegyzés a szabadon bocsátás során felmerülő technikai jellegű teendőkről.¹⁵⁰ A kézzel írt jegyzet tanúsága szerint 1945. július 30-tól szeptember 2-ig összesen hat alkalommal bocsájtottak szabadon foglyot. Ezek szerint július 30-án 824 magyar, augusztus 9-én 160 magyar és 87 német, augusztus 11-én 19 magyar és 50 német, augusztus 20-án 3069 magyar, augusztus 24-én 14 magyar és 143 német, szeptember 2-án pedig 19 magyar hadifogoly szabadult. Azaz az említett időszakban összesen 4105 magyar és 280 német foglyot engedtek szabadon.¹⁵¹ A két tömeges elbocsátás időpontja egyezik a hírlapban megadottakkal, azaz július 30. és augusztus 20. Utóbbinál a szabadon bocsátottak száma majdnem azonos, sőt több is, azaz 3069 a 3000 helyett. Július 30-án viszont elvileg 2000 ember szabadult, míg a Puskásnál megadott adat alapján pedig csak 824 fő.¹⁵²

A tábor felszámolása valamikor augusztus végére–szeptember elejére tehető,¹⁵³ de az előkészületek már korábban megkezdődtek: „Júniusban megjelent a lágerben egy nagy plakát, ami azt hirdette, hogy a ceglédi fogolytábor feloszlott. Kezdünk örülni a hírek, mivel akkor már nem sokan voltunk. Itt is megkezdtek a rendezést.”¹⁵⁴

¹⁴⁷ *Bajai Hírlap*, 1. (1945) 67. sz. 2. o.

¹⁴⁸ Uo.

¹⁴⁹ *Gyulavári* 1992. 76. o.

¹⁵⁰ Puskás 2019. TIM TD 2019.2.12.1, 2019.2.3.1, 2019.2.11.2. Az igazolvány a hazautazásra szól. Kelte: 1945. augusztus 20. Puskás Mihály írta alá a polgármester helyett, a rendőrség részéről pedig valószínűleg Vuity Milutin.

¹⁵¹ A *Bajai Hírlap* összesen 5000 főről ír: *Bajai Hírlap* 1. (1945) 67. sz. 1–2. o.

¹⁵² Egy Puskás Mihály által aláírt és a polgármesternek címzett – 1945. július 21-i keltezésű – jelentésben egy július 20-ára tervezett, 1500 főre vonatkozó elbocsátásról ír, amelynek előkészületei megtörténtek: „A bajai fogolytábor parancsnok... felettes hatóságának aláírásra átadott szabadon bocsátás irata minden órában várható. A szobán forgó 1500 fő igazolványa készen áll, de ezek között 400 német beteg katona van.” A jelentésben szintén szó van egy Dunántúlról, bolgár őrizetből érkezett 6000 fős hadifogoly-szállítmányról, akik között sok a beteg és őket várhatóan szabadon bocsátják. Puskás 2019. TIM TD 2019.2.2.12. A jelentés alapján kérdéses, hogy július 30-án a bolgár őrizetből érkezők szabadultak-e, vagy a július 21-ei jelentésben említett 1500 fő.

¹⁵³ Puskás Mihály feljegyzéseiben az elbocsátásoknál megadott legutolsó időpont 1945. szeptember 2. Puskás 2019. TIM TD 2019.2.3.1. 1945. augusztus 22-én Vorosilov marsall a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) elnöke hivatalosan bejelentette, hogy a magyar hadifoglyokat szabadon bocsátják. Ez persze akkor nem valósult meg – és sok esetben később sem. Bognár 2006. 236. o.

¹⁵⁴ *Gyulavári* 1992. 78. o. Vidéki fogolytáborok felszámolásáról is hírt adott a *Bajai Hírlap*. 1945. április 21-én a gödöllői és a ceglédi táborok felszámolásáról, július 12-én pedig arról, hogy a ceglédi táborból már összesen 12 000 embert bocsátottak el, de még mindig működött. *Bajai Hírlap* 1. (1945) 25. sz. 4. o.; 60. sz. 3. o. A bajai fogolytábor teljes feloszlásáról viszont semmit sem találtam a hírlapban.

A fogolytábor utóélete

„Nagyon örültem, kedves Puskás Úr, levelének. Annak különösen megörültem, hogy a fogolytáborból elbúcsúztatták. Sajnos, kik ott voltak, nem mind hazamentek, mint szeretnénk volna” – írta dr. Dubecz Sándor Puskás Mihálynak, 1945. november 27-én.¹⁵⁵ Tehát a fogolytáborból ekkorra felszámolták, és arról, hogy hányan járták meg és hányan haltak meg itt, csak sejtések voltak.

Helyileg már 1945 végén foglalkoztak a hadifogolytábor kapcsán felmerülő kérdésekkel, miként azt a Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei is igazolják. Az 1945. november 28-ai jegyzőkönyvben is szó volt róla: „...Puskás Mihály rendelkezik egy névsorral az itt elhangzottak bizonyos részére. Tudomása szerint 4000 eltemetett hadifogolyról van szó. Ezek legnagyobb része ruha nélkül igen csekély mértékben nyert elföldelést. Különféle helyeken össze-vissza ásták el őket, és ezért célszerűnek látná kihantolásukat és egy tömegsírban való elhelyezésüket. Javasolja egy emlékmű létesítését is.”¹⁵⁶ Egy másik – 1945. december 12-i – jegyzőkönyv tanúsága szerint Puskás Mihály bizottsági tag ismertette a „bajai fogolytáborban eltemetett kereken 4000 (!)¹⁵⁷ hadifogoly sírhelyére vonatkozólag megszerzett rajzokat.”¹⁵⁸ A Nemzeti Bizottság határozatában az áll, hogy a továbbiakban a fogolytáborral kapcsolatos ügyintézés a közigazgatási hatóságokra bízta.¹⁵⁹

Puskás Mihály anyagaiból kiderül, hogy helyi szinten is és a hivatalos szervekkel való levelezés útján is tovább foglalkozott az ügygel; az elhaltak exhumálása, újratemetése és anyakönyvezése, valamint a halottak tényleges számának megállapítása érdekében. Levelet írt 1946 októberében a Honvédelmi Miniszternek, majd a bajai polgármestert kérte fel, hogy az általa összegyűjtött anyagokat (névjegyzékeket, rajzokat) hitelesítse és továbbítsa a Honvédelmi Minisztérium Veszteségi Osztályának.¹⁶⁰ A lakatanyaeépület hasznosítása kapcsán a Honvédelmi Minisztérium Építésügyi Osztályával is levelezett.¹⁶¹ „...személyem a magyar hatóság útján az orosz katonai parancsnokság engedélyével a tábor látogatója voltam, és segédkezet nyújtottam úgy az ellátás, valamint a közegészségügy terén a megengedett keretek között. Tudomásom van arról, hogy a tömegsírok cca 4500 halottat tartalmaznak, amelyből egyharmada a magyar, kétharmada német katonákból tevődött össze” – írta egyik levelében.¹⁶² Az elhaltak névjegyzékére és annak megszerzésére vonatkozóan is vannak a levelekben újabb információk: „...e névjegyzék csak

¹⁵⁵ Puskás 2019. TIM TD 2019.2.17.1

¹⁵⁶ Vágvölgyi 2000. 2. o.

¹⁵⁷ Uo. Puskás Mihály több alkalommal jelezte, hogy több ezer, körülbelül 4000-4500 fő lehet a tömegsírokban eltemetett foglyok száma, és ezek töredékére nézve rendelkezik is a halottak jegyzékével.

¹⁵⁸ Valószínűleg azokra a rajzokra utalnak, amelyeket dr. Dubecz Sándor és dr. Molnár József orvosok küldtek el levelükben Puskásnak, hogy jelezzék rajtuk a temetési helyeket. Puskás 2019. TIM TD 2019.2.17.1–2019.2.17.2, 2019.2.18.1. Mindkét orvos célszerűnek tartotta az exhumálást és az újratemetést mind kegyeleti, mind közegészségügyi szempontból.

¹⁵⁹ Vágvölgyi 2000. 2–3. o.

¹⁶⁰ Puskás 2019. TIM TD 2019.2.19.1, 2019.2.20.1, 2019.2.21.1 Első próbálkozása – amikor a Honvédelmi Miniszternek írt levelet, és személyesen vitte el a névjegyzéket a Honvédelmi Minisztérium Veszteségi Osztályára – nem járt sikerrel, mivel a jegyzéket és a dokumentumokat visszaküldték, hitelesítés nélkül nem fogadták el. Mindez egy másik levelezésből derült ki. Puskás 2019. TIM TD 2019.2.25.2.

¹⁶¹ Puskás 2019. TIM TD 2019.2.22.1.

¹⁶² Puskás 2019. TIM TD 2019.2.19.1 Azt, hogy többségben lettek volna a német hadifoglyok a többi rendelkezésre álló forrás és adat nem igazolta. A Puskás által már említett feljegyzésben és névjegyzékben is sokkal nagyobb a magyarok aránya.

egy töredéke az elhaltaknak, és ezért a több ezerre tehető elhaltak számszerű megállapítása végett a volt fogolytábor területén elhantoltakat kiásni és egy sírban helyezni kellene, ahol azok emlékét valami megjelöléssel jelképezni... A tábor ittlétekor személyem kérte hivatalosan és félhivatalosan az elhaltak névjegyzékét azok anyakönyvezése végett. Ezekre ígéretet kaptam a tábor felszámolásakor, de ezt nem várva, különböző módon cca 500 magyar elhaltak nevét megszereztem.”¹⁶³

Puskás két levele árulkodik 1946. október végén arról, hogy a laktanya területének kegyeleti okokból való rendezése megkezdődött. Ezzel kapcsolatban küldte az első levelet az egyik helyi plébániahivatalnak. A hívekhez intézett felhívás arra vonatkozott, hogy munkájukkal segítsék a Vaskúti úti laktanya területének és környékének rendbe hozását, hogy ott a tömegsírokat megjelölhessék. „A takarítás után a helyek bekerítve és keresztel lesznek megjelölve.”¹⁶⁴ A munka vezetőjeként Puskás Mihály neve szerepel. A munkálatok kapcsán egy másik levelet a Katonai 23. Kiegészítő Parancsnokságnak küldött,¹⁶⁵ amelyben arra kérte az illetékes vezetőséget, hogy a kegyeleti munkák megkezdése előtt vizsgálják át a területet annak löszer- és robbanószer-mentesítése okán. Egy engedély is található a levél mellett, amelyben a fent említett munkákat és a laktanya területére a belépést engedélyezik.¹⁶⁶ A levelekben lévő információk és dr. Surányi István visszaemlékezései valószínűleg ugyanazon időszakra és eseményekre vonatkoznak: „A [tábor] megszűnése utáni Mindenszentek ünnepén – tehát 1945. november 1-jén vagy esetleg 1946. november 1-jén – Vértesszent Honor Ferenc-rendi plébános beszentelte sírhelyként azokat a helyeket, ahol a holttestek a tábor területén a föld vagy a gyeper alatt nyugodtak.”¹⁶⁷ Ennek az eseménynek viszont nem találtam nyomát a bajai Ferencesek Háztörténetében.

Puskás Mihály a Római Katolikus Tábori Püspökségnek 1947. május 25-én írt válaszelevelében magyarázatot ad a hadifogolytáborral kapcsolatos pár kérdésre. A névjegyzékre vonatkozóan itt írja azt, hogy részben a hadifoglyok, részben az oroszok segítségével jutott hozzá. Puskás arról is írt, hogy maradtak nála személyes anyagok (személyi lapok, igazolványok), amiket visszajuttatott a foglyoknak, vagy a családjuknak, vagy átadta őket a Vöröskeresztnek.¹⁶⁸

A Vaskúti úti laktanyával szomszédos bajai Állami Kertészeti és Szőlészeti Középiskola akkori igazgatója, Ripka Lajos 1947 végén jelezte, hogy az intézmény területén holttesteket találtak, és az ezzel kapcsolatos intézkedésre kérte fel Baja Közegészségügyi Hivatalát.¹⁶⁹ A bajai katonai sírokkal, a fogolytábor tömegsírjaival kapcsolatos intézkedések azután gyorsultak fel, miután megérkezett a belügyminiszter 1948. július 30-án kelt levele, melyben felszólítja a települések polgármestereit és a vármegyei alispánokat a hadisírok felkutatására, exhumálására és újratemetésére.¹⁷⁰ Ennek hatására a hadifogolytábor ügye újra napirendre került, és 1948 októberében elkezdték a laktanya területén lévő sírok exhumálását. A holttestek kihantolása október 11-től október 30-ig tartott, a hivata-

¹⁶³ Puskás 2019. TIM TD 2019.2.21.1, 2019.2.19.1

¹⁶⁴ Puskás 2019. TIM TD 2019.2.23.1.

¹⁶⁵ Puskás 2019. TIM TD 2019.2.24.1. Ebben már Dózsa-laktanyaként említi Puskás a Vaskúti úti laktanyát.

¹⁶⁶ Puskás 2019. TIM TD 2019.2.24.2.

¹⁶⁷ Surányi 1991. 14. o.

¹⁶⁸ Puskás Mihály hadifogolytáborral kapcsolatos tevékenységére ezután már nem találtam utalást.

¹⁶⁹ Gyulavári 1992. 62–63. o. Kérését megismételte 1948 júniusában, mivel intézkedés nem történt az ügyben.

¹⁷⁰ Gyulavári 1992. 63. o. A belügyminiszter 171.924/1948. B.M. III/2. sz. rendelete.

los kimutatás szerint négy területről összesen 1023 „holttestet” szedtek össze (a jegyzékben koponya szerint számolták a holttesteket).¹⁷¹ A négy terület és az ott talált maradványok száma: a határvadász laktanyából 832, a barakkok északi részéről 173, a barakkok déli részéről 11, a kertészképzőből 7.¹⁷² A temetési területek beazonosításánál – a leírások alapján – felhasználták dr. Dubecz Sándor rajzát és az általa megnevezett egykori hadifogoly „fötemető ember”, Majoros István a helyszínen is azonosította azokat. A munkát Majoros vezetésével négy tetőtől talpig gumiruhába öltözött ember és több segédmunkás végezte. Az exhumálást a városi tisztí orvos, dr. Antóny János felügyelte, annak műszaki részét pedig a városi mérnöki hivatal.¹⁷³ Dr. Antóny így számolt be az exhumálásról kollégájának, dr. Vágvölgyi Ferencnek: „...az összeírt halottaknak csak a töredék számát temették el, a többi (a távolabb elföldeltek nem is keresték) a régi sírhelyükön a jó Isten őrzi... nagyon felületes és selejtes munkát végzett a Budapestről érkezett fötemetőmester és brigádja az exhumálásnak elnevezett munkájával.”¹⁷⁴ A kihantoltakat a leírások szerint a barakkok déli részén egymással párhuzamos három sírba helyezték. Az I. számú sírba 465, a II. számú sírba 500 és a III. számúba 58 holttestet temettek el.¹⁷⁵ A kihantolás során a maradványok mellett 15 db azonossági lapot (ebből 8 magyar, 7 német) találtak, valamint leveleket, fényképeket, amelyeket elküldtek a Vöröskereszt Országos Központ Kutató és Tudósító Iroda vezetőjének.¹⁷⁶ Arra sehol sincs utalás, hogy az újratemetéskor különálló, egyes sírokat is emeltek volna, viszont az említett területen – ahol feltételezhetően eltemették a kihantoltakat – három egyes sír és sírjel található. A kereszteken és a rajta lévő táblán olvasható az elhunyt neve a születési és halálozási évszámmal. A legelső sírkeresztről eltűnt a tábla, viszont a másik két sírnál jól olvashatóak a nevek: Koltai Emil és Baksa Antal. Vesztességi kártonjaik alapján mindketten a hadifogolytábor fennállásának időszakában haltak meg: Koltai Emilnél az is szerepel, hogy a bajai fogolytáborban 1945. április 6-án; Baksa Antalnál csak az időpont és a hely: 1945. február 13., Baja.¹⁷⁷

Elkészült 1949. június 1-jére az az obelisz (5. kép), amelyet az újratemetettek három tömegsírjánál állítottak fel. Az emlékművet Nagy András, a Műszaki Osztály vezetője tervezte.¹⁷⁸ Az alábbi felirat olvasható rajta az út felőli oldalon: A II. világháború áldozatainak emlékére 1941 – 1945. Háttal az útnak, a belső oldalon pedig: Itt nyugszik közös sírban 1023 embertársunk, elhunytak 1944–1945-ben a közelben fennállott hadifogolytáborban. Közös sírba helyezés: 1948. november 1. Emlékmű emelés: 1949. június 1. Mindenszentek napján, 1949. november 1-jén „szentelte be P. Bajusz Béda, beszéd kíséretében a vaskúti úton levő hadifogoly sírokat”¹⁷⁹ – olvasható a bajai Ferencesek Háztörténetében. Erről az eseményről Dörnyei Terézia is beszámolt és hozzátette, hogy ezeket a megemlékezéseket évről évre megtartották.¹⁸⁰

¹⁷¹ Gyulavári 1992. 65. o.

¹⁷² Uo.

¹⁷³ Gyulavári 1992. 64. o.; Vágvölgyi 2000. 3–4a. o.

¹⁷⁴ Vágvölgyi 2000. 3–4. o.

¹⁷⁵ Vágvölgyi 2000. 4–4a. o.

¹⁷⁶ Keszthelyi műszaki tiszt Baja polgármesterének tett, 1949. március 3-i jelentéséből tudjuk. Gyulavári 1992. 64–65. o.

¹⁷⁷ Forrás: www.hadisir.hu/hadisir-nyilvantarto (Az utolsó megtekintés időpontja: 2019. május 21.) Az itt található megjegyzések szerint Koltai Emil tifuszbán, Baksa Antal vérhasban halt meg. Kérdéses, hogy miért és mi alapján nevesítették őket.

¹⁷⁸ Vágvölgyi 2000. (s. p.); Dörnyei Terézia: Emlékezzünk. *Bácskai Napló*, 1991. augusztus 9. és uo. 14. o.

¹⁷⁹ Háztörténet 2003. 732. o.

¹⁸⁰ Lásd a 178. jegyzetet!

Összegzés

Az 1950-es évektől a Rákosi-korszakban már nem, sőt utána a Kádári-konzolidáció alatt sem lehetett beszélni a hadifogolytáborról és az itt elhaltakról, ahogy ezt egy visszaemlékező el is mondta: „...a fogolytáborban meghalt magyar hősökrol még csak beszélni is tilos büntetlenül.”¹⁸¹ Valószínűleg a nyilvános megemlékezéseket sem tarthatták meg már ebben az időszakban.¹⁸² Sokan voltak viszont olyanok, akik nem tudtak beletörődni hadifogoly családtagjuk, ismerősük elvesztésébe és keresték, hol érhetett véget életük. Sokan így jutottak el Bajáig és Puskás Mihályig, hogy megkérdezzék, a birtokában lévő névjegyzék tartalmazza-e azt a bizonyos nevet.

A kutatás nemcsak a téma elhallgatottsága miatt nehéz, hanem azért is, mert helyi szinten, Baján sem igazán tudnak a fogolytáborról az emberek. Ennek oka pedig éppen az lehet, hogy azok sem beszéltek róla, akik ezt át- és megélték. Sokan a hazatérő hadifoglyok közül féltek és féltették a családjukat. Az akkor élők visszaemlékezéseinek, személyes tapasztalatainak megőrzésére, felgyűjtésére pedig egyre kevesebb az esély, hiszen kevesen élnek már közülük. Ugyanakkor ezek az ismeretek – még ha ez oly szomorú részlete is a történelemnek – nagyon fontosak a helyi identitás megőrzése, erősítése érdekében. Ezáltal érthetjük meg azt, hogy miről beszélnek a visszaemlékezők, amikor a bajaiak segítőkészségét említik 1944–1945-ben. Írásomban elsősorban a helyileg fellelhető forrásokat és adatokat felhasználva igyekeztem bemutatni a bajai fogolytábor történetét, de az ellentmondások és a rengeteg kérdéses tényező megválaszolása még további, jövőbeni feladat.¹⁸³

BIBLIOGRÁFIA

- Bognár 2006. *Dr. Bognár Zalán: Magyarok hadifogságban Magyarországon, a magyarországi hadifogoly-gyűjtőtáborok a hazai források tükrében 1944–1945. (Kézirat, doktori disszertáció). Budapest, 2006. (Megtekinthető: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/bognar/diss.pdf>; a letöltés időpontja: 2019. január 28.)*
- Bognár 2010. *Dr. Bognár Zalán: A magyar hadifoglyok ügye, sorsa 1947-ben – a párizsi békeszerződés és a parlamenti választások függvényében. Aetas, 25. (2010) 1. sz. 131–143. o.*
- Bognár 2013. *Dr. Bognár Zalán: A szovjetek egyik legjelentősebb magyarországi foglyokoncentráló központja – Baja (1944–1945). In: Rendszerváltások kortársa és kutatója – tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára. Szerk. Erdődy Gábor. Budapest, 2003. 257–262. o.*

¹⁸¹ Vágvölgyi 2000. 14. o.

¹⁸² Dr. Vágvölgyi Ferenc összefoglalásában írta: „Ezek a halottak napján történt sírszentelések 1-2 év után megszűntek.” Vágvölgyi 2000. 4c. o.

¹⁸³ Ezúton szeretnék köszönetet mondani a segítségért mindazoknak, akik hozzájárultak tanulmányom létrejöttéhez: Czickné Frank Mária-nak (TIM, Baja), Czompó Évának (Baja), Éber Annának (TIM, Baja), Galambos Gábornak (Bajai Roncskutató Egyesület), Horváth Ninettnak (Ady Endre Városi Könyvtár, Baja), Kara Kálmánné, Pöre néninek (Vaskút), Körmendi Lászlónak (Baja), Merk Zsuzsának (Baja), Polgár Baláznak (Hadtörténeti Múzeum, Budapest), Puskás Lászlónak (Budapest), Remetei Józsefnek (Baja), Sultis Lászlónak (TIM, Baja), Szűcs Zsuzsannának (TIM, Baja) és Telek Zoltánnak (Baja).

- Bognár 2017. *Bognár Zsolt*: Hadifogolytáborok Magyarországon. *Rubicon*, 29. (2017) 3. sz. 4–11. o.
- Braham 2007. A magyarországi Holokauszt földrajzi enciklopédiája. Főszerk. *Randolph L. Braham*. I. k. Abaúj-Torna vármegye–Máramaros vármegye. Budapest, 2007.
- Dubecz 1946. *Dr. Dubecz Sándor*: Orosz hadifogoly kórházi beszámoló. *Orvosok Lapja*, 2. (1946) 14. sz. 1–7. o.
- Galambos 2008. *Galambos Gábor*: Baja hadszíntér, 2008. In: <http://www.roncskutatas.com> (A letöltés időpontja: 2019. január 22.)
- Gyulavári 1992. *Gyulavári József*: Temető a Vaskúti úton: A bajai hadifogolytábor története. 1941–1945. *Ártér*, 3. (1992) 2. sz. 61–82. o.
- Kemény 2015. *Kemény János*: Baja thj. város 1944–1949. évi története a polgármesteri jelentések tükrében. (Forrásközlés.) I–II. k. Kecskemét, 2015.
- Kiss Dobos 2016. *Kiss Dobos László*: Erőltetett menet. In: <https://archiv.beszedesmult.hu> (A letöltés időpontja: 2019. november 7.)
- L. Balogh 2015. *L. Balogh Béni*: A polgári lakosság panasza. Dokumentumok a szovjet csapatok magyarországi tevékenységéről 1944–1946. *Rubicon*, 27. (2015) 5–6. sz. 142–143. o.
- Nagy 2001. *Nagy András*: Emlékezések. In: Nagy András emlékezete. Egy kisváros, Baja főépítésének munkássága. (Bajai Dolgozatok 13.) Szerk. *Merk Zsuzsa*. Baja, 2001. 49–105. o.
- Polónyi 1992. *Polónyi Péter*: A gödöllői hadifogolytábor. 70. o. *Honismeret*, 20. (1992) 4. sz. 67–72. o.
- Ságvári 1994. Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Bács-Kiskun Megyei Levéltárból. Szerk. *Ságvári Ágnes*. Budapest, 1994.
- Wallinger 1990. *Wallinger Endre*: Feltáratlan tömegsírok Baján. Akinek fakeszt sem jutott... Wallinger Endre riportja. *Helyzet* (Pécs), 1990. május 19. 8. o.

RÖVIDÍTÉSEK

- Family Search <https://www.familysearch.org/en/> (Az utolsó megtekintés időpontja: 2019. május 13.)
- Hadisír nyilvántartó <http://www.hadisir.hu/hadisir-nyilvantanamo> (Az utolsó megtekintés időpontja: 2019. május 21.)
- Háztörténet 2003. A bajai Ferencesek Háztörténete 1942–1950. TIM Adattár: A 3479.2003.
- Jogtár <https://net.jogtar.hu/> (A letöltés időpontja: 2019. november 5.)

- Kara* 2018. Interjú *Kara Kálmánné*, született Matkovics Erzsébettel (Pöre néni-vel). Az interjú készítésének időpontja: 2018. október 30. TIM A 5960.2019.
- Puskás* 2019. *Puskás Mihály*: 1945 évben jan-szept. Baján volt hadifogolytábor iratai és adatai. TIM Történeti Dokumentumok: TD 2019.2.1.1–2019.2.28.1.
- Surányi* 1991. *Dr. Surányi István*: Néhány visszaemlékezés az 1944. október közepe és 1945. május közepe közötti időre (kézirat). Baja, 1991. TIM A 1629.93.
- TIM Türr István Múzeum
A Adattár
TD Történeti dokumentumok
- Tóth* 2014. *Tóth Ferenc*: Baja, Bácska légiveszély! – A Baja, Bácska légiveszély! 70 éve bombázták a bajai Duna-hidat című kiállítás megnyitójára. Baja, Türr István Múzeum, 2014. TIM A 5424.2014.
- Vágvölgyi* 2000. *Dr. Vágvölgyi Ferenc*: A bajai hadifogolytáborban történt események gyűjteménye. A bajai szovjet hadifogolytábor története. TIM A 2944.2000.

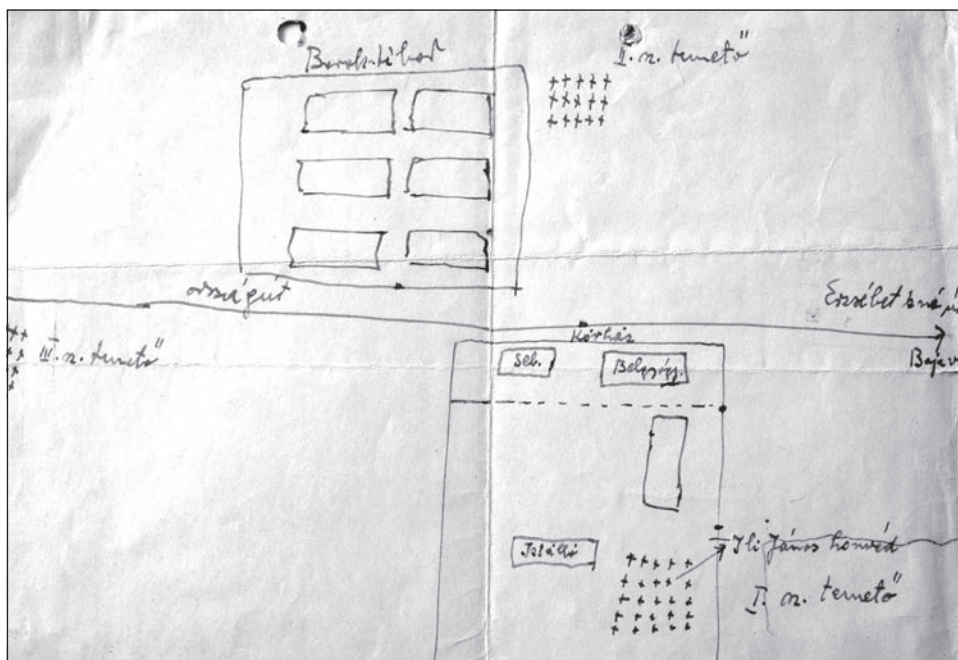

1. kép:
Puskás Mihály
1943 körül¹⁸⁴

¹⁸⁴ A fotót a tulajdonos, Puskás László engedélyével közöljük.

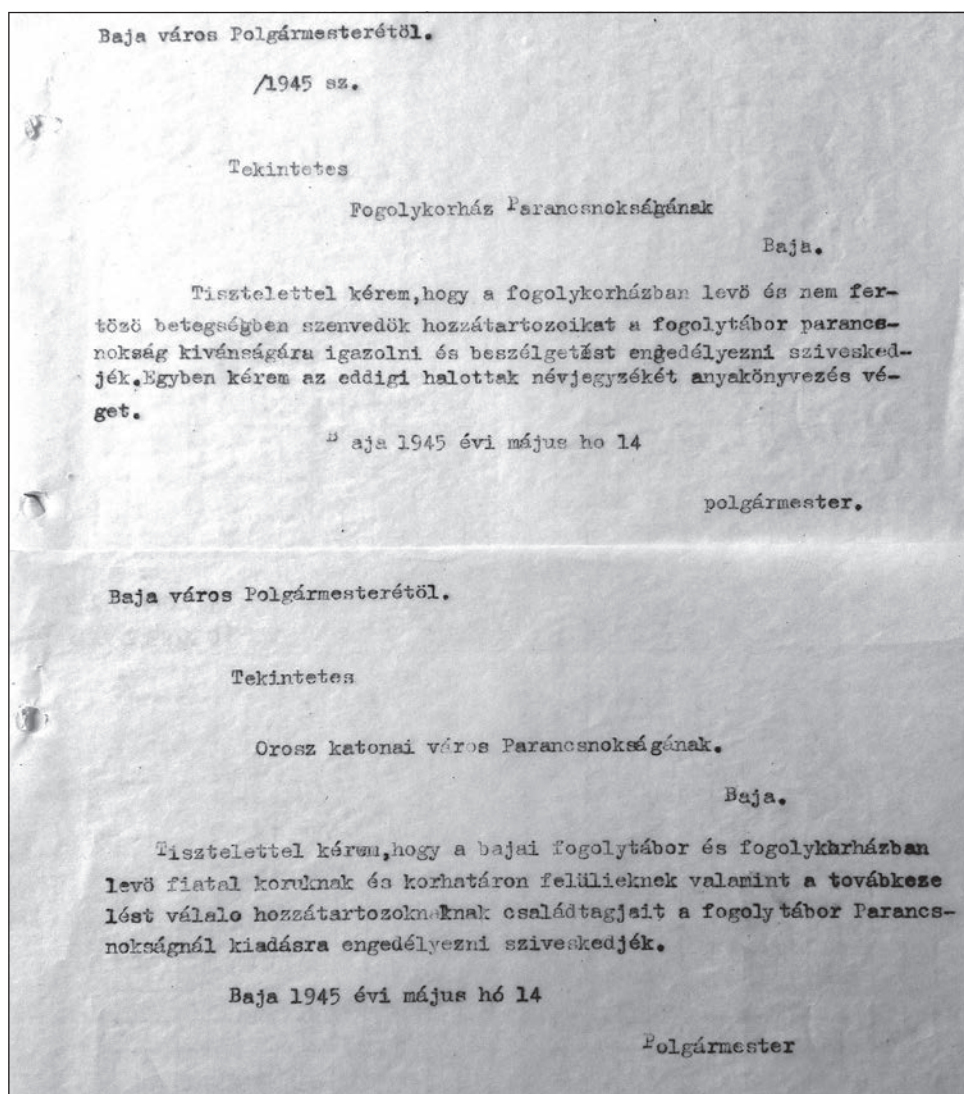
2. kép: A hadifogolytábor barakktábor a háromsoros szögesdrót-kerítéssel¹⁸⁵

3. kép: Dr. Dubecz Sándor rajza a hadifogolytáborról és a tömegsírokról¹⁸⁶

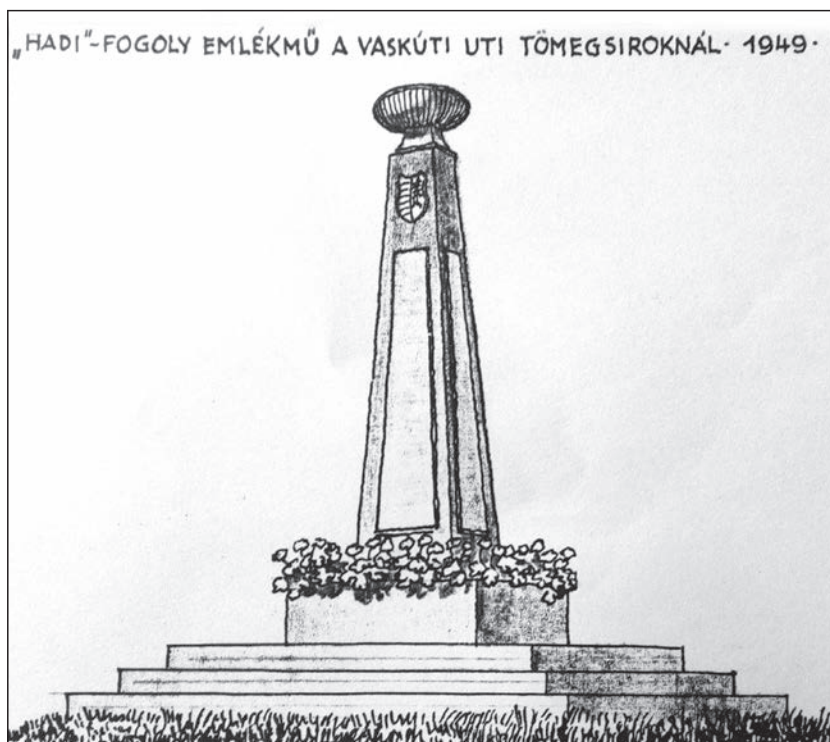
¹⁸⁵ Forrás: Vágvolgyi 2000. 6. o.

¹⁸⁶ Forrás: Puskás 2019. TIM TD 2019.2.17.2.

4. kép: Polgármesteri levelek a fogolytábor parancsnokságának¹⁸⁷

¹⁸⁷ Forrás: Puskás 2019. TIM TD 2019.2.2.7, 2019.2.2.9.

5. kép: A hadifogoly-emplékmű Nagy András építész tervrajzaiban¹⁸⁸

Nóra Kordé

THE HISTORY AND AFTERLIFE OF THE PRISONER-OF-WAR CAMP OF BAJA ESTABLISHED AT THE END OF WORLD WAR TWO

(Abstract)

From the autumn of 1944, after the front started advancing westwards, the Soviets were continuously establishing prisoner-of-war camps in Hungary. Within the Trianon borders of the country there were 56 camps at 47 settlements operating. One of them was established in Baja after the Soviet occupation of the town, 21 October 1944. The camp belonged to the larger ones – it could accommodate 15.000-25.000 people, and it was built in a used-to-be border guard garrison and its barrack camp.

During its 9-month-long history the camp functioned as both a collecting and recipient camp, its collection area was fairly large, and it transmitted many prisoners to the Eastern distribution camps in Romania, from where many of them were taken to the enormous GUPVI lagers in the Soviet Union. In the lack of registers, we cannot know how many

¹⁸⁸ Forrás: TIM TD 2019.4.1.

people were kept in the camp of Baja, as we do not know either how many people died here or were liberated from here, the data are very fragmented. However, with the help of the data given by the documents preserved by Mihály Puskás, memories and the literature of the topic the history and afterlife of the used-to-be prisoner-of-war camp can partly be reconstructed.

Nóra Kordé

DIE GESCHICHTE UND DAS NACHLEBEN DES AM ENDE DES 2. WELTKRIEGES
HERAUSGEBILDETEN KRIEGSGEFANGENENLAGERS IN BAJA

(Resümee)

Ab Herbst 1944 errichteten die Sowjets parallel mit der Verlagerung der Frontlinie nach Westen fortlaufend Kriegsgefangenenlager in Ungarn. Innerhalb der durch den Vertrag von Trianon festgelegten Grenzen waren in 47 Siedlungen insgesamt 56 Lager in Betrieb, von denen eines nach der Besetzung der Stadt Baja, also nach dem 21. Oktober 1944, in der Stadt errichtet wurde. Das Kriegsgefangenenlager in der ehemaligen Grenzzägerkaserne und im Barackenlager gehörte zu den größeren Lagern, die ein Fassungsvermögen von 15 000-25 000 Mann aufwiesen.

Während des neunmonatigen Bestehens des Kriegsgefangenenlagers funktionierte dieses auch als Sammel- und Übernahmehager. Sein Sammelbezirk war ziemlich groß, und es leitete bedeutende Mengen an Gefangenen nach Osten, in die größeren Verteilerlager in Rumänien und von dort in die großen GUPVI-Lager der Sowjetunion weiter. Mangels Registern ist nicht bekannt, wie viele sich im Laufe dieser Monate im Lager von Baja aufhielten, und auch nicht, wie viele hier verstarben oder entlassen wurden. Diesbezüglich existieren lediglich bruchstückhafte Angaben. Aufgrund der Dokumente und Erinnerungen, die von Mihály Puskás aufbewahrt wurden, und aufgrund der Fachliteratur können jedoch die Geschichte und das Nachleben des einstigen Kriegsgefangenenlagers von Baja teilweise rekonstruiert werden.

Nóra Kordé

L'HISTOIRE DU CAMP DE PRISONNIERS DE BAJA CRÉÉ À LA FIN
DE LA SECONDE GUERRE MONDIALE

(Résumé)

À partir de l'automne 1944 et du déplacement des lignes de front vers l'Ouest, les Soviétiques ont commencé à créer leurs camps de prisonniers en Hongrie. À l'intérieur des frontières déterminées par le traité de Trianon, 56 camps ont été mis en place dans 47 communes. Après l'occupation de Baja par les Soviétiques le 21 octobre 1944, un grand camp de prisonniers a été créé dans la ville. Installé dans une ancienne caserne de gardes-frontières et ses baraquements, il pouvait accueillir 15 à 25 mille personnes.

Pendant son existence de neuf mois, ce camp de prisonniers fonctionnait à la fois comme un camp d'internement et un camp de transit. Sa zone d'internement était vaste et de nombreux prisonniers ont été transférés depuis ce camp vers l'Est, dans des camps de transit plus grands de Roumanie et ensuite dans les grands camps du GUPVI de l'Union soviétique. Faute de registres, nous n'avons que des informations fragmentaires, nous ignorons combien de personnes sont passées par le camp de Baja, combien y sont décédés et combien ont été libérés. Néanmoins, les mémoires, les documents conservés par Mihály Puskás et certains éléments des publications spécialisées permettent de reconstituer en partie l'histoire du camp de prisonniers de Baja.

Нора Кордэ

ИСТОРИЯ И ПОСЛЕДУЮЩАЯ ЖИЗНЬ ЛАГЕРЯ ДЛЯ ВОЕННОПЛЕННЫХ В Г. БАЙЯ,
СОЗДАННОГО В КОНЦЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

(Резюме)

С осени 1944-ого года, с продвижением линии фронта на запад, советские непрерывно создавали свои военнопленные лагеря в Венгрии. Между границами Трианона в 47 населенных пунктах действовало всего 56 лагерей, один из которых был создан в г. Байя, после советской оккупации города, а именно после 21-ого октября 1944-ого года. Военнопленный лагерь, организованный в бывшей пограничной охотничьей казарме и в её лагерных бараках относился к более крупным лагерям, то есть вместимостью 15 000-25 000 человек.

В течение девяти месяцев своего существования лагерь военнопленных функционировал как лагерь сбора и приемки, его территория для сбора была очень большая и оттуда переправляли многих заключенных на восток в более крупные распределительные лагеря Румынии, а затем оттуда в большие лагеря ГУПВИ Советского Союза. Из-за отсутствия регистрационных документов, учётов неизвестно, сколько людей побывало в лагере Байя, также как и то, что сколько там умерло и сколько было число уволенных. Для всего этого у нас имеются только отрывочные данные. Однако из документов, сохраненных Михаем Пушкаш, мемуаров и данных специальной литературы можно частично реконструировать историю и последующую жизнь бывшего лагеря для военнопленных в г. Байя.

ÉLET AZ ARCVONAL MÖGÖTT

Tanulmányok

Szabó Péter

hadtörténész

tiszteletére

HADTÖRTÉNETI
INTÉZET ÉS
MÚZEUM

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

CSORBA GYÖRGY

A BORSODI ÖNKÉNTES NEMZETŐR ZÁSZLÓALJ PARANCSKÖNYVE, 1848. DECEMBER 22. – 1849. JANUÁR 29.

Csapó Zoltán, Hermann Róbert és Jánosi András 1998-ban megjelent alapos tanulmányukban elemezték az alakulattörténetek egyik alapvető forráscsoportját, a parancs-, levelező- és naplókönyveket, rámutatva, hogy legalább 1500 ilyen dokumentumot kellene ismernünk, de akkoriban csak alig félszázat lehetett fellelni.¹ Azóta szerencsére több, a tanulmányban számba vett, vagy éppen újonnan felbukkant forrás került kiadásra: a budai (pestmegyei) I. nemzetőrzászlóalj levelezőkönyve és „benyújtványi jegyzőkönyve”, levelezőkönyvének iktatókönyve, a pesti (pestmegyei) IV. nemzetőrzászlóalj 1. századának parancskönyve, illetve a pesti (pestmegyei) V. nemzetőrzászlóalj parancskönyve;² a 11. „vörössipkás” honvédzászlóalj 5. századának parancskönyve;³ a 31. honvédzászlóalj parancskönyve;⁴ az 56. honvédzászlóalj parancskönyvének részlete;⁵ a 95. honvédzászlóalj parancskönyve;⁶ a 204. honvédzászlóalj parancskönyve⁷ és a Kazinczyhadosztály parancskönyvének részlete.⁸

Az alább közlésre kerülő borsodi önkéntes zászlóalj parancskönyve nem az ismeretlen, hanem az elfeledett források közé tartozik, hiszen az egykori Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár anyagairól készített mikrofilm-másolatok között régóta megtalálható az Országos Levéltárban is.⁹

A borsodi önkéntes zászlóalj

Az 1848. márciusi események hatására, majd az április törvények következményeképpen Borsod megyében is sorra alakultak a nemzetőrségek. Az 1848 nyarán kialakult katonai helyzet megkövetelte a magyar fegyveres erők erőteljes felhasználását, melynek egyik útja a nemzetőrség mobilizálása volt.¹⁰ Ennek keretében a borsodi önkéntes mozgó nemzetőrség 1848. szeptember 8-án – más adat szerint 10-én – indult ki Zentára 10 hetes szol-

¹ Csapó – Hermann – Jánosi 1998. 216–283. o. Itt mondok köszönetet a forráskiadáshoz nyújtott segítségért Bona Gábornak, Hermann Róbertnek és Kedves Gyulának.

² Czaga – Jancsó 2001.

³ Süli 2015. 495–508. o.

⁴ Hermann – Németh – Süli 2015. 198–220. o.

⁵ Aggházy 2001. 310–320. o.

⁶ Okmánytár 2012. 258–283. o.

⁷ Solymosi 2013. 193–213. o.; Solymosi 2015. 509–541. o.

⁸ Solymosi 2018. 129–164. o.

⁹ MNL OL X 571. 3195. d. 1. t. 21. A borsodi önkéntes zászlóalj parancskönyve 848/9.

¹⁰ A borsodi nemzetőrség szervezésére lásd részletesen: Pásztor 2002. 190–234. o.; Urbán 1973. (passim)

gálatot vállalva, másnap azonban már Pest felé irányították őket és Jellačić¹¹ csapatai ellen vonultak. Részt vettek a pákozdi és a schwechati csatában, majd idejük letelvé, november 26-án érkeztek haza.¹²

A nemzetőröket azonban napokon belül újra fegyverbe kellett szólítani. Kossuth Lajos, az Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke 1848. december 10-én, Schlik¹³ osztrák csapatainak Felvidékre való betörésének hírére rendelte el, hogy többek között a Jellačić ellen kiválóan helytállt, de hazatért borsodi mozgó önkéntes seregeket újra mozgósítsák. A „népfelkelés” szervezésére Vadnay Miksa¹⁴ borsodi országgyűlési képviselőt és kormánybiztost jelölték ki. Külön felhívták a figyelmét arra, hogy a számukra küldendő löfegyvereket a hadjáratokon részt vett, de fegyvertelen nemzetőrök számára osszák ki. A lovasok toborzását foglaló adásával is ösztönözhetette, és ígéretet tehetett, hogy a lovak elpusztulása esetén az állam kárpótlást fog fizetni. Egyébként minden önkéntes az első naptól honvédeknek járó zsoldot fog húzni. Vadnaynak hangsúlyoznia kellett, hogy a szolgálat várhatóan csak 5-6 hétig fog tartani. Költségeire 30 ezer forintot utaltak ki. Megjegyezték, hogy az önkéntesek élére legalkalmasabb Liptay János¹⁵ nemzetőr őrnagy lenne, valamint, hogy az alakulatot Pulszky Sándor¹⁶ seregéhez tagolják be.¹⁷ December 11-én Kossuth Vay Lajos¹⁸ borsodi főispánt utasította, hogy ha Pestről 5-600 szuronyos löfegyver megérkezik a kezéhez, a „felső táborozásban” részt vett borsodi önkénteseket szereljék fel és küldjék őket Pulszky Sándor ezredes táborába.¹⁹ Ugyanaznap a borsodi nemzetőrök rész vettek a december 11-i budaméri ütközetben, azonban ők még nem az önkéntes zászlóalj tagjaként harcoltak, hanem a rendes nemzetőrség keretében vonultak ki.²⁰

Az alakulat létrejöttéről elsőként egy miskolci számadásjegyzék tudósít, amely szerint december 15-én Bárczay (helyesen: Barczikai) János főhadnagy,²¹ illetve Horvát Tamás tizedes összesen 900 részlet kenyert vett fel a borsodi önkéntes csapat számára. Ugyanazon a napon Liptay János lovak számára 93–93 részlet zabot és szénát is vétele-

¹¹ Josip Jellačić Bužimski (1801–1859) horvát származású cs. kir. altábornagy, 1848. március 23-tól horvát bán.

¹² *Urbán* 1973. (passim); *Szendrei* 1911. 73–78. o.; MNL OL H 103. 11. d. 498. sz. 1848. november 11.

¹³ Franz Anton Heinrich Graf von Schlik zu Bassano und Weißkirchen (1789–1862) cs. kir. altábornagy.

¹⁴ Vadnay Miksa (1817–1849) a szirmabesenyői kerület országgyűlési képviselője. *Szegőfi* 2002. 933–935. o.

¹⁵ Liptay János (1795–1855) nyugalmazott huszárszázados. Megalakulásakor a miskolci nemzetőrség századosa, komoly szerepe van a nemzetőrség szervezésében. Július 19-től őrnagy a Borsod megyei nemzetőrség-nél. Az 1848–1849-i téli mozgósítás után ismét a megyei nemzetőrök őrnagya. *Bona* 2015. II. 394. o.

¹⁶ Pulszky Sándor (1804–1849) főszázados az 52. gyalogezrednél, 1848. július 7-től nemzetőr őrnagy, október 30-tól nemzetőr alezredes, november 11-től honvéd alezredes, november 29-től ezredes és a felső-magyarországi hadtest parancsnoka, december 22-től dandárparancsnok. *Bona* 2015. II. 481. o.

¹⁷ MNL OL H 2. 1848:5078. A Liptayra történő utalás valószínűleg egy Szemerének küldött levél fogalmazványában olvasható ugyanezen jelzet alatt. KLÖM XIII. 431b. sz. irat. A kötetben a Vadnaynak, illetve a feltételezhetően Szemerének szóló fogalmazvány nem került publikálásra.

¹⁸ Vay Lajos (1803–1888) 1848. május 7-től borsodi főispán. *Pálmány* 2002. 1081. o.

¹⁹ KLÖM XIII. 436f. sz. irat.

²⁰ A térségben zajló hadseregszervezésre és harcokra lásd: *Dér* 2001. 104–133. o.; *Dér – Hajagos* 2002.; *Dér – Hajagos – Hermann* 2004.; *Dér* 2015.

²¹ Barczikay János: 1848 szeptemberétől a Borsod megyei önkéntes nemzetőrzászlóalj századosa, alakulatával novemberben tért haza. 1849. március 23-tól hadnagy az 53. honvédzászlóaljban. Június 18-tól főhadnagy a Borsod megyei védzászlóaljnál. *Bona* 1998. I. 92. o.

zett.²² A még csak egy századot kiállított borsodi önkéntesek parancsnoka, Liptay december 20-i jelentése szerint a csapatot három főtsízt, 14 altízt, két dobos és 200 közlegény alkotta.²³ Másnap, december 21-én azonban az alakulat már két századba szerveződött 311 főből állt, köztük 7 főtsízt, 28 altízt, 4 dobos, 4 ács. Míg az OHB csupán 500 löfegyvert ígért, Liptay jelentésében 600 darabról tud, melyekből addig csak 109, különböző rendszerű fegyvert kaptak meg. Mivel az önkéntesek száma folyamatosan növekszik, azt írja, hogy sürgősen szükségük volna a löfegyverekre, de nincs poggýákszekerük, orvosuk és elég lovuk. A zászlót és dobokat maguk fogják beszerezni, a legénység a polgároknál van elszállásolva, és illetményeiket ötnaponta rendszeresen megkapják. A másnapi létszámkimutatás szerint már 35 fővel gyarapodott az alakulat, ugyanakkor kettővel kevesebb löfegyvert jelentettek.²⁴ A parancskönyv vezetése egyébként épp ezen a napon indult el, ahol már a 3. század szervezéséről is említés történik.²⁵ December 25-én még mindig csak 346 fővel rendelkeztek, akik Miskolcon állomásoztak.²⁶ Másnapra a többi század állományának megosztásával kialakították a 4. századot is.²⁷

Az alakulat részt vett a december 28-i szikszói ütközetben.²⁸ Ezt követően Miskolcra tértek vissza, majd a városon kívülre vonultak, 30-án Szikszón tanyáztak, majd január 1-jén Forróra, 2-án Radványra vonultak.²⁹ Ekkor egy forrás szerint 5 században 800 önkéntes volt.³⁰ A január 4-i kassai ütközetben Szemere véleménye szerint becsülettel helytálltak, egy osztályuk az előcsatározók sorában „hősi lélekkel haladt az ellenség sorai felé.” Mészáros azonban megfutamodással vádolta őket.³¹ Feltűnő, hogy az ütközetet követően több mint egy hétig nem került parancs rögzítésére.

Január 11-én a zászlóalj már 692 fővel rendelkezett.³² Nem tudni, hogy mi okból – Liptay betegsége, lemondása vagy leváltása miatt –, de Dessewffy Arisztid dandárparancsnok – Szemere Bertalan kormánybiztossal egyeztetve – a mintegy 500 főt számláló borsodi önkénteseket Pongrácz Ferenc³³ 20. zászlóaljbeli százados parancskonoksága alá helyezte január 16-án.³⁴ A vezetőváltásra az aznapi második napiparancs is utal rejtetten. Szemere ugyanaznapi jelentése megerősíti a kinevezés tényét, megemlítve, hogy a borsodi „veresszalagos” csapatból 2500 főből válogatva 550 fő maradt együtt, akiknél egyébként kevés fegyver hiányzik.³⁵

²² MNL OL X 571. 3195. d. Feljegyzése azon katonai nyugtatóknak (!), melyek a Borsod megyei vállalkozók által mindennemű honvédi és nemzetőri katonaság számára 1848. és 1849. évben kiszolgáltattak.

²³ *Dér – Hajagos* 2002. 126. o.

²⁴ *Dér – Hajagos* 2002. 139–140. o.

²⁵ MNL OL X 571. 3195. d. 1. t. 21.

²⁶ *Dér – Hajagos* 2002. 181., 263. o.; *Kilián* 1981. 259. o.

²⁷ MNL OL X 571. 3195. d. 1. t. 21.

²⁸ *Dér – Hajagos* 2002. 30. o.

²⁹ *Kilián* 1981. 259–261. o.

³⁰ *Szendrei* 1911. 83. o.

³¹ *Dér – Hajagos – Hermann* 2004. 27., 28., 71. o. Az ütközetéről szóló visszaemlékezés: *Dobrossy* 1998. 136–141. o.

³² *Dér – Hajagos – Hermann* 2004. 53. o.

³³ Pongrácz Ferenc (1802–1868) kilépett cs. kir. hadnagy. 1848 augusztusától a Sáros megyei nemzetőrség századosa. Október 10-től főhadnagy a 20. honvédszászlóaljban. 1849. január 12-től százados. A zsidói fegyverletétel előtt Kazinczy Lajos zászlóaljának őrnagyává léptette elő. *Bona* 2015. II. 473. o.

³⁴ *Dér – Hajagos – Hermann* 2004. 109. o.

³⁵ *Dér – Hajagos – Hermann* 2004. 114. o.

Január 18–19-én Új- és Ószalón álltak előőrson Dessewffy dandárjában, majd Tokajnak indultak meg éjfél után.³⁶ A borsodiak szerepet játszottak a január 23-i bodrogkeresztúri ütközetben Kísfalud bevételénél, ahol a Schulcz-dandár alá voltak beosztva.³⁷

Január 28-án a Timáron és Szabolcsan állomásozó Schulcz-dandárnál találjuk a 4 századból és 500 főből álló borsodiakat, február 2-án Balsán volt 3 századuk.³⁸ A parancskönyv utolsó bekezdése február 5-ről olvasható. Bátori Schulcz Bódog emlékiratai szerint az önkéntesek ideje márciusban lejárt és hazabocsájtották őket, de három tiszt önként tovább szolgált a 17. honvédszászlóaljhoz beosztva, köztük Soltész Károly, aki később Budavár bevételénél tanúsított hősiességéért kitüntetésben is részesült.³⁹ A tisztikar – és bizonyosan a legénység – egy részét pedig a Felső-Magyarországi Védereg Borsod megyei osztályánál találhatjuk meg 1849 késő tavaszán: a tisztek közül Barczikay Jánost, Major Józsefet,⁴⁰ Szentimrey Gábort⁴¹ és Fodor Ferencet⁴² (forrásunkban: Berta).

A közlésre kerülő parancskönyv jól alátámasztja az egyébként is jól ismert tényeket, miszerint az új alakulatok szervezésénél a legnagyobb problémát a kiképzést is hátráltató fegyverhiány, valamint a tisztekre is jellemző fegyelmetlenség jelentette. A december 25-i napiparancsban például az előbbi ok miatt ad részletes tanácsot, hogyan lehet a csatározást jól elsajátítani a felszerelés hiánya ellenére, valamint két szabályzat beszerzését is javasolta a tiszteknek.

A parancskönyv mellett közzé teszünk öt, eddig nem publikált, a borsodi nemzetőrség működésével kapcsolatos iratot is. Az első négy az „első” nemzetőrségi mobilizációhoz tartozik, míg az utolsó Vadnay Miksa kormánybiztos kinevezési iratának fogalmazványa, illetve feltehetőleg egy Szemerének címzett levélfogalmazvány. A forrásokat modernizált helyesírással és központoszással, a nehezebben értelmezhető rövidítések feloldásával tesszük közzé. A stílussajátosságokat, a kérdéses, valamint a kiolvashatatlan szavakat szögletes zárójellel jeleztük. Az eredeti kiemeléseket (aláhúzás) megtartottuk.

³⁶ *Dér – Hajagos – Hermann* 2004. 150. o.; *Kilián* 1981. 261. o.

³⁷ *Bátori Schulcz* 1870. 29–30. o.

³⁸ *Dér – Hajagos – Hermann* 2004. 216., 277. o.

³⁹ *Bátori Schulcz* 1870. 36. o.

⁴⁰ Major József (1812–1898) Miskolc város tanácsnoka. Századosként 1848. június 18-tól a Borsod megyei védzászlóalj parancsnoka. *Bona* 2009. II. 55. o.

⁴¹ Szentimrey Gábor (?–1867) 1848 szeptemberétől őrmester, majd hadnagy a borsodi önkéntes nemzetőröknel. Június 18-tól főhadnagy a Borsod megyében szervezett védzászlóaljban. *Bona*, Arcanum, Online kiadvány. (A letöltés időpontja: 2019. szeptember 8.)

⁴² Fodor Ferenc (1813–?) szolgabíró, 1849. június 18-tól a Borsod megyei védzászlóalj főhadnagya, május 1-jétől parancsnoka. *Bona*, Arcanum, Online kiadvány. (A letöltés időpontja: 2019. szeptember 8.)

FORRÁSKÖZLÉS

1. „A borsodi önkéntes zászlóalj parancskönyve 848/9.”⁴³

1848. december 22-éről
Zászlóalji parancsolatok

A borsodi önkéntes nemzetőrök csapatjának 1-ső és 2-ik százada már megalakulván, s a 3-ik is alakulóba lévén, nem mulasztom el a tiszt urakat kötelességeik pontos és lelki- ismeretes teljesítésére felkérni. Vegyék tekintetbe a jelen körülményekhez képest állásuk nehézségét s fontosságát.

A zászlóalji parancsolatok végrehajtását minél előbb s a lehető legjobban kelletvén a tiszt uraknak teljesíteni, figyelmeztetem e végből önöket, hogy altisztjeiket tartsák reá a kellő rend s serénységre, ismertessék meg őket teendőikkel s azoknak létesítésére szorgalmazzák. Ami pedig embereiket illeti, azokban igyekezzenek a legjobb szellemet önteni, azokat bátorítani, kitartásra bírni, azért azok közt a legnagyobb fegyelem tartandó, s miután a letett esküvel azok egész katonai lábon vannak, kit becsületéért s letett esküje engedelmségére nem int, kötelezze az erős fegyelem, katonai becsület anélkül nem is létezhetik.

Katonának múlhatlan kelletik a testgyakorlatokban s fegyverfogásokban ügyességet szerezni, azért használják a századok az időt embereik begyakorlására, különös figyelmet fordítván a töltés és lövésre, csatározásra. Akiknek fegyvereik nem volnának, míg a fegyveres rész tanul, addig gyakoroltassanak a fegyvernélküliek testmozgásokba, s azután használatra átvethetik amazoktól a fegyvert, és így felváltva lehet eszközölni a betanulást. Különösen intessenek pedig az emberek fegyvereiknek tisztán s használható állapotban tartására.

Minden század szerezzék meg magának a szükséges jegyzőkönyveket, s azt pontosan vigye, a napi történetek zászlóalji s egyéb parancsok bejegyeztessenek.

A napi létszámot s történeteket egy altiszt által minden reggel 8 órakor a segédtiszt-nél pontosan bejelentsék. A napi parancsolatokat kiadja a segédtiszt mindennap délutáni 3 órakor.

A tiszt urak lakhelyeiket a parancsnokságnál holnap délután a parancsolatot író őrmestertől beküldjék.

Jelöltessék ki minden századtól egy írni jól tudó altiszt, kit szükség esetében a segédtiszt irodába használhasson.

Holnap reggel 10 órakor a századparancsnok urak gyűljenek össze Vadnay Miksa képviselő úrnál.

23. december

A 3-ik század létszámát és napi jelentését bé nem adá. Figyelmeztetek minden századot a tegnap kiadott parancsolat folytán a pontosságra; a rendeleteknek a meghatározott időrei végrehajtására; a létszámok s napi jelentések reggel 8 órára már a segédtiszteknél legyenek.

⁴³ MNL OL X 571. 3195. d. 1. t. 21.

Holnap, azaz 24-én az 1-ső század a reform[átus] iskola⁴⁴ udvarára 9 órakor reggel, a 2-dik század a Fábri ház udvarán 10 órakor délelőtt legyen felállítva; a századok magokkal vivén a névjegyzéket.

December 24-én

A századok embereik névjegyzékét – úgy, hogy azokba az év és születéshely sat. világosan kiírva legyen – holnap adják be.

Azon századok, hol fegyverek nincsenek, embereiket azért gyakorlatokba oktassák. Azokat pedig, kiknek fegyvereik vannak, figyelmeztetni ezeknek jó rendbe tartására, ha pedig a fegyverek valami ok miatt nem volnának használhatók, azok kiigazítás végett rögtön adassanak be.

December 25-én 848 napi parancs

A Borsodi Önkénytes Csapat Parancsnoksága

Százados uraknak meghagyatik, hogy őrmestereiket szigorúan a minden nap reggel beadandó létszám pontos elkészítésére és a segédtisztnek általadására reá tartsák. Valamint arra is ügyeljenek, h[ogy] századjaik névsorát oly módon készítsék az őrmesterek, hogy az első, innen kiadott parancsra ezt beadhassák, ezen névsorba bé kell írva lenni, honnan és mely helységről állíttatott az ember, hány éves, el van-e látva fegyverrel és minővel, gyutacsos, nagy vagy kis lökupakossal, avagy tűzkovással. Minden reggel a tizedesek által az őrmesternek beadandó jelentése előtt olvassa fel a tizedes embereinek névsorát, hogy az hiányzókat megjelentsen. Ki 24 óra alatt meg nem jelenik a századjánál, mint szökevény jelentődjön ide, és innen a további intézkedések meg fognak tétetődni.

A gyakorlatokat szorgalmazzák a százados és a többi tiszt urak embereikkel, főleg pedig a töltési fogtákat⁴⁵ és a csatározást, ez utóbbit mindig dobjelek után, hogy az emberek a különböző dobjelekre hirtelen fel tudják találni, és ezek szerint mozdulataikat intézni.

A csatározást fegyver nélkül is lehet gyakorolni. A fegyvereket különbségük végett úgy igyekezzenek a százados urak elosztani, hogy egy vagy legalább egy fél szakasz egyforma fegyvereket kapjon, mely ellenség előtt a töltések kiosztását nagyon könnyíté, mivel pedig a századoknál oly kevés számú löfegyver van, és hogy mégis minden ember a töltésfajtákat megtekinthesse, szükség, hogy óránként más-más embernek kezébe jusson a fegyver, és minden emberre a sor reá jöjjön; a fegyverrel való bánást megtanulni, a századokkal oskolákat is igen hasznos tartani, ahol nékik olvasható az előőrök szolgálata⁴⁶ és egyes földszíni tárgyak és helységek védelmezésében és megtámadásában rövid útmutatás,⁴⁷ mindkét tárgyról szóló kis könyvecskék megkaphatók Heilprin⁴⁸ könyvtárusnál. Minden katonának, de főleg a tiszt uraknak ezeket tudni multhatatlanul szükséges, ha osztályaikat sikeresen akarják vezérelni.

⁴⁴ Református Liceum.

⁴⁵ Értsd: fogásokat.

⁴⁶ Gál 1848a.

⁴⁷ Gál 1848b.

⁴⁸ Heilprin Mihály miskolci könyvtárus. *Csapláros* 1989. 227–261. o.

A katonai illedelem megkívánja, hogy a tiszteknek szolgálatban csapatjaik előtt mindig kardosan jelenjenek meg, illő, hogy minden dohányzás megszűnjék a rendekben, bármely feljebbvaló jelen van az arcvonal előtt.

A magány szolgálata a tiszt urak jelöljék ki, és ezeknek névsorai a létszámban az ácsok után következnek, de ezen választás által a századok ne károsodjanak, azért nem a legjobb vagy ügyesebb legényeket kell kiszemelni, de ha bár testileg nem igen szembetűnő és az ember csak hű és józan életű legyen, mint segítő magány szolgál.

A 3-ik század a létszámát bé nem adta ma, mi az őrmesternek ezennel rosszalattatik, és megparancsoltatik, hogy azonnal beadja a segédtisztnak.

December 26. 848

Borsod önkéntes csapat parancsnoksága

Hogy az önkéntes századok szolgálata, gyakorlata folytonosan minden akadály nélkül történhessék, a tisztikarnak névsora és századokbani felosztása tudomásul adatik.

1-ső század	századosa Kun János ⁴⁹
főhadnagya Barczikay János
hadnagyok későbbben neveztetnek.
2-ik századnál	százados Major József
főhadnagy Miskolczi Abris
hadnagyok Nagy Bertalan
Serfőző József ⁵⁰
3-ik század	századosa Zsóry Menyhért
főhadnagy Karácsonyi István
hadnagyok Fekete József ⁵¹
Barna Ferenc
4-ik század	századosa Szentimrey Gábor
főhadnagy Fodor Berta
hadnagyok Miklós Gyula ⁵²
Soltész Károly ⁵³

Azon századokba, ahol őrmesterek még nincsenek kinevezve, elvárom százados uraktól a nekik kívánatos és használható egyénekreli előterjesztést, csupán arra figyelmeztetem százados urakat, oly egyénekre szorítkozni, kik mind szolgálni erélyességekre, mind

⁴⁹ Kun János (1820–1886) miskolci ügyvéd, 1869 és 1872 között a város országgyűlési képviselője. *Vasárnapi Ujság*, 1886. február 21.

⁵⁰ Serfőző József (?–1885) ügyvéd, 1849 januárjában a Borsod megyei önkéntes zászlóalj hadnagya. Június 18-tól hadnagy a felső-magyarországi védsergely Borsod megyei osztályánál. A kiegyezést követően Miskolc város ügyésze, városi képviselő. *Bona* 1999. III. 138. o.; *Budapesti Hírlap*, 1885. június 12.

⁵¹ Fekete József (1826–?) részt vett az 1848. évi októberi bécsi forradalomban, hazatérve beállt a borsodi önkéntesekhez. 1849 márciusában számvevő hadnagy a 7. Reuss-huszárezred törzsénél. *Bona* 1998. I. 389. o.

⁵² Miklós Gyula (1832–1894) 1848 nyarán önkéntes, állítása szerint decembertől hadnagyi, 1849 márciusától főhadnagyi rangban parancsoltiszt. 1849-ben kényszerorozzák az osztrák seregbe, ahonnan főhadnagyként lépett ki. Később Borsod megyei szolgabíró, az edelényi kerület országgyűlési képviselője, országos borászati kormánybiztos. *Bona* 1998. II. 492–493. o.

⁵³ Soltész Károly (1825–?): volt cs. kir. katona. 1849 márciusában a 17. honvédszászlóaljhoz, majd júniusban a 100. zászlóaljhoz helyezik át hadnagyi rangban. *Bona*, Arcanum, Online kiadvány. (A letöltés időpontja: 2019. szeptember 8.)

támadásokban való jártasságukra nézve, ezen fontos tisztséget megérdemlik, úgy azon figyelmet a tizedesek megválasztására kiterjeszteni ajánlom.

Az 1-ső századból azon 110 a 4-ik századhoz áttétetett egyéneknek névsorát minden észrevétellel adja át az 1-ső század a 4-iknek, nemkülönben a 3-ik századból a 4-ikhez átmenendő emberek névsorát is vélek együtt átadja az átadandó század.

Felkérem százados urakat a közügyre tekintve minden szűkkeblőséget félretevéen szíveskedni, és egymásnak egyéneket, kik a tisztségre alkalmasak, átengedni; egyszersmind a hiányzók számát, mennyire csak telhető és lehető, oly egyénnel betölteni, kik legkevesebb fáradtsággal minél előbb a tőlünk megkívántató szolgálatra alkalmasakká tétethesének.

Azon rövid időt, melyet még itt töltünk, használják fel százados és tiszt urak a legszükségesebb gyakorlatokra, úgymint a sebes és jó töltés fogtáakra, valamint a csatározás beoktatására, mely utolsó mindig dobjelekre alkalmaztassék.

Százados urak szorgalmazzák a fegyverek kikapását, hogy mentől előbb századjaik fel legyenek fegyverkezve.

A számadások, viselet, valamint a fegyverekről való jegyzékeket a zászlóaljnál Bódogh Károly⁵⁴ alhadnagyi ranggal fogja vinni, ki is a zászlóalj törzséhez tartozandó.

A tiszt urak magán szolgálai névsorát holnap a létszámmal együtt adják be a századok.

Schäffer Flóriánt nekem az 1-ső század mint magán szolgálmat létszámába veendi és illetményével ellátandja.

A dobosokról és ácsokról gondoskodják minden század.

Minden század jelöljön ki századjának egy riadó tért, hová úgy éjjel, mint nappal minden ember szigorú büntetés terhe alatt a legkisebb riadó dobolásra tartozik a legrövidebb idő alatt megjelenni.

Százados urak századjaikat tartsák oly módon együtt, hogy ott a legelső parancsolatra kiállítani képesek legyenek.

Borsod megyei önkéntes nemzetőri zászlóalj

Miskolc 28. XII.

Az 1-ső századnak

Az 1-ső század embereit bocsássa széjjel azon meghagyással, hogy bármely pillanatban történjék az elindulási parancs, készen találja a századot, legyen az ma délután, éjjel vagy holnap. Gyorsabb intézkedés végett tartson a század egy ordonáncot a miskolci főőrsön, ki százados úr lakját tudja, hol létezik. Ezen ordonánc éjjel-nappal az őrsön tartózkodik.

Borsod megyei önkéntes csapat parancsnokság XII/28.

Minden század vonja össze embereit dobszó nélkül gyűlhelyére, és ott készen álljon. Kun János százados úrtól vegyen ki töltéseket nyugtatvány mellett.

⁵⁴ Bódogh Károly feltehetően azonos azzal a Bódogh Károly sárospataki földbirtokossal, akit 1848-as honvédtisztként emlegettek 1897. május 17-én bekövetkezett halálakor. Ekkor 74 éves volt. *Sárospataki Lapok*, 1897. május 24. 345. o. A szövegben a neve Boldog alakban is előfordul.

Borsod megyei önkéntes csapat parancsnokság 849. I/2.

Azon századok, kiknél mészárosok találkoznak, negyed 6 órakor ezen mészárosokat egy altiszt kíséretében az őrnagy úr szállására rendeljék. 6 órakor minden század a maga II-ik őrmesterét, annyi emberrel, amennyi a századokra kiosztandó kenyér és hús elvitelére elegendők, a strázsaházhoz rendeljék. Ha csak lehetséges, minden ember két napi kenyérrilletményt venni és hacsak telhető, egy font húst, melynek árát 12 kr[ajcár] fontját azonnal a századok kifizetendőik Boldog hadnagy úrnak. 7 órakor első dobolást vernek, a másodikat 8 órakor, mire minden embernek meg kell ételt ennie, s azonnal a századok összegyűlnek. Úgy hogy $\frac{1}{4}$ 9-re pontban a zászlóalj összeállítása, minden század névsora az őrmesterek által felolvasva, a hibázók feljegyezve, a zászlóalj útnak indulhaszon. Szigorúan megparancsoltatik a százados uraknak, hogy az első sorba csupán szuronyos fegyverrel ellátott emberek állíttassanak, a második sorba álljanak, kik vadászfegyverekkel ellátva, de ezekkel báni jól tudnak; harmadik sorba pedig a leggyengébbek. A szekerek minden kivétel nélkül a zászlóalj kiindulásakor együtt a 3-ik századból kirendelendő káplárt és minden századból egy adandó ember felvigyázata alatt, a zászlóalj után indulandó századokig, ahol ezen szekereket Boldog hadnagy úr Soós kapitány úrnak átadatja. Azon altiszt a 4-ik századból, aki ma a szekerekhez rendelt volt, holnap 7 órakor magát az őrnagy úrhoz jelentse. Holnap reggel a kirukkoláskor a létszámnak mind a 4 századoktól pontos beadását meghagyván, jegyzésbe mellékeltessek az is, melyik század hány közörre vett ki zsoldot, ide nem értetvén az altisztek, dobosok és ácsok.

Holnap, azaz január 3-án az inspekciós tiszt leendő az 1-ső századból Visnyei [?] hadnagy úr vezérlete alatt ki fog állani az inspectio az 1-ső századból úm. egy okos tizedes a dandárparancsnokságnál mint ordonánc; egy tizedes és tizenkét őr őrsőn leendő a zászlónál, egy tizedes s 8 ember őrt állani a puskaforos szekereknél. Minden század küldendő egy-egy alkalmas ordonáncot a segédtiszthez, ki százados úr s az őrmesterek lakhelyét tudja. Ezen kívül a 3-ik századtól egy altiszt felügyelése alatt minden századból küldésék egy ember a poggyász szekerekhez. Keményen megtiltatik a szekerekre való felülés azoknak, kik oda nem tartoznak. Szinte erős büntetés alá esik az, ki az úton vagy bárhol lerészegedik. A fegyverek jó rendben tartandók, az útközbani vagy stációbani lövöldözés szigorúan tiltatik meg.

Január 3-án 849.

A legénységről gondoskodva legyen, hogy kenyérüket s húsokat kikapják. A dandárnál felügyelet a zászlóaljat illetvén meghagyatik, hogy legelsőbb is az első század egy tizedes és 10 közört rendeljen ki rögtön éjjeli körjárás végett, ezen kirendelt örkéji 12 óráig teendik szerte a helységbe cirkálásokat. 12 órakor a 3-ik század átveendi a szolgálatot az 1-sőtől és 4 tizedes s 60 közör kirendelve ezek közt a szolgálatot úgy osztandja fel, hogy egy tizedes és 15 őr 12 órától 1-ig, és más egy tizedes s 15 őr 1-től 2-ig, s így tovább 2-3-ig, 3-4-ig viendi az éjjeli szolgálatot. Ezen őrzétszolgálatoknak szigorúan megparancsoltassék, hogy felügyeljenek, miként a helységben semmi lárma, erőszakoskodás vagy tüzelés, lövöldözés ne történjen. Minden egyes járkáló egyént szigorúan megvizsgálva, időntúli járásának okát kikérdezzék, a gyanús egyéneket ide bekísérendik. Ha pedig csoportokba találhatnának, azon esetben ha csak jelszót adni nem tudnak, szinte bekísértetnek. Minden őrzésnek kezdete és vége pontosan bejelentessék a segédtisztnél. Ezen szolgálaton kívül a 2-dik század Serfőző hadnagy úr vezérlete, a 4-ik század Soltész hadnagy úr vezérlete

alatt egy 40 főből álló erős őrzőjáratot rendel, azon őrzőjáratot megkezdi a 2-dik század rögtön, és folytatja 2 óráig éjjel, ekkor átveszi a 4-ik század s viszi reggeli 4 óráig. Ezen örök egy helybeli kalauzt magok mellé véve cirkálnak egész [...] jobbra-balra erős vizsgálatot téve. Meghagyatik ezeknek, hogy ha valamit észrevennének, azt azonnal jelentsék. A jelenév „Kálmán”, jelszó „Kár”, tábori jel egy taps, két köhintés. Az őrzőjárat kezdete és végezte a segédtsíznél bejelentessék.

Ha éjjel riadó doboltatnék, a zászlóalj rögtön kiálljon szállásom előtt egész készen. A holnapi inspektációs szolgálat fogja illetni a 2-ik századot Nagy Berta[lan] hadnagy úr vezérlete alatt oly módon – mint ma – az első századot illetve. Jelen rendeletek végrehajtásáért felelősek lesznek százados urak.

Borsodi önkéntes csapat parancsnoksága I/13. 849

Százados uraknak újonnan meghagyatik, minekutána csak ők tudják embereik honnan valók voltak, mindazon helységek hatóságait honnan embereik eddig még nem jelentek felszólítani, hogy azonnal mind oly egyéneket, kik ezen csapathoz tartoznak és hazájukban(!) távoztak, őrizet alatt ide beküldeni. Nem különben az első század keresse meg a városi hatóságot, azon embereket, kik vonakodnak esküjük tartására, s további szolgálatot tenni, erőszakos módokkal is kötelességük teljesítésére kényszeríteni. Egyszersmind tudatni kell az embereknek, hogy Szemere Bertalan teljhatalmú kormánybiztos úr tegnap ide érkezett rendelete⁵⁵ szerint, mint oly emberek, kik meg nem jelentek századjaiknál, mint szökevények, haditörvény alá tétetendnek.

Most idejök lévén százados uraknak századjaikat rendbe szedni, ezt el ne mulasszák tenni. Fegyverek számát, minőségét, állapotát feljegyezni, mely ember mit képes, s ki mit hagyott el? A kiosztott töltéseket megvizsgálni, ezeknek hiányát feljegyezni, a szükséges helyre pótolni, de főképp azonnal bejelenteni: hány vadászfegyver van a században és minő töltés szükséges ezekhez.

A hibás fegyvereket megigazítani, hogy minden órában kész legyen a csapat a kiindításra.

Mihelyt megérkezik Bódogh hadnagy úr a pénzekkel, azonnal tudatni fog a századokkal, és százados urak annyi emberre a zsoldot 5-től 10-ig kivehetik, amennyit a mai létszámba beadtak, lehúzáva az összevegből azon sommát, amelyet már kivettek; s szinte 11-től 15-ig zsoldot annyi emberre amennyit már létszámban kimutattak. Mindoly emberek pedig, kik ma vagy ezután jelentik magukat, a múlt 5 napi zsoldot [!] számot nem tarthatnak.

Az őrmesterek irományaikat rendben tartsák, hogy számadásaikat pontosan azonnal beadhassák, mihelyt megkíváncsiat.

Borsodi önkéntes csapat parancsnoksága 13/1 849

Hogy valahára tiszttába lehessen a zászlóalj a fegyvereket illetőleg, százados urak ne késsenek századjaikat összegyűjteni és névsor szerint lajstromba beírni, kinek minő fegyvere van, mert csak így lehet a szükséges lökupaok és töltésekről intézkedni. Ezen lajstromba külön rubrikába be lehet írva ki kapott köpönyeget, töltényt, szuronytokot, bádogkulacsot, ásót, kapát, baltát, bárdot, fejszét vagy kötelet; az észrevételbe pedig be kell írni, hogy azon szerekből ki hagyta el a nékie kiadottat, így lehet tudni, mint volt, van és mit

⁵⁵ Nem ismert a rendelet szövege.

kell megszerezni, valamint dobosok rubrikájába be kell írni van-e dobja vagy elhagyta. Ezen lajstromot minden százados úr az első őrmesterével aláírva, okvetlenül 16-án a pénzek kivételekor beadni el ne mulassza.

Megvolt ugyan hagyva, hogy minden század írásba beadja kinek fagyott el valami tagjok, de ezt még eddig csak az első század teljesítette, elvárom ezen lajstromot 15-én reggel a létszámbeadáskor.

A Borsodi csapat parancsnoka, Január 16. 849

A dandárparancsnok mai parancsa⁵⁶ szerint pontban 12 órakor indulnunk kell Szikszóra, s így délelőtt a színházépülettel szemben fel kell állanunk. Eszerént a görög kegyház⁵⁷ udvarra 11 órára rendelt öszvegyülés elmaradt; hanem igyekezzék minden század embereit a lehetőségig összeszedni, jól felfegyverezni, s a szabott időre felállani.

A Borsodi csapat parancsnoka. Január 16. 849

Ezennel meghagyatik százados uraknak, hogy az önkéntes csapatot illetőleg számadásait 1-ső januáriusától bészárolag 15-ig nékem, mint eddigi csapatparancsnoknak annak idejébe beadni szíveskedjenek.

Borsodi önkéntes zászlóalj parancsnoksága 21/1. 849

Napi parancs

A már több ízben elkövetett rendetlenségek és áthágások következtében számtalan panaszok hozzánk érkeztek, nevezetesen Ragály 4-ik századbeli tizedes a rajtakapott lövések miatt és Kovalik 2-ik századbeli tizedes, mivel fegyvereit és minden szereit eldobta, büntetésül a közvitézek sorába jan. 21-ik napjától soroztatik; azonkívül minden századot intem és kötelességévé teszem, hogy semmiféle szín alatt löni ne merészeljen, ellenkező esetben, minden személy tekintet nélkül legszigorúbban büntettetni fog.

Borsodi önkéntes zászlóalj parancsnoksága 24/1. 849

Minden századnak tudtára adom, miszerént minden embernek [!] 2 font kenyér a házigazdájától követelhet, továbbá minden altisztnek legszigorúbban parancsolom, hogy azon egyéneket, kik lövöldözni merészelnek, azokat feljegyezni, és nekem bejelenteni tartozzanak, melynek 40 botnyi büntetést minden kegyelem nélkül bizonyosan ki nem kerülhetik. Azután folytonosan egy tisztnek és egy őrmesternek inspectiója lészen, az inspectio átadó és átvévo tisztnek mindenkor nálam jelentsék be. A mai inspectiót Bertha Károly 4-ik századbeli alhadnagy és Scholcz Soma⁵⁸ 1-ső századbóli őrmester átveszi. Azokon kívül parancsolom, hogy legelső dobverésre a legénység a gyűlhelyre tüstént megjelenjen. Továbbá tudtára adom a századoknak, hogy Ötvös Sándor és Pályos Mihály 4-ik századbeli vitézek 40 bottal fognak megbüntettetni, s végre Magyar András lopás végett 25 bottal büntettetett meg.

⁵⁶ Az eredeti parancs nem ismert, de Dessewffy Arisztid aznapi jelentésében utalt rá. *Dér – Hajagos – Hermann* 2004. II. 109. o.

⁵⁷ A Szent Háromság Görögkeleti Ortodox Templom.

⁵⁸ Solcz (Scholtz) Sámuel (Soma) (1826 k.–1871), 1849. január 29-én a 2. századhoz nevezik ki hadnagynak, később átlép a 17. zászlóaljhoz, majd áthelyezik a 100. zászlóaljhoz. *Bona*, Arcanum, Online kiadvány. (A letöltés időpontja: 2019. szeptember 8.)

Borsodi önkéntes zászlóalj parancsnoksága jan. 29-én 849

Január 30-ik inspectiót Vágási Ferenc 2-ik századbeli hadnagy és Ahtán [?] Sámuel 3-ik századbéli őrmester átveszik. Jan. 29-ik hozzám érkezett dandárparancsnokságtól vett rendelet⁵⁹ következtében a dobosok minden este 7 órára takaródóra és reggel 6 órára riadóra lakásom előtt megjelenni tartoznak. Azután minden század, azaz az egész zászlóalj naponta reggel 9, délután pedig 3 órakor kivonulni tartoznak, hogy a napi szigorú parancsokat megkaphatnak [!]; az őrmester [!] létszámot minden reggel adják be. Az inspectiós tisztnak kötelességébe legyen arra ügyelni, hogy a takarodó pontban esti 7 órakor, a riadó pedig [reggel] 7 órakor történjék, azután este patrolokat küldjön ki a korcsmába, hogy a legénység azután esti 7 órakor kitakarodjon felelősség terhe alatt. A szakaszbeli altiszteknek parancsolom, tartsák fegyverrel a legénységet, gyakran vizsgálják meg lakásaikat és legjobb rendben tartsák felelősség terhe alatt.

A napi parancshoz 849 1/29.

Tisztek hiánya miatt századok nem létezhetnek, Őrnagy úrnak kegyes előterjesztéséből a következőket tisztekké választattak.

- A 2-ik századhoz Nyusztai József főhadnagy⁶⁰
Szombathi József hadnaggyá
Sulcz Soma detto
A 3-ik századhoz Barna Ferenc főhadnagy
Kun Pál hadnaggyá
A 4-ik századhoz Vágási Ferenc hadnaggyá.

Borsodi Önkéntes zászlóalj parancsnoksága febr. 5. 849.

Napi parancs

Minden tiszt és őrmester urak, ezek különösen minden szolgálatról, napi díjakról, felszerelésekről, írt könyveikkel, jegyzeteikkel és számadásaikkal együtt délelőtti 11 órakor nálam okvetlenül megjelenni szíveskedjenek.

Kun János helyettes parancsnok

2. A Borsod megyei nemzetőrségi zászlóaljak létszáma⁶¹

Tisztelt Nemzetőrségi Tanács!

Kiss Károly alezredes úr által leküldött minta szerint nemzetőrségi őrnagy Liptay János úr a Borsod megyei gyalog nemzetőrség létszámát folyó hó 18-án hozott határozatuk folytában táblás jegyzékben beadvá, azon eredeti táblás jegyzéket azzal a tiszteletteljes jelentéssel küldjük föl ide csatolva, hogy a megyében lovas nemzetőrség nem létezik.

Költ 1848. mindszent hava 20-án Miskolcon tartott honvéd választmányi ülésünkől.

Borsod Megye Honvéd választmány elnöke

Idősb Miklós Ferenc első alispán⁶²

⁵⁹ A rendelet nem ismert.

⁶⁰ Valószínűleg Miskolc város aljegyzője. Fazekas 2003. 194. o. melléklete.

⁶¹ MNL OL H 92. 6378.

⁶² Miklós Ferenc (1823/24–1858) Borsod megye alispánja 1848–1849-ben. Pálmány 2011. 1943–1944. o.

Összeírási lajstroma a Borsod megyei nemzetőrsereg zászlóaljainak

neve			a nemzetőrök járásonkénti összes száma	az illető zászlóalj parancsnoka és segédje		Kijelelése		Jegyzék	
A megyének	zászlóaljának	a járásoknak, kerületeknek, és városoknak, melyek nemzetőreiből a zászlóaljak össze-állítottak		neve	törzstisztek lakhelye	azon helység, amely a zászlóalj számára gyűlhelyül szolgál	mennyi idő kívánttatik az egész zászlóaljnak a gyűlhelyeni megjelenésére, hogyha minden csapatja a zászlóaljnak állomásából egyszerre kiindulna		
Borsod	Borsodi 1-ső zászlóalj	Miskolcz városa	1500	Őrnagy Liptay János segéd-hadnagy Dálnoki Imre ⁶³	Miskolc városa			Ezen összevből kivonandó a táborban lévő 1200 főből álló mozgó sereg. Kivonandó a most állítandó 3053 újonc, kik között hány nemzetőr besorozott nemzetőr van, nem tudatik.	
	Borsodi 2-ik zászlóalj	Szendrői járás, a Miskolci járás felső részéből	2953 861			Szentpéter	48 óra		
		Szentpéteri járás	2456						
		őszvesen	6270						
	Borsodi 3-ik zászlóalj	Egri járás	5373	Őrnagy Berecz Mihály ⁶⁴ segéd Pataky Mihály ⁶⁵ főhadnagy áttétetvén a honvédekhez, nem tudatik ki legyen most	Mezőkövesd	Kővesd	48 óra		
		Miskolci járás	2470						
		Összesen	7843						

Miskolc, 20-ik Octob. 848.

Borsod megyei nemzetőrség Liptay örnagy

⁶³ Dálnoki Imre (1826–1879) Borsod megye aljegyzője, 1848. augusztus 4-től honvéd hadnagy, Borsod megyei nemzetőrzászlóalj segéd-tisztje. Október 19-től főhadnagy. 1849 májusában áthelyezik az alakul 94., majd néhány nappal később a 96. zászlóaljhoz. *Bona* 1998. II. 545–546. o.

⁶⁴ Berecz Mihály (1795–1874) nyugalmazott százados. 1848. június 19-től a Borsod megyei gyalogos nemzetőrség örnagya, zászlóaljával részt vett a pákozdi és a schwechati csatában. *Bona* 2015. II. 188. o.

3. A Borsod megyei honvédelmi választmány a borsodi önkéntes nemzetőrség hazabocsájtásáról⁶⁶

Tisztelt Országos Haditanács!

Közelgven azon határidő, midőn a táborba indított 1200 főből álló borsodi önkéntes nemzetőrségnek tízhéti távolléte után a felsőbb rendelet értelmében csak tíz hétre kötelezettek, s letett esküjük alkalmával a további szolgálatra nem köteleztetésről ünnepélyesen biztosítottak, miután erről a tisztelt haditanács elnökileg hivatalosan és ugyanakkor értesített, nehogy a visszatérni kívánók elébe akadályok gördítenek, erről kellő értesítés végett a tisztelt haditanácsot jó eleve újból is tudósítani hivatalos tisztelettel kívántuk.

Költ 1848-ik évi november 4-én Miskolcon tartatott honvédelmi választmányi ülésükből.

Borsod megye honvéd választmány elnöke
Idősb Miklós Ferenc első alispán

4. Az Országos Honvédelmi Bizottmány a borsodi önkéntes nemzetőrség honvéd zászlóaljja alakításáról⁶⁷

Az Országos Honvédelmi Bizottmány
Nádasdy⁶⁸ haditanács elnök úrnak

Az orsz. honv. bizottmány Ön f. é. nov. 10-ről kelt jelentésének csatolmányát azon észrevétellel küldi vissza, hogy tudomása szerint a borsodi önkéntes nemzetőrség magát honvédzászlóaljja alakította volna át.

Pest, nov. 11. 1848.

az orsz. honv. bizottmány

Nyáry Pál

h. elnök.

⁶⁵ Pataky Mihály (1812–?) gyalogos hadnagy, 1848. június 19-től főhadnagy a 7. honvédzászlóaljnál. Augusztus 24-től a Borsod megyei nemzetőrség Berecz Mihály őrnagy vezette zászlóaljának segédtisztje. Szeptember 26-tól százados a 13. honvédzászlóaljban. Hosszú betegség után május 11-től beosztják az alakuló 94. zászlóaljhoz. Bona 2009. II. 186–187. o.

⁶⁶ MNL OL H 92. 7499.

⁶⁷ MNL OL H 92. 7828.

⁶⁸ Helyesen: Nádosy Sándor (1811–1882) főszázados a 12. Nádor huszárezrednél. 1848. június 6-tól a pest-budai lovas nemzetőrség őrnagy, szeptember 16-tól honvéd alezredes, 20-tól a honvédség ideiglenes főparancsnoka, 23-tól az Országos Nemzetőrségi Haditanács elnöke. Október 10-től ezredes. 1849. január 16-án leköszönt. Bona 2015. II. 442–443. o.

5. A Borsod megyei önkéntes nemzetőr zászlóalj hazabocsájtásáról⁶⁹

A Borsod megyei n[emzet]őrségi táborzó zászlóaljtl

Teljes című feldunai királyi magyar főhadvezéri parancsnokság Pozsonyban

Midőn a fennevezett borsodi zászlóalj, tett felszólítások folytán, édes hazánk fegyverrel védelmére kiállított, 10 héti időt kötött ki magának a teendő szolgálat végett, s ugyancsak ennyi időre tette le táborozásrai kötelező esküjét.

Folyó év szeptember 10-én indítatta ki megyéjéből, e naptól kezdve láttatva el álladalmi zsold és élelmezéssel, folyó hó 20-án kikötött szolgálati ideje le fog járni, melyért is alázatos tisztelettel van szerencsém a tisztelt főhadvezéri parancsnokságnak jelenteni; a parancsnokságom alatt álló zászlóalj kötelezettsége közelgő lefolytát, s egyemben [!] kérni, hogy annak szolgálattól fölmentését, valamint hazameneti parancsát idejekorán kézbesíttetni méltóztassék.

Hitem szerint alig lehetvén e zászlóaljat jogilag visszatartani a hazameneteltől, örvedetes volna ez – számos gyengélkedői miatt – Pozsonytól Pestig gőzősen szállíthatatnék. Köpcsén, november 11-én 1848.

Berecz

őrnagy

Láttam: Görgey őrnagy⁷⁰

[Kívül:] Csány László királyi teljhatalmú biztos úrhoz oly véleménnyel áttétetik, hogy ha a zászlóalj elbocsátatik, a fegyverek a haza további védelmére itt lennének megtartandók. Pozsony, nov. 12. 849.

Görgei tábornok⁷¹

[Alatta:] E tényben felírás történt és addig elbocsátani nem lehet, míg fel nem váltja más zászlóaljjal Pestről – írni kell Berecznek és Görgey fő ezredesnek

6. Vadnay Miksa kormánybiztos megbízólevele és Szemere Bertalannak szóló utasítás⁷² Vadnay Miksa kormánybiztosnak

Ezennel kiküldetik Ön Borsod megyébe felruházttván teljes hatalommal kiállítani, rendezni s a Sáros megyébe beütött császári rablófőnök Slick és bandája ellen indítani, s ottani népfelkelést, különös tekintettel lévén azon mintegy 1200 egyénre, kik már mint

⁶⁹ MNL OL H 103. 11. d. 498. sz.

⁷⁰ Görgey Kornél (1819–1901) alszázados a 9. Miklós huszárezrednél, más adat szerint november 25-től őrnagy a feldunai seregben. 1849. július 24-től alezredes. *Bona* 2015. I. 290–291. o.

⁷¹ Görgei Artúr (1818–1916) kilépett főhadnagy, 1848. június 13-tól honvéd százados, augusztus 27-től őrnagy, október 7-től ezredes, október 11-től vezérőrnagy, 1849. május 22-től altábornagy. *Bona* 2015. I. 121–123. o.

⁷² MNL OL H 2. 1848:5078.; KLÖM XIII. 431. a Vadnaynak szóló utasítást nem közölte.

önkéntesek a Jellasich elleni hadjáratban is diadalmasan viselték magokat; valamint fő figyelmet fordítván arra is, mentől több lovas álljon ki, biztosítván arról mindenkit, hogy lovának levesztése esetére az állomány által kártalaníttatni fog. A felkelt nép a kiállítás napjától kezdve honvédi zsoldot húz, a lovasoknak 10 pft foglalót is adhat. Intézkedéseiben a megye főispánjával b. Vay Lajossal egyértelműleg és érintkezésbe bocsájtkozva járjon el. A felfegyverzésre pár nap alatt innen legalább 500 fegyver fog küldetni, melyek a már harcban volt fegyvertelen önkénytesek közt lesznek kiosztandók. A népnek meg kell mondani, hogy ez csak rövid ideig, legfeljebb 5-6 hétig tartó expedíció, de mely elkerülhetetlenül szükséges, hacsak saját tűzhelyeiket felprédáltatni engedni nem akarják. A népfelkelés organisatiójára s lovasoknak fizetendő foglaló pénzek költségeinek fedeztetésére Önnek ezennel 30 000 (harmincezer pft) adandó számadás mellett utalványoztatás s a f. összeg a pénzügyminisztériumnál felveendő.

[Mellette:] Szemere Bertalannak

Kérem jelesen, hogy mit teljes hatalmú királyi biztos, Borsod megyében népfelkelést rendezzen, mely végből sikeres közremunkálásra Vadnay Miksa képviselő úr is ezenel kiküldetik, hogy így ő Önnel együtt a cél elérésére mindent elkövessen, különösen pedig a már harchoz és győzelemhez szokott 1200 főnyi önkénytes sereg mielőbb Pulszky Sándor alezredes parancsai alá indíttassék.

E tekintetben Liptay János nemzetőrségi őrnagy úr, mint volt lovas kapitány, a hazának jeles szolgálatokat tehet, s azt tőle a bizottmány meg is várja, reményli is.

BIBLIOGRÁFIA

- Aggházy* 2001. *Aggházy Kamil*: Buda ostroma 1849. május 4–21. II. k. (Budapest történetének forrásai. Okmánytár. Válogatott iratok és dokumentumok.) Budapest, 2001.
- Bátori Schulcz* 1870. *Bátori Schulcz Bódog* emlékiratai 1848/9-ki szabadságharczból. Kiadta és s. a. r.: *Egervári Ödön*. Pest, 1870.
- Bona* 1998. I. *Bona Gábor*: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. I. k. Budapest, 1998.
- Bona* 1998. II. *Bona Gábor*: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. II. k. Budapest, 1998.
- Bona* 1999. *Bona Gábor*: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. III. k. Budapest, 1999.
- Bona* 2009. *Bona Gábor*: Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban. II. k. Budapest, 2009.
- Bona* 2015. *Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. I–II. k. Miskolc, 2015.
- Bona, Arcanum*, Online kiadvány *Bona Gábor*: Az 1848/49-es szabadságharc tisztikara. In: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/>

- Czaga – Jancsó* 2001. Pest-budai nemzetőrök 1848–1849. (Dokumentumok a fővárosi nemzetőrség történetéhez.) Válogatta és szerk. *Czaga Viktória és Jancsó Éva*. (Budapest történetének forrásai.) Budapest, 2001.
- Csapláros* 1899. *Csapláros István*: Heilprin Mihály, az 1848–1849-es magyar szabadságharc elfelejtett költője. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 27. Tanulmányok a 70 esztendő Végvári Lajos tiszteletére. Miskolc, 1989. 227–261. o.
- Csapó – Hermann – Jánosi* 1998. *Csapó Zoltán – Hermann Róbert – Jánosi András*: A dunántúli önkéntes mozgó nemzetőrség 1848-as „parancsolatkönyve”. Parancskönyvek, levelezőkönyvek, naplók. *Hadtörténelmi Közlemények*, 111. (1998) 2. sz. 216–283. o.
- Dér* 2001. *Dér Dezső*: Az északi mozgó hadtest létrejötte. Szervezési problémák és katonai kudarcok 1848–1849 fordulóján. *Aetas*, 16. (2001) 2. sz. 104–133. o.
- Dér* 2015. *Dér Cs. Dezső*: Az 1848–1849-es I. magyar hadtest születése. Budapest, 2015.
- Dér – Hajagos* 2002. Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai. I. k. A bevezető tanulmányt írta, az iratokat válogatta és s. a. r. *Dér Dezső – Hajagos József*. (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 9.) Eger, 2002.
- Dér – Hajagos – Hermann* 2004. Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai II. k. A bevezető tanulmányt írta, az iratokat válogatta és s. a. r. *Dér Dezső – Hajagos József – Hermann Róbert*. (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 10.) Eger, 2004.
- Dobrossy* 1998. *Dobrossy István*: Borsod és Miskolc 1848–1849-ben; naplók, töredékek, visszaemlékezések. Miskolc, 1998.
- Fazekas* 2003. *Fazekas Csaba*: 1848–1849. In: Miskolc története. IV/1. k. 1848–1918-ig. Szerk. *Veres László*. Miskolc, 2003. 7–37. o.
- Gál* 1848a. *Gál Sándor*: Rövid utasítás az előőrsök (Vorposten) szolgálatát illetőleg, a honvédek és mobil-nemzetőrség számára. Pest, 1848.
- Gál* 1848b. *Gál Sándor*: Rövid utasítás egyes földszini tárgyak és helységek védelmezésében és megtámadásában. A sorkatonaság gyakorlati szabályzatának függeléke szerint. Pest, 1848.
- Hermann – Németh – Süli* 2015. *Hermann Róbert – Németh György – Süli Attila*: Iratok Tóth Ágoston 1848–1849. évi működésének történetéhez. In: Tóth Ágoston honvéd ezredes, a katona és a térképész. 1812–1889. Budapest, 2015. 198–220. o.
- Kilián* 1981. *Kilián István*: Szűcs Miklós naplója, 1839–1849. (Documentatio Borsodiensis 3.) Miskolc, 1981.
- KLÖM XIII. Kossuth Lajos Összes Munkái. XIII. k. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén I. rész. S. a. r. *Barta István*. Budapest, 1952.

- Okmánytár 2012. Okmánytár az Aradi Ereklyemúzeum iratanyagából (1836–1892). A reformkor, a forradalom, a szabadságharc, a megtorlás, az emigráció és a kiegyezés korának dokumentumai. Szerk. *Hermann Róbert*. Szeged, 2012.
- Pálmány 2011. *Pálmány Béla*: A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja. 1825–1848. Budapest, 2011.
- Pásztor 2002. *Pásztor Zoltán*: A borsodi nemzetőrség szervezése 1848-ban. *Társadalom és Honvédelem*, 6. (2002) 1–2. sz. 190–234. o.
- Solymosi 2013. *Solymosi József*: A 204. honvédszászlóalj parancskönyve (zászlóalj parancsok – forrásközlés). In: *Peremirat: köszöntő írások Makai Ágnes 70. születésnapjára*. Budapest, 2013. 193–213. o.
- Solymosi 2015. *Solymosi József*: A 204. honvédszászlóalj parancskönyve. *Hadtörténelmi Közlemények*, 128. (2015) 2. sz. 509–541. o.
- Solymosi 2018. *Solymosi József*: Kazinczy Lajos ezredes, a tizenötödik aradi vértanú. [Budapest], 2018.
- Süli 2015. *Süli Attila*: A 11. „vörössipkás” honvédszászlóalj 5. századának parancskönyve. *Hadtörténelmi Közlemények*, 128. (2015) 2. sz. 495–508. o.
- Szegőfi 2002. *Szegőfi Anna*: Vadnay Miksa. In: *Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*. Szerk. *Pálmány Béla*. Budapest, 2002. 933–935. o.
- Szendrei 1911. *Szendrei János*: Miskolcz város története. 1800–1910. IV. k. Miskolc, 1911.
- Urbán 1973. *Urbán Aladár*: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. Budapest, 1973.

RÖVIDÍTÉSEK

- MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Budapest
- OL H 2. OL H 2. Miniszterelnökség, Általános iratok
- H 92. MNL OL H 92. 1848/1849-es minisztérium, Országos Nemzetőrségi Haditanács, közösen kezelt általános iratok
- H 103. MNL OL H 103. Csány László iratai, 11. d. Komáromban lefoglalt iratok jegyzéke
- X 571. MNL OL X 571. 3195. d. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Gyűjtemények. A miskolci Hermann Ottó Múzeum levéltári gyűjteménye. Válogatott iratok. Az eredeti iratok őrzőhelye: MNL BAZML XV.15.

György Csorba

THE BOOK OF ORDERS OF THE VOLUNTEER NATIONAL GUARD BATTALION
OF BORSOD, 22 DECEMBER 1848–29 JANUARY 1849

(Abstract)

The most important sources of military formations of the war of independence of 1848–1849 are the books of orders, correspondences and diaries, and we only know about 50 of the theoretically existing 1500 ones. The present source publication introduces the book of orders of the volunteer national guard battalion of Borsod that has been unknown up to now. The book of orders is the only one and most detailed archival source of the national guard battalion of Borsod that was established after the breakthrough of the Austrian troops of Schlik in December 1848, and it highlights the difficulties of organization very well as well. The formation stood in the gap in several battles, then after the expiry of its earlier assumed time of service, in March 1849 it was dissolved, but several of its members joined the Hungarian Home Defence Forces. The publication also includes five sources about the history of the national guards of Borsod that has been unpublished up to now.

Csorba György

DAS KOMMANDOBUCH DES FREIWILLIGEN-BATAILLONS DER NATIONALGARDE
DES KOMITATS BORSOD, 22. DEZEMBER 1848 – 29. JANUAR 1849

(Resümee)

Eine der wichtigsten zeitgenössischen Quellen der Geschichte der ungarischen Verbände von 1848-1849 sind die Kommando-, Korrespondenz- und Tagebücher. Von diesen kennen wir jedoch aus den theoretisch existierenden über anderthalbtausend in Wirklichkeit kaum fünfhundert. Die vorliegende Quellenpublikation stellt das bislang unentdeckt gebliebene Kommandobuch des Freiwilligen-Bataillons der Nationalgarde des Komitats Borsod vor. Das Kommandobuch ist beinahe die einzige und detaillierteste Archivquelle der Nationalgarden-Truppe von Borsod, die infolge des im Dezember 1848 in Oberungarn erfolgten Einbruchs der österreichischen Truppen von Schlik gegründet wurde. Die Quelle beleuchtet auch die organisatorischen Schwierigkeiten gut. Der Verband hielt in mehreren Gefechten stand und löste sich nach Ablauf seiner übernommenen Dienstzeit, im März 1849, auf. Von seinen Mitgliedern traten jedoch nachweisbar mehrere in die Reihe der Honved-Soldaten über. Die Publikation gibt zudem fünf, bislang unveröffentlichte Quellen im Zusammenhang mit der Nationalgarde von Borsod kund.

György Csorba

LE REGISTRE D'ORDRES DU BATAILLON DE LA GARDE NATIONALE
DE VOLONTAIRES DE BORSOD, 22 DÉCEMBRE 1848 – 29 JANVIER 1849

(Résumé)

Les registres d'ordres, de correspondance et les journaux comptent parmi les sources contemporaines les plus importantes de l'histoire des unités hongroises de 1848–1849. Sur les plus de 1500 sources qui devraient exister en théorie, nous ne connaissons qu'une cinquantaine. Cette publication de source présente le registre d'ordres récemment découvert du bataillon de la garde nationale de volontaires de Borsod. Le registre d'ordres est quasiment la seule source d'archives de la troupe de volontaires de Borsod créée à la suite de la percée des troupes autrichiennes de Schlik dans la Haute-Hongrie en décembre 1848. Cette source détaillée met aussi en évidence les difficultés d'organisation. L'unité a tenu bon dans plusieurs batailles avant de se dissoudre en mars 1849 à la fin du temps de service pour lequel elle s'était engagée. Néanmoins, nous savons avec certitude que plusieurs de ses membres ont rejoint l'armée hongroise. En outre, nous publions cinq autres sources inédites relatives à la garde nationale de Borsod.

Дьёрдь Чорба

КНИГА ПРИКАЗОВ БАТАЛЬОНА ДОБРОВОЛЬЧЕСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ
ГВАРДИИ БОРШОД С 22-ОГО ДЕКАБРЯ 1848. ПО 29-ОЕ ЯНВАРЯ 1849. ГОДОВ

(Резюме)

Одним из самых важнейших источников истории венгерских подразделений 1848–1849 гг. являются книги приказов, переписные книги и дневники, при этом из теоретически существующих более чем полторатысячи книг в действительности мы знаем около полусотни. Настоящая публикация источника представляет скрытую книгу приказов батальона добровольческой национальной гвардии Боршод. Книга приказов является почти единственным и наиболее подробным письменным архивным источником добровольческой национальной гвардии Боршод, сформированной в декабре 1848-ого года в следствии прорыва австрийских войск Шлика на Верхне Венгрию (Северная Венгрия), эта книга хорошо освещает организационные трудности. Подразделение устояло во многих боях, и после истечения срока службы взятого на себя оно было распущено в марте 1849-ого года, но доказуемо, что много его членов вступили в ряды гонимых. Публикация кроме этого публикует ещё пять источников в связи с батальоном национальной гвардии Боршод, которые до сих пор еще не были опубликованы.

MŰHELY

BÁLINT FERENC – POLGÁR BALÁZS – PÓRSZÁSZ ANNA

HADTÖRTÉNETI RÉGÉSZETI KUTATÁS A KOMÁROM– HERKÁLYPUSZTAI „ULÁNUS-TEMETŐ”-BEN (2018–2019)*

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc régészeti kutatása

Magyarországon a régészeti korszakok (őskor, római kor, népvándorlaskor, középf- és kora újkor) kronológiai záró határa az 1711. esztendő, ez azonban nem jelenti azt, hogy a XVIII–XX. század tudományos vizsgálatában ne lenne szerepe a régészeti kutatásnak, így a tájrégészetnek, a településrégészetnek, az épületrégészetnek, az ipari régészetnek, a néprajzi régészetnek, vagy éppen a hadtörténeti régészetnek.¹ A mai Magyarország, illetve a történeti Magyarország újkori hadtörténeti régészetéhez az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc archeológiája nyújthat szemléletes példákat.²

A katonai temetési helyek vizsgálata kapcsán különösen említésre méltóak az aradi vértanúk sírhelyeinek 1910-es, illetve 1930-as évekbeli azonosítása. Az aradi³ vár észak-keleti kapujánál kutatóárokkal azonosították 1912–1913-ban a golyó által kivégzett vértanúk sírhelyeit, s exhumálták Lázár Vilmos ezredes és Schweidel József vezérőrnagy földi maradványait is. Majd 1932–1933-ban az aradi vártól délre, gátépítés földmunkái következményeként sikerült rábukkanni, majd megásni a bitó általi halálra ítélt mártírok kivégzési, illetve temetési helyét. A kutatók megfigyelték a sírokba bedöntött bitófák maradványait, illetve exhumálták Aulich Lajos, Nagysándor József, Knezić Károly, Török Ignác és Poeltenberg Ernő tábornokok földi maradványait.⁴ Jelentős terepkutatások irányultak a szabadságharc Segesvárnál⁵ elesett költője, Petőfi Sándor őrnagy földi maradványainak megtalálására is. A Petőfi halálának feltételezett helyszínének tartott Ispán-kút mellett, a „Cionta-kert” területén végzett 1957. évi próbaásatás eredménytelen volt, a magyar–román kutatócsoportnak nem sikerült a földingatlanon honvéd temetési helyre bukkannia.⁶

* Ezúton is szeretnénk köszönetet mondani a kutatássorozat engedélyezéséért Komárom Város Polgármesteri Hivatalának. A 2018/2019. évi komáromi kutatómunka a Nemzeti Közzolgálati Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Karával, a Klapka György Múzeummal, valamint a Kuny Domokos Múzeummal való együttműködés során valósult meg.

¹ A történeti régészet (historical archaeology) témakörének átfogó ismertetéséhez lásd: Newman – Cranstone – Howard-Davis 2001.; Hicks – Beaudry 2006.

² Érdeemes megjegyeznünk, hogy Magyarországon csupán egy napóleoni háborús csatatér található, az 1809. évi kismgyeri csatatér helyszíne ma Győr város külterületéhez tartozik, a csata egyik legjelentősebb topográfiai tereppontja a volt bencés magtár épülete (Arató utca) pedig napjainkban is áll.

³ Arad, Románia.

⁴ Tóth 2013.; Az aradi golgotán, 1933. 8. o.

⁵ Sighişoara, Románia.

⁶ Petőfi-jelentés, 1957. 255. o.

A szabadságharc ütközeteihez, csatáihoz köthető tömegsírok régészeti kutatására kevés példa áll rendelkezésre. Az 1849. évi vizaknai⁷ ütközet több hősi halottjának anae-rob körülmények között konzerválódott földi maradványa a viharos időjárásnak köszön-hetően került napvilágra egy sóbánya aknájából 1890-ben.⁸ Az 1849. június 27-i ihási ütközet tömegsírjait 1973-ban kutatták a pápai Helytörténeti Múzeum vezetésével: a településtől északra zajló próbafeltárások során sikerült azonosítani a korábban már meg-ásott és exhumált sírok helyét.⁹ Az egri Dobó István Vármúzeum és a volt Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat munkatársai non-destruktív lelőhely-felderítést követően tárták fel az 1849. április 5-i (második) hatvani ütközet egy – 9 személy földi maradvá-nyait rejtő – tömegsírját a Hatvan városi Radnóti térnél 2010-ben.¹⁰ További példaként a Nemzeti Közszolgálati Egyetem kutatócsoportjának 2014–2015. évi Komárom környéki kutatásait említhetjük, melyek során az eredetileg a régi ácsi postaútnál felállított honvéd- emlékmű alapozása térségében vélhetően egy, az 1849. évi ácsi harcokhoz köthető, isme- retlen időpontban feltárt tömegsír helye került lokalizálásra.¹¹

A történeti Magyarország területén kevés, a szabadságharchoz köthető csatatér-régé- szeti vagy egyéb konfliktusrégészeti vonatkozású kutatás ment végbe napjainkig. Négyesi Lajos 2009–2010-ben az erdélyi Gyergyóújfalu¹² mellett futó régi parajdi sóútnál azono- sította az 1849-ben elásott (majd a szabadságharc után megtalált és elszállított) Gábor Áron-ágyú rejtési helyét. Az írásos forrásokkal is adatolható esemény helyszínét tár- gyi emlékekkel (köztük egy trónfosztás utáni magyar csákódísszel) is sikerült hitelesíte- nie a terepi munkálatok által.¹³ Szintén Négyesi Lajos az 1710. évi romhányi csata fém- kereső műszeres terepbejárása során bukkant az orosz intervenciós hadsereg katonáinak Romhány körüli táborozásának emlékeire (köztük 5 darab számozott, vadászezredhez köthető gombra) 2010-ben.¹⁴ A Csorna városát elkerülő autót út északi ágának építéséhez kapcsolódó megelőző régészeti feltárás alatt az 1849. évi csornai ütközet több lelete (így egy cs. kir. számozott vadászezred-gomb, egy kézi tűzfegyver elsütő szerkezetéhez tar- tozó kovakő) került napvilágra 2013-ban. A Maros Megyei Múzeum,¹⁵ a Petőfi Irodalmi Múzeum és a Hadtörténeti Múzeum 2018-ban kezdte meg az 1849. évi segesvári ütközet terepi kutatását. A munkálatok első fázisában sikerült tárgyi emlékekkel (kézi tűzfegy- ver-lövedékek, tűzérési emlékek, csákódísz) hitelesíteni a magyar balszárny felállításának helyét az Ördög-erdőnél. Majd a Segesvár környéki terepkutatások a 2019. évben folyta- tották az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézetének bevonásá- val. A terepbejárások újabb szakaszában lehetőség nyílt azonosítani az orosz jobbszárny és a magyar balszárny küzdelmének pontos helyét a segesvári erdőben.¹⁶ Sajnálatos módon kevés, erősítésekhez köthető kutatást említhetünk meg csak felsorolásunkban: Csikány Tamás és Rácz Mikós az 1849. évi cibakházi hídfőarc két sáncerődítését, egy hat-

⁷ Ocna Sibiului, Románia.

⁸ Melles 1890. 3–4. o.

⁹ Huszár 1998. 112. o.

¹⁰ Nagy 2013.

¹¹ Fritz – Négyesi – Szabó et al. 2015.

¹² Suseni, Románia.

¹³ Négyesi 2014.

¹⁴ Négyesi 2010. 865–866. o.

¹⁵ Târgu Mureș, Románia.

¹⁶ Polgár – Soós 2018.; Polgár – Soós 2019.

szög és egy fél hatszög alaprajzú „kiserődjét” azonosította és helyezte hadtörténeti kontextusba 2009-ben.¹⁷ Víz alatti régészeti vonatkozású felfedezés a Duna gönyűi szakaszán, mederkotrás révén lokalizált, 1849-ben kilőtt és felrobbant cs. kir. hadianyag-szállító uszály emlékeinek a megtalálása. A lelőhelyen a Hadtörténeti Múzeum az Argonauta Kutatócsoporttal kezdett terepi kutatást 2011-ben, amely során egy mozsárbomba és több bombarepesz is napvilágot látott, a bécsi Kriegsarchiv gyűjteményében fennmaradt cs. kir. jelentések alapján pedig teljes mértékben rekonstruálható volt az uszály pusztulása, valamint a hadianyag-rakomány összetétele.¹⁸

Az 1849. augusztus 3-i komáromi ütközet

Az 1849. augusztus 3-i komáromi harcok egyik legjelentősebb magyar nyelvű forrását Klapka György (1820–1892) tábornok *Emlékeimből* című – Gonda József közreműködésével – 1886-ban Budapesten kiadott visszaemlékezései képezik.¹⁹ Az emlékirat-irodalomból meg kell említenünk Szillányi Péter (1822–1871) honvéd alezredes német nyelvű, *Komorn im Jahre 1849, mit besonderem Hinblick auf die Operation der ungarischen Armee an der oberen Donau und Waag* címmel, Lipcsében 1851-ben, térképmelléklettel közölt munkáját.²⁰ A komáromi harcok további jelentős leírásaként tartható számon Bátori Sulcz (Schultz) Bódog (1804–1885) ezredes Egervári Ödön által összeállított életrajzának részlete.²¹ Az 1870-ben kétszer is megjelentetett, négy térképmelléklettel kísért emlékiratként megnevezett munkát a *Fővárosi Lapok* 1870. január 27-i ismertetése kritikával illette: „E könyvet pedig Egervári írta, valószínűleg Sulcz Bódog följegyzései után”.²² A zárszóban Egervári egyébként maga is kitért rá, hogy Sulcz Bódog rendelkezésre bocsátott emlékiratai alapján készítette el művét.²³ Szinnyei József (1830–1913) főhadnagy 1887-ben kiadott naplója további jelentős forrása az összecsapásnak,²⁴ érdemes továbbá megjegyeznünk, hogy Szinnyei hiráda nemcsak a hadműveletekbe ad betekintést, hanem az ostrom mindennapjaihoz is értékes információkat szolgáltat. A komáromi kitörést tárgyaló hadtörténeti munkák sorát Friedrich Wilhelm Rüstov porosz katonai író *Geschichte des ungarischen Insurrektionskrieges in den Jahren 1848 und 1849* című, Zürichben 1860–1861-ben megjelentetett, majd 1866-ban Áldor Imre és Vértesi Arnold fordításában magyar nyelven is kiadott kétkötetes monográfiájának részlete nyitja meg.²⁵ A hadtörténeti értekezések felsorolását Gelich Richárd és Breit József 1882-ben és 1898-ban megjelentetett, három-három kötetes monográfiájával folytathatjuk.²⁶ Az 1849. évi július 30. és augusztus 3. közötti komáromi kitörést újabban Szénássy Zoltán, illetve

¹⁷ Csikány – Rácz 2009.

¹⁸ Polgár – Schmidt Mayer 2013.

¹⁹ Klapka 1886. (Második rész. Függelék. VII. Kitérés Komáromból 1849. augusztus 3-án.) 264–266. o.

²⁰ Szillányi 1851. 143–153. o.

²¹ Bátori Schulcz eml. 1870. A herkály elleni kitérés, 1870. 90–96. o. A cs. kir. herkálypusztai sáncok elleni támadás szövegét A *Honvéd* 1870. február 24-i száma is közölte térképmelléklettel: *Komárom összes mellék erődtételeinek s környékének vázlata 1849-ik évi állapotban*. A herkály elleni kitérés, 1870. 50–52. o.

²² Megjelent: Bátori Schulcz eml. 1870. 91. o.

²³ Bátori Schulcz eml. 1870. [Zárszó.] 127. o.

²⁴ Szinnyei 1887. 186–190. o.

²⁵ Rüstov 1866. II. k. 410–418. o.

²⁶ Gelich 1882. III. k. 890–897. o.; Breit 1898. III. k. 303–311. o.

Petheő Attila helytörténészek, valamint Kedves Gyula és Hermann Róbert hadtörténészek szintetizálták.²⁷

A továbbiakban az 1849. évi komáromi kitörés eseménytörténetét foglaljuk össze. Komárom véderije az 1849. július–augusztusi kitörés hadműveletei előtt 18 000–19 000 főben és 292–358 lövegben állapítható meg, a raktárakban pedig 5000 gyalogsági löfegyver, 1000 mázsa lőpor, 1000 mázsa salétrom, valamint 2-4 hónapra elegendő élelmiszer és takarmány volt felhalmozva. A várost ostromló sereg nagysága július 23-ától a védőkénél kisebb volt, a II. hadtest ereje 13 300 főben és 71 lövegben adható meg. A Duna bal partján Gustav Pott vezérőrnagy dandárja öt gyalogzászlóaljjal, két lovasszázaddal és hat ágyúval Martosnál,²⁸ Ógyallánál,²⁹ Bagotánál,³⁰ Hetényenél,³¹ Kurtakeszinél³² és Marczalházánál,³³ a Duna jobb partján Joseph Barco báró vezérőrnagy dandárja hat gyalogzászlóaljjal, két lovasszázaddal és 20 ágyúval Ácsnál, Herkálnál, Csémnél és Mocsánál foglalt állást. A Csallóközött Karl Liebler vezérőrnagy dandárja szállta meg öt gyalogos zászlóaljjal, két lovasszázaddal, valamint 45 ágyúval. A tatái cs. kir. helyőrségen való rajtaütés során az ostromlók teljes hadrendjét mutató iratanyag került a védők kezére, ezt követően Klapka György haditervet dolgozott ki a Komáromot zár alatt tartó teljes ellenséges sereg bekerítésére (1. kép).

A komáromi kitörés a Duna bal partján kezdett hadműveletekkel indult el a július 29-éről 30-ára virradó éjjelen. Kosztolányi Mór ezredes a hajnali órákban három gyalogos zászlóaljjal, négy lovasszázaddal és egy lovasüteggel támadta meg a hetényi cs. kir. erőket. A folyamatosan hátráló ellenség végül a bajcsi erdőnél vívott utóvédharcot követően a Zsitva mögé húzódott, majd Érsekújvár felé vonult vissza. Rakovszky Sámuel ezredes három gyalogos zászlóaljból, három lovasszázadból és egy ütegből álló hadoszlopa megkésve egyesült Kosztolányi erőivel, így nem sikerült végül Pott dandárját bekeríteni, jóllehet a dandár veszteségei meghaladták a 200 főt.

A Duna jobb parti ostromzárának szétverésére, illetve a jobb parti cs. kir. erők bekerítésére öt hadoszlop indult. A haditerv szerint Kosztolányi ezredes hadoszlopának három gyalogos zászlóaljjal, két lovasszázaddal és egy üteggel Mócsa, Csém, majd Herkály irányába kellett támadnia, tartalékát Krivácsy József alezredes három gyalogos zászlóalj, két lovasszázad és egy üteg alkotta hadoszlopa adta. Schultz ezredes 8 gyalogos századot, négy és fél lovasszázadot és három és fél üteget számláló hadoszlopának közvetlenül a herkályi osztrák sáncok, míg Janik János ezredesnek három gyalogos zászlóaljjal és egy üteggel az Ácsi erdőbeli cs. kir. erők ellen kellett felvonulnia. Ezzel párhuzamosan Aschermann (Assermann) Ferenc ezredes hadoszlopának hat gyalogzászlóaljjal, négy lovasszázaddal és egy üteggel Almás elfoglalása után a Concó-patak bal partja mentén haladva kellett a cs. kir. erők hátába kerülnie. Az összecsapások augusztus 3-án a reggeli órákban kezdődtek. Aschermann ezredes Almásnál megverte Sternfeld őrnagy három

²⁷ Szénássy 1989. 182–184. o.; Szénássy 1992.; Petheő 1999. 86–94. o.; Kedves 1994.; Hermann 1999. 270–271. o.; Hermann 2004. 358–361. o.

²⁸ Martovec, Szlovákia.

²⁹ Hurbanovo, Szlovákia.

³⁰ Bohatá, Szlovákia, ma Hurbanová városrésze.

³¹ Chotín, Szlovákia.

³² Krátke Kosihy, Szlovákia, ma Marcelová városrésze.

³³ Marcelová, Szlovákia.

gyalogoszázadot, egy lovasszázadot és egy fél üteget számláló csapatát, majd Tömördre vonult. Ekkor Kosztolányi és Krivácsy ezredek is megindultak hadoszlopaikkal Mőcsa ellen, ahol több mint 2500 szarvasmarhát zsákmányoltak az ellenségtől. Az osztrákok a gyenge csémi sáncokat végül harc nélkül feladták 3 órakor, Franz Colloredo-Mannsfeld herceg altábornagy hadosztályparancsnok – Schultz és Janik hadoszlopainak a herkályi tábor és az Ácsi erdőnél való megjelenése után – 15 gyalogoszázadot, egy negyed lovasszázadot és 14 löveget koncentrált a herkálypusztai sáncoknál. Klapka Aschermann késésétől függetlenül elrendelte Kosztolányi, Krivácsy és Schultz hadoszlopai számára a herkályi sáncok elleni támadást (2. kép). Az ütközetet eldöntő, 5 órakor kezdődő rohamról Klapka György a következőképpen számolt be emlékirataiban:

„Előnyomuló ütegeinket a sánczokból hatalmas ágyútűz üdvözölte, és az ellenség tüzésége, nagyobb kaliberű ágyúkkal rendelkezve, nem kevés pusztítást okozott sorainkban. Beláttam, hogy itt nem szabad sokáig késlekednem, azért a csapatokat rohamra indítottam, s egyszersmind Sulcznak meghagytam, hogy a sáncokat en front támadja meg. Sulcz ennek a megbízatásnak hősi bátorsággal felelt meg; övé és az általa vezetett gyöngye hadé a napnak pálmája. Feltartóztathatatlanul rohantak e hősök, csatarendben, a lovaság és tüzéséggel két szárnyukon, s csupán egy gyenge csatárlánczat küldve előre, «éljen a magyar!» kiáltással a legiszonyúbb kartács- és puskatűzben egész az ellenség mellvédéig. Az ellenség a többi csapatok gyors előnyomulása folytán a bekerítettéstől félvén és a páratlan merész támadás által soráiban megingatván, a sáncok tovább védelmezésével fölhagyott, és rendetlen futásban Ácsra vonult.³⁴

Schultzék előnyomulását azonban megakasztotta a közeli dombon álló osztrák 6 fontos üteg. A Joseph Scherpon³⁵ főhadnagy vezette üteg kitartóan tüzelt annak dacára, hogy magyar részről hamarosan két és fél 6 fontos üteg viszonzozta a lövéseket. Az osztrák ágyúk fedezetéül a cs. kir. 1. ulánuszred öt szakasza szolgált, amelyet személyesen az ezredparancsnok, Hermann von Nostitz-Rieneck vezetett. Az ulánusok sikerrel akadályozták meg a magyar lovasságot Scherpon lövegeinek bekerítésében. A mintegy másfél órás tüzéségi párbaj után az osztrák üteg két sérült lövegét hátrahagyva az ulánusok fedezete alatt visszavonult. Kitartásuk tette lehetővé, hogy a Barco-dandár maradéka eljusson a lovadi hídhöz, majd átkeljen a Dunán.³⁶ Aschermann hadoszlopa elkésve csak akkor érkezett meg Lovadhoz, amikor az osztrák erők már átkeltek a hadihídon és elkezdték lerontani azt.

Bár az ostromló cs. kir. erők újra kicsúsztak a magyar gyűrűből, Klapka jelentős készleteket ragadott el. Augusztus 3-án a védők kezére került 3000 kézi tűzfegyver, 7 ép és 14 elrontott löveg, illetve több mint 2500 szarvasmarha. Augusztus 4-én Gönyűn Aschermann ezredes további 700 mázsa lőport zsákmányolt. Az osztrákok embervesztései 1000 hadifogolyban és 300 halottban, a magyar sereg esetében 80 halottban állapíthatók meg.³⁷ (Az osztrák katonaság részéről a cs. kir. 10. gyalogezred zászlóaljai, valamint

³⁴ Klapka 1886. 265. o.

³⁵ Joseph Scherpon (1824–1896). A haditettért először a Lipót-rend lovagkeresztjét kapta meg, majd 1850-ben a Katonai Mária Terézia-rend lovagkeresztjét is odaítélték neki.

³⁶ Szillányi 1851. 149–150. o.

³⁷ A hadműveletekhez lásd: Szillányi 1851. 89–91., 143–153. o.; Rüstov 1866. II. k. 410–418. o.; Bátori Schulcz eml., 1870. 90–96. o.; Gelich 1882. III. k. 890–897. o.; Klapka 1886. 264–266. o.; Szinnyi 1887. 186–190. o.; Breit 1898. III. k. 303–311. o.; Kedves 1994.; Petheő 1999.; Hermann 1999. 270–271. o.; Hermann 2004. 358–361. o.

a cs. kir. 21. gyalogezred 1. Landwehr-zászlóalja szenvedte el a legsúlyosabb veszteségeket Herkálypusztánál.³⁸) A *Vasárnapi Ujság* 1892. május 22-i számának egyik publicisztikai írása a következőképpen összegezte a komáromi kitörést: „Augusztus 3-án Klapka a helyőrség egy részével oly sikerült kirohanást tett, hogy az ellenséget Győrön túl kergette, ágyúit, pénztárát elfoglalta, s a vár élelmezésében mutatkozó hiányokat pótolta.”³⁹

A herkálypusztai „ulánus-temető”

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc komáromi harcainak jelentős emlékhelye a ma Komárom külterületéhez tartozó „ulánus-temető” (3–4. kép).⁴⁰ A Zichy család földbirtokán kialakított, később valódi temetőként is funkcionáló emlékhelyen a cs. kir. hadsereghez kötődő három emlékmű, illetve két síremlék került elhelyezésre a szabadságharc utáni években.⁴¹ A továbbiakban ezen köemlékek állításának történetét tekintjük át.

Az ulánus-emlékmű (5. kép) felavatásának pontos időpontja nem ismert, az 1897-ben megjelentetett Carl Fischer von Wellenborn-féle ezredtörténet ugyan részletesen leírta a köemléket, annak felállításáról azonban nem közölt információkat.⁴² Mivel az alakulatot Komárom 1849. évi kapitulációja után a felső-magyarországi bányavárosokba vezényelték (az ezredtörzs Besztercebányára települt), a tisztikarnak szervezett megemlékezésre, emlékműállításra nem volt lehetősége a harcok helyszínén. A herkálypusztai emlékmű így nagy valószínűséggel az ezredparancsnok, Hermann von Nostitz-Rieneck⁴³ ezredes egyéni kezdeményezése révén valósulhatott meg. Erre a von Wellenborn-féle ezredtörténetben is találunk utalást, illetve a feltételezést megerősíti maga az emlékmű felirata is.⁴⁴ Nostitz-Rienecknek az 1849. augusztus 3-án Komáromnál mutatott helytállásáért a Katonai Mária Terézia-rend lovagkeresztjét ítélte oda a rendkáptalan 1850. március 26-án. Joggal feltételezhetjük, hogy az emlékmű állítása a magas kitüntetés elnyerésével is össze-

³⁸ A Barco-dandár augusztus 8-án kelt veszteségi jelentése szerint a cs. kir. 10. gyalogezred jelen lévő három zászlóaljából elesett 4 tiszt és 111 legény, megsebesült 42 legény, fogságba esett három tiszt 85 legénnyel, továbbá eltűnt egy tiszt és 60 legény. A 21. gyalogezred Landwehr-zászlóaljából elesett két tiszt és 58 legény, megsebesült egy tiszt és 23 legény, fogságba esett 4 tiszt és 132 legény, eltűnt 110 legény. Az ulánusok közül elesett 10 legény, és elpusztult 10 ló, megsebesült két tiszt (gróf Gustav Messéy de Bielle 1. osztályú százados és Franz Bohacz alhadnagy), 7 legény és három ló, fogságba esett Georg Guttwein 2. osztályú százados. A 10. gyalogezred 1888-ban kiadott ezredtörténetének adatai szerint az alakulat veszteségei a következők voltak: két tiszt és 54 legény elesett, megsebesült három tiszt és 35 legény, fogságba esett 6 tiszt és 13 legény, eltűnt 277 legény. Utóbbi azonban megjegyzi, hogy az adatok főként az első két zászlóaljról vonatkoznak, mert a 3. zászlóalj nagy veszteségei miatt nem lehetett megállapítani az elesettek és az eltűntek pontos számát. A bécsi Kriegsarchivban őrzött halotti anyakönyvek igen kevés katonát adatszámolnak: a 10. gyalogezredből egy főt (Albert Pawalek tizedes), az 1. ulánusezrednél 5 főt (Franz Meczny, Paul Glovaczky, Valentin Drozd, Michael Pietnica, Onufri Pačák ulánusok) regisztráltak, az információk szerint valamennyiüket a csataterén temették el. Kriegsarchiv Wien (KA), Alte Feldakten Karton 1874. II. Armeekorps unter Csorich 1849-8-117c.; Geschichte 1888. 555. o.; KA Militärmatriken, Bd. 1364, 1850, Pag. 40.; Bd. 2924, Pag. 25. (Ezúton is szeretnénk megköszönni Hermann Róbertnek és Solymosi Józsefnek, hogy a hivatkozott dokumentumokra felhívták a figyelmünket.)

³⁹ *Klapka* 1892. 354. o.

⁴⁰ A földingatlan helyrajzi száma: 0177.

⁴¹ Az „ulánus-temető” XIX. században emelt köemlékeinek leírását a *Függelékben* adjuk közre.

⁴² *Wellenborn* 1897. 305. o.

⁴³ Hermann von Nostitz-Rieneck birodalmi gróf (1812–1895).

⁴⁴ *Wellenborn* 1897. 305. o.

függésbe hozható. Mivel Nostitz-Rieneck ezredes 1851 augusztusában történt vezérőrnagyi kinevezéséig állt az alakulat élén, így a köemlék állítását 1850–1851-re tehetjük.

A cs. kir. 10. sorgealozezred emlékkövének felavatására a komáromi várparancsnok, Simunich⁴⁵ altábornagy jelenléte mellett a 10. sorgealozezred egy teljes zászlóaljának részvételével került sor 1850. július 9-én. Az avató ünnepség, melyről több forrásból is értesülhetünk, gyászmisével vette kezdetét, amelyet az emlékmű mellett kialakított sátrókápolnában celebrált a 10. sorgealozezred római katolikus tábori lelkésze, Johann Skrzynski, aki a mise után lengyel nyelvű prédikációt is tartott.⁴⁶ Ezt követte a köemlék felszentelése, amelyben Benke Mihály mocsai plébános, valamint a tatai piarista kolégium igazgatója, Kucserik Sándor⁴⁷ is segédkezett. Az egyházi szertartás után gróf Cajetan Alcaini⁴⁸ ezredes mondott beszédet, majd a kirendelt zászlóalj katonái háromszoros sortüzet lőttek az elesettek emlékére. A köemlék felállításában két helyi polgár, az öszönyi Lackner Mátyás,⁴⁹ a Zichy család tisztartója, valamint egy Leiss nevű komáromi kereskedő is közreműködött. A beszámoló ugyancsak megemlékezett August Baumann cs. kir. főhadnagy (†1849) sírkövéről, amely a sorgealozezred emlékműve mellett helyezkedett el.⁵⁰ A herkálypusztai harcokban elesett főhadnagy síremléke tehát vagy az ezred-emlékművel egy időben, vagy még előtte, 1849–1850-ben készülhetett el.

A cs. kir. 4. gyalozezred emlékművének (6. kép) felavatásáról az 1879-ben kiadott ezredtörténet ad részletes leírást.⁵¹ A Komáromban állomásozó ezred tisztikara 1851-ben határozta el emlékmű állítását, amellyel az ezred 1849. július 2-án és 11-én elesett katonáiról kívánt megemlékezni. Az avatóünnepségre 1851. július 9-én került sor, amelyen az ezred 1. és 2. zászlóalja vett részt Johann Pöck alezredes⁵² vezetésével, aki a betegségből lábadozó ezredparancsnokot⁵³ helyettesítette. Az esemény díszvendége báró Paumgarten⁵⁴ vezérőrnagy volt, az ezredet magában foglaló gyalogdandár parancsnoka, de a helyőrség számos tisztje és sok érdeklődő is megjelent az ünnepségen. A ceremónia hasonlóan folyt le, mint a 10. sorgealozezred emlékművének avatásakor: a tábori kápolnában celebrált misét Pöck alezredes beszéde követte, majd az emlékmű megáldása után a két felsorakozott zászlóalj háromszoros sortüzet lőtt.⁵⁵

Az „ulánus-temető”-nek a történeti hagyományok szerint a herkálypusztai harcokhoz köthető temetési helyét egy, a felállítás időpontjára pontosan nem utaló és írásos forrásokkal sem keltezhető kőkereszt jelöli (7. kép). A kereszt talapzatának oldalán olvasható „Fertőy” jelzés (8. kép) szerint az emlékművet Fertőy Imre⁵⁶ komáromi kőfaragómeszter készítette. Sajnos arról nincs információ, hogy Fertőy mikor kezdte meg működését Komáromban, de egy újsághirdetése alapján 1875-ben már biztosan rendelkezett műhely-

⁴⁵ Balthasar von Simunich báró, cs. kir. altábornagy (1785–1861).

⁴⁶ Az ezredet Przemysł környékéről egészítették ki, ennek megfelelően az ezrednyelv a lengyel volt.

⁴⁷ Kucserik Sándor (1804–1895) kegyes tanítórendi áldozópap és igazgató-tanár.

⁴⁸ Cajetan Alcaini gróf, cs. kir. ezredes (1792–1854).

⁴⁹ Felsőőri Lackner Mátyás (1784–1860).

⁵⁰ Das 10. Infanterie-Regiment 1850. 393. o. Vö.: Geschichte 1888. 573. o.

⁵¹ *Treuenfest* 1879. 617–619. o.

⁵² Johann Pöck (Böck) cs. kir. alezredes (1802–1869).

⁵³ Albert Fürst cs. kir. ezredes (1796–1855).

⁵⁴ Franz von Paumgarten báró, cs. kir. vezérőrnagy (1811–1866).

⁵⁵ *Treuenfest* 1879. 617–619. o.

⁵⁶ Fertőy (Fertői) Imre (1844–1900).

lyel a városban.⁵⁷ Életkorát figyelembe véve feltételezhető, hogy az emlékművet legkorábban 1870 körül készíthette el. A *Komáromi Lapok* 1894. augusztus 4-i számában, egy, a komáromi kitörésről szóló közlésben viszonylag részletes leírást olvashatunk az „ulánus-temető” tömegsírnak vélt sírhelyére vonatkozóan:

„Nagyon érdekes a temető-bejáratától jobbra a temető sarkában emelkedő nagy, mintegy 8 méter hosszú és 5 méter széles sírhalom emlékköve. Mindenesetre közös sír. Ki tudja hányan s kik nyugsznak alatta? A felirat erre nézve mit sem árul el. Csak az a bizonyos, hogy az 1849-iki ácsi csatákban elhullott katonák hamvai pihennek ott. A honvédvagy az osztrák seregből valók-e, vagy mind a kettőből közösen? mi sem jelzi. A német nyelvű felirat arra vall, hogy a hadsereg köréből gondoskodtak az egyszerű márványkereszt felállításáról. Herkály-pusztai régi lakosok határozottan azt állítják, hogy ez honvéd sír. Igaz-e? Ki tudna erre felvilágosítást adni? Valóban érdekes volna e kérdésekre választ nyerni. Milyen szép, milyen felemelő és tiszteletreméltó lenne, ha az derülne ki, hogy csakugyan honvédsírt látott el emlékkal a lovagias ellenfél kegyelete? Mindenesetre fel-tűnő, hogy míg a többi emlékkövek feliratai világosan megmondják: kinek és ki állította azokat; ez emlék rövid felirata csak ennyi: 1849 Den tapferen Kameraden. A titokzatos-ságot és érdekességet még növeli az is, hogy a többiekhez képest ez a sír gondozottabbnak látszik s a keresztjén friss koszorú függ. Vajjon ki tette oda?”⁵⁸

Az „ulánus-temető”-t több visszaemlékezés és újságcikk is említette a XIX–XX. században. Az 1890-es években a cs. és kir. 12. gyalogezred egyéves önkénteseként, majd tartalékos tisztjeként a városban szolgáló Heltai Jenő⁵⁹ emlékezett meg róla, hogy a menetgyakorlatok végcélja számos alkalommal az „ulánus-temető” volt.⁶⁰ A szintén Komáromban katonai szolgálatot teljesítő Tóth-Kurucz János⁶¹ tanító a következőképpen írt a temetről 1903-ban: „Gyakorlatok alatt a nyáron Komáromban, az ácsi honvédemléknél megállni sem volt szabad, de ugyanazon a tájon lévő ulahner Friedhofra felhívták figyelmünket és mindig zum Gebet⁶² volt.”⁶³ A komáromi Klapka-szobor felavatása kapcsán egy kisebb sajtópolémia alakult az „ulánus-temető”-vel a középpontban 1896-ban. A *Budapesti Hirlap* 1896. november 16-i számának közlése szerint a szoborbizottság az avatás reggelén egyaránt megkoszorúzta az ácsi honvédemlékművet és a herkályi ulánus emlékművet. A tudósítás második része azonban nem felelt meg a valóságnak: a komáromi sajtó (a *Komáromi Lapok*, illetve a *Komárommegyei Értesítő*) igen határozott hangnemben cáfolta a herkálypusztai koszorúzásra vonatkozó értesülést. A *Komáromi Lapok* újságírója még a helyi lakosokat és a közelben legeltető juhászokat is kikérdezte, de mindannyian tagadták, hogy bármiféle megemlékezés történt volna az „ulánus-temető”-ben a Klapka-szobor avatásának idején.⁶⁴

A XX. század harmincas éveiben a temető még viszonylag jó állapotban volt, a lakosság körében pedig különféle elgondolások keltek életre a hellyel kapcsolatosan. Például

⁵⁷ Fertőy 1875. 4. o.

⁵⁸ Az ácsi csata és emlékei, 1894. 3. o.

⁵⁹ Heltai (Herzl) Jenő (1871–1957).

⁶⁰ Heltai 1938. 3. o.

⁶¹ Dr. Tóth-Kurucz János (1878–1969).

⁶² Imához! (ném.)

⁶³ Esetek, 1903. 6. o. (*Fehér* 2010. 42. o.)

⁶⁴ A megcsúfolt Komárom, 1896. 2. o.; Klapka-szobor ünnepély, 1896. 2. o.

egy 1930-ban készített, az ulánusok emlékművét ábrázoló fotó hátuljára a következőket jegyezte fel – nyilvánvalóan tévedésből – a fényképész: „Gróf Schwalier ulánus ezredes sírja”.⁶⁵ A *Komárommegyei Hírlap* pedig a következőket írta a temetőről 1933-ban: „Uhlantenfriedhof»-nak magyarul »ulánusok temetőjének« nevezett nagyherkálypusztai temető, ahol az ütközetben majdnem az utolsó emberig elvérzett egyik osztrák ulánus-ezred halottait – ezek között az ezrednek igen sok osztrák mánás családból származó tisztjét – temették el.”⁶⁶ – A helyi lakosság már a XIX. században temetkezett a területre. A temető egyik legkorábbi feliratos kömléke Krisztl Antal (†1859) „herkáli vidékvadász” sírköve (9. kép). A sírfeliratok alapján a legutolsó temetés 1980-ban történt.⁶⁷ Az „ulánus-temető” ezredemlékművei ma már nem eredeti helyükön találhatók. A Komáromi Városszépítő Egyesület tagjai 1988-ban áthelyezték a három kömléket az Igmándi erőd kapuja előtt a sáncművön kialakított plató területére.

A földhányással körülkerített, megközelítőleg 4125 m²-es alapterületű temető téglalap alakú alaprajzot mutat. Mai járószintje a Balti-tenger szintje feletti 125 és 128 m-es magassággal bír, a talajfelszín az északi, illetve a keleti oldala felől emelkedik markánsan annak nyugati és déli oldala felé. A temetőt szegélyező földhányás napjainkban is jól azonosítható, legjobb állapotban fennmaradt, megközelítőleg 3 m széles és 50 cm magas szakasza az északi és a keleti oldal mentén található.

A 2018–2019. évi régészeti kutatás

Hagyományosan a hadisírok három főbb csoportját különíthetjük el: jelképes sírok (emberi maradványok nélküli emlékhelyek); tényleges, elsődleges vagy másodlagos katonai temetési helyek (egyéni- vagy tömegsírok); emberi maradványok extrém eltemetődési helyszínei (például roncslelőhelyek).⁶⁸

A terepi kutatás kezdetekor kérdéses volt, hogy az „ulánus-temető” földhalommal is jelölt sírja (7. kép) esetében szimbolikus emlékhelyről vagy tényleges katonai temetési helyről van-e szó? További kérdésként merült fel, hogy a temetési hely csak a cs. kir. hadsereg vagy a magyar honvéd sereg katonáinak a földi maradványait is rejti-e. (A *Magyarország vármegyéi és városai* című könyvsorozat Komárom vármegyét és Komáromot leíró részében az alábbi olvashatjuk a herkálypusztai temetőről: „Az Ószőnyhöz tartozó Herkály pusztai temetőjében fekszenek az 1848/49-iki szabadságharcban, a község alatt elesett honvédek és osztrák katonák”.⁶⁹) A Hadtörténeti Múzeum a komáromi Klapka György Múzeummal és a tatai Kuny Domokos Múzeummal végzett hitelesítő terepi kutatást a herkálypusztai „ulánus-temető”-ben 2018–2019-ben,

⁶⁵ Az archív felvételért Legát István helytörténeti gyűjtőnek mondunk köszönetet.

⁶⁶ 1849. augusztus 3. 1. o. (Megjegyzendő, hogy az ezrednek négy tisztje esett el a magyarországi harcok során. Egyikük Heinrich von Esebeck báró százados, az 1849. április 26-án vívott első komáromi csatában halt meg. Őt azonban nagy valószínűséggel nem Herkályon temették el.)

⁶⁷ A temetőben két, XX. századi katonai vonatkozású síremlék található. Balaskó József 1930-ban elhunyt csendőr törzsőrmester sírja mellett Papp Elemérné Lészai Mária (1879–1946) sírköve állít emléket az 1943. január 18-án, Novij Oszkolnál (Oroszország) hősi halált halt vitéz Raffay György ezredesnek (született: 1896) és az 1945. október 5-én, szovjet hadifogságban elhunyt Pap Tibor őrnagynak (született: 1905).

⁶⁸ Sutherland – Holst 2005. 28–30. o.

⁶⁹ Borovszky 1907. (Ószőny.) 114. o.

a Nemzeti Községi Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar által kezdeményezett geofizikai felmérést követően.

A kutatás első fázisára 2018. szeptember 5-e és 7-e között került sor. A munkálatok kezdő napján az emlékműtől északra egy 7 m hosszú és 0,8 m széles, északnyugat–délkeleti irányítású kutatóárkot (2018/1. sz. kutatóárok) nyitottunk (10. kép). A modern kori talajfelszíntől mért 50–60 cm-es mélységben sikerült XIX. századi kultúrréteget találni, a sírgödörnek viszont még nem tudtuk megfigyelni a szélét. Másnap a 2018/1. kutatóárok-tól délnyugatra – a kutatóárok vonalára merőlegesen – egy 1,15 m hosszú és 0,8 m széles, illetve egy 1 m hosszú és 0,8 m széles bővítést (2018/1a–1b jelű szonda) nyitottunk. A 2018/1a jelzésű szonda délnyugati felében megtaláltuk a temetési hely gödrének keleti szélét, a 2018/1b jelzésű kibővítésében pedig sikerült megfigyelni a sírgödör északi szakaszát. A sírgödör pontos térbeli kiterjedésének megállapítása céljából három újabb, 1 m hosszú, 0,8 m széles kutatóárkot (2–3–4. sz. kutatóárok) nyitottunk. A 2018/2. jelzésű árkokkal a sírgödör északnyugati, a 2018/3–4. számú árkok révén annak nyugati és déli oldalát azonosítottuk. Újabb szonda ásásával a sírhalom emlékmű felőli, délkeleti oldalát nem vizsgáltuk a már megsüllyedt és enyhén megdőlt köemlék veszélyeztetésének lehetősége miatt. A terepi kutatás második állomásának elvégzésére november 5–6-án került sor, a 2018/1a szondában folytatott további munkálatok célja a tömegsír lehetséges mélységének megállapítása, becslése volt. A szonda aljában való további mélyülést követően, annak délnyugati részében, a temető mai járószintjétől mért 85 cm-es mélységben (a temetési hely földhányásának legnagyobb magasságától mérve 158 cm mélyen) in situ borda- és csigolyadarabokat figyeltünk meg (11. kép). A csontokat lóhoz tartozó maradványokként interpretáltuk. A lócsontok alatt további állati (vagy emberi) csontváz részlete nem volt látható, a megfigyelt maradványok alatt már csak az altalajt találtuk.

A régészeti kutatás 2019. március 19-e és március 29-e között folytatódott. A munkálatok újabb szakaszában az emlékműtől északnyugatra – a temetési domb elbontását követően – egy 570 cm hosszú és 100 cm széles kutatóárkot (2019/1. sz. kutatóárok), valamint egy arra merőleges 450 cm hosszú és 120 cm széles árkot (2019/2. sz. kutatóárok) nyitottunk tanúfal meghagyásával (12. kép). A 2019/2. számú árok betöltésében két gránatrepszert találtunk (13. kép). A repeszek mérete 10×8,5 cm és 10×6,5 cm, falvastagságuk 2–2,5 cm volt. A leletek egy 1811 M 7 fontos rövid- vagy egy 1842 M 7 fontos hosszútarack 14,45–14,92 cm átmérőjű lövedékeihez tartozhattak eredetileg.⁷⁰ A meszes berétegződéseket tartalmazó betöltés alján, a modern kori talajszinttől mért 80–100 cm mélységben több ló csontvázának részletét figyeltük meg (14. kép). A sírgödör betöltését alapvetően szürkésbarna–sárga színű homok képezte, az állati maradványoknál vörösesbarna, illetve fehér színű berétegződést találtunk. A sírgödör alján sikerült a sárga színű, homokos altalajt is megfigyelni.

A kutatás 2019. július 17-e és augusztus 13-a közti szakaszában végbement a tanúfal elbontása és a lócsontvázak felső sorának a teljes kibontása. A munkálatok végére egy sorban, összesen 9 ló váza vált (teljesen vagy részleteiben) dokumentálhatóvá az egyben nyitott két kutatóárokban (15. kép).⁷¹ A lovak csontjai rossz megtartásúak, porózus álla-

⁷⁰ Csikány 2000. 20. o.

⁷¹ A sírhely vélhetően több ló maradványát rejt, a hitelesítő kutatás során nem volt mód a sírgödör teljes feltárására.

gúák voltak. Megfigyelhető volt, hogy döntő többségében a vázak fedésben voltak egymással, különösebb rendszer nélkül, különböző pozíciókban temették el az állatokat. A lovakról leszedték felszerelésüket, általánosságban a patkókat is eltávolították. A kuta-tóárokból egy ló teljes váza (5. számú váz) került felszedésre. A munkálatok végétével a maradványokat geotextillel fedtük le, és a földhalom is visszaállításra került.

A 2018–2019. évi feltárás során bizonyosságot nyert, hogy a köemlékkel és földhalommal is jelölt – az emlékeztettörténetben katonai temetési helyként számon tartott – sírhely valójában lovak maradványait rejtí. A feltárások során a temetési hely gödréből emberi csontok nem kerültek elő. A megtalált lócsontvázakat a régészeti megfigyelések alapján hipotetikusan az 1849. augusztus 3-i herkálypusztai ütközet során elhullott, majd a harcokat követően eltemetett állatok maradványaiként interpretáltuk. Az újkori döngút-értelmezésnek több megállapítás is ellene mond: egyrészt a temetési hely kizárólag lovak maradványait rejtette, másrészt a vizsgált területnek a szabadságharc után viszonylag korán, már 1849 és 1851(?) között kialakult a katonai emlékhely-jellege. A sírgödör zárt betöltéséből származó gránátrepeszek és a sztratigráfiai megfigyelések kizárják az 1848/1849 előtti temetés lehetőségét. A lómaradványok elföldelésének *terminus ante quemjé*t a katonai emlékhely kialakulásának ideje és Krisztl Antal (†1859) feliratos síremléke adhatja meg. A temetési hely gödrének betöltésében későbbi markáns beásás nyoma nem volt megfigyelhető, a rétegtani vizsgálatok tanúsága szerint a helyszínt nem bolygatták.

MELLÉKLET

Az „ulánus-temető” kőemlékei

Az ulánusok emlékműve egy fél oszlopot formáz, közepéből egy kovácsoltvas ulánus lándzsa (dzsida) emelkedik ki, hegye alatt – az eredeti fegyverhez hasonlóan – egy vaslemezből készült fecskefarkas zászló helyezkedett el korábban, amely eredetileg fekete-sárga színűre volt festve.⁷² A zászló alatt díszítményként egy kovácsoltvas babérkoszorúval ékesített osztrák 1827 M lovas tiszti szablya foglalt helyet. Az oszlop alapanyaga a Süttő környékén bányászott vöröses színű mészkő. Az emlékmű felirata: „Dem Andenken / in dem Gefechte bei / Ács / am 3-ten August 1849. gefallen / Tapferen / von 1-ten Uhlanen Regiment / Graf CIVALART / Ihr OBERST”.⁷³ Az ulánusok emlékműve jelenleg igen rossz állapotban van. Az oszlop felső része szétfagyott, ezt – feltehetően az 1988. évi áthelyezés után – ugyan kiegészítették, és felső részét egy fém bilinccsel fogták össze. A lándzsáról az idők folyamán sajnálatos módon valamennyi díszítést – ideértve a lándzsacsúcsot is – eltulajdonították. A zászló fém lapját később ugyan pótolták, ennek formája azonban nem egyezik az eredetiével. Az emlékmű ma az Igmándi erőd-nél található.

A cs. kir. 1. (Civalart) ulánusezred emlékműve, 2018

⁷² Az ácsi csata és emlékei, 1894. 3. o.

⁷³ „Az 1. gróf Civalart ulánus ezred 1849. augusztus 3-i ácsi ütközetben elesett bátrak emlékére [állíttatta] ezredesük.”

A 10. sorgyalopezred süttői vörös mészkőből készült emlékműve egyszerű kialakítású, téglatest alakú formát mutat. Szöveges mezőjében a következő felirat olvasható: „Dem andenken der in dem Gefechte / bei Acs am 3ten August 1849 im Kampfe / für Kaiser und Vaterland gefallenen Bruder / das Officiers Corps / des k.k. 10ten Linien Infanterie Regiments”.⁷⁴ A köemlék ma az Igmándi erődnél található.

A cs. kir. 10. (Mazzuchelli-) sorgyalopezred emlékműve, 2018

A 4. sorgyalopezred köemléke a három herkálypusztai ezredemlékmű közül a legmonumentálisabb: mintegy 240 cm magasságú, gondosan megmunkált sztélé, amelyet ugyan-csak süttői mészkőből alakítottak ki. Az emlékművet eredetileg négy kőoszlop által tartott, kovácsoltvas lánc szegélyezte. A sztélén a következő felirat olvasható: „DENKMAL / DER / IN DEN SCHLACHTEN / AM 2 UND 11. JULI 1849 / GEFALLENEN / KRIEGER / DER / INFANTERIE REGIMENTS / HOCH UND DEUTSCHMEISTER / Gewidmet dem Officir. Corps”.⁷⁵ A felirat alatt egy karddal ékesített koszorút megjelenítő feldombormű látható, amely az archív fotók tanúsága szerint eredetileg festett volt.

⁷⁴ „Az 1849. augusztus 3-i ácsi csatában a császárárt és a hazáért vívott harcban elesett testvéreinek [állította] a cs. és kir. 10. sorgyalopezred tiszti kara.”

⁷⁵ „A Hoch- und Deutschmeister gyalopezred 1849. július 2-i és 11-i csatákban elesett harcosainak emlékműve. Állította a tiszti kar.”

Az emlékmű felső része timpanonos kialakítású, amelyet a Német Lovagrend keresztje díszít.⁷⁶ Az emlékmű hátoldalán az ezred 1849. július 2-i és 11-i komáromi összecsapásokban elesett 49 katonájának neve van felvéve. Sajnos a nevek nagy része napjainkban már nehezen olvasható.⁷⁷ Az 1879-ben megjelent von Treuenfest-féle ezredtörténet az emlékművet is leírta: „Az emlékmű egy domb tetején áll Herkály mellett, minden irányból egy mérföldre ellátszik. Maga [az emlékmű] egy vörös márvány obelisz, 12 láb magas, felül lefelé fordított fáklyaköteg, amit egy sisak koronáz meg.”⁷⁸ Az ismertetés alapján vélemezhető, hogy a köemlék jelenlegi formájában csonka. A szövegben jelzett 12 láb 372 cm-nek felel meg, a sztélé jelenlegi magassága csupán 240 cm, továbbá a timpanon tetejének kiképzése szintén egy ma már hiányzó, további díszítő részt valószínűsít. A köemlék ma az Igmándi erődnél található (a kovácsoltvas láncokat tartó oszlopok közül három került át új helyére).

A cs. kir. 4. (Hoch- und Deutschmeister) sorgealoezred emlékműve, 2018

⁷⁶ A cs. kir. 4. gyaloezred tulajdonosa a Hoch- und Deutschmeister, vagyis a Német Lovagrend mindenkori nagymestere volt. 1849-ben a tisztséget Habsburg-Tescheni Vilmos Ferenc Károly főherceg (1827–1894) töltötte be.

⁷⁷ Az ezredtörténet szerint július 2-án az ezredből elesett báró Heinrich von Adelsheim hadnagy, négy legény, megsebesült két tiszt és hét legény. Július 11-én halálosan megsebesült és egy nappal később meghalt Christian Uhle hadnagy, elesett egy ővezető, húsz legény, megsebesült 62 katoná, továbbá a Herzinger gránátos osztályba beosztott 4-es gránátosok közül megsebesült egy tiszt és 14 legény. Az emlékmű hátulján olvasható névsor minden bizonnyal a sebesüléseikbe később belehalt katonákat is tartalmazza. *Treuenfest* 1879. 571., 576. o.

⁷⁸ *Treuenfest* 1879. 618. o.

A herkályi temetőben a mai napig az eredeti helyén látható az a köemlék, amely a cs. kir. 10. gyalogezred tisztje, August Baumann főhadnagy (1827–1849) sírhelyét jelöli. A süttői vörös mészkőből faragott, gúla alakú síremléket egy kereszt díszíti, alatta német nyelvű sírfelirat, valamint külön sírvers olvasható: „AUGUST BAUMANN / K.K. OBERLEUTNANT / IM 10TEN INF. REGT. / GEBOREN DEN 7TEN AUGUST 1827 / GEFALLEN DEN 3TEN AUGUST 1849 / EN FEINDES KUGEL TRAF / DAS JUNGE LEBEN / DER PFLICHT DER TREU / DEM VATERLAND ERGEBEN”.⁷⁹ Baumann főhadnagy volt osztrák részről a Herkály környéki harcok egyetlen tisztí vesztése 1849. augusztus 3-án. Rajta kívül a 10. gyalogezredből Alois Teyrowski hadnagy, ezredsegédtiszt esett el aznap, őt azonban már visszavonulás közben, a Concó-patak torkolatának közelében érte a halálos találat.⁸⁰

August Baumann cs. kir. főhadnagy (†1849) síremléke, 2018

⁷⁹ „August Baumann cs. kir. főhadnagy a 10. gyalogezredben, született 1827. augusztus 7-én, elesett 1849. augusztus 3-án...”

⁸⁰ *Geschichte* 1888. 555. o.

A temető egykori bejárata közelében egy vörös mészkő emlékmű jelöli egy – a történeti hagyomány alapján korábban – a herkálypusztai harcokhoz kötött temetési hely megközelítőleg 8×5 m-es földhalmát. Az emlékművet lezáró kereszt talprészén az 1849-es évszám, míg annak talapzatán a „Den / Tapferen / Kameraden”⁸¹ felirat olvasható. A kőemlék ma igen rossz állapotban van. Téglából készült alapozása szétfagyott, a kereszt talapzatul szolgáló kötőmb megdőlt, maga a kereszt pedig néhány éve a földre zuhant. A kőemlék keresztje egy régebbi időpontban, feltehetőleg még 1918 előtt törött le először, de később kijavították. Az újra letörött kereszttrész a komáromi Klapka György Múzeumba került 2018-ban.

„A bátor bajtársaknak” állított kőkereszt

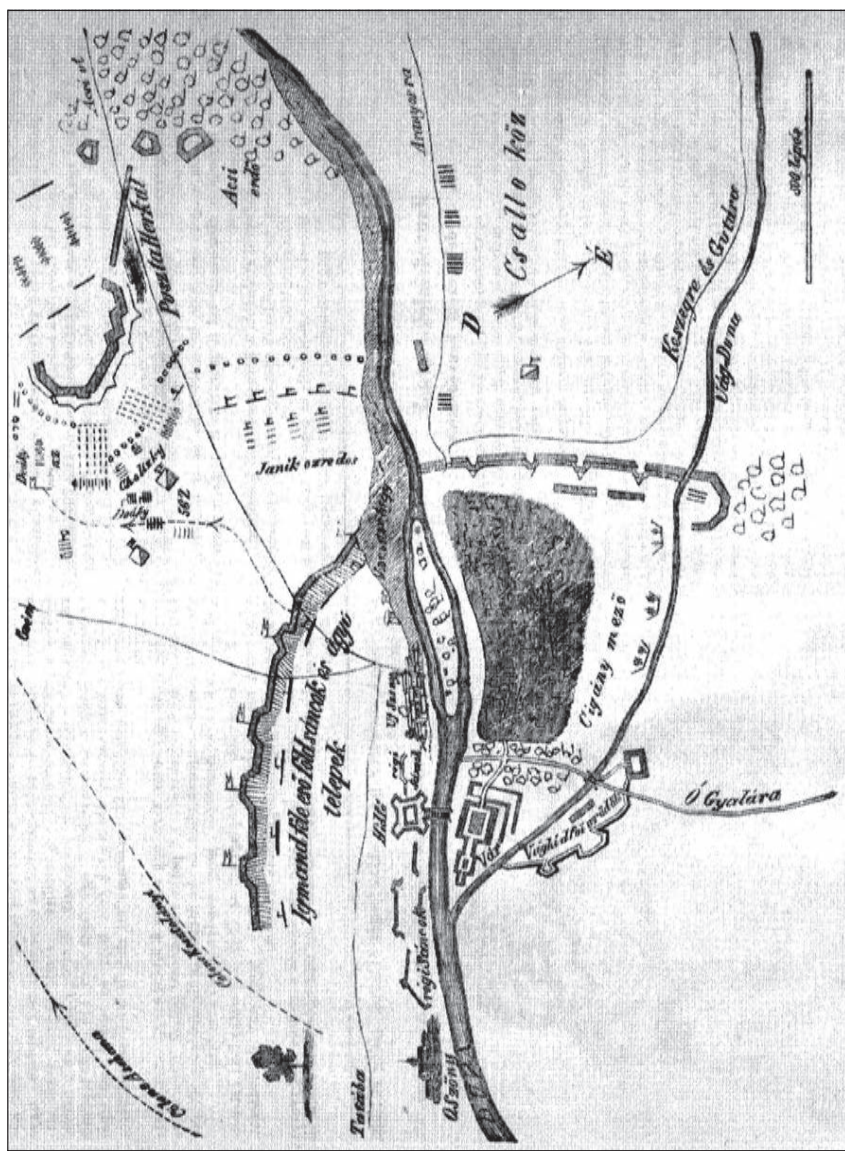
⁸¹ „A bátor bajtársaknak”.

BIBLIOGRÁFIA

- A herkály elleni kitörés, 1870. A herkályi erődített osztrák tábor elleni kitörés 1849. aug. 3-án. *A Honvéd*, 1870. február 24. 50–52. o.
- A megcsúfolt Komárom, 1896. A megcsúfolt Komárom. [Szerző nélkül.] *Komáromi Lapok*, 1896. november 28. 2. o.
- Petőfi-jelentés, 1957. A Petőfi eltűnésére körülményeinek tisztázására kiküldött román–magyar akadémiai munkaközösség jelentése. *A MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei*, 10. (1957) 3–4. sz. 237–261. o.
- Az aradi golgotán, 1933. Az aradi golgotán befejezték a vértanúk sírjainak a kegyeletes feltárását. [H. I.] *Erdélyi Lapok*, 1933. szeptember 21. 8. o.
- Az ácsi csata és emlékei, 1894. Az ácsi csata és emlékei. 1849. augusztus 3. [Orion.] *Komáromi Lapok*, 1894. augusztus 4. 1–3. o.
- Bátori Schulcz eml. 1870. Bátori Schulcz Bódog emlékiratai. Kiadta és s. a. r. *Egervári Ödön*. Pest, 1870.²
- Borovszky 1907. Komárom vármegye és Komárom. Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. *Borovszky Samu*. Budapest, 1907.
- Breit 1898. III. k. *Breit József*: Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harczának katonai története 3. A nyári hadjárat. Budapest, 1898.
- Csikány 2000. *Csikány Tamás*: Honvédtüzérség az 1848–49-es szabadságharcban. Budapest, 2000.
- Csikány – Rácz 2009. *Csikány Tamás – Rácz Miklós*: 1849-es erődítések Cibakháza határában. *Várak, kastélyok, templomok*, 2009. 1. sz. 10–13. o.
- Das 10. Infanterie-Regiment, 1850. Das 10. Infanterie-Regiment... [Szerző nélkül.] *Oesterreichischer Soldatenfreund*, 1850. július 23. 393. o.
- Esetek, 1903. Esetek. [Szerző nélkül.] *Magyarország*, 1903. február 11. 6. o.
- Fehér 2010. *Fehér Csaba*: Tóth-Kurucz János – A leányvári kövek vallatója. Tata, 2010.
- Fertőy 1875. Fertőy Imre. *Komárom*, 1875. január 24. 4. o.
- Fritz – Négyesi – Szabó et al. 2015. *Fritz Beke Éva – Négyesi Lajos – Szabó András – Dénes Kálmán – Padányi József*: Az Ács–herkálypusztai honvéd emlékmű kutatása. *Hadtörténelmi Közlemények*, 128. (2015) 4. sz. 1095–1104. o.
- Gelich 1882. III. k. *Gelich Rikárd*: Magyarország függetlenségi harcza 1848–49-ben. III. k. Budapest, 1882.
- Geschichte, 1888. Geschichte des k.k. Infanterie-Regimentes Oskar II. Friedrich König von Schweden und von Norwegen no. 10 von Seiner Errichtung 1715 bis November 1888. [Szerző nélkül.] Wien, 1888.

- Heltai* 1938. *Heltai Jenő*: A komáromi híd. *Pesti Hirlap*, 1938. október 9. 3. o.
- Hermann* 1999. *Hermann Róbert*: „Tenni kevés, de halni volt esély.” Az 1849. évi nyári hadjárat. *Hadtörténelmi Közlemények*, 112. (1999) 2. sz. 223–276. o.
- Hermann* 2004. *Hermann Róbert*: Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái. Budapest, 2004.
- Hermann* 2019. *Hermann Róbert*: Komáromi csataképek (1848–1849). Komárom, 2019.
- Hicks – Beaudry* 2006. *Historical Archaeology*. Ed. *Dan Hicks – Mary C. Beaudry*. Cambridge–New York–Melbourne, 2006.
- Huszár* 1998. *Huszár János*: Az iházi csata az emlékezet tükrében. *Veszprém Megyei Honismereti Tanulmányok*, 17. (1998) 105–114. o.
- Kedves* 1994. *Kedves Gyula*: A szabadságharc utolsó győztes csatája (az 1849. aug. 3-i komáromi kitörés). In: Komárom és Klapka György 1848/49-ben. Szerk. *Kiss Vendel*. Komárom, 1994. 103–110. o.
- Klapka* 1886. *Klapka György*: Emlékeimből. Budapest, 1886.
- Klapka-szobor ünnepély, 1896. Klapka-szobor ünnepély. [Szerző nélkül.] *Komárommegyei Értesítő*, 1896. november 25. 2. o.
- Klapka* 1892. Klapka György. 1820–1892. [Régi honvéd.] *Vasárnapi Ujság*, 1892. május 22. 353–354. o.
- Megjelent Bátor Schultze Bódog emlékiratai az 1848/9 ki szabadságharcról... *Fővárosi Lapok*, 1870. január 27. 91. o.
- Melles* 1890. *Melles Ernő*: A vízaknai honvédsír. *Pesti Hirlap*, 1890. július 10. 3–4. o.
- Nagy* 2013. *Nagy Nándor*: A hatvani 1849-es honvédsírhely múltja. In: Hőseink nyomában. Tanulmányok a hadisírok kutatásáról. Szerk. *Tóth Zsolt*. Budapest, 2013. 35–63. o.
- Newman – Cranstone – Howard-Davis* 2001. *Richard Newman – David Cranstone – Christine Howard-Davis*: The Historical Archaeology of Britain, c. 1540–1900. Stroud, 2001.
- Négyesi* 2010. *Négyesi Lajos*: Az 1710. évi romhányi csata a terepkutatók tükrében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 123. (2010) 4. sz. 862–875. o.
- Négyesi* 2014. *Négyesi Lajos*: Gábor Áron elrejtett ágyú. In: Ágyúba öntött harangok. Tanulmányok Gábor Áron születésének 200. évfordulójára. Szerk. *Hermann Róbert – Benkő Levente*. Barót–Szepsiszentgyörgy, 2014. 272–283. o.

- Petheő* 1999. *Petheő Attila*: Az 1849. augusztus 3-i kitörés története. In: Katonák, papok, polgárok 1848/49-ben. Szerk. *Döbör András, Jancsák Csaba, Kiss Gábor Ferenc, Nagy Tamás és Zakar Péter*. (Belvedere Meridionale Kiskönyvtár 12.) Szeged, 1999. 111–122. o.
- Polgár – Schmidtmayer* 2013. *Polgár Balázs – Schmidtmayer Csaba*: Az 1849-ben Gönyűnél megsemmisült osztrák hadianyag-szállító uszály régészeti kutatása. *Hadtörténelmi Közlemények*, 126. (2013) 1. sz. 167–176. o.
- Polgár – Soós* 2018. *Polgár Balázs – Soós Zoltán*: A segesvári ütközet régészeti kutatása (2018). *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője*, 18. (2018) 251–265. o.
- Polgár – Soós* 2019. *Polgár Balázs – Soós Zoltán*: Régészek a harcmezőn. A segesvári ütközet színterét kutatták. *Magyar Honvéd*, 30. (2019) 8. sz. 50–51. o.
- Rüstov* 1866. II. k. *Friedrich Wilhelm Rüstov*: Az 1848–1849-diki magyar hadjárat története. II. k. Ford. *Áldor Imre*. Pest, 1866.
- Sutherland – Holst* 2005. *Tim Sutherland – Malin Holst*: Battlefield Archaeology – Guide to the Archaeology of Conflict. *British Archaeology Jobs Resource*, November 2005.
- Szénássy* 1989. *Szénássy Zoltán*: Komárom ostroma 1849-ben. Komárom, 1989.
- Szénássy* 1992. *Szénássy Zoltán*: Klapka György. (2., bővített kiadás.) Pozsony, 1992.
- Szillányi* 1851. Komorn im Jahre 1849, mit besonderem Hinblick auf die Operation der ungarischen Armee an der oberen Donau und Waag von *Szillányi*. Leipzig, 1851.
- Szinnyei* 1887. *Szinnyei József*: Komárom 1848–49-ben. (Napló-jegyzetek.) Budapest, 1887.
- Tóth* 2013. *Tóth Zsolt*: Az aradi vértanúk sírjainak kutatása és feltárása. *Hadtörténelmi Közlemények*, 126. (2013) 1. sz. 187–204. o.
- Treuenfest* 1879. *Gustav Amon von Treuenfest*: Geschichte des k. k. Infanterie-Regimentes Hoch- und Deutschmeister Nr. 4. Wien, 1879.
- Wellenborn* 1897. *Carl Fischer Von Wellenborn*: Graf Civalart-Uhlanen in den Jahren 1848 und 1849. Wien, 1897.
1849. augusztus 3. 1849. augusztus 3. [Szerző nélkül.] *Komárommegyei Hirlap*, 1933. augusztus 5. 1. o

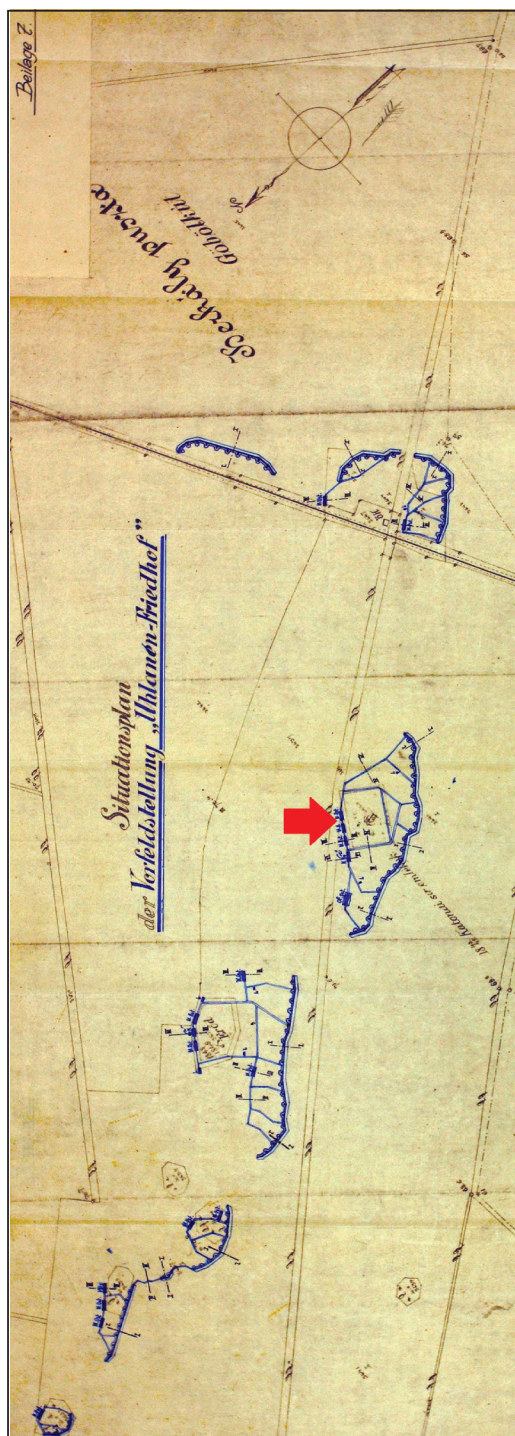
1. kép: Komárom összes mellék erődtésének vázlata 1849-ik évi állapotban⁸²

⁸² Forrás: *A Honvéd*, 1870. február 24. 51. o.

2. kép: Ütközet Herkálypusztánál (színes litográfia)⁸³

⁸³ Hermann Róbert magángyűjteményéből. Hermann 2019. 148., 158. o.

3. kép: Az „ulánus-temető”⁸⁴

⁸⁴ „1. A komáromi Öregvár tervrajza. 2. Ellenséges állások terve az Ulánus temetőnél.” Készítési ideje feltételezhetően 1890 utánra tehető. Lelőhelye: Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár, jelzete: G I h 185/261.

4. kép: Az „ulánus temető” napjainkban

5. kép: A cs. kir. 1. ulánusezred emlékműve, 1930⁸⁵

⁸⁵ Archív fénykép Legát István magángyűjteményéből.

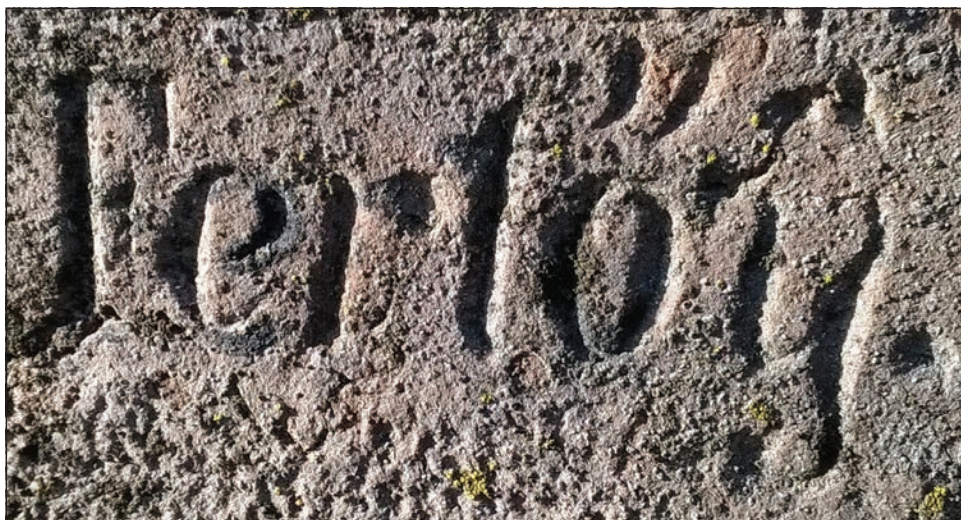

6. kép: A cs. kir. 4. sorgyalozezred emlékműve, 1930⁸⁶

7. kép: Az „ulánus-temető” földhalmja a kőkeresztel, 2015

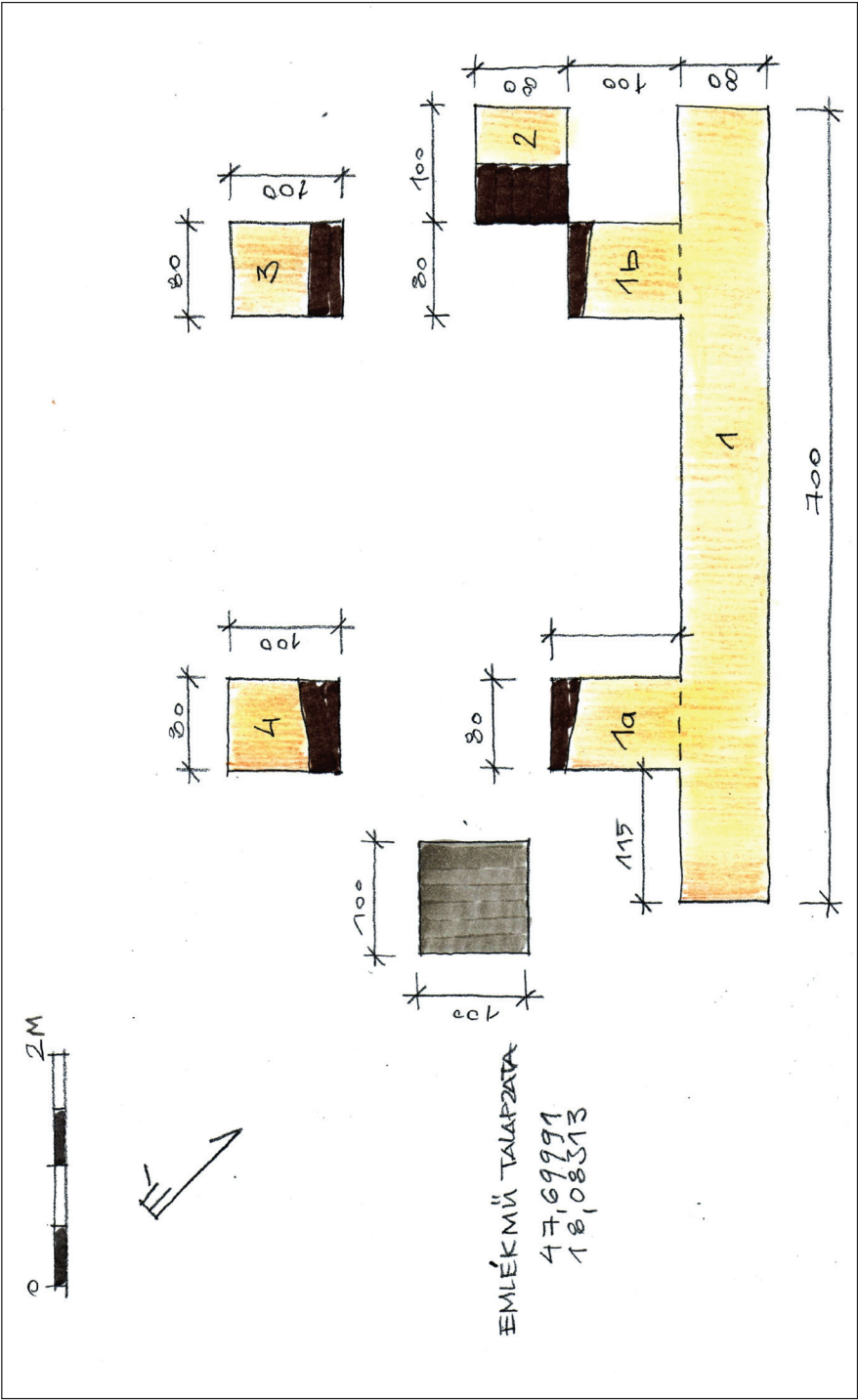
⁸⁶ Archív fénykép Legát István magángyűjteményéből.

8. kép: Fertőy Imre komáromi kőfaragó személyének jelzése:
„A bátor bajtársaknak” állított köemlék talapzatán, 2018

9. kép: Krisztl Antal (†1859) síremléke, 2019

10. kép: A 2018/1-2-3-4. számú kutatóárok és a 2018/1a, illetve 2018/1b jelzésű szonda felszínrajza a sírgödör folytatásának részleteivel, Molnár Ferenc rajza

11. kép: Ló csontvázának részlete a 2018/1a jelzésű szondában

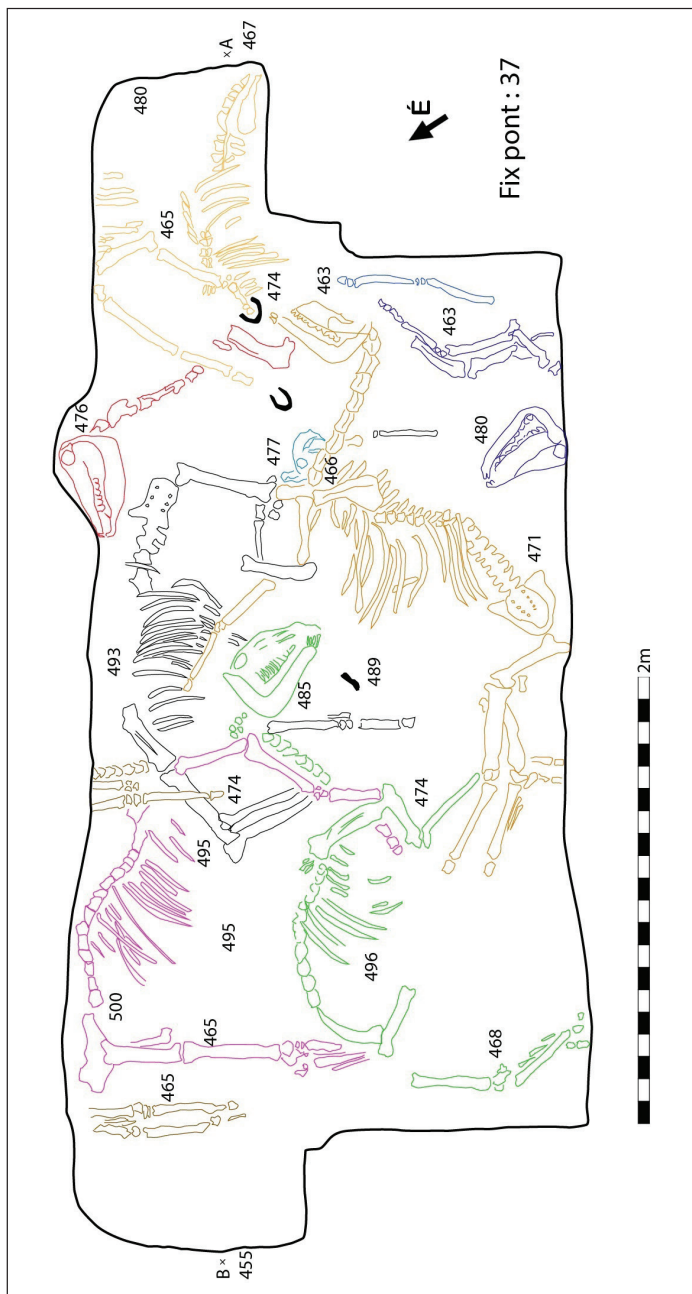
12. kép: A 2019/1–2 jelzésű kutatóárkok északnyugat felől

13. kép: 1811 M 7 fontos rövid- vagy egy 1842 M 7 fontos hosszú tarack gránátrepeszei, 2019

14 kép: 2019. évi két, egybenyitott kutatóárok felszínének részlete

15. kép: A 2019. évi két, egybenyitott kutatóárok felszínrajza a felfedezett lócsontvázakkal

Ferenc Bálint – Balázs Polgár – Anna Pórszász

ARCHEOLOGICAL RESEARCH OF MILITARY HISTORY IN THE “UHLAN CEMETERY”
OF KOMÁROM-HERKÁLYPUSZTA, 2018–2019

(Abstract)

The “uhlan cemetery” of Herkálypuszta today belongs to the suburbs of Komárom. The cemetery surrounded with a bank is an important memorial site of the battles of the war of independence of 1848–1849 in Komárom. In the years following the war of independence three monuments made of stone and two gravestones were established. At the supposed sepulchral mound of the soldiers that is also marked by a cross made of stone the Faculty of Military Science and Officer Training of the National Service University, the Klapka György Museum and the Museum of Military History did field research in 2018 and 2019. During the work of 2018 the researchers managed to mark the spatial borders of the sepulchral space, and with probe excavations they also observed the details of the skeletons of a horse. The work continued with the cooperation of several institutions in 2019, at the occasion of the 170th anniversary of the breakout of Komárom. During the excavations of 2019 it turned out that the supposed military cemetery really contains only the remains of horses, and the skeletons of the 9 animals found in the grave were hypothetically interpreted as the remains of horses died and buried in the battle of Herkálypuszta on 3 August 1849.

Ferenc Bálint – Balázs Polgár – Anna Pórszász

MILITÄRHISTORISCHE ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN AUF DEM
„ULANEN-FRIEDHOF“ VON KOMÁROM-HERKÁLYPUSZTA (2018–2019)

(Resümee)

Der „Ulanen-Friedhof“ von Herkálypuszta gehörte heute zum Außengebiet von Komárom (Komorn). Der von einem Erdwall umgebene Friedhof ist eine bedeutende Gedenkstätte der Kämpfe der Revolution und des Freiheitskampfes von 1848–1849 in Komárom. In den Jahren nach dem Freiheitskampf wurden hier mehrere steinerne Gedenkstätten, so drei Denkmäler und zwei Grabdenkmäler, aufgestellt. Bei der Grabstätte des vermuteten militärischen Bestattungsortes, der auch mit einem Steinkreuz markiert ist, wurden im Jahr 2018–2019 von der Fakultät für Militärwissenschaft und Honved-Offiziersausbildung der Nationalen Universität für den Öffentlichen Dienst, vom Klapka-György-Museum sowie vom Museum für Militärgeschichte Feldforschungen durchgeführt. Im Laufe der Arbeiten im Jahr 2018 konnten die territorialen Ausdehnungen des Bestattungsortes abgegrenzt werden. Zudem konnte durch erschließende Sondierungsarbeiten ein Teil des Skeletts eines Pferdes beobachtet werden. Zur Fortsetzung der begonnenen, mehrere Institutionen umfassenden Arbeiten bot im Jahr 2019 der 170. Jahrestag des Ausbruchs von Komárom im Jahr 1849 eine Möglichkeit. Im Laufe der Erschließung des Jahres 2019 entstand Gewissheit, dass sich im Grab, das sowohl mit einem Steinandenken als auch mit einem Erdhügel markiert ist und in der Geschichte der Andenken als militärischer

Bestattungsort registriert ist, im Grunde nur die Überreste von Pferden verbergen. Das Skelett der gefundenen 9 Pferde haben wir hypothetisch als Überreste derjenigen Tiere interpretiert, die während des Gefechts bei Herkálypuszta am 3. August 1849 gefallen waren und bestattet wurden.

Ferenc Bálint – Balázs Polgár – Anna Pórszász

FOUILLES D'HISTOIRE MILITAIRE DANS LE « CIMETIÈRE DES UHLANS »
DE KOMÁROM–HERKÁLYPUSZTA (2018–2019)

(Résumé)

Le « cimetière des Uhlans » de Herkálypuszta appartient aujourd'hui à la périphérie de Komárom. Ce cimetière, entouré d'un terre-plein, est un lieu de mémoire important des batailles de Komárom qui se sont déroulées lors de la révolution et de la guerre d'indépendance de 1848–1849. Dans les années qui ont suivi la guerre d'indépendance, plusieurs monuments en pierre dont trois mémoriaux et deux tombeaux ont été érigés à cet endroit. En 2018–2019, la Faculté de Science militaire et de Formation d'officiers de l'Université des Services Publics, le Musée Klapka György et le Musée d'Histoire militaire ont effectué des fouilles à la tombe marquée d'une croix en pierre du site funéraire militaire supposé. Les travaux de 2018 ont permis de délimiter le site funéraire et d'observer des fragments de carcasse d'un cheval. Ces travaux, menés conjointement par plusieurs institutions, se sont poursuivis en 2019 à l'occasion du 170e anniversaire de la sortie de Komárom de 1849. Les fouilles de 2019 ont permis de constater que la tombe marquée d'un monument en pierre, considérée comme un site funéraire militaire dans la mémoire historique, ne contient que des restes de chevaux. Selon notre hypothèse, les 9 carcasses de cheval retrouvées seraient les restes de chevaux abattus dans la bataille de Herkálypuszta du 3 août 1849.

Ференц Балинт – Балаж Полгар – Анна Порсас

ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКОЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ
НА «УЛАНСКОМ КЛАДБИЩЕ» В КОМАРОМ-ХЕРКАЙПУСТА, 2018–2019 ГГ.

(Резюме)

«Уланское кладбище» (Ухланен Фридхоф) в Херкайпуста сегодня принадлежит окраине Комарома. Кладбище, обрамленное зеленым холмом, является значительным местом памяти сражений в Комарно в ходе революции и борьбы за свободу 1848–1849-их годов. В последующие годы борьбы за свободу здесь было возведено много каменных памятников, в том числе три мемориальных памятника и две надгробных памятника. В 2018–2019-их годах проводились Военно-научным Факультетом Национального Университета Общественной Муниципальной Службы, Музеем Дьёрдь Кlapka и Военно-историческим Музеем полевые исследования у предполагаемого места военного захоронения, у могильного холма, отме-

ченного каменным крестом. В ходе работ 2018-ого года удалось ограничить пространственные размеры места захоронения, и посредством раскопок зондирующего характера удалось заметить деталь скелета одной лошади. Продолжению начатых работ в 2019-ом году, охватывающих многие заведения служил повод 170-ей годовщины прорыва у Комаром в 1849-ом году. Во время раскопок, в 2019-ом году было подтверждено, что в истории памяти обозначенным каменным памятником и земляным холмом, считавшим местом солдатского захоронения, в действительности могила скрывает только останки лошадей. Скелеты 9-и найденных лошадей гипотетически интерпретированы как останки животных, которые погибли в битве при Херкайпусте и были захоронены 3-его августа 1849-ого года.

A VÖRÖS HADSEREG SZEMÉLYI ÁLLOMÁNYÁNAK VESZTESÉGEI AZ 1945. ÉVI BUDAI KITÖRÉSI KÍSÉRLET SORÁN

Budapest 1944–1945. évi ostromának lezárása volt az a „Kitörésként” elhíresült esemény, amelynek keretében a bekerített, reményvesztett, minden tartalmát felélő német (–magyar) védősereg megkísérelt kapituláció helyett áttörni a szovjetek által megszállt területeken a saját vonalakhoz.¹ A többek által is feldolgozott témakör² mindig is nagy érdeklődésre tartott számot, ez a kíváncsiság az idő múlásával pedig mintha még fokozódna is: erre utalnak a jelentős létszámú emlékezőt megmozgató, gyakran saját emlékezetpolitikai gondolatokat megfogalmazó civil kezdeményezések. Az orosz archív anyagok titkosítás alóli feloldása, majd közzététele az interneten új távlatokat nyitott meg a kutatások előtt. Ennek eredményeként született Ungváry Krisztián és e sorok szerzőjének közös munkája, melyben a „Kitörés” szovjet irattári anyagok alapján került elemzésre – jellemzően alakulattörténeti, hadművelleti és hadsereg-szervezési szempontból.³ A hivatkozott tanulmány jellemzően a „Pamyaty–Naroda”-adatbázis⁴ által nyújtott lehetőségeket aknáztta ki, és célja volt egy átfogó, mégis összetett vizsgálat elvégzése az eseményben részt vevő alakulatok szintjén. Ez az adatbázis a személyi állomány veszteségeinek felmérésére azonban csak korlátozottan alkalmas. A probléma gyökere egyrészt abban keresendő, hogy a saját veszteségeket a vizsgált típusú forrásokban változó pontossággal vezették. A másik probléma – és ebben idővel bekövetkezhet kedvező fordulat –, hogy az akkor keletkezett összes forrás nem érhető el maradéktalanul a kutatók számára jelenleg sem (és ez nem csak az Internetes felületre vonatkozik; elképzelhető akár az is, hogy a mai napig akadnak titkosított vagy nem nyilvános dokumentumok a témához kapcsolódóan). Létezik viszont egy teljesen más jellegű adatbázis, ami alkalmazható a veszteségek igen pontos felmérésére – ezáltal pedig egy még pontosabb értékelés készítésére. Ez az úgynevezett OBD-Memorial⁵ – vagyis Obobscennij Bank Dannih-Memoriál, magyarul „Általánosított Adatbank”-nak lehetne fordítani ezt a 2007-ben, az Oroszországi Föderáció Védelmi Minisztériuma által létrehozott online-keresőt. Ennek az adatbázisnak a célja kifejezetten a személyi állomány veszteségeinek nyilvánosságra hozása és kereshetővé tétele az egyén szintjén, „halottak”, „sebesülésbe belehaltak”, illetve „eltűntek” kategóriákra⁶ lebontva. Jelen pillanatban a sebesültek, ám nem elhunytak keresése nem lehetséges a felületen. A több mint tíz éves adatbank a legutóbbi

¹ Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Ungváry Krisztiánnak, akinek hasznos tanácsai és építő kritikái nélkül ez a tanulmány nem jöhetett volna létre.

² A teljesség igénye nélkül: Gosztanyi 1998.; Ungváry 1998.; Számvéber 1999.; Markó 2005.; Ungváry 2016.; Mihályi – Tóth – Tulok 2017.; Számvéber 2018.; Dávid – Miklós 2018.; Nevenkin 2019.; Ungváry 2019.

³ Ungváry – Ványai 2019.

⁴ <https://pamyat-naroda.ru/>

⁵ <https://obd-memorial.ru/html/>

⁶ Összefoglalóan ezeket „végleges veszteségeknek” nevezik. A veszteségi adatok nyilvántartása és pontos vezetése nemcsak a hadsereg szempontjából volt fontos, hanem az élet számos más területére is hatással volt: eltűnt, elesett, súlyosan sebesült, rokkant családtag után különböző szociális juttatások, kedvezmények és ellá-

időkben is rohamosan bővül: csak 2018-ban például 900 000 sebesülésbe belehalt személyről került fel új információ, valamint 18 millió feljegyzést is bevezettek az adatbázisba a szolgálati helyeket illetően. Az adatbázisban lehetőség van nemcsak névre és születési helyre, időre keresni, hanem például szolgálati helyre, az elesés időpontjára, sőt az első temetés helyszínére is – utóbbi kritériumok különösen fontosak jelen vizsgálat szempontjából. Az adatbázis mellesleg (bár jelen vizsgálat szempontjából ez nem lényeges) a szárazföldi haderőnem mellett tartalmazza a légierő, a honi légvédelmi csapatok, a haditengerészet veszteségeit is. Büntetőalakulatok veszteségei nem szerepelnek benne – azok alighanem a mai napig titkosak – pedig a kitörés elhárítása során vélhetően ilyen alakulatok is szenvedtek veszteségeket. Az analízis végén meghatározott szám ezért nem foglalhatja magába az ilyen alakulatok kötelékében elhunyt személyeket, a valóságban a veszteségek, ha nem is sokkal, de magasabbak lehettek.

A veszteségi adatok jelentősége a hadtörténeti kutatásban

A történetírás velejárója, hogy legalább olyan fontos az a szempont, hogy „ki mondja”, mint az, hogy „mit mond”. Magyar példákbl is ismert probléma, hogy például a kitüntetési felterjesztések igen gyakran mértéktelen hadizsákmányról és elpusztított ellenséges erőkről számolnak be, miközben egyáltalán nem biztos, hogy az ezekben szereplő adatoknak közül volt a valósághoz. Hangsúlyozni kell: nem az a kérdés, hogy megérdemelten kaptak-e a kitüntetést a katonák, hanem az, hogy az általuk elterjesztett történetek mennyiben valósak. A történelem egy-egy szelete, tágabban értelmezve: a tudás mindig egy „szűrőn” keresztül jut el a befogadóhoz. Hiszen a történelmi mozzanatok (amelyeknek válogatási szempontja rengetegféle lehet) gyakran a források keletkezésének pillanatában is már inkább interpretációk,⁷ mint szilárd tények. Az ezekből összeálló narratíva pedig ily módon már csak egy valóság-értelmezés lehet, de közel sem a valóság papírra vetett leképezése. Amikor új megközelítésből vizsgálunk egy történelmi kérdéskört – ahogyan reményeim szerint most is történni fog –, akkor egy új narratívát is létrehozunk; ez pedig vagy egybevág az addigi narratívákkal, vagy elüt azoktól. Amennyiben a narratívák összeegyeztethetővé válnak, abban az esetben a történelem kutatása sikert ér el: a tény valamelyest visszanyeri objektív jellegét – profánabban fogalmazva: kiderül az „igazság”. Viszont ha konfliktus áll fenn a narratívák közt, az további kutatásokra sarkall, és csak később tud eldölni a vita egyik vagy másik fél javára. A jelen kutatás során vizsgált adatok egyrészt azért érdekesek, mert bár teljesen új forrásokat használ fel az adatbázis-építés alapjául, bizonyos információk szórványosan ellenőrizhetőek máshol is (például a hadinaplókban, napi jelentésekben stb.) Másrészt a veszteségek értékelése kap-

tások jártak a rokonoknak (jellemzően az árván vagy félárván maradt gyermekeknek, illetve az özvegynek). Mivel a szűkös anyagi forrásokból gazdálkodó szovjet állam a minél alacsonyabb kifizetésekben volt érdekelt, ezeket a veszteségi adatokat nagyon komolyan ellenőrizték.

⁷ Általános tendenciának tekinthető (nem csak a második világháborúban), hogy az „ellenség” és a „saját csapatok” erejének értékelését mindig igyekeztek öngazolásra használni: ha minden a terv szerint haladt, az az ellenség inkompetenciáját, gyávaságát, míg a saját csapatok hősiességét, erejét, harci szellemét igazolta. Ha viszont nehézségek támadtak, akkor hirtelen az ellenség szívósan védekező, jól felkészült, vagy akár túlerőben lévő félként jelent meg, szemben a körülmények áldozatává váló saját csapatokkal. Az árnyalt, átmenetekben gondolkodó, számos körülményt figyelembe vevő helyzetértékelés az esetek túlnyomó többségében az utókor feladata lesz.

csán az egész „Kitörés” mint hadművelet is értékelhetővé válik statisztikai szempontok alapján – erre korábban csak becslések álltak rendelkezésre. A veszteségi adatok ugyanis elengedhetetlenek egy hadművelet értékeléséhez. Mindez az orosz OBD-adatbázis segítségével ma már egészen hadosztály-, illetve ezredszintig és napra pontosan kutatható. Ebből az is következik, hogy egy-egy falu vagy magaslat elfoglalásának vagy elvesztésének történetéhez is releváns adatok nyerhetők. A kutató ettől kezdve nem lesz ráutalva egyoldalú és sokszor évekkel az események után készült visszaemlékezésekre vagy az eseményeket érthető okokból szépíteni kívánó hadinaplókra, hanem az adatokat összehasonlíthatja azzal, amit a szovjet hadsereg hivatalos veszteségként könyvelt el. Mindez egyúttal kiváló alkalom lehet arra is, hogy ellenőrizni tudjuk a német–magyar jelentések és a korabeli dokumentumok valóságtartalmát.

A budapesti kitörési kísérlet szovjet áldozatai

Mivel a kereső célja nem a magyar hadtörténeti kutatások támogatása és megkönnyítése, ezért csak sajátos módszer alkalmazásával kapunk megbízható eredményt. Az alábbiakban az adatok legpontosabb kinyerésére kidolgozott és használt módszertan kerül bemutatásra, utána pedig az ez alapján készített táblázatok következnek.

Az adott alakulat tárgynapon, de máshol (például romániai, vagy kelet-magyarországi hadikórházban) elhunyt, vagy akár máshol halálra ítélt és kivégzett tagja (a konkrét személy már korábban le lett tartóztatva) kiszűrésre került. A kétszer szereplő személyek (elírás miatt jellemző hiba) szintén ki lettek válogatva. Abban az esetben, ha valakit két napra is jelentettek, csak a korábbi napon lett figyelembe véve. Ha valaki túlságosan széles időintervallumban tűnt el, nem lett beleszámolva a veszteségekbe a túl nagy megbízhatatlanság miatt. Az adatbázis abban az esetben nem tér ki részletekre, ha a halál oka „sebesüléseibe belehalt”. Amennyiben ez – vagy bármilyen más – halálozási ok Budához (később a kitörés irányához) köthető első temetési hellyel párosult, a tárgynaphoz lett számolva (bár a sebesülés napja nem ismert). Előfordul, hogy első temetési helyként csak „Budapest” van megadva (konkretizálás nélkül); természetesen ezek a személyek is a kitörés szovjet áldozatai közé lettek számolva, ha a többi kritérium (időpont, szolgálati hely) valószínűsíti a kitörés elhárításában való részvételt. A fentiek kapcsán fontos megjegyezni, hogy a Vörös Hadsereg gyakorlatára az volt jellemző, hogy a halottaikat elsődlegesen ott (néhány száz méteres körzetben) temették el, ahol elesetek. Budán ez jellemzően utca-, sőt háztömb-szinten is visszakövethető, hiszen adott személyek elsődleges temetési helyei oda mutatnak, ahol alakulataik is harcoltak.⁸ A (távolabbi) szovjet hősi temetőkre és parcellákba átemetés jellemzően a háború után több-kevesebb idő elteltével valósult meg, de a vizsgált esetben semmi esetre sem azonnal kerültek távolabb a holttestek – illetve ha később sem történt exhumálás, akkor a háború hevében rögtönzött tömegsírt neveztek ki később hősi temetőnek. Ezért az elsődleges temetés helye valamennyi esetben az elesés helyének is lett értelmezve, amit alátámaszt a halál oka („megölték”, „elhunyt” stb.) a halál időpontjával együtt, illetve az adott alakulat ismert bevetési területe a halál időpontjában. Ennek megfelelően adott egység kitöréssel összeegyeztethető irányban történt veszteségei (például: Üröm, Budakeszi stb.) bele lettek számolva a végső számokba, de

⁸ Ungváry – Ványai 2019. 6–9. o. Hadrend táblázatok.

az össze nem egyeztethetőek (például Dunaharaszti, Pesterzsébet) nem. A szolgálati hely keresése jellemzően csak hadosztály-szinten hozott eredményt. Bár szórványosan előfordult, hogy az ezred is jelölve volt, illetve, hogy csak az ezred volt jelölve – ez valamilyen érintett ezred kapcsán ellenőrizve lett. Alighanem ezen a téren később még várható az adatbázis finomhangolása.⁹ A hadtesttörzsnél csak akkor lett figyelembe véve az adott személy, ha alacsonyabb szinten sehol nem volt listázva (jellemzően hadosztályszinten). Alakulat-rövidítésekre többféleképpen is történt keresés, hogy mindenképpen meg lehessen találni az adott napi összes személyt. A variációs keresés nélkül szignifikánsan alá lett volna becsülve például az 5. gárda áttörő tüzérhadosztály, vagy a 7. áttörő tüzérhadosztály vesztesége. A „gárda” kitétel ugyanis sokszor nem lett kiírva, vagy nem szabályos rövidítést használtak. Ebben az esetben csak az alakulat hadrendi száma jelentett fogódzót. Az OBD alapértelmezett dokumentumtípusaiban történt a keresés; ennek oka, hogy bár így többször előfordultak duplikációk – amiket ki kellett szűrni –, ugyanakkor így lehetett a leghatékonyabban megtalálni az összes releváns elhunytat, eltűntet. Ellenőrzésképpen természetesen különböző dokumentumtípusokra, illetve ezek különböző kombinációira is történt szűrés, de az általános tapasztalat szerint így előfordultak kimaradó személyek.

Természetesen a fenti, összetett, valamennyi szempontra egyszerre kiterjedő elemzés feltételezi, hogy minden egyes személyt egyesével kellett megvizsgálni, és az említett kritériumok szerint eldönteni, hogy egyrészt szerepelt-e már korábban valahol, másrészt indokolt-e felvétele a kitörés kapcsán elszenvedett szovjet veszteségek adatbázisába.

A módszertani áttekintő során ismertetett, kiküszöbölt problematikus pontokra a következő példa szemléletes módon világít rá. A 37. lövészhadtest törzsének veszteségei 1945. február 12-én. (ábécé-rendbe rendezve a szerző által). Figyeljük meg a kereső által listázott,¹⁰ többször előforduló duplikációkat! (A kritérium ez esetben kizárólag a név, minden más adat törölve lett az átláthatóság kedvéért.)

Alijev, Baba
Vorobjov, Nyikolaj Tyimofejevics
Vorobjov, Nyikolaj Tyimofejevics
Geraszimenko, Mihail Szemjonovics
Jegorov, Alekszej Gavrilovics¹¹
Jegorov, Alekszej Gavrilovics
Krasnyikov, Gavrijil Szergejevics
Morozov, Nyikolaj Mihajlovics

⁹ Természetesen a hadosztály-közvetlen ezredek, zászlóaljak stb. saját néven vannak feltüntetve.

¹⁰ Az alkalmazott keresési paraméterek: 1945. február 12-én bekövetkezett halál, utolsó szolgálati hely: „37. hadtest” (pontos idézet), majd az összes eredményt egyesével végignévezve Budához köthető elsődleges temetési helyszínekkel rendelkező személyek kiválogatása. Elsődleges temetési helyre nem érdemes közvetlenül keresni, mert rengeteg elírás, pontatlanság, sőt helytelen átírás jellemzi a magyar nevek oroszra átültetését. Erre a problémára a teljes vizsgálat alatt tekintettel kellett lenni, és ennek megfelelően a személyeket egyesével elemezni.

¹¹ Ez a személy a 297. lövészadosztálynál is listázva van, így nem lett figyelembe véve a 37. hadtest törzsénél.

Oresnyikov, Mihail Kuzmics
Prisztanszkov, Alekszandr Ippatovics
Szergyuk, Filipp Kornyejevics
Sztacenko, Mihail Mihajlovics
Sztacenko, Mihail Mihajlovics
Tyimaseva, Marija Alekszandrovna
Thoruk, Pjotr Minyejevics
Fjodorenko, Ivan Pavlovics
Csubejko, Szerafim Jakovlevics

A fenti módon csak 13 személy az érvényes veszteség, ez a szám is került a táblázat vonatkozó mezőjébe.

A következő példa Artyusa Sakirovics Danyiljan esete. A halálakor, 1945. február 12-én 28 éves „zászlós”¹² a 462. önálló aknavető ezredben szolgált. Róla a következő adatok érhetőek el:

Фамилия: Данильян
Имя: Артюша
Отчество: Шакирович
Дата рождения/Возраст: _____.1917
Место рождения: Армянская ССР, Красносельский р-н, с. Старый Башкент
Дата и место призыва: _____.1943, Дилижанский РВК, Армянская ССР, Дилижанский р-н
Последнее место службы: 46 А 462 А мин. полк
Воинское звание: старшина
Причина выбытия: убит
Дата выбытия: 12.02.1945
Первичное место захоронения: Венгрия, г. Будапешт, перекресток дорог ул. Хоградн, Джано, Иштенегди
Название источника донесения: ЦАМО
Номер фонда источника информации: 58
Номер описи источника информации: 18003
Номер дела источника информации: 335

Az alapvető személyes adatok mellett rendkívül érdekes az elsődleges temetés helye, mert rávilágít a magyar földrajzi nevek oroszba ültetésének problematikájára: „Elsődleges temetés helye: Magyarország, Budapest város, HOGRADN, DZSANO, ISTYENYEGDI utcák kereszteződése”. Ezek a „Nógrádi”, a „Diana”, illetve az „Istenhegyi” utcákat jelölik. Ennél fogva, ha a 462. aknavető ezred veszteségeit csak a pontos magyar átírás

¹² Pontos rendfokozata a „sztarsina”, ami csak részben feleltethető meg a zászlós rendfokozatnak.

szerint keresnénk, nevezett személyt (és társait) nem találánk meg. A zászlós példáján keresztül egyben megerősíthető, miért tekinthető az elsődleges temetés helye egyben az elesés helyének is. A 462. aknavetős ezred ugyanis ezekben a napokban éppen a Diana utca és az Istenhegyi út környékén harcolt a kitörők kisebb-nagyobb csoportjaival.¹³

Az OBD igen jól ellenőrizhetőnek tekinthető a veszteségeket illetően, mert az egyes digitalizált profilok alatt az archív források mellékelve vannak, ezek pedig többnyire korabeli listák. A listákon látszik a többi elesett neve és más adata is, így pedig ellenőrizhetjük, hogy adott napon, azonos alakulatból esetleg szükséges-e további személyek számba vétele. Az adatbázis egyébként nagyon pontos, így elegendő a kereső használata, jellemzően nincs szükség ilyen mértékű „túlbiztosításra”.

A 462. önálló aknavetős ezred veszteségei az 1945. február 9. és 1945. február 19. közötti időszakban. Az eredeti mérethez jól olvasható dokumentum szerint 12-én 4 halott veszteséget szenvedett az egység. (Kiemelve az Artyusa Sakirovics Danyiljanra vonatkozó sor.)

ИМЕННОЙ СПИСОК

Зачет № 2020С

СЕРИЕТНО
(после заполнения)
Лист №

безвозвратных потерь личного состава 462 Армянской Армейской Артиллерийской Дивизии (после заполнения)

ЛИСТЫ

за период с 1.9.1945 по 19.2.1945 1945 г.

ИТ ВК 001-4

№	Фамилия, имя и отчество	Войсковой номер	Должность и специальность	Партийность	Год рождения	Какой местностью уроженец	Какой РВК прислан в какой общ. с какого года в армию	Когда и по какой причине выбыл	Где похоронен	Семейные отношения, фамилия, имя и отчество	Где проживает (последний адрес)
1.	Павлов Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Павлов Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
2.	Кузнецов Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Кузнецов Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
3.	Семин Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Семин Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
4.	Орлов Иван Иванович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Орлов Иван Иванович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
5.	Семин Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Семин Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
6.	Павлов Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Павлов Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
7.	Кузнецов Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Кузнецов Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
8.	Семин Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Семин Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
9.	Орлов Иван Иванович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Орлов Иван Иванович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
10.	Семин Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Семин Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
11.	Павлов Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Павлов Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
12.	Кузнецов Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Кузнецов Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
13.	Семин Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Семин Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
14.	Орлов Иван Иванович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Орлов Иван Иванович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
15.	Семин Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Семин Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
16.	Павлов Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Павлов Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
17.	Кузнецов Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Кузнецов Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
18.	Семин Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Семин Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
19.	Орлов Иван Иванович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Орлов Иван Иванович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
20.	Семин Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Семин Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
21.	Павлов Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Павлов Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
22.	Кузнецов Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Кузнецов Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
23.	Семин Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Семин Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
24.	Орлов Иван Иванович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Орлов Иван Иванович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
25.	Семин Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Семин Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
26.	Павлов Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Павлов Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
27.	Кузнецов Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Кузнецов Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
28.	Семин Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Семин Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
29.	Орлов Иван Иванович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Орлов Иван Иванович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
30.	Семин Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Семин Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
31.	Павлов Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Павлов Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
32.	Кузнецов Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Кузнецов Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
33.	Семин Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Семин Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
34.	Орлов Иван Иванович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Орлов Иван Иванович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
35.	Семин Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Семин Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
36.	Павлов Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Павлов Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
37.	Кузнецов Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Кузнецов Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
38.	Семин Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Семин Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
39.	Орлов Иван Иванович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Орлов Иван Иванович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
40.	Семин Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Семин Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
41.	Павлов Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Павлов Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
42.	Кузнецов Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Кузнецов Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
43.	Семин Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Семин Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
44.	Орлов Иван Иванович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Орлов Иван Иванович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
45.	Семин Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Семин Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
46.	Павлов Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Павлов Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
47.	Кузнецов Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Кузнецов Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
48.	Семин Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Семин Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
49.	Орлов Иван Иванович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Орлов Иван Иванович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
50.	Семин Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Семин Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
51.	Павлов Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Павлов Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
52.	Кузнецов Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Кузнецов Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
53.	Семин Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Семин Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
54.	Орлов Иван Иванович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Орлов Иван Иванович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
55.	Семин Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Семин Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
56.	Павлов Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Павлов Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
57.	Кузнецов Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Кузнецов Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
58.	Семин Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Семин Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
59.	Орлов Иван Иванович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Орлов Иван Иванович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
60.	Семин Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Семин Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
61.	Павлов Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Павлов Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
62.	Кузнецов Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Кузнецов Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
63.	Семин Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Семин Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
64.	Орлов Иван Иванович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Орлов Иван Иванович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
65.	Семин Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Семин Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
66.	Павлов Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Павлов Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
67.	Кузнецов Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Кузнецов Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
68.	Семин Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Семин Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
69.	Орлов Иван Иванович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Орлов Иван Иванович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
70.	Семин Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Семин Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
71.	Павлов Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Павлов Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
72.	Кузнецов Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Кузнецов Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
73.	Семин Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Семин Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
74.	Орлов Иван Иванович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Орлов Иван Иванович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
75.	Семин Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Семин Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
76.	Павлов Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангельск	12.02.1945	Архангельск	Павлов Александр Александрович	Архангельск, Архангельск, Архангельск
77.	Кузнецов Александр Александрович	Сторож	Наводчик артиллерийской батареи	чл. В. К.	1918	Архангельская обл., Архангельск	Архангельск, Архангельск, Архангель				

Az alábbi táblázatok alapja a már hivatkozott Ungváry–Ványai-tanulmány hadrendje,¹⁴ némiképpen átalakítva, és ahol lehetséges volt (az OBD adatbázis információi alapján), tovább pontosítva.

¹³ Ungváry – Ványai 2019. 17. o.

¹⁴ Ungváry – Ványai 2019. 6–9. o.

Lövészerők és hadosztály-közvetlen tüzérség veszteségei Budán (1945. 02. 11. – 1945. 02. 15.) – halottak, sebesülésbe belehaltak és eltűntek						
<i>Alakulat/nap</i>	<i>02. 11.¹⁵</i>	<i>02. 12.</i>	<i>02. 13.</i>	<i>02. 14.</i>	<i>02. 15.</i>	<i>Összesen</i>
18. gárda-lövészhadtest törzs	0	0	0	0	0	0
75. hadtest törzs	0	0	1	0	0	1
109. gárda lövészhadosztály	8	16	1	0	1	18
180. lövészhadosztály	14	23	8	1	1	33
37. hadtest törzs	0	13 ¹⁶	0	0	0 ¹⁷	13
297. lövészhadosztály	21	14	5	6	0	25
25. gárda lövészhadosztály	21	35	11	0	2	48
316. lövészhadosztály	8	2	4	2	1	9
83. tengerészgyalogos dandár	15	3	0	0	0	3
108. gárda lövészhadosztály	4	16	33	2	4	55
320. lövészhadosztály	13	10	6	2	4	22
317. lövészhadosztály	12	7	4	2	3	16
337. lövészhadosztály	1	13	2	2	1	18
336. NKVD ezred	2	8	0	1	0	9
134. NKVD ezred	2	4	1	0	0	5
Összesen:	121	164	76	18	17	275

A Budát ostromló erők közvetlen alakulatainak veszteségei (1945. 02. 11. – 1945. 02. 15.) – halottak, sebesülésbe belehaltak és eltűntek						
<i>Alakulat/nap</i>	<i>02. 11.¹⁸</i>	<i>02. 12.</i>	<i>02. 13.</i>	<i>02. 14.</i>	<i>02. 15.</i>	<i>Összesen</i>
16. áttörő tüzérhadosztály ¹⁹	0	19	7	0	1	27
5. gárda áttörő tüzérhadosztály	5	11	1	3	3	18

¹⁵ Február 11-e veszteségei nem lettek beleszámolva a végső eredményekbe, mert nem köthetők a kitöréshez. 11-e veszteségeinek szerepeltetése mindössze viszonyítási alapként szolgál.

¹⁶ Jellemzően híradósok: „492 obsz 37 szk” – vagyis a 37. hadtest 492. önálló-híradós zászlóalja.

¹⁷ 15-én jelentettek még egyszer pár embert a 12-i veszteségek közül! E személyek másodjára ezért figyelmen kívül lettek hagyva.

¹⁸ Február 11-e veszteségei nem lettek beleszámolva a végső eredményekbe, mert semennyire sem köthetők a kitöréshez. 11-e veszteségeinek szerepeltetése mindössze viszonyítási alapként szolgál!

¹⁹ A tüzérhadosztálynál alacsonyabb szintű egység (e sorok írásának idején) szinte sosincs bejegyezve az adatbázisba, ezért nincs jobban szétbontva a listában (illetve ha be is van, a tüzérhadosztály alá – tehát eleendő a tüzérhadosztályra keresni). Teljes listát lásd: Ungváry – Ványai 2019. 6–9. o.

<i>Alakulat/nap</i>	<i>02. 11.</i>	<i>02. 12.</i>	<i>02. 13.</i>	<i>02. 14.</i>	<i>02. 15.</i>	<i>Összesen</i>
7. áttörő tüzérhadosztály	1	25 ²⁰	3	25 ²¹	0	28
12. rohamutász dandár	1	15	2	0	0	17
14. rohamutász dandár	4	3	2	0	0	5
5. hegyi rohamutász dandár	n. a	n. a.	n. a	n. a	n. a	n. a
1. utász-ponton dandár	0	0	1	0	0	1
48. gárda aknavető ezred	0	5	0	0	0	5
462. aknavető ezred	0	4	0	0	0	4
51. aknavető dandár ²²	0	0	0	0	0	0
38. légvédelmi tüzérhadosztály	3	2	0	0	0	2
22. páncéltörő tüzérdandár	0	1	0	0	0	1
51. utászdandár	0	5	1	0	0	6
264. páncéltörő tüzérezred	1	7	4	2	1	14
<i>Összesen:</i>	<i>15</i>	<i>97</i>	<i>21</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	128

A 2. Ukrán Front kitörés sávjában levő fő erőinek veszteségei (1945. 02. 11. – 1945. 02. 15.) – halottak, sebesülésbe belehaltak és eltűntek						
<i>Alakulat/nap</i>	<i>02. 11.²³</i>	<i>02. 12.</i>	<i>02. 13.</i>	<i>02. 14.</i>	<i>02. 15.</i>	<i>Összesen</i>
4. gárda gépesített dandár	0	0	0	6	3	9
23. lövészhadtest törzs	0	0	0	0	1	1
49. gárda-lövészadosztály	4	3	1	25	12	41
9. légvédelmi tüzérhadosztály	0	0	0	2	0	2
12. hadseregközvetlen páncéltörőágyús dandár	0	0	0	0	2	2
11. gárda lovashadosztály	0	0	4	8	2	14
37. gárda harcokszó dandár	0	0	0	4	0	4
6. gárda gépesített dandár	0	0	0	2		3
19. lövészadosztály két ezrede	1	0	10	10	14	24

²⁰ A halottak között van Nyikolaj Fjodorovics Lupakov ezredes is, a 105. nagy hatóerejű tarackos tüzérdandár parancsnoka. Az ezredet az adatbázisban elérhető információk szerint Ogyesszában ölték meg ezen a napon, holott például egységének hadinaplójából is tudható, hogy Budapesten, utcai harcokban a kitörőkkel vesztette életét (*Ungváry – Ványai* 2019. 16. o.) A nyilvánvaló hiba minden bizonnyal onnan ered, hogy az ezredes holttestét, magas rendfokozatára tekintettel, fontosnak tartották hazaszállítani a Szovjetunióba. A legénységi állomány, illetve alacsonyabb rendfokozatúak esetében erre nem volt kapacitás és igény sem, így esetükben a temetés helyben valósult meg. Mivel ennyire magas rendfokozatú szovjet személy halála kivétel-számba megy a kitörés során, az adatbázis jelen esetben téves információja nem befolyásolta a végső számok pontos megállapítását.

²¹ Csak Tök-nél!

²² Alighanem téves alakulatnév, és az 51. utászdandár a helyes.

²³ Február 11-e veszteségei nem lettek beleszámolva a végső eredményekbe, mert csak kivétel-számban, vagy semennyire sem köthetők a kitöréshez. 11-e veszteségeinek szerepeltetése mindössze viszonyítási alapként szolgál.

<i>Alakulat/nap</i>	<i>02. 11.</i>	<i>02. 12.</i>	<i>02. 13.</i>	<i>02. 14.</i>	<i>02. 15.</i>	<i>Összesen</i>
10. lövészhadtest törzs	0	0	0	0	0	0
252. lövészadosztály	0	2	10	0	6	18
1505. önjáró tüzérezred	0	0	0	0	0	0
1255. páncéltörő tüzérezred	n. a	n. a	n. a	n. a	n. a	n. a
99. lövészadosztály	1	2	1	5	4	12
10. gárda-lovashadosztály	-	nem kap feladatot a kitörés felszámolása kapcsán				-
78. lövészadosztály	-	nem kap feladatot a kitörés felszámolása kapcsán				-
<i>Összesen</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>26</i>	<i>62</i>	<i>35</i>	130

A fenti táblázatok számaihoz hozzá kell fűzni, hogy összevetve a hadinaplók és napi jelentések (szórványosan) ismert halálozási adataival,²⁴ némiképpen magasabbak. Ennek oka abban keresendő, hogy az alakulatok dokumentációja nem fordított figyelmet a sebesülésbe – gyakran szinte azonnal – behaltak naplóba vételére, míg az OBD-adatbank jellegéből adódóan erre tökéletesen alkalmas. Ez a folyamat szemléletes módon több esetben is nyomon követhető, például ha megnézzük a 19. lövészadosztály (amely két ezreddel vett részt a kitörők megsemmisítésében) veszteségeit a hadinaplóban: „14-én reggel 5 órakor Budajenőn magát a hadosztályparancsnokságot is megtámadták a kitörő csapatok. Az aznapi mérlegük 250 fogságba ejtett és 1200 elpusztított német katona volt az 5 saját halott és 12 sebesült mellett. 15-én 101 fogolyról és 350 halott kitörőről írt a hadinapló, miközben a hadosztály saját vesztesége csak 2 halott és 5 sebesült volt.”²⁵ Az OBD adatbank információi szerint 14-én a halottak megoszlása: 5 megölt, 5 sebesülésbe behalt, míg 15-én: 2 megölt, 2 sebesülésbe behalt.²⁶ Ennek megfelelően a 14-ére vonatkozó mezőbe 10 halott, a 15-ére vonatkozó mezőbe 4 halott került.

Érdekes továbbá az is, hogy korántsem a kitörés fő irányában védekező 180. lövészadosztály szenvedte el a legnagyobb veszteséget. Az adatokból jól látszik, hogy az egység a kitörés első szakaszában vesztette el halottai nagy részét, február 13-a után pedig vesztesége minimális, ami arra utal, hogy a felszámolásban ez a seregtest nem kapott nagyobb szerepet. Ezzel szemben a 108. és a 25. gárda-lövészadosztályok, amelyeket a kitörés február 11-én este nem is érintett, komolyabb veszteségekről számoltak be, ami pedig arra utal, hogy nekik kellett mozgó harccsoportokkal elvégezniük a kitört harccsoportok felszámolását Buda területén, városi harcban. Az adatsorokból leginkább meglepő a 337. lövészadosztály viszonylag csekélyebb vesztesége: ez a seregtest ugyanis február 12-én hajnalban, átcsoportosítás közben éppen belefutott a kitörés főirányába. Az, hogy mindezt 13 halott katona árán tudták megúszni, arra utalhatna, hogy az alegységek parancsnokai feszesen kezben tartották katonáikat és nem vállaltak felesleges kockázatot. Létezik azonban más nézőpont is, mely alapján megkérdőjelezhető a „végig, szorosan kéz-

²⁴ Ungváry – Ványai 2019.

²⁵ Ungváry – Ványai 2019. 35. o.

²⁶ A táblázatokba praktikus okokból nem lettek bevezetve a különböző elhalálozási okok, vagy ha valaki „nyom nélkül eltűnt”. A táblázatok szerkesztésénél a pontosság mellett az áttekinthetőségre került a hangsúly.

ben tartott harcvezetés” eszményképe – erről Lichtenberg Judit naplójában lehet olvasni. Ő így látta a helyzetet a február 11-éről 12-ére virradó éjjel: „Mikor a rövid Kuruclesi útról elértük a Budakeszi utat, hihetetlen látvány tárult elé. Hármassorokban, mindég meg-megakadva, összeszorulva a havas utat szegélyező fáknál, szó szerint lóhalálában iramodott, verekedett-tülekedett egymással egy méternyi előnyért a Budakeszi felé menekülő Vörös Hadsereg. Nyaktörő ki-ki magának megfutamodás volt ez, olyan pánik, mely csak egy rettegő, megvert hadseregben terjedhet szét.”²⁷

A nevezett időszakban és helyszínen – többek közt – éppen a fent említett 337. lövész-hadosztály járt, átcsoportosítás közben. Amennyiben a naplóbejegyzésnek hitelt adunk, legalábbis érdekes, hogy erről a pánikba esett embertömegről a szovjet műveleti források hallgatnak, illetve hogy a pánik ellenére nem estek el tömegével a szovjet katonák. A körzetben harcolt ekkor továbbá a 105. nagy hatóerejű tarackos tüzérandár is (a 7. áttörő tüzérhadosztálytól) – a táblázatban az ő veszteségeik relatívan magasak, sőt, a parancsnok is elesett, ami igazán rendkívülinek számít. Ez alighanem szintén alátámasztja a naplóbejegyzés valóságtartalmát. A fenti ellentmondás egyben jó példa arra is, hogy mennyire nehezen rekonstruálható egy hadmozdulat egyetlen nézőpont alapján, illetve hogy a forráskritika alkalmazása segíthet közelebb jutni a „történelmi tényhez” is. A 337. lövész-hadosztály példájánál maradva, alighanem úgy lehet közelíteni egymáshoz a két meglehetősen eltérő nézőpontot, ha feltételezzük, hogy bár kitört a pánik, ami aránylag nagy léptékűvé is vált (és amit később a tisztek elhallgattak a hadinaplókban és napi jelentésekben), valamiért mégsem okoztak súlyos veszteségeket a kitörők a szovjet félnek. Erre magyarázat lehet az, hogy a németek kerültek a harcot, és próbáltak csendben menekülni, esetleg maguk is pánikba estek, illetve hogy képtelenek voltak élni a pillanatnyi előnyükkel, mert már kimerültek, sebesültek, fáradtak voltak, esetleg maguk is eltévedtek a sötét éjjel során.

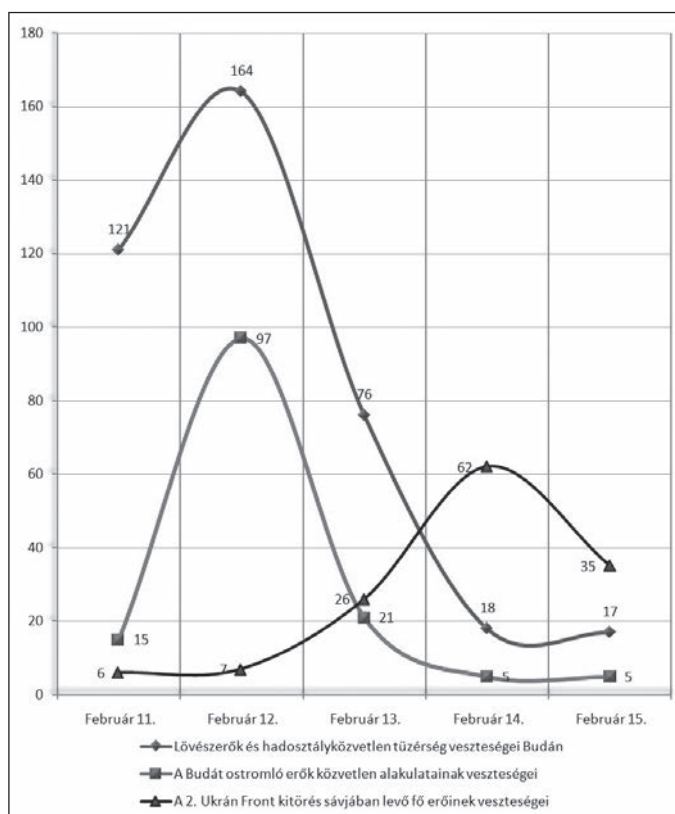
Az adatok elemzése és kiértékelése

A továbbiakban elemzendő grafikon a szovjet veszteségek (halottak és eltűntek) tendenciáit hivatott szemléltetni.

A grafikon több érdekes összefüggésre is rávilágít. Egyrészt, hogy bár számtalan a legnagyobb veszteségeket a kitörés kapcsán kétségtelenül a lövészerők és hadosztályközvetlenjeik szenvedték el, a növekedés itt nem robbanásszerű: Február 11-éhez viszonyítva, amikor még „egyenrangú” harc folyt a felek közt, mindössze kb. 35%-os növekedés történt.²⁸ Természetesen – mint korábban látható – az egyes hadosztályok veszteségei igen nagy szórást mutatnak, hiszen nem mindegy, hogy valaki a kitörés fő irányában foglalt állást, vagy olyan frontszakaszon, amerre nem is történt kísérlet a bekerítésből való kitörésre. További érdekes trend, hogy a hadsereg- és hadtest-közvetlen alakulatok veszteségei viszont valóban robbanásszerű növekedést mutatnak február 12-én: az előző naphoz viszonyítva ekkor a veszteségek majdnem 650%-ra rúgtak.

²⁷ Idézi bővebben: Ungváry 1998. 187. o.

²⁸ Ezen a ponton érdemes kitérni a néhány visszaemlékezésben felmerülő „orosz hulláhegyek” kérdéskörére is (például a Széll Kálmán tér környékén). Mivel a holttestek odakerülésének ideje nem ismert (akár több csatanap során elesett személyekhez is tartozhatnak), hiba lenne a kitörés után arra járó polgári személyek által megdöbbenve látott nagy mennyiségű holttestet kizárólag a kitörés elhárításához kötni.

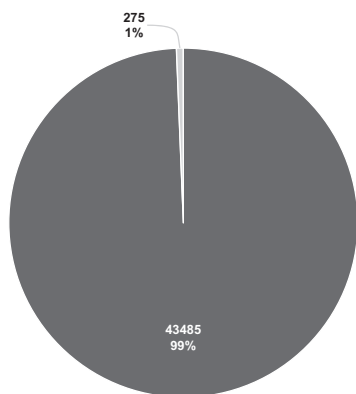
Ahogy megfigyelhető, a veszteségek 12-e után Budán „bezuhanak” – ahogy véget ér a kitörés, már csak a bujkálókat kell levadászni a szovjet csapatoknak. Ez jelentősen kisebb veszteségekkel is járt, illetve valószínűsíthető, hogy páran csak egy-két nappal később haltak bele a kitörés során elszenvedett sebesüléseikbe. 13-ától kezdve a veszteségek Budán kívül indulnak növekedésnek, és bár a növekedés itt is meredek ívű, a csúcspontok meg sem közelítik a Budán mért számokat. Ennek oka alighanem abban keresendő, hogy a kitörő csapatok szétdarabolódtak, kimerültek, akár el is tévedtek, és képtelenek voltak komoly ellenállás kifejtésére. Lényegében – mint később látni fogjuk – a veszteségek a teljes szovjet létszámhoz viszonyítva gyakorlatilag alig kifejezhetőek százalékban. A szovjet halottak és eltűntek összlétszáma a vizsgált időszakban (február 11-e nélkül) jelen kutatás szerint mindössze 533 fő.²⁹ Említést kell tenni a szovjet halottak mellett a szórványosan előforduló egyéb állampolgárságú elhunytakról is, akik a Vörös Hadsereg segédsapataiként szolgáltak. Előfordulásuk mindenképpen szórványosnak tekinthető, azonban a Budáról kitörő németek velük is találkozh(ot)tak, és ezért veszteségeket ők is szenvedhettek. Az alábbi részlet Johannes Finger (1923–2004) tar-

²⁹ A sebesültek száma ekkoriban általában két-háromszorosa a halottaknak, így becslés szinten kb. 1000-1500 fő sebesült vélelmezhető a kitöréssel összefüggésben a szovjet oldalon. Ennek megfelelően a teljes szovjet veszteség kb. 1500-2000 főre tehető, ami a harcképtelenné vált személyi állományt illeti.

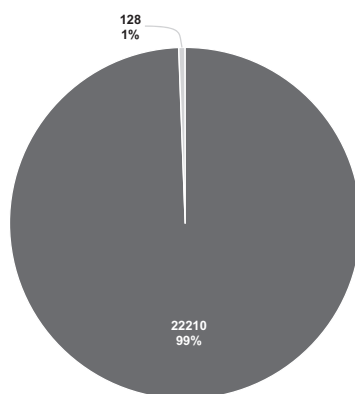
talékos SS Oberscharführer visszaemlékezéséből származik, aki sikeresen teljesítette a kitörést, és elérte a saját vonalakat:

„Február 14-én 9-10 óra körül értem el az első szovjet vonalat, mintegy 150 másik katonával, minden fegyvernemből. Szerencsénk volt, mintha bolgárok vagy románok lettek volna először az ellenfeleink. Ezt néhány hulla ruhájáról tudtam megállapítani. Én magam csak 40-50 katonát láttam elérni a német első vonalakig, február 13-án reggel 11 órakor, egy lovas egységig, amely a legkisebb erőfeszítést sem tette meg annak érdekében, hogy segítsen nekünk a szovjet főellenállási vonal áttörésénél.”³⁰

A nem szovjet állampolgárságú elhunytak számának meghatározása további kutatásokat igényelne, azonban nagy bizonyossággal kijelenthető, hogy jelentősen nem változtatna a szovjet áldozatok alapján meghatározott veszteségi számokon és arányokon, illetve azt csak minimálisan befolyásolná magasabb veszteségi számok irányába, a kitörés teljes elhárítására kivetítve.

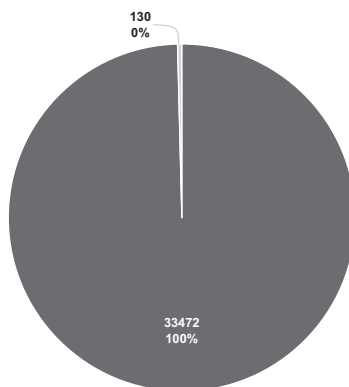

Lövészerők és hadosztály-közvetlen tűzérség veszteségei Budán a teljes létszámmal³¹ viszonyítva (halottak és eltűntek)

A Budát ostromló erők közvetlen alakulatainak veszteségei a teljes létszámmal³² viszonyítva (halottak és eltűntek)

A 2. Ukrán Front kitörés sávjában levő fő erőinek veszteségei a teljes létszámmal³³ viszonyítva (halottak és eltűntek)

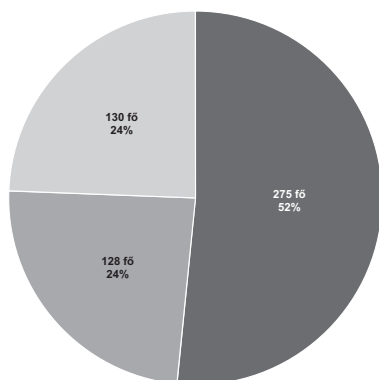

³⁰ Ungváry 2019. 243. o.

³¹ Ungváry – Ványai 2019. 6–7. o.

³² Ungváry – Ványai 2019. 7–8. o.

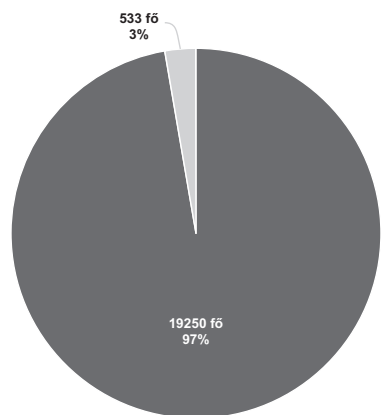
³³ Ungváry – Ványai 2019. 8–9. o.

A teljes szovjet veszteség (halottakban és eltűntekben) egymáshoz viszonyított arányai

- Lövészerek és hadosztályközvetlen tüzéség vesztesége Budán
- A Budát ostromló erők közvetlen alakulatainak veszteségei
- A 2. Ukrán Front kitörés sávjában levő fő erőinek veszteségei

Természetesen fontos a szovjetszámokat összevetni a német számokkal is (a magyarok nélkül). A kitörés kapcsán eltűnt, elesett, vagy kivégzett német katonák számát csak becsülni tudjuk: Ungváry Krisztián 19 250 főben adja meg a hadművelet során elpusztultak számát (szovjet és német jelentések különbözetét tekintve, levonva a kitörést sikeresen teljesítőket, valamint az elbűjők becsült számait).³⁴ Bár a szovjetek kétségtelenül túlerőben voltak, a kitörés megindulása előtti számok mégsem arányosak a két fél veszteségeivel.

- Német veszteségek halottakban és eltűntekben
- Szovjet veszteségek halottakban és eltűntekben

Összegzés

Jelen vizsgálat konkrét, pontos, ellenőrizhető számokkal igazolja azt, amit a történész szakma már eddig is gyanított: az 1945. évi budai kitörési kísérlet egy elhibázott döntés katasztrofális gyakorlatba ültetése volt. A német katonák, amennyiben a harcot választották és megpróbálták kitörni, nagyon nagy valószínűséggel néhány órán vagy napon belül meghaltak. Ezzel szemben a szovjet katonák lényegében alig voltak tényleges életveszélyben (egy-két, a kitörés elhárításában jobban érintett hadosztályt nem számítva). Másképpen fogalmazva: a németek igen rossz kilátásokkal tették kockára az életüket, miközben ezzel a szovjet félnek még hátrányt sem tudtak okozni.

³⁴ Ungváry 1998. 207. o.

Az OBD-adatbázis lehetőségei új távlatokat nyitnak meg a kutatások előtt. Pontosítani lehet a szovjet veszteségeket; lényegében bármelyik hadmozdulat napra pontosan lebontható lesz a nevezett aspektusból, szűk földrajzi behatárolással. Az 1941-es hadjárat, a Don-kanyar vagy az 1944-es Keleti-Kárpátok védelme adott esetben kilométeres pontossággal lesz vizsgálható. Sok, eddig töredékes vagy torz információ kerülhet a helyére. Az új adatok sok esetben más megvilágításba helyezhetnek eseményeket, hiszen mint láttuk, releváns eredmény nyerhető ki egy jól dokumentált mozzanat, a kitörési kísérlet kapcsán. Ugyanez fog történni akkor is, ha a kutató a kérdést például az urívi hídfő vagy a volóci völgyzár vonatkozásában vizsgálja majd. Abban pedig biztosak lehetünk, hogy a szovjet források még számos érdekes információval szolgálnak – reméljük, hogy a nyilvánosságra hozatal pozitív tendenciái a jövőben is folytatódnak.

BIBLIOGRÁFIA

- Dávid – Miklós 2018. *Dávid Zsolt – Miklós Tamás: Boncz Géza hadnagy naplója Budapest ostromáról és a kitörésről 1945. január 1. – március 28. Hadtörténelmi Közlemények*, 131. (2018) 81–120. o.
- Gosztonyi 1998. *Gosztonyi Péter: Budapest lángokban*. Budapest, 1998.
- Markó 2005. *Az elsodort város. Emlékkötet a Budapestért folytatott harcok 60. évfordulójára 1944/45. Szerk. Markó György*. Budapest, 2005.
- Mihályi – Tóth – Tulok 2018. *A Várnegyed ostroma. Buda 1944–45. Szerk. Mihályi Balázs – Tóth Gábor – Tulok Péter*. Budapest, 2018.
- Nevenkin 2019. *Nevenkin, Kamen: A Budapest erőd I–II. A magyar főváros ostroma, 1944–1945. Keszthely*, 2019.
- Számvéber 1999. *Erőd a Duna mentén. A Budapestért 1944-45-ben folytatott harcok katonai iratai a Hadtörténelmi Levéltárban. Szerk. Számvéber Norbert*. Budapest, 1999.
- Számvéber 2018. *Számvéber Norbert: Páncélosok a budapesti csatában. 1944. október 29 – 1945. február 13. Budapest*, 2018.
- Ungváry 1998. *Ungváry Krisztián: Budapest ostroma*. Budapest, 1998.³
- Ungváry 2016. *Ungváry Krisztián: Karl Pfeffer-Wildenbruch, Budapest és a kitüntetések. Levéltári Közlemények*, 87. (2016) 259–270. o.
- Ungváry 2019. *Ungváry Krisztián: Hősök? A budapesti csata német katonai elitje*. Budapest, 2019.
- Ungváry – Ványai 2019. *Ungváry Krisztián – Ványai Márton: „...Nagy része megsemmisült...” A német–magyar védősereg kitörési kísérlete Budapestről a szovjet hadműveleti iratok tükrében – 1945. február 11. Budapest, 2019. Online: https://docs.wixstatic.com/ugd/198ee4_222f5c389d41447881bff30ed034a86b.pdf (A letöltés időpontja: 2019. november 1.)*

Márton Ványai

THE LOSSES OF THE RED ARMY DURING THE ATTEMPTED
BREAKOUT OF BUDA IN 1945

(Abstract)

The operation known as “attempt of breakout” that closed down the siege of Budapest in 1944–1945 is a popular and widely researched topic. Although the number of living participants and eyewitnesses is unfortunately quickly decreasing, many archival sources are becoming researchable only by today. The consequence of this tendency is that the possibilities of the systematic elaboration of the topic are growing; therefore, it is possible to see through the breakout from both the German and the Soviet side as much as very few contemporaries were able to. The result of the present research is that the earlier only estimated Soviet losses have finally been concretized and systematized in a checkable and perspicuous manner. Based on all of this, on the one hand, earlier theories are proven; on the other hand, further consequences can also be drawn. The OBD-Memorial (Generalised Databank) database can also be helpful to different other aspects of military history research (as for the exact estimation of Soviet losses); therefore, it is not limited to one single topic, and will probably be useful to the researchers of the future as well.

Márton Ványai

DIE VERLUSTE DES PERSONALSTANDS DER ROTEN ARMEE WÄHREND
DES AUSBRUCHSVERSUCHS VON BUDA (OFEN) IM JAHR 1945

(Resümee)

Die als „Ausbruch“ von Buda (Ofen) Bekanntheit erlangte Operation, die die Belagerung Budapests im Jahr 1944–1945 beendete, ist ein beliebtes, viel erforschtes Thema unserer Zeit. Zwar sinkt die Zahl der Augenzeugen und Mitwirkenden leider rapide, doch zahlreiche Archiv- und Registraturquellen werden gerade jetzt erforschbar. Die Folge dieser Tendenz ist, dass sich immer mehr Möglichkeiten zur Durchführung einer Aufarbeitung „auf Systemebene“ ergeben und wir auf diese Weise den Ausbruch – sowohl von deutscher als auch von sowjetischer Seite – so überblicken können, wie es auch von den Zeitgenossen nur Wenigen möglich war. Das Ergebnis der vorliegenden Forschung ist, dass es endlich gelungen ist, die zuvor lediglich aufgrund von Schätzungen vermuteten sowjetischen Verluste zu konkretisieren und auf überprüfbare, übersichtliche Weise zu systematisieren. Infolge dessen könnten einerseits auch frühere Theorien untermauert bzw. weitere Schlussfolgerungen gezogen werden. Zudem könnte die zur Forschung verwendete Datenbank OBD-Memorial (Obobstschenniy Bank Dannih – Memorial, auf Deutsch: Generalisierte Datenbank) auch für zahlreiche andere ungarische Arbeiten mit militärhistorischen Bezügen eine Hilfe darstellen (in Verbindung mit der genauen Bestimmung der sowjetischen Verluste). Auf diese Weise beschränkt sich ihre Bedeutung nicht auf ein einziges Thema und wird vermutlich auch für die Forscher der Zukunft von Nutzen sein.

Márton Ványai

LES PERTES HUMAINES DE L'ARMÉE ROUGE LORS DE LA TENTATIVE DE SORTIE
DE BUDA DE 1945

(Résumé)

L'opération dite « sortie » de Buda, qui fut le dernier acte du siège de 1944–1945 de Budapest, fait l'objet de nombreuses recherches aujourd'hui. Certes, le nombre des témoins et des acteurs vivants diminue rapidement, beaucoup de sources d'archives ont été récemment déclassifiées, ce qui permet désormais de traiter ce sujet de manière systématique et d'avoir une vue globale de cette sortie tant du côté des Allemands que des Soviétiques. Le résultat de cette recherche consiste à déterminer de manière précise les pertes soviétiques pour lesquelles nous n'avions que des estimations jusqu'ici et à les classer de façon claire et vérifiable. Cela permet à la fois d'étayer des théories déjà existantes et de tirer de nouvelles conclusions. En outre, la base de données OBD-Memorial (Banque centrale de données russe) utilisée pour cette recherche pourra être une aide précieuse pour d'autres travaux hongrois ayant trait à l'histoire militaire (du fait de la détermination précise des pertes soviétiques). L'importance de cette base de données ne se limite donc pas à un seul sujet et la banque de données devrait être utile aussi pour les futurs chercheurs.

Мартон Ваняи

УЩЕРБЫ ЛИЧНОГО СОСТАВА КРАСНОЙ АРМИИ ВО ВРЕМЯ ПОПЫТКИ ПРОРЫВА
В БУДЕ В 1945-ОМ ГОДУ

(Резюме)

В наши дни, одной из самых популярных, многоизучаемых исследуемых тем является военная операция, завершающая осаду Будапешта 1944–1945 гг., прославившаяся Будайским «прорывом». Хотя число свидетелей и участников, к сожалению, стремительно уменьшается, многие архивные и документальные источники только в настоящее время становятся исследуемыми. В следствии этой тенденции появляется то, что все более расширяются возможности для проведения обработки на «системном уровне», и поэтому мы можем просмотреть в таком размере, как с немецкой, так и с советской стороны прорыв, для чего имели возможность только некоторые из современников. Результат настоящего исследования заключается в том, что советские ущербы, которые оценивались раньше только на предпологаемом оценке наконец удалось окончательно конкретизировать, систематизировать контролируемым и обозримым образом. Благодаря этому, предыдущие теории могут получить подтверждение и также могут быть сделаны и дальнейшие выводы. Вдобавок, используемая для исследования база данных OBD-Memorial (Обобщенный Банк Данных – Мемориал, по венгерски Обобщенный Банк Данных), может помочь во многих других, связанных с венгерским военноисторическим работам (в связи с точным определением советских потерь), поэтому значимость не ограничивается единственной темой, но и определённо принесет пользу для будущих исследователей.

**A II. VILÁGHÁBORÚ KÖVETKEZMÉNYE A MAGYAR NEMZETI
MŰKINCSSÁLLOMÁNYRA, A KÖZ- ÉS MAGÁNGYŰJTEMÉNYEKBŐL
ELHURCOLT MŰVÉSZETI ALKOTÁSOK ÜGYEINEK
MINISZTERI BIZOTTSÁGA TEVÉKENYSÉGE
(1. RÉSZ)***

A második világháború rendkívüli ember- és vagyonesztét okozott az országban, melynek részét képezte a hazai műtárgyállomány szétszóródása is. Az egyes darabok sorsának felderítése a dr. Jeszenszky Sándor¹ vezette miniszteri biztosság feladata volt. Tanulmányomban Jeszenszky főbb tevékenységének ismertetésével áldozatos munkájának kívánok emléket állítani. Történetünk, tehát ennek a műkincs-feltáró kutatásnak állam által kezdeményezett megindítása a magyar kormány 1946. július 10-én kelt 7880/1946. M. E. sz. rendeletével² kezdődik, amellyel az állam minden természetes és jogi személyt kötelezett a nyilasok vagy németek által nyugatra hurcolt vagyontárgyak³ bejelentésére. Ezáltal, illetve az egyéb módon beérkezett adatok ismeretének birtokában egy, a feladatra alkalmas, megfelelő személynek felelősséggel kellett cselekednie. A páratlanul fontos munkára az ezért tiszteletet érdemlő Jeszenszky Sándor vállalkozott.

*A Köz- és Magángyűjteményekből Elhurcolt Művészeti Alkotások Ügyeinek
Miniszteri Biztossága felállítása*

Jeszenszky Sándor nyugalmazott minisztériumi osztályfőnök 1946. augusztus 10-én a következő sorokat intézte dr. Keresztury Dezső vallás- és közoktatásügyi miniszterhez: „A magán műgyűjteményekre és a párizsi kiállítás előkészítésére vonatkozó megítéző megbízatásom kapcsán igyekeztem tájékozódni annak a felbecsülhetetlen értékű nemzeti kincsnek a sorsáról, melyet a képzőművészeti köz- és magángyűjteményeink képviselnek. Sajnálattal kell megállapítanom, hogy a különböző leltárak, adatok, jelentések egységes szempontból feldolgozva, összeegyeztetve még nincsenek, a meglévő és hiányzó anyag felett biztos áttekintésünk még nincs. Ennek oka elsősorban, hogy az idevonatkozó ügyekkel körülbelül nyolc helyen foglalkoznak és hiányzik az a szerv, hol a beérkező adatok összefutnának, és amely egységes tájékoztatást, irányítást adna. A Szépművészeti Múzeum pedig jelenleg nem rendelkezik megfelelő helyiséggel, mely az anyag pontos számbavételéhez szükséges, különösen akkor nem, ha a Németországba hurcolt műkincsek visszaérkeznek.

* A tanulmány létrejöttéhez nyújtott segítségéért köszönettel tartozom Mihály Máriának, Vígh Annamáriának, Giczi Zsoltnak és Berényiné Kovács Gyöngyinek.

¹ Jeszenszky Sándor (1886–1957) művészeti író, a Szinyei Merse Pál Társaság (1920–1949) alapító tagja, Vallás- és Közoktatásügyi minisztériumi (VKM) tisztviselő (1910-től), filmszínészeti iskolák felügyelője, valamint az iskolán kívüli népoktatásért felelős miniszteri tanácsos helyettese (1935-ig), miniszteri osztályfőnök (1943–1946), miniszteri biztos (1946–1949).

² *Magyar Közlöny*, 1946/155. sz. (1946. július 12.) 2. o.

³ *Bálint* 2013. 83–132., 367–408. o.

Eltekintve attól, hogy a közgyűjtemények anyagába nagy számban olyan műtárgyak keveredtek, melyeket önkényesen vettek el tulajdonosaiktól, vagy a Szépművészeti Múzeumban letétképp őriztettek és így ebből származóan kártérítési igények merülhetnek fel az állammal szemben, kötelességem rámutatni arra a felelősségre, mely az ügyben a magyar kormányt, elsősorban Miniszter Urat terheli, de ezenkívül terhel mindenkit aki ez ügyekben közreműködni hivatott. A meglévő és elég nagy számban sérült, valamint a Németországból visszavárt anyag, továbbá az eddigi megállapítások szerint hiányzó, vagy elpusztult műkincsek értéke nemcsak kulturális szempontból, hanem a műpiac árai szerint is, messze meghaladja mindazon magyar javak értékét, melyeket Németországba hurcoltak. Ez az érték idővel, a felelősséggel együtt csak növekedni fog, mert pótolhatatlan javakról van szó és az esetleg elkövetett mulasztásokat a műtörténelem fogja nyilván tartani. Ezért a legpontosabb adatfelvételre, jegyzőkönyvi és leltári megállapításokra van szükség, hogy magunkat a jövő előtt fedezhessük. Tulajdonképpen egy »sacco di Roma« szerű eseménnyel állunk szemben. Valószínű, hogy sok elveszett műtárgy fog a tulajdonjog 30 éves korhatárán belül felmerülni, melyekre nézve nekünk már előre gondoskodnunk kell megfelelő bizonyítékokról.

Ezért tisztelettel javaslom, hogy egy szervet méltóztassék kijelölni, mely úgy a köz-, mint a magángyűjtemények képzőművészeti tárgyait (kép, szobor, grafika) számba venni és a hiányokat megállapítani lesz hivatott.⁴

A második világháború következtében elhurcolt, elveszett, vagy megsemmisült köz- és magántulajdonban lévő képzőművészeti alkotások számbavételére, annak céljából, hogy a beszerzett adatok alapján a tulajdonosok jogainak fenntartása és érvényesítése iránt a szükséges intézkedések megtehetőek legyenek, valamint a műtárgyak kutatása, illetve visszaszerzése megkönnyíttessék, továbbá a magyar nemzet műkincsállományának vesztesége megállapítható legyen, Keresztury a 4450/1945. M. E. sz. rendeletben⁵ foglalt felhatalmazása alapján 1947. január 3-án a 30/1947. V. K. M. sz. rendeletével felállította a Köz- és Magángyűjteményekből Elhurcolt Művészeti Alkotások Ügyeinek Miniszteri Biztosságát (továbbiakban: Jeszenszky-biztosság).⁶ Jeszenszkyt 1946. szeptember 21-én nevezték ki biztossá a 103 861/1946.VI. V.K. M. sz. rendelettel.⁷ Hivatala a rendeletnek megfelelően a Szépművészeti Múzeumban (SzM) kapott helyet.⁸ Az egyes műtárgyak,

⁴ MNL OL XIX-I-12 4. d. 23. dossz. Sz. n. Jeszenszky ny. min. of. (VKM) aláírás nélküli fogalmazványa a miniszternek a köz- és magángyűjtemények képzőművészeti tárgyait számba vevő szerv kijelölése tárgyában. 1946. augusztus 10. Keresztury Dezső (1904–1996) költő, prózaíró, irodalomtörténész, politikus, VKM miniszter (1945–1947).

⁵ Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 4450. M. E. sz. rendelete, egyes magángyűjtemények anyagának védelméről. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 79. (1945) 552–553. o.

⁶ MNL OL XIX-I-12 3. d. 10. dossz. Sz. n. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 30/1947.V.K.M. sz. rendelete az egyes magángyűjtemények védelméről szóló 4450/1945. M.E. sz. rendelet végrehajtása tárgyában. 1947. január 3.; MNL OL K 726. 57/1948. VKM 30/1947. sz. rend. az egyes magángyűjtemények védelméről szóló 4450/1945. M. E. sz. rendelet végrehajtása tárgyában. 1948. március 10.; *Magyar Közlöny*, 1947/4. sz. (1947. január 5.) 20. o.

⁷ MNL OL XIX-I-12 2. d. 423/1948. Jeszenszky jelentése dr. Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszternek a Köz- és magángyűjteményekből elhurcolt művészeti alkotások ügyeinek miniszteri biztossága ügyköréről összefoglaló áttekintés tárgyában. 1948. december 10. Megtalálható még: MNL OL XIX-I-1-h 243. d. 210 448/1949. VKM VI/2. o.: Elhurcolt javak. 1949. január 10.

⁸ SzMI 247/1946. VKM-hez felterjesztés a „Köz- és magángyűjteményekből elhurcolt művészeti alkotások ügyeinek miniszteri biztossága” részére a Múzeumban kijelölt hivatali szobába egy cserépkályha felállítása tárgyában. 1946. november 15.

köztük az intézmény elhurcolt anyagának és kinti letétjeinek felkutatása során kapcsolatban állt annak tisztviselőivel.⁹

Jeszenszky 1946. szeptember 30-án, majd 1947 januárjától ismételt levélben kérte a korábban összeírt, nemzeti szempontból jelentős magángyűjtemények tulajdonosait, továbbá az érintett közintézményeket és hivatalokat elvesztett műtárgyaik bejelentésére. Voltak, akik írásbeli felhívás nélkül is megtették ezt.¹⁰ Dresdner Iván az általa tapasztaltak alapján külön levélben vetette fel, hogy a műkereskedőket és a restaurátorokat is kötelezzék a birtokukba került gyanús eredetű tételek bejelentését illetően. A biztos ezt megfontolandó, de „kétélű dolognak” tartotta. Véleménye szerint egyrészt ez nagyobb mérvű zugforgalom kialakulását eredményezheti, másrészt az óvatosság a műkereskedőknek amúgy is érdekében áll, mert törvénytelenység esetén, ahogyan fogalmazott „ügyis első-sorban őket veszik elő”.¹¹ Jeszenszky a bejelentéseken szereplő műtárgyakat számbavételük után a készítő művész és a tulajdonos nevei szerint, a megadott kritériumok alapján (cím, nem, méret, anyag, ábrázolás, ismertetőjel, reprodukció) kartotéklapokra vezette, majd azokról kimutatásokat készített.¹² A tulajdonosok levelükben gyakran azt is feltűntették, hol lehetnek elvesztett műtárgyaik. A biztos felkutatásuk érdekében a minisztertől számos alkalommal államrendőrségi nyomozó kirendelését kérte.¹³ Később hangsúlyozottan megismételte: „A magyar és külföldi hatóságok ama kívánságukat fejezték ki több ízben a vezetésem alatt álló miniszteri biztossággal folytatott tárgyalások alkalmával, hogy igyekezzünk megállapítani a Magyarországból elhurcolt vagy eltűnt műkincsek eltűnésének, illetve elhurcolásának körülményeit és azt, hogy miképpen s milyen úton kerültek idegen kézbe. Ez természetesen megkönnyítené a műkincsek visszaszerzését is, amely a miniszteri biztosságnak elsőrendű feladatai közé tartozik. Bár ebben a tekintetben a miniszteri biztosság máris jelentős eredményeket ért el, mert cca 1900 db műkincset juttatott vissza jogos tulajdonosának, mégis ennek a nehéz és sok szakszerűséget igénylő munkának intenzívvé tétele szempontjából szükségünk volna olyan nyomozóra, aki megfelelő tudással, szakértelemmel és gyakorlattal rendelkezik.”¹⁴ A Vallás- és

⁹ Például: SzMI 125/1948. Köz- és Magángyűjteményből elhurcolt művészeti alkotások miniszteri biztosa Hoffmann Gusztávné tulajdonát képező a Munkácsy- emlékkiállításra kölcsönadott Munkácsy Mihály: Ivók c. képe sorsa tárgyában. 1948. március 23.; MNL OL XIX-I-12. 2. d. 90/1948. Jeszenszky kérelme az SzM Főig-nak Hoffmann Gusztávné Munkácsy- emlékkiállításra kölcsönadott képéről tájékoztatás tárgyában. 1948. március 23.; Uo. 104/1948. Jeszenszky jelentése a Pénzügyminisztérium Külföldre Vitt Magyar Javak Ügyosztályának (továbbiakban: PüM KVMJ Üo.) Hoffmann Gusztávné Munkácsy: Ivók c. képének sorsa tárgyában. 1948. március 31.

¹⁰ MNL OL XIX-I-12 1. d. 107/1946. Nemzeti szempontból jelentős magángyűjtemények jegyzéke. 1946. szeptember; Uo. 108/1946., 178/1947. Jeszenszky-biztosság felkérései elhurcolt, elvesztett vagy megsemmisült műtárgyak bejelentésének megtétele tárgyában. 1946. szeptember 30., 1947. január.

¹¹ MNL OL XIX-I-12 1. d. 128/1946. Dresdner Iván levele Jeszenszkynek a műkereskedőknél és restaurátoroknál felbukkanó régi képek tárgyában. 1946. december 18. Dresdner Iván (?) festőművészről lehet szó.

¹² A műtárgykartonok megtalálhatóak az MNGA-ban és részben az SzMI-ben. Jeszenszky 1952.

¹³ SzMI 242/1947. Köz- és Magángyűjteményekből elhurcolt művészeti alkotások ügyeinek miniszteri biztosa beküldi a VKM-hez intézett jelentését az ezüst vonat szállítmányáról. 1947. június 20.; MNL OL XIX-I-12 1. d. 543/1947. Jeszenszky kérelme a miniszterhez államrendőrségi nyomozó kirendelése tárgyában. 1947. június 21.; Uo. 544/1947. Jeszenszky jelentése a miniszternek az Ezüst-vonat szállítmányról. 1947. június 20. Megtálalható még: MNL OL XIX-I-1-h 128. d. 96 490/1947. VKM VI/2. o.: Ezüstvonat szállítmánya. 1947. július 1.; MNL OL XIX-I-12 2. d. 50/1948. Jeszenszky kérelme Ortutaynak dr. Rudnay Gyula rendőr százados biztossághoz való beosztása tárgyában. 1948. február 8.

¹⁴ MNL OL XIX-I-12 2. d. 172/1948. Jeszenszky kérelme a miniszternek ifj. Rudnay Gyula beosztása tárgyában. 1948. május 11.

Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) megkeresésére a Belügyminisztérium a létszámviszonyokra tekintettel kérte, hogy esetenként forduljanak az államrendőrség budapesti főkapitányságának bűnügyi osztályához.¹⁵ Dr. Rudnay Gyula rendőr százados állandó beosztása révén végül a nyomozások megindultak.¹⁶ A miniszteri biztosnak joga volt vitatott esetekben a valódi tulajdonosok megállapításáig a műtárgyak ideiglenes hatósági őrizetbe vételét is elrendelni – néhány alkalommal sor került erre.¹⁷

Jeszenszky 1946. november 29-én a miniszternek felterjesztett 1946–1947. évi költségvetési tervezetét a következőképp indokolta meg: „Szükségtelen hangsúlyoznom, hogy a feladat, amellyel engem a Miniszter Úr megbízott, erkölcsi és anyagi szempontból egyaránt igen nagy jelentőségű. Sok millió forint értékű művészeti anyagnak a megmentéséről van szó, ami a nemzeti vagyonnak kétségkívül jelentős részét képezi. Feladatomat csak akkor tudom eredményesen elvégezni, ha a költségvetésbenmben részletezett legminimálisabb anyagi eszközök rendelkezésemre állanak. Tudatában vagyok annak, hogy munkám nemcsak Miniszter Úr, hanem a jövő magyar nemzedék ítélőszéke elé is kerül.”¹⁸

Észrevételek a műtárgyak és magángyűjtemények tervezett vagyonadójáról

Jeszenszky 1947. február 15-én észrevételeket tett a *Világ* című napilapban egy nappal korábban megjelent, a pénzügyminiszternek a vagyon- és jövedelemtöbbletadó-rendeletéről szóló cikke¹⁹ tárgyában. Ebben így fogalmazott: „Ha a lap közleménye megfelel a valóságnak, akkor kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy az az adópolitika, mely eddig nem kamatozó vagyontárgyakban is adóalapot keres, nem ismeri a magántulajdonban lévő műtárgyak, magángyűjtemények, a nemzeti vagyon e jelentékeny részének, mely egyben a nemzet műveltségének egyik fontos bizonyítéka, a mai körülményeit, mert ma inkább kíméleti intézkedésre, mint adóztatásra lenne szükség ezen a téren. A magántulajdonban lévő műtárgyaknak körülbelül 70-80%-a kallódott és pusztult el a felettünk elvult szörnyű viharban. Remény van körülbelül 30% felkutatására és visszaszerzésére. Itt olyan nagy nemzeti és kulturális értékekről és anyagi érdekekről van szó, hogy a felkutatásban az egyes tulajdonosok segítségére kell sietni a köznek, az államnak is, mert nemzeti kincseket mentenek meg a teljes pusztulástól. E helyzetben a pénzügyi intézkedés gutaütésszerűen megbénít minden akciót, ugyanakkor, mikor a külföldi műkereskedelem prédaéhesen les ránk, hogy még a megmaradt műkincseinktől is potom áron megfosszon

¹⁵ MNL OL XIX-I-1-h 128. d. 112 194/1947. VKM VI/2. o.: Elhurcolt művészeti alkotások min. biztosságához rendőr-nyomozó kirendelése. 1947. július 30.

¹⁶ MNL OL XIX-I-12 2. d. 225/1948. Jeszenszky működési jelentése a miniszternek az év első feléről. 1948. június 26. Megtalálható még: MNL OL XIX-I-1-h 235. d. 199 680/1948. VKM VI/2. o.: Szervezés. 1948. június 30. Ifj. Rudnay Gyula (1908–1964) rendőr százados, tudományos nyomozó, jogtanácsos. Rudnay Gyula festőművész, főiskolai tanár (1878–1957) fia, az MMOK, később az SZM és MNG munkatársa.

¹⁷ Például: MNL OL XIX-I-12 2. d. 259/1948. Jeszenszky értesítése a Fővárosi Képtár Ig-nak „A reformkor művészete” kiállításon szereplő Szentpétery József-féle ezüstszerű ideiglenes hatósági őrizetbe vételéről. 1948. július 13.; Uo. 269/1948. Jeszenszky értesítése a Fővárosi Képtár Ig-nak az ideiglenes hatósági őrizetbe vétel fenntartásáról. 1948. július 21.; Uo. 290/1948. Dr. Pogány Ö. Gábor ig. (Fővárosi Képtár) kérelme Jeszenszkynek rendőri vizsgálat tárgyában. 1948. július 29.

¹⁸ MNL OL XIX-I-12 1. d. 110/1946. Jeszenszky felterjesztése a miniszternek a biztosság költségvetési tervezetének előterjesztése tárgyában. 1946. november 29.

¹⁹ A vagyon- és jövedelemtöbbletadó-rendelet ismeretlen részei. Megadóztatják a perzsaszőnyeget, műtárgyakat és magángyűjteményeket. *Világ*, 1947. február 14. 3. o.

minket, és ez az adópolitika megkönnyíti ezt a kirablást.”²⁰ – A miniszteri biztos jelezte, hogy a műtárgyak megadóztatása ellentétben van a kormány magyar művészet és művészek pártolása érdekében kifejtett tevékenységével. Meglátása szerint a műtárgyadó nem fogja a kívánt bevételt meghozni. Várhatóan a nehéz anyagi helyzetbe került gyűjtők az adó megfizetésére értékesíteni fogják műtárgyaikat és ezzel: „Egyedül azt a néhány gyűjteményt fogja sújtani és fennállásukat veszélyeztetni, melyek közgyűjteményeink értékes kiegészítői, nagy értékű nemzeti műkincsek őrzői, melyek nyilván vannak tartva és állandóan rendelkezésre állanak bemutatásokra, külföldi kiállításokra, és amelyek végül ajándékozás vagy örökség, esetleg vásárlás útján az állami közgyűjteményekbe kerülnek.”²¹ Esetükben legalább hároméves moratóriumot javasolt, ameddig azok múzeumi felügyelet alatt lennének. Kérte ezért a műtárgyak vagyonadója ügyének felülvizsgálását.²² Jeszenszkyhez hasonlóan dr. Dobrovits Aladár, az MNM elnöki tanácsosa a beharangozott rendelet várhatóan magángyűjteményekre, múzeumokra és műkereskedelemlre károsan ható következményeinek ügyében fordult a kultuszminiszterhez. Kérte, hogy hasson oda kollégájára a módosítás tárgyában.²³ Változatlan formájú elfogadásuk mellett mégis a 2440/1947. M. E. sz. rendelet²⁴ a vagyonadóról február 27-én, annak végrehajtásáról a 153 000/1947. VII. P. M. sz. rendelet²⁵ pedig május 1-jén kihirdetésre kerültek.

A Szépművészeti múzeumi és más nyugatra szállított műkincsek felkutatása, visszahozatala, valamint kiadása (1946. december – 1947. június)

Intézkedés a Műkincsvonat ügyében és a nyomozások megindítása a németek által elhurcolt műtárgyak után

Jeszenszky 1946. december 13-án tájékoztatta a Magyar Államvasutak Igazgatóságát az SzM nyugatra hurcolt anyagának érkezéséről, kérve annak megfelelő fogadását.²⁶ A közgyűjtemény ez ügyben kiküldött tisztviselőjének, dr. Oroszlán Zoltánnak Majna-Frankfurtból a miniszteri biztos részére írt leveléből kiderül, hogy a hazaszállítási engedély előkészítése november elején már folyamatban volt. Természetesen felvetődött az osztrák területre került más műtárgyak kutatása is, ezzel kapcsolatban a megbízott rossz érzésének adott hangot: „Mert valószínű, hogy ha most a művészeti anyag nagyobb rész-

²⁰ MNL OL XIX-I-12 1. d. 244/1947. Jeszenszky min. biztos: Észrevételek a műtárgyak és magángyűjtemények vagyonadója tárgyában. 1947. február 15. Korábban Jeszenszky a behozatali és kiviteli forgalomban fizetendő általános és fenyűzési forgalmi adóról szóló 900/1946. P. M. sz. rendelet 10. §-ához fűzött megjegyzéseket [Magyar Közlöny, 1946/169. sz. 1946. július 28. mell. 2–27. o.]. Véleménye szerint az abban meghatározott 40%-os adókulcs lenyomta a műtárgyak piaci értékét, így azok külföldre áramlását idézte elő. Hasonlóképp károsnak tartotta a behozatal korlátozását is, lásd: MNL OL XIX-I-12 4. d. 23. dossz. Sz. n. Jeszenszky megjegyzései a 900/1946. P. M. sz. rendelethez. 1946. augusztus 26.

²¹ MNL OL XIX-I-12 1. d. 244/1947.

²² Uo.

²³ MNL OL XIX-I-1-h 126. d. 42 296/1947. VKM VI/b. o.: Műtárgyak vagyonrendelete. 1947. március 4. Dobrovitsról lásd: MMA 2002. 206–208. o.

²⁴ A magyar köztársaság kormányának 2440/1947. M. E. sz. rendelete a vagyonadóról. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 48. (1947) 507–514. o.

²⁵ A pénzügyminiszter 153 000/1947. VII. P. M. sz. rendelete a vagyonadóról szóló 2440/1947. M. E. sz. rendelet végrehajtása tárgyában. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 98. (1947) 1147–1182. o.

²⁶ MNL OL XIX-I-12 1. d. 116/1946. Jeszenszky kérelme a Magyar Államvasutak Igazgatóságának. 1946. december 13.

legével kiindulok az amerikai zónából, nem valószínű, hogy hamarosan vagy egyáltalán visszajöhetnek ide még. Teljesen hivatalos alapon intéznek itt minden kérelmet, ahogyan nem is lehetnek szentimentálisok a hatóságok oly országban, mely a legnagyobb megnemértést tanúsította mások bajaival szemben több mint egy évtizeden át.”²⁷ A kikerült műkincsek tárolási helyének megállapítását és azok tulajdonjogának igazolását a régióban működő Magyar Visszaszolgáltatási Bizottsághoz (vagy Misszióhoz)²⁸ művészeti szakértőként beosztást nyert dr. Domán Andrea, az SzM segédőre ekkor már végezte.²⁹ A megbízottak németországi munkájukról és annak eredményéről Oroszlán 1947. január 22-én részletesen beszámolt a vallás- és közoktatásügyi miniszternek írt jelentésében.³⁰

Végül Jeszenszky miniszteri biztos és más tisztviselők fogadása mellett 1946. december 23-án reggel a vasúti vagonok, bennük a nyugatról visszaszállított állami és magántulajdonú műtárgyakkal (ügynévezett Műkincsvonat) befutottak a Keleti-pályaudvarra. Eljárásbeli érdekesség, hogy a hegyeshalmi fővámhivatal kirendeltsége a kinti hatóságok által Münchenben a múzeum kiküldötteinek korábban átadott, majd az amerikai kíséret mellett Hegyeshalomnál átlépő anyagot nem ultalta a budapesti fővámhivatalhoz, ezért a pályaudvaron minden további nélkül kiadhatta azt az intézmény megbízottjainak.³¹ A két bútorszállító kocsira átrakodott 75 láda a 2066 műtárggyal lovas rendőrök kíséretében délután épségben megérkezett az SzM-ba.³² A ládabontások 1946. december és 1947. január között történtek.³³ Jeszenszky a múzeumi szakemberek közreműködésével felismert művészeti javak azonosítása és kiadása ügyében folyamatosan intézkedett, azokról írásban értesítette, illetve, ha szükséges volt levelezett a tulajdonosokkal.³⁴

²⁷ MNL OL XIX-I-12 1. d. 122/1946. Dr. Oroszlán Zoltán levele a Münchenből hazaszállítandó műkincsek ügyében. 1946. november 7. Oroszlánról lásd: MMA 2002. 666–668. o.

²⁸ Magyar Visszaszolgáltatási Bizottság (vagy Misszió) a PüM KVMJ Üo. felügyelete alá tartozó külföldön, például az ausztriai Bécsben, Linzben és Innsbruckban, vagy a németországi Karlsruheban, Baden-Badenben és Bielefeldben működő restitúciós hatóságai (1947–1952). Lásd Utasítás a 3020/1946. M. E. sz. rendelet, valamint a Gazdasági Főtanács 5779/1946. sz. határozata alapján szervezett Magyar Visszaszolgáltatási Bizottság ügy-, pénz- és anyagkezelésére. Budapest, 1947. Működéséről lásd *Hahn* 1984. 138. o. Domán Andrea (1915–1988) művészettörténész, irodalmár.

²⁹ MNL OL XIX-I-12 1. d. 123/1946. Dr. Nyárádi Miklós pénzügymin. államtitkár levele Kereszturyinak. 1946. augusztus 21.

³⁰ MNL OL XIX-I-12 1. d. 207/1947. Oroszlán jelentése a vallás- és közoktatásügyi miniszternek a Németországba hurcolt múzeumi és egyéb magyar műkincseknek hazaszállítása céljából elrendelt kiküldetése alatt végzett munkájáról és annak eredményéről. 1947. január 22. Megtalálható még: MNL OL K 726. 642/1946. A VKM német és osztrák területre hurcolt magyar javak sorsa. 1946. november 23.; SzMI 45/1947. Dr. Oroszlán Zoltán egyet. nyilv. r. tanár jelentése a VKM-nek a Németországba hurcolt múzeumi és egyéb magyar műkincseknek hazaszállítása céljából elrendelt kiküldetése alatt végzett munkájáról és annak eredményéről. 1947. január 22. Ismerteti: *Farkas* 2017. 167–169. o.; *Kovács* 2018. 240–251. o.

³¹ MNL OL XIX-I-12 1. d. 176/1947. Jegyzőkönyv az SzM tulajdonát képező és 1944 évi december hó első felében Németországba elhurcolt és 1947. évi január 17-én vámkezelt értékeknek a vámhatárról Budapestre történt megérkezése tárgyában. 1947. január 17.

³² MNL OL XIX-I-12 1. d. 137/1946. Jegyzőkönyv a nyugatról visszaérkezett műtárgyak átvételéről. 1946. december 23.; Üo. 2. d. 423/1948.

³³ MNL OL XIX-I-12 1. d. 138/1946. A Nyugatról visszaérkezett műtárgyak ládabontási jegyzőkönyvei. 1946. december–1947. január; SzMI 286/1946. A nyugatról visszaszállított múzeumi képek átvétele tárgyában. 1946. december 23.

³⁴ Például: MNL OL XIX-I-12 1. d. 289/1947. Jeszenszky értesítése Wolfner Lászlónak a visszaérkezett műtárgyai azonosítása és kiadása tárgyában. 1947. február 27.; vagy Üo. 355/1947. Jeszenszky értesítése Dános Gézának visszaérkezett műtárgyainak azonosítása, igazolása és kiadása tárgyában. 1947. március 19.

A miniszteri biztos 1947. január 28-án leveleket írt dr. Nyárádi Miklós pénzügyminisztériumi államtitkárnak és Münchenbe Domán Andreának.³⁵ Ezekben értesülései alapján kérte a wilhelmshofeni (helyesen: vilshofeni) klastromban (ahol feltételezhetően SS katonák 18 magyar képet hagytak hátra) és a bajorországi Birnbachban (ahol feltételezhetően az SzM értékei maradtak)³⁶ lévő magyar művészeti javak hazahozatalát. A bejelentések nyomán indítványozta, hogy a németek által Schulhoff Lajos festményei és más, a Budai Várból elhurcolt gyűjtemények, például özvegy Hatvany Józsefné porcelánjai³⁷ ügyében megkeresést tegyenek dr. Wilhelm Höttl SS Sturmbannführer kihallgatására. Jeszenszky kérésére az amerikai hatóság megküldött részére egy a müncheni Central Art Collecting Point (CACP)³⁸ nyomozói által felvett jegyzőkönyvet, amit a miniszteri biztos másolatban továbbított Schulhoffnak. Az őrnagy német nyelvű nyilatkozata szerint 1944 áprilisától októberéig lakott a Disz tér 7. szám alatti (Schulhoff-) házban, viszont ott a használati berendezésen kívül mást, tehát műtárgyakat nem talált. Költöзések a soproni állomáshelyére ezek az ingóságok magával vitette, és azokról listát adott át a budapesti városparancsnoknak.³⁹ Höttl további kihallgatása ügyében a Külügyminisztérium (KüM) az amerikai követségnél nem ért el eredményt.⁴⁰ A miniszteri biztos leveleiben felvetette még a magyar állam által a háború folyamán hivatalosan elajándékozott műtárgyak⁴¹ felkutatását és kiadatásuk kérését is. Végül indítványozta a Műkincsvonattal haza nem érkezett Herzog-gyűjteményi darabok,⁴² valamint a kint maradt grafikai anyag és

³⁵ MNL OL XIX-I-12 3. d. 10. dossz. 179/1947. Jeszenszky fogalmazványa Schulhoff Lajos és özv. Hatvany Józsefné műtárgyainak 1944-ben németek általi elszállításáról. 1947. január 18.; Uo. 1. d. 199/1947. Jeszenszky kérelmei Nyárádinak és Dománnak a nyugatra került műtárgyak további kutatása és a Herzog-gyűjtemény egyes darabjainak hazahozatala tárgyában. 1947. január 28. Nyárádi (Scheidl) Miklós (1905–1976) ügyvéd, politikus, pénzügyminisztériumi államtitkár, pénzügyminiszter. 1948 novemberében hivatalos külföldi útjáról nem tért vissza, az USA-ban telepedett le. Lásd még Nyárádi 2012.

³⁶ MNL OL XIX-I-12 1. d. 196/1947. Dr. Dobrovits Aladár eln. tan. (MNM Tan.) átírata dr. Genthon István főig-nak (SzM) a Magyar Kommunista Párt értesítése SzM-i értékek Németországban tárgyában. 1947. január 23.

³⁷ Felkutatásuk céljából Jeszenszky megküldte azt a PüM KVMJ Üo. részére a porcelán-gyűjtemény jegyzékét lásd: MNL OL XIX-I-12 2. d. 759/1947. Jeszenszky levele a PüM KVMJ Üo-nak özv. báró Hatvany Józsefné budapesti lakos porcelán-gyűjtemény jegyzékének megküldése tárgyában. 1947. november 25. Hatvany Józsefné sz. Laczkó Fanny (1888–1964) Hatvany-Deutsch József báró (1858–1913) cukorgyáros felelése. A legnagyobb magyar porcelángyűjtemény tulajdonosa volt, ami a háború során elveszett.

³⁸ A nyugati szövetségesek Németország amerikai zónájában a más országokból származó kulturális javakat kijelölt központokban, például a müncheni CACP-ben gyűjtötték össze, majd restitúciós eljárások során visszaszolgáltatták igénylőiknek. Kovács 2018. 85–105. o.

³⁹ MNL OL XIX-I-12 1. d. 454/1947. Jeszenszky levele Schulhoff Lajosnak eltűnt műtárgyainak ügyében a dr. Wilhelm Höttl-vel felvett jegyzőkönyv megküldése tárgyában. 1947. május 7.; Uo. 2. d. 847/1947. Jeszenszky levele Schulhoff Lajosnak a müncheni CACP által felvett jegyzőkönyv megküldése tárgyában. 1947. december 19. Schulhoff Lajos (?) földbirtokosról lehet szó. Wilhelm Höttl (1915–1999) SS Sturmbannführer (őrnagy). 1944 márciusában Magyarország német megszállásának egyik katonai vezetője. A háború után Bad Ausseeben iskolaigazgatóként dolgozott (1952–1980), továbbá Walter Hagen néven történelmi témájú könyveket írt.

⁴⁰ MNL OL XIX-I-12 2. d. 412/1948. Mészáros István tan. (PüM KVMJ Üo.) átírata Jeszenszkynek Hatvany Józsefné külföldre hurcolt javainak ügyében. 1948. december 2. Kiadatására még 1962-ben is történetek kíséreltek, lásd: Adják ki a magyar hatóságoknak a náci háborús főbűnöst Höttl. *Magyar Nemzet*, 1962. április 19. 3. o.; Nemzetközi sajtókonferencia a háborús bűnös Wilhelm Höttl kiadatása ügyében. *Népszava*, 1962. április 19. 2. o.

⁴¹ A festmények Hitlernek, Ribbentropnak és Göringnek történő ajándékozásáról részletesen lásd Farkas 2009. 73–76. o.

⁴² Herzog Mór Lipót báró (1869–1934) cégvezető, bankár, nagybirtokos. A gyűjteményről lásd Molnos 2017. 272–345. o.

egyéb műtárgyak hazaszállítását.⁴³ Előbbiek kiadását báró Weiss Alfonz né letiltatta a berlini amerikai kormányzó hatóságoknál.⁴⁴ Jeszenszky ügyükben 1947. február 3-án levelével, benne a következő indoklással, közvetlenül a külügyminiszterhez fordult:

„E nagy értékű gyűjtemény, mely annak idején magyar pénzből vásároltatott, jelenleg három örökös tulajdonában van... Ezeket a műtárgyakat 1944 nyarán a zsidó műtárgyak összegyűjtésére kiküldött kormánybiztos: Csánky Dénes foglalta le és szállította ki a múzeumi kincsekkel együtt Németországba. Ezeket a műtárgyakat éppen úgy, mint a többi visszakerült műtárgyakat igazolt jogos tulajdonosának kell visszaadni... Különben is az érvényben lévő jogszabályok értelmében Magyarországról műtárgyakat csupán a Szépművészeti Múzeum véleménye alapján kiadott engedéllyel lehet kivinni, tehát br. Weissné Herzog Erzsébet is csak az esetben jogosult külföldön lévő műkincseit kivinni, illetve ott átvenni, ha előbb a magyar kiviteli engedélyt megszerzi. Erre azonban csak akkor lehet kilátása, ha a képek előbb Magyarországra visszahozatnak. De egyáltalában méltánytalan lenne egy külföldön élő családtag érdekében e gyűjteményt, mely még végleg elosztva nincs, vissza nem adni és az itt lévő családtagokat ezzel megkárosítani.”⁴⁵

Jeszenszky első beszámolója a miniszternek

Jeszenszky 1947. február 28-án számolt be először a miniszternek biztossága működéséről.⁴⁶ Ebben a jelentések,⁴⁷ valamint a kihallgatási jegyzőkönyvek adataira támaszkodva ismertette az SzM-i elszállításoknak,⁴⁸ a szentgotthárdi anyag megtalálásának,⁴⁹ a müncheni tevékenységnek, majd a hazaszállításoknak körülményeit. A ládabontásoknál

⁴³ MNL OL XIX-I-12 1. d. 199/1947.

⁴⁴ Korabeli sajtóvisszhangjához lásd *Palotai Boris*: Az elrabolt magyar műkincsek kalandos útja a nagy háborúban. A Weiss-család harca a magyar verítéken szerzett kincsekért. *Népszava*, 1947. február 23. 8. o.

⁴⁵ MNL OL XIX-I-12 1. d. 206/1947. Jeszenszky kérelme a külügyminiszternek a Herzog-gyűjtemény Németországban maradt műtárgyainak visszaszállítása tárgyában. 1947. február 3. Az intézkedésekről lásd még: Uo. 383/1947. Dr. Nemes József min. osztályfőnök (VKM) átirata Jeszenszkynek a br. Herzog család tulajdonát képező nagy értékű képgyűjtemény hazahozatala tárgyában. 1947. március 22.; Uo. 401/1947. Jeszenszky tájékoztatása Szegedy-Maszák Aladár követnek (Washingtoni Magyar Követség) a Herzog-gyűjtemény Münchenben maradt képei tárgyában. 1947. március 27.; Uo. 611/1947. Washingtoni Magyar Követség tájékoztatása Jeszenszkynek az amerikai külügyminisztérium részére átadott memorandum tárgyában. 1947. július 19. Weiss Alfonz né sz. Herzog Erzsébet később Elizabeth de Csepel (1898–1992) Herzog Mór Lipót báró (1869–1934) lánya, Weiss Alfonz báró (1890–1992) felesége, a Herzog-gyűjtemény egyik örököse. Csánky Dénes (1885–1972) festőművész, művészeti író, múzeumigazgató. A Székesfővárosi Képtár (1933–1934), majd az SzM igazgatója (1935–1945), az ún. Műkincs-kormánybiztosság vezetője (1944).

⁴⁶ MNL OL XIX-I-12 1. d. 308/1947. Jeszenszky tájékoztatása a miniszternek eddigi eredményeiről. 1947. február 28. Megtalálható még: MNL OL XIX-I-1-h 128. d. 54679/1947. VKM VI/a. o.: Németországból hazahozott műkincsekről jelentés. 1947. március 31.

⁴⁷ Például: MNL OL XIX-I-12 1. d. 532/1947. Dezsényi Lóránt pannonhalmi főapáti irodaigazgató levele Jeszenszkynek az SzM műtárgyainak érkezésére és elszállítására vonatkozó iratok megküldése tárgyában. 1947. június 11. Lásd még *Csik* 2016. 21–39. o.

⁴⁸ MNL OL XIX-I-12 4. d. 18. dossz., sz. n. A Jeszenszky-biztosság jegyzőkönyvei az SzM tisztjeinek kihallgatásáról a műkincsek elszállítása tárgyában. 1947. január.; Uo. 1. d. 203/1947. Dr. Romhányi Gyula tan. (VKM) Rajniss Ferenc vallomásának jegyzőkönyvét megküldi Jeszenszky részére. 1947. január 29. Megtalálható még: MNL OL K 726. 74/1947. Vkm: Rajniss Ferenc vallomása a külföldre szállított magyar műkincsekéről. 1947. január 28.

⁴⁹ Jeszenszkynek egyéb kimutatások mellett rendelkezésre álltak a korábban Szentgotthárdról visszakerkezett anyag ládabontási jegyzőkönyvei is lásd: MNL OL XIX-I-12 3. d. 7. dossz., sz. n. A szentgotthárdi anyag 1–76. sz. ládajegyzékai. 1945. június 7–18. Lásd még *Juhász Sándor*: Szentgotthárdi „műkincsmaradék”. A pusztítóvész félelme fogott el mindenkit. *Műértő*, 21. (2018) 5. sz. 11. o.

jelezte, hogy a visszaérkezett anyagból két láda a KüM kérésre a müncheni magyar konzulátus holmiját tartalmazta, ezek részükre nyugta ellenében kiadattak, egy láda Domán Andrea adománya volt családjának, ez is kiadott, további két láda pedig a herceg Festetics könyvtár és levéltár anyagát foglalta magába, ezek illetékességből a dr. Fügedi Erik vezette Veszélyeztetett Magángyűjtemények Ügyeinek Miniszteri Biztossága (a továbbiakban: Fügedi-biztosság)⁵⁰ részére kerültek átadásra.⁵¹ Végül nyolc nap alatt 70 láda került felbontásra, valamint átvizsgálásra a jegyzőkönyvek felvétele mellett. Ezeken 718 tételszám alatt 679 festmény, 48 szobor, 9 plakett és 270 grafikai műtárgy szerepel. 319 tételnél, a visszajött anyag 45 százalékánál többnyire csekély sérülésre vonatkozó megjegyzés található. Hiányzott a grafikai anyag úgynevezett Velencei kártyájából 11 darab, a lord Rothermere-gyűjteményből múzeumi kiállításra átengedett 10 kép – köztük Tintoretto, Guardi, Lucas Cranach festményei⁵² –, ezeket a lord örököse az amerikai parancsnokságtól kérvényezte és tulajdonjogának igazolása után átvette, továbbá a Herzog-gyűjteményből 7 darab – köztük Corot, El Greco, Giovanni Santi festményei. Nem érkezett vissza a Festetics-gyűjtemény 8 és a Régi Képtár 29 képe sem. A miniszteri biztos röviden ismertette a visszaérkezett művek közül a múzeum nevezetesebb darabjait. Az olaszok közül Filippino Lippi, Boltraffio, Bernardino Luini, Giampetrino, Raffaello, Correggio, Giorgione, Tiziano, Piombo, Romano, Moretto, Lotto, Bellini; a németalföldiek közül Petrus Christus, Gerard David, Memling; a flamandok közül Rubens, van Dyck; a hollandok közül Rembrandt, Frans Hals, van der Meer, Pieter de Hooch; a németek közül Altdorfer, Hans Baldung Grien, Dürer; a spanyolok közül Murillo, El Greco; a magyar gyűjteményből M. S. mester, Pannóniai Mihály, Mányoki, Kupeczky, Munkácsy, Madarász, Székely, Greguss, Szinyei Merse Pál, Ferenczy, Csók képei; Leonardo da Vinci kis bronz lovas szobra, Mátyás és Beatrix fehér márvány domborműve, a kissebenedi oltár figurái, a kassai Mária halála, a Báthory Madonna, a toporci Madonna; a grafikai anyagból Dürer, Rembrandt, Goya, Daumier és Zichy Mihály művei. Szomorúan említette viszont a Wolfner-gyűjteményből⁵³ Szinyei Merse Pál *Tutzingi séta*, valamint az intézmény állományából a *Vitorlás a starebergi tavon* című festmények elvesztését. Jeszenszky levelebből kitűnik, hogy ekkor rendkívül fontos feladatokat végzett el, ahogyan erről ír: „A nyugatról hazaszállított magyar javakra vonatkozó szabályok értelmében minden egyes darab tulajdonjogát a pénzügyminiszter által kiküldött és a hazaszállítási kormány-

⁵⁰ Működéséről lásd: MNL OL XIX-I-1-h 380. d. 2. t. 1620/3/1950. Fügedi Erik: A veszélyeztetett magángyűjtemények miniszteri biztosának összefoglaló jelentése. 1949. december 21.; Keresztes 2015. Fügedi (Filipek) Erik (1916–1992) történész, könyvtáros. Az Országos Levéltár tisztviselője (1938–1946), miniszteri biztos (1947–1950), majd az MMOK és az MTA munkatársa.

⁵¹ MNL OL K 726. 22/1947. MNM Tan.: Dr. Jeszenszky Sándor kormánybiztosnak a keszthelyi Festetics kastély nyugatról visszaérkezett könyvtári és levéltári anyaga tárgyában. 1947. január 10.; MNL OL XIX-I-12 1. d. 165/1947. Jeszenszky értesítése dr. Jánossy Dénes elnöknek (MNM Tan.) a visszaérkezett keszthelyi Festetics Könyvtárhoz tartozó 2 ládányi anyag elhelyezése tárgyában. 1947. január 21.; Uo. 262/1947. Fügedi biztos elismervénye a herceg Festetics-család nyugatról visszaérkezett ládáinak átvételéről. 1947. február 21.

⁵² Sidney Harold Harmsworthról (lord Rothermere) lásd: MMA 2002. 754–755. o. Az említett műtárgyakról lásd: Rothermere 1938.; Dunai Andrea: Kultusz és restitúció. Egy lord műtárgyai Budapesten. *Műértő*, 20. (2017) 10. sz. 12–13. o.

⁵³ Wolfner Gyula báró (1868–1944) börtényár. Gyűjteményéről lásd: Horváth 2013. 55–68. o.; Dunai Andrea: Egy börtényár család gyűjteménye. 150 évvel ezelőtt született Wolfner Gyula. *Műértő*, 21. (2018) 5. sz. 12–13. o.

biztosság, a gazdasági főtanács⁵⁴ és az igazságügyminiszter képviselőiből álló bizottságok előtt igazolni kell, és [a szóban forgó műtárgy] csak azután adható át a tulajdonosnak. Természetesen a bizottságoknak sem ideje, sem módja nem volt reá, hogy a sok száz tételt sorba vegye, tehát engem bízott meg, hogy a miniszteri biztosság az eredeti okmányok alapján, tehát az Eszterházy-gyűjtemény alapkatalógusából, a Pálffy-hagyatékból, a Pyrker- és Ipolyi-adományokból, valamint az évi növekedési kimutatásokból állapítsam meg az összes múzeumi műtárgyak beszerzését és a Múzeum tulajdonjogának kétségtelenségét. Pár hét alatt sikerült ezt a nagy anyagot úgy előkészíteni, hogy a biztosság két ülésen kellő áttekintést nyert, és az anyagot visszabocsátotta a Múzeum tulajdonába.⁵⁵

Azonban 152 db magántulajdonból származó műtárgy is érkezett vissza nyugatról, melyek részben megóvás végett létben voltak a Múzeumban, részben zsidó műtárgyakként kerültek oda. Ezenél a tulajdonjog megállapítása sokkal nehezebb, mert Csánky levette róluk az eredeti cédulákat és fiktív múzeumi leltári számokat ragasztott rájuk, félve, hogy a németek a zsidó tulajdont önmaguknak követelik. Természetesen a Wolfner, Léderer, Dános és más nagyobb gyűjtemények darabjai könnyen felismerhetők, de vannak olyan darabok is, melyek tulajdonosa nem jelentkezett, így hát a zsidó kormánybiztosság jegyzőkönyveiből kell kikutatni, hogy honnét származnak. Itt is sok komplikációra van alkalom, mert más néven, vagy más cím alatt szerepel a jegyzőkönyvben, mint a Csánky-féle katalógusban, sokszor nem marad más adat a megállapításnál, mint a méret. Ez az azonosítási munka most van folyamatban és remélhetőleg március hó közepére a magántulajdonok nagyobb részét a biztosság elé terjeszthetem visszaadás engedélyezése végett.⁵⁶

A miniszteri biztos pár mondatban ismertette az országos műkincskár felvételének folyamatát. Jelentése végén arról tájékoztatott, hogy az SzM épületének befedése után az ott tárolt anyagok szétválogatását kezdik meg.⁵⁷ Megemlítette még, hogy az Elhagyott Javak Kormánybiztossága⁵⁸ (EJK) raktárainak átnézése során átvételre alkalmas anyagot nem talált, az állami szerv által kiadott műtárgyak leltárait pedig a Fővárosi Árvászéktől fogja kikérni.⁵⁹

Levélváltás Domán Andrea müncheni megbízottal

Domán Andrea 1947. március 1-jén kelt levelében tájékoztatta Jeszenszkyt a miniszteri biztos által keresett műtárgyakról. Meglátása szerint egy részük a Műkincsvonattal haza kerülhetett, és valószínűleg csak adminisztratív hiányosság miatt nem történt

⁵⁴ Gazdasági Főtanács: a gazdaság irányítására és az újjáépítés összehangolására létrehozott kormány-szerv (1945–1949).

⁵⁵ A múzeumi műtárgyak jegyzékét lásd: MNL OL XIX-I-12 1. d. 360/1947. PüM KVMJ Üo. átvévo bizottságának jegyzőkönyve az SzM elhurcolt javainak birtokbaadásáról. 1947. február 3. Megtalálható még: MNL OL XIX-I-1-h 126. d. 50 015/1947. VKM VI/b. o.: Elhurcolt műkincsek átvételi jegyzőkönyve. 1947. március 20.

⁵⁶ MNL OL XIX-I-12 1. d. 308/1947. Jeszenszky tájékoztatása a miniszternek eddigi eredményeiről. 1947. február 28. Léderer Sándor (1854–1924) művészeti író, mérnök, nagybirtokos. Gyűjteményéről lásd *Juhász* 2018. 205–215. o. Dános Géza (1886–1980) kereskedő, bankigazgató.

⁵⁷ Bővebben: *Farkas* 2016. 1453–1459. o.

⁵⁸ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. évi 727. M. E. sz. rendelete, „az elhagyott javak kormánybiztossága” felállításáról. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 79. (1945) 54. o.

⁵⁹ MNL OL XIX-I-12 1. d. 308/1947.

meg az azonosításuk. A karácsonyi szállítmányról ugyanis elfelejtettek az amerikaiak által kiállított jegyzékből egy példányt magukkal vinni, amit, illetve a Csányi Dénes által a műtárgyak átadásakor kapott listát megküldött a biztosság részére. Más részük Csányi Miklós, a volt főigazgató fiának (aki maga is segédkezett a menekítésnél) felvilágosítása alapján az SzM épületében maradt befalazva. A megbízott jelezte, hogy a többi kint maradt és a müncheni jegyzék függelékében felsorolt műtárgy, ami korábban sem az igénylistán nem szerepelt, sem azonosító jellel nem rendelkezett, már hazavihető. A további felkutatandó tételek ügyében próbálkozott a megadott személyeket, Willhelm Höttl SS Sturmabführerrel, Hellerichet (SS-kommandója állítólag Vilshofen környékére vitt magyar műkincseket), George Granville amerikai hadnagyot (az értesülések szerint már visszautazott Amerikába) felkeresni, valamint a kihallgatásukat kérni. Sajnos sem a vilshofeni, sem a birnbachi anyagokról nem sikerült adatokat szereznie. Levelének zárásakor a miniszteri biztostól munkája folytatását remélve további megbízatások ügyében érdeklődött.⁶⁰

Jeszenszky 21-én kelt válaszelevelében megnyugtatta Dománt arról, hogy a szakember kinti tevékenységére feltétlenül szüksége van. Közölte vele dr. Pigler Andor, a Régi Képtár művészettörténészének az üzenetét, mely szerint a keresett múzeumi képeket itthon meg sem találják. Előre megfogalmazott kérdéseket küldött a megbízottnak Csányi eljövendő kihallgatásához az egyes magángyűjtemények hiányzó darabjairól, valamint a még tisztázandó eseményekről. Ezekhez műtárgyfényképeket, hiányjegyzékeket és a báró Hatvany-család bejelentésének másolatát csatolta.⁶¹ Fontos megjegyezni, hogy később Jeszenszky maga is levelet váltott a volt főigazgatóval, akit többször kihallgattak, melyről a biztosságnak a miniszter felszólítására tett jelentéséből tudunk: „1946 tavaszán még tájékozatlannak voltunk a Csányi által Nyugatra vitt műkincsek kivitelének közelebbi körülményeiről, és ezért szükségesnek látszott Csányi kihallgatása, miért is átiratban fordultunk az igazságügyminiszter úrhoz. Erre az átiratra tudomásom szerint válasz nem érkezett, és úgy emlékszem, hogy szóbelileg azt a választ kaptuk, hogy az igazságügyminiszter nem talált megfelelő jogalapot Csányi háborús bűnösségének az amerikai katonai hatóságok előtt való kellő megokolására.

Időközben megérkezett Csányi részletes jelentése és a kivitt műtárgyakról felvett leltára, mely kellő útbaigazítást adván, kihallgatásától eltekinthettünk. Csányi Dénes München mellett, Grassauban (Obhy chiemgau) lakik, Huber József házában. Időközben felmerült részletkérdésekre vonatkozólag kiküldöttünk, Oroszlán Zoltán és Domán Andrea által, valamint az amerikaiak részéről is több ízben kihallgattatott és a kívánt felvilágosításokat megadta.”⁶²

⁶⁰ MNL OL XIX-I-12 1. d. 333/1947. Domán jelentése Jeszenszkynek a keresett és felkutatandó műtárgyak ügyében. 1947. március 1. Csányi Miklós (?) művészettörténész, múzeumi tisztviselő. Csányi Dénes (1885–1972) fia. Apja halála után, jóval később, kollegiális együttműködését jelezve levelet írt az SzM-nak, az 1990-es évekbeli levélváltásnak folytatása nem ismert. Ernst Hellerich (?) SS Hauptsturmführerről (százados) lehet szó. George W. Granville (Gross-Grünwald) (?) magyar származású amerikai hadnagy, a 7. amerikai hadsereg hírszerző tisztje. 1945 októberében a parancsnoksága alatt hozták vissza a háborús bűnösöket Magyarországra.

⁶¹ MNL OL XIX-I-12 1. d. 364/1947. Jeszenszky válaszelevele Dománnak az elhurcolt műkincsek tárgyában. 1947. március 21. Piglerről lásd MMA 2002. 703–705. o.

⁶² MNL OL XIX-I-12 1. d. 451/1947. Jeszenszky: Pro memoria Csányi Dénes ügyében. 1947. május 7. Huber József (?) gazdasági főtanácsos, földbirtokosról lehet szó.

A miniszteri biztos levelében a Herzog-gyűjtemény Münchenben maradt darabjaival kapcsolatban arról tájékoztatta Dománt, hogy báró Weiss Alfonz egyik nyilatkozatában azokat nem felesége tulajdonaként határozta meg. Jeszenszky meglátása szerint ezáltal kiadásuk minden további nélkül megtörténhet.⁶³

Intézkedés az Ezüst-vonat ügyében, továbbá a nyugatról visszaérkezett műtárgyak birtokba- és kiadása tárgyában

Az 1946 decemberében a müncheni szállítmányból kimaradt összesen 538 darab műtárgy 1947. április 22-én érkezett meg Budapestre, szintén vasúton (az úgynevezett Ezüst-vonaton) 8 ládába becsomagolva.⁶⁴ Ezek felbontása, valamint tartalmuk jegyzékbe vétele április 25-én és 28-án a miniszteri biztosság hivatali helyiségében történt meg. A magántulajdonból származó műtárgyakat megőrzés, illetve további eljárás végett a biztosság raktárában helyezték el.⁶⁵ Jeszenszky a Pénzügyminisztérium Külföldre Vitt Magyar Javak Ügyosztálya⁶⁶ (PüM KVMJ Üo.) részére, annak kérésére külön értesítést adott az amerikaiak által összeállított jegyzék, valamint a feladott, majd beérkezett szállítmány teljes egyezséről.⁶⁷ Májusban a visszakérült gyűjteményi anyag egy részéből az SzM Régi Képtári Osztálya *Hazatért műkincseink* címmel kiállítást rendezett.⁶⁸ Jeszenszky a külügyminiszter közbenjárását kérve, dr. Genthon István főigazgató és az általa aláírt üdvözlő táviratot intézett Edwin C. Rae, a müncheni CACP vezetője részére a következő szöveggel: „A budapesti Szépművészeti Múzeum hazahozott műkincsei első kiállításának megnyitását hálával gondolunk Önre és munkatársaira, kiknek jóindulatú támogatása lehetővé tette ennek az ünnepi órának elérkezését.”⁶⁹ Egy hónappal korábban a VKM miniszter is kifejezte neki köszönetnyilvánítását.⁷⁰

Megkezdődött az elhurcolt magántulajdonú javak birtokbaadása, ami a 24 390/1946. M. E. sz. rendelet alapján a PüM KVMJ Üo.-án belül megalakított úgynevezett átvevő

⁶³ MNL OL XIX-I-12 1. d. 364/1947. Weiss Alfonz báró (1890–1992) nagyiparos, nagybirtokos, ingatlan-tulajdonos.

⁶⁴ MNL OL XIX-I-12 2. d. 423/1948.

⁶⁵ MNL OL XIX-I-12 1. d. 472/1947. Jeszenszky átirata dr. Genthon István főig-nak (SzM) az Ezüst-vonattal Münchenből hazaérkezett műtárgyak jegyzékének megküldése tárgyában. 1947. május 16.; SzMI 161/1947. Köz- és magángyűjteményekből elhurcolt művészeti alkotások ügyeinek miniszteri biztosa beküldi az ezüst vonattal hazaérkezett és a Sz. Múz. tulajdonát képező műtárgyak átadási jegyzőkönyvét. 1947. május 16.; MNL OL XIX-I-12 1. d. 538/1947. Jegyzőkönyvek a Münchenből hazaérkezett műtárgyakat tartalmazó ládák felbontásáról. 1947. április 25–28.

⁶⁶ 3020/1946. M. E. sz. rendelet a Külföldre Hurcolt Magyar Nemzeti Vagyon Kormánybiztosságának megszűntetése tárgyában. *Magyar Közlöny*, 1946/65. sz. (1946. március 20.) 2. o.

⁶⁷ MNL OL XIX-I-12 1. d. 546/1947. Jeszenszky jelentése a PüM KVMJ Üo.-nak az Ezüst-vonattal beérkezett műkincsek egyezése tárgyában. 1947. július 1.

⁶⁸ *Hazatért 1947.*; *Lengyel Géza*: A deportált képek. *Haladás*, 1947. május 15. 8. o.

⁶⁹ MNL OL XIX-I-12 1. d. 463/1947. Jeszenszky kérelme Gyöngyössi János külügyminiszternek üdvözlő távirat továbbítása tárgyában. 1947. május 12. Genthonról lásd MMA 2002. 307–308. o. Edwin C. Rae (1911–2002) amerikai művészettörténész, tanár. 1945 augusztusától az amerikai hadsereg műtárgyvédelmi osztályának vezetője, majd a müncheni CACP második igazgatója volt.

⁷⁰ MNL OL XIX-I-1-h 126. d. 41488/1947. VKM VI/2. o.: Edwin C. Raenek, a Collecting Point igazgatójának kifejezett köszönetnyilvánítás. 1947. március 1.

bizottság határozataira történt.⁷¹ Az ügyosztály Jeszenszky által, illetve esetenként közvetlenül értesítette a korábban felkért szakmúzeumokat,⁷² hogy mely birtokba vevőnek melyik hazatért műtárgyakat adta birtokába, és kérte azok értékbecslését.⁷³ A birtokbaadás a tulajdonjog (rendelkezési jog) elismerését jelentette, általa viszont a vonatkozó illetékek (készkiadások és költség-hozzájárulás) be nem fizetése a magánszemélyek részére az államkincstárral szemben vámtartozást képezett, melynek kiegyenlítésére esetenként a múzeumok részére történő műtárgyfelajánlással került sor.⁷⁴ A műtárgy becslési értékének 10%-a, továbbá annak 1%-a a becslési díj, tehát a kirótt illetékek tulajdonosok által befizetése, valamint igazolása után a miniszteri biztosság adta vissza javaikat. Az átvételekről felvett jegyzőkönyvek egy-egy példányát a miniszteri biztosság mindig megküldte az ügyosztály részére.⁷⁵ Jeszenszky 1947. június 11-én a hazaszállítási illetékek mértékének megállapítása ügyében külön a pénzügyminiszterhez fordult, kérte a háború utáni helyzetre való tekintettel, hogy azt a lehető legalacsonyabban állapítsák meg, valamint esetenként engedélyezzék annak műtárgyakkal történő megváltását.⁷⁶ Volt olyan tulajdonos, aki fellebbezést nyújtott be a budapesti fővármivatal határozata ellen, és kérte festményeinek újbóli felértékelését, mivel véleménye szerint a korábban meghozott becslési értékek túl magasak lettek. A miniszteri biztos Káldi Tivadar levelét, valamint a panaszolt képekről az általa újabban felkért műkereskedői szakvéleményt megküldte a PüM KVMJ Üo-nak. Jeszenszky szerint a múzeum becslése a festmények belső értékére vonatkozott, ellenben a műkereskedő piaci viszonyokra adott értékelésével. Az ügyosztály a tulajdonos kérvényének indoklását nem fogadta el. Elutasító válaszában rámutatott, hogy „A szóban levő (sic!) képek értékeléseinek ugyanis nem a forgalmi érték, hanem a belső érték volt irányadó, s ez ma is változatlanul fennáll.”⁷⁷

⁷¹ A Magyar Köztársaság kormányának 24 390/1946. M. E. sz. rendelete a nyilasok vagy németek által nyugatra hurcolt köz- és magánvagyonra vonatkozó rendelkezések módosítása és kiegészítése tárgyában. *Magyar Közlöny*, 1946/288. sz. (1946. december 17.) 2–3. o. A végrehajtásáról szóló 664/1947. P. M. (K. V. M. J.) sz. rendeletet lásd MNL OL XIX-I-12 1. d. 508/1947. Dr. Kardos László miniszteri osztálytanácsos (VKM) átirata Jeszenszkynek a 664/1947. P. M. sz. rendelet megküldése tárgyában. 1947. május 27. A témához lásd még *Farkas* 2017. 172–174. o.

⁷² A pénzügyminiszter kérésére a VKM az MNM Tanácsához, az országos múzeumok felügyeleti szervéhez fordult az ügyben lásd: MNL OL XIX-I-1-h 126. d. 66 404/1947. VKM VI/b. o.: A Magyar Szépművészeti Múzeum elhurcolt javaival visszaérkezett műkincsek értékelése. 1947. április 26.

⁷³ Például: MNL OL XIX-I-12 1. d. 483/1947. Jeszenszky jelentése Ortutaynak az SzM elhurcolt javaival visszaérkezett műkincsek értékelése tárgyában. 1947. május 19.; Uo. 536/1947. Jeszenszky kérelme az IpM Igazgatóságának egyes nyugatról visszaérkezett műtárgyak értékbecslése tárgyában. 1947. június 17.

⁷⁴ Például: MNL OL K 726 476/1948. Genthon levele Ortutaynak a Herzog András örökösei által ajánlott Chardin: Pulykacsendélet c. festmény tárgyában. 1948. május 25.; MNL OL XIX-I-12 2. d. 265/1948. Genthon elismervénye Jeszenszkynek a Herzog András tulajdonából származó Chardin: Pulyka-csendélet c. festmény átvételéről. 1948. július 15.

⁷⁵ Például: MNL OL XIX-I-12 1. d. 448/1947. Jeszenszky átirata a PüM KVMJ Üo-nak Skodaj István budapesti lakos nyugatról visszaérkezett képének kiadása tárgyában. 1947. május 2.; vagy Uo. 476/1947. Jeszenszky átirata a PüM KVMJ Üo-nak Fabó Pál budapesti lakos nyugatról visszaérkezett képének kiadása tárgyában. 1947. július 3.

⁷⁶ MNL OL XIX-I-12 1. d. 520/1947. Jeszenszky kérelme a pénzügyminiszternek a hazaszállítási illeték kiszabása tárgyában. 1947. június 11.

⁷⁷ MNL OL XIX-I-12 2. d. 420/1948. Jeszenszky levele a PüM KVMJ Üo-nak néhai Káldi Jenő 2 db Bogdány képének újra becslése tárgyában. 1948. december 7.; Uo. 3. d. 10. dossz., sz. n. Dr. Csikszenthy Rezső tan. (PüM KVMJ Üo.) értesítése Káldy Tivadarnak fellebbezés elutasítása tárgyában. 1949. április 16.; Uo. 2. d.

A visszaérkezett anyagból az ismeretlen tulajdonosú műtárgyak a VKM megőrzésébe és kezelésébe kerültek.⁷⁸ Mindenképp meg kell jegyezni, hogy egyrészt 1946. december 13-ától a 24 390/1946. M. E. sz. rendelet 1. §-ának 2. és 3. bekezdésében foglaltak alapján, másrészt később, 1949. december 28-ától a minisztertanács 4359/1949. M. T. sz. rendeletével⁷⁹ az előző rendelet hatálya alá tartozó azon javakat, amelyekre senki sem támasztott alapos igényt, a tárgy rendeltetése szerint illetékes miniszternek határozattal átadására kötelezte, ezzel azok a kincstár tulajdonába mentek át. Ha a határozat meghozatalának napjától számított egy éven belül visszakövetelésre jogosult személy jelentkezett, a kincstár az igazolt igénylőt az ingóság valóságos forgalmi értékével kártalanította, vagy részére az ingóságot visszaadta. A rendeletet a már folyamatban levő ügyekben is alkalmazni kellett, a korábbi átadási határozatok időpontjainak figyelembevételével.

Jeszenszky 1947. május 7-én kérelmeket intézett Nyárádi pénzügy-, és dr. Ortutay Gyula kultuszminiszterhez dr. Bogyay Tamás müncheni alkalmazása tárgyában, mivel Domán szolgálata lejárta után (belga tanulmányi ösztöndíjat nyervén) Brüsszelbe távozott.⁸⁰ A biztos leveléhez csatolta a volt minisztériumi titkárnak, aki Csánky közvetlen segítőtje volt a műtárgyak menekítésénél, az 1946. április 19-én a miniszterének írt beszámolóját. Ebből megtudjuk, hogy a műtárgyak leltározása során felvett jegyzékeket Bogyay gépelte le, s azokból egy-egy példányt magánál tartott. A szállítmány kísérete az amerikaiaknak történő átadás után széjjelment.⁸¹ A tisztviselő, amikor tudomást szerzett a Magyar Anyagi Bizottság⁸² létezéséről, a közreműködését felajánlva nyomban jelentkezett náluk. A szervezet feloszlása következtében azonban közvetlenül a minisztertől érdeklődött további teendői felől.⁸³ Bogyay mindeközben levelezésben állt Dománnal is.⁸⁴ Jeszenszky egyébként a művészettörténész kinti alkalmazását átmeneti jellegűnek tartotta, mivel annak tudására helyben nagyobb szüksége volt.⁸⁵

148/1949. Csikszenthy átirata Jeszenszkynek Káldy Tivadar fellebbezésének elutasításáról. 1949. május 6. Káldi (Kohn) Tivadar (1876–1961) gépészmérnök. Káldi (Kohn) Jenő (1872–1944) gyárigazgató, sportvezető testvére, egyik örököse. A gyűjteményről és az említett esetről lásd Horváth 2016. 317–354. o.

⁷⁸ MNL OL XIX-I-12 2. d. 54/1949. Nagy József tan. (VKM) átirata Jeszenszkynek a nyugatra hurcolt műtárgyak őrizetbe adása tárgyában. 1949. február 7.

⁷⁹ *Magyar Közlöny*, 1949/270. sz. (1949. december 30.) 2177–2178. o.

⁸⁰ MNL OL XIX-I-12 1. d. 455/1947., 456/1947. Jeszenszky kérelmei Nyárádinak és Ortutaynak dr. Bogyay Tamás alkalmazása tárgyában. 1947. május 7. Ortutay Gyula (1910–1978) néprajzkutató, politikus, egyetemi rektor, az MTA tagja. VKM miniszter (1947–1950), az MMOK vezetője (1950–1953). Bogyay Tamás (1909–1994) művészettörténész. VKM tisztviselő (1940–1945), részt vett az SzM-i szállítmány menekítésében, majd a háború utáni restitúciós folyamatokban (1944–1951), később a Müncheni Magyar Intézet első igazgatója volt (1962).

⁸¹ A menekített anyag amerikaiak által történő átvételéről, valamint Bogyay tevékenységéről lásd Kovács 2018. 155–161., 168–172. o.

⁸² Magyar Anyagi Bizottság Passauban létesült restitúciós tevékenységet folytató autonóm szerv (1945–1946). Lásd MNL OL XXIX-L-2-r 43. cs. Balogh István gazdasági tanácsos, főtitkár (Magyar Anyagi Bizottság, Passau) jelentései a Magyar Anyagi Bizottság alakulása és működése tárgyában. 1946. április 18.

⁸³ MNL OL XIX-I-12 1. d. 455/1947., 456/1947. Megtalálható még: MNL OL XIX-I-1-h 128. d. 54 615/1946. VKM VI/b. o.: Bogyay Tamás jelentése a nyugatra vitt műkincsek helyzetéről. 1946. május 9.

⁸⁴ A Bogyay–Domán levelezést lásd: MNL OL XIX-I-12 4. d. 22. dossz., sz. n. Bogyay (Egerndach) levelei Dománnak. 1946. augusztus 15., október 23., november 27. és 1947. január 29.

⁸⁵ Domán helyett Jeszenszky inkább dr. Garas Klára (1919–2017) múzeumi ör (művészettörténész, 1964–1984 között az SzM főigazgatója) kirendelését javasolta dr. Hahn Sándor hazahozatali kormánybiztos helyettesnek. Később Triznya Mátyás neve merült fel az ügykör ellátását illetően, aki 1948. április 15-én a biztostól a VKM felhatalmazása alapján megbízást is kapott. Kiküldetési ügye azonban függőben maradt, lásd: MNL OL XIX-I-12 1. d. 482/1947. Jeszenszky kérelme Hahn Sándor kormánybiztos-helyettesnek Bogyay és dr. Garas

A még Németországban lévő magyar műkincsek összeírása ügyében 1947 júniusában a minisztérium *Köznevelés* című hivatalos kiadványában, a napilapokban és a rádió útján felszólítást tett közzé a következő szöveggel:

„AZ ELHURCOLT MŰKINCSEK BEJELENTÉSE. A közoktatásügyi miniszter az amerikai katonai kormányzat berlini Fine Arts and Monuments osztályának felkérésre felhívja a közületeket és műgyűjtőket, akiktől a németek és nyilasok annak idején műkincseket hurcoltak Németországba, hogy magyarul és lehetőleg angol nyelven is egy-egy példányban jelentsék be a minisztérium X B ügyosztályán (V. Báthory utca 12. IV. em.) az elhurcolt vagyontárgyakra vonatkozó adataikat. A bejelentés nagymértékben megkönnyíti a Németországban lévő magyar műkincsek felismerését és hazaküldését.”⁸⁶

Ugyanakkor a Jeszenszky-biztosság révén jelentő kérdőíveket küldetett ki a már ismert tulajdonosi címekre.⁸⁷ A miniszteri biztos meglévő ismeretei alapján a további adatok begyűjtéséhez külön leveleket írt a károsultaknak,⁸⁸ valamint az állami szerveknek,⁸⁹ s ha kellett, az Árverési Csarnoknak.⁹⁰ A Veszélyeztetett Magángyűjtemények Ügyeinek Miniszteri Biztossága hatáskörébe tartozó műtárgyak bejelentéseit pedig a megfelelő eljárás végett megküldte Fügedinek.⁹¹

Jeszenszky jelentése az Ezüst-vonat szállítmányáról

Jeszenszky 1947. június 20-án tette meg jelentését az Ezüst-vonat szállítmányáról. A minisztert örömmel értesítette az SzM grafikai gyűjteményéből elszállított anyag ép és hiánytalan visszaérkezéséről, valamint az intézmény részére történő birtokba adásáról. A múzeum további 5 festménye és a kisszebeni Metterica (másként Szent Anna harmadmagával szoborcsoport) oltárának Máriát gyermekével ábrázoló faszobra is visszaérkezett. Ekkorra vált lehetővé a régi külföldi mesterek képgyűjteményének számbavétele: az 1938 darabból 21 hiányzott. Ezek, mivel a szentgotthárdi és müncheni műtárgylistákon nem szerepelnek, valószínűleg az épület katonai megszállásakor veszttek el. A miniszteri biztos végleges beszámolót sem a régi magyar anyagról, sem a modern képtár károsodásáról nem tudott még adni.⁹²

Klára foglalkoztatása tárgyában. 1947. május 19.; Uo. 533/1947. Jeszenszky levele Ortutaynak dr. Garas Klára szakminiszteri véleményezése tárgyában. 1947. június 16.; Uo. 2. d. 21/1948. Jeszenszky kérelme a miniszternek Triznya Mátyás alkalmazása tárgyában. 1948. január 14.; Uo. 123/1948. Jeszenszky megbízása Triznya Mátyásnak. 1948. április 15. és Uo. 225/1948.

⁸⁶ Az elhurcolt műkincsek bejelentése. *Népszava*, 1947. június 4. 5. o.

⁸⁷ MNL OL XIX-I-12 1. d. 507/1947. Nemes min. of. (VKM) értesítése Jeszenszkynek a németek által elhurcolt műkincsek ügyében kérdőív kibocsátása tárgyában. 1947. május 30.

⁸⁸ Például: MNL OL XIX-I-12 1. d. 554/1947. Jeszenszky kérelme Hatvany Józsefnének a németek által elhurcolt porcelán gyűjteménye tárgyában. 1947. június 28.; vagy Uo. 562/1947. Jeszenszky kérelme a Vaszvár Községi Elöljáróságnak a helyi múzeumba beszállásolt német katonák által elhordott tárgyak tárgyában. 1947. július 3.

⁸⁹ Például: MNL OL XIX-I-12 1. d. 566/1947. Jeszenszky kérelme Dancs Istvánnak (PüM KVMJ Űo.) a München mellett talált XVI. századi éremgyűjteményt tartalmazó láda tárgyainak azonosítása tárgyában. 1947. július 3.

⁹⁰ Például: MNL OL XIX-I-12 1. d. 556/1947. Jeszenszky kérelme az Árverési Csarnok Igazgatóságának a nyugatról hazaérkezett miniatűr tulajdonosának megállapítása tárgyában. 1947. június 30.

⁹¹ Például: MNL OL XIX-I-12 1. d. 135/1946. Jeszenszky levele a Veszélyeztetett Gyűjtemények Ügyeinek Miniszteri Biztosságának Drucker Géza bejelentésének megküldése tárgyában. 1947. március 11.

⁹² SzMI 242/1947.; MNL OL XIX-I-12 1. d. 544/1947. Ismerteti Kovács 2018. 255–259. o.

Az SzM Régi Képtárának háborús vesztesége ⁹³		
<i>A műtárgy alkotója és címe</i>	<i>adatai</i>	<i>leltári száma</i>
Hans von Aachen: Hungária felszabadítása	pergamen, 34,6×42 cm	6710
Adriaen Boudewyns: Folyó partja	vászon, 40,5×57,5 cm	2535
id. Jan Brueghel: Aeneas az alvilágban	rézlemez, 26,5×36,5 cm	551
id. Jan Brueghel: Aeneas az alvilágban	rézlemez, 26,5×36,2 cm	553
Balthasar Denner: Önarckép	vászon, 41,5×34,6 cm	420
Északolasz alkotó, XVI. sz. eleje: Szent vértanúnő	töredék, fa, 43×33 cm	76
Jacques Fouquier: Keresztvitel	fa, tondó átmérője 22,3 cm	546
Fr. Guardi: Négy velencei veduta	karton fára, 14,5×18,5 cm	4250
Fr. Guardi: Négy velencei veduta	karton fára, 14,5×18,5 cm	4251
Fr. Guardi: Négy velencei veduta	karton fára, 14,5×18,5 cm	4252
Fr. Guardi: Négy velencei veduta	karton fára, 14,5×18,5 cm	4253
Charles Lebrun követője: Békekötés	vászon, 70×116,5 cm	709
Nicolas Maes: Előkelő hölgy gyermekével	vászon, 75×62 cm	5415
id. Frans van Mieris: Hölgy tengelicével	fa, 23,5×17,7 cm	4294
Jacob Ruisdael: Vízésés	fa, 39×45,7 cm	3836
David III. Ryckaert: Kocsmai jelenet	vászon, 87,5×119 cm	1500
Spanyol festő, XVII. sz. második fele: Szent Sebestyén	vászon, 163×101 cm	758
Tiziano utánczója: Gyermek triton	vászon, 26,5×23,6 cm	4245
Luis Tristan: A három királyok hódolása	vászon, 232×115 cm	6373
Pieter Verelst: Csábítás	fa, 23,5×29,5 cm	247
Joachim Wtewael: Páris ítélete	rézlemez, 22,1×28,4 cm	4281

Magántulajdonból, köztük a Herzog-⁹⁴ a herceg Festetics-, a Wolfner-gyűjteményből 23 darab műtárgy, azon kívül 33 csehszlovák területen fellelt modern magyar festmény, továbbá két láda fajansz, arany- és elefántcsonttárgy, közöttük özvegy Dobay Aurélné porcelánjai érkeztek vissza. Az egyes darabok pontos beazonosítása folyamatban volt. Jeszenszky egybevetette a Csánky-féle és a visszaérkezett műtárgyak jegyzékeit. Kiderült, hogy a magánszemélyektől származó műtárgyak nincsenek meg, a szentgotthárdi anyagból 29 festmény és két faszobor, valamint a németországi anyagból 11 festmény és egy faszobor hiányzott. Ezek valószínűleg Szentgotthárdon vesztek el. Jeszenszky megállapította továbbá, hogy a volt főigazgató jegyzékei pontatlanok, mivel olyan műtárgy is sze-

⁹³ A táblázat az MNL OL XIX-I-12 I. d. 544/1947. I. o. adatai alapján került összeállításra.

⁹⁴ Jeszenszky a Herzog-gyűjtemény műtárgyairól, egyesek visszaérkezéséről, mások múzeumi előkerüléséről, tulajdonosaik részére történő birtokba- és kiadásáról, valamint az elveszett darabok felkutatása ügyében megtett intézkedéseiről 1947 novemberében külön tájékoztatta a minisztert lásd: MNL OL XIX-I-12 2. d. 783/1947. Jeszenszky jelentése Ortutaynak a Herzog-féle gyűjtemény műtárgyairól. 1947. november 10.

repelt a szentgotthárdi listán, amely azután a müncheni szállítmányból került elő – és fordítva. Ezeket továbbra is igényelték a CACP-tól.⁹⁵

Domán 1947. május végén távozott Münchenből. A biztos kérte a minisztertől, hogy a további kutatáshoz és azonosításhoz küldjenek ki megfelelő tudású szakembert. Jelezte, hogy megkezdte az SzM épületében felhalmozott magántulajdonú műtárgyak számbavételét, mivel erre addig védett helyiség hiányában nem kerülhetett sor. Jelentése végén ismét felvetette a magyar állam által a háború folyamán hivatalosan elajándékozott műtárgyak ügyét, de már azok visszavásárlásának ötletével. Az amerikai hatóságok ezek kiadását ugyanis, a magyar igénybejelentés ellenére, jogalap hiányára hivatkozva megtagadták.⁹⁶

A beadványra adott, július 8-án kelt válaszlevelében a minisztérium arról értesítette Jeszenszkyt, hogy Domán visszarendelése ügyében már történt intézkedés, valamint a belügyminiszterhez fordultak egy nyomozó rendőrtisztnek a biztossághoz való beosztásáért. Felhatalmazták a miniszteri biztost, hogy az elajándékozott festmények visszavásárlására tegyen ajánlatot az amerikaiaknak, de csak akkor, ha azok hajlandóak a műalkotásokat jelképes összegért a magyar állam rendelkezésére bocsátani.⁹⁷ Jeszenszky viszontválaszából azonban kiderül, hogy Domán alkalmazása a pénzügyminiszter hatáskörébe tartozott. Dr. Hahn Sándor hazahozatali kormánybiztos-helyettes a múzeumi anyag visszaszállítása után befejezettnek hitte alkalmazását, ezért a művészettörténész az MNM Tanácsának (múzeumi tanács) hozzájárulásával elfogadta az amerikaiak tanulmányi ösztöndíját.⁹⁸ Ortutay kultuszminiszter 30-án a következő sorokkal külön üdvözlötte és kérte fel Jeszenszkyt:

„Az Ezüst-vonat szállítmányáról hozzám eljuttatott kitűnő, részletes jelentésedet hálásan köszönöm. Öszinte örömömre szolgál, hogy értékes munkáddal a magyar műveltség számára ezt az anyagot megmentetted.

Felhívom a figyelmedet, hogy a jelentésedben említett folyamatban lévő ügyek mielőbbi jó befejezését szorgalmazni szíves légy. Így az eddig mutakozó két lista közötti hiány okának a felderítését és lehető eltüntetését.

A Hitlernek és Ribbentropnak ajándékozott képek ügyében a további jogi tárgyalásokon a magyar álláspontot képviselni szíveskedj és ezennel megadom a felhatalmazást egy képletes összeg megfizetésére is.”⁹⁹

⁹⁵ SzMI 242/1947.; MNL OL XIX-I-12 1. d. 544/1947. Dobay Aurélné sz. Madarassy-Beck Margit bárónő (1878–1949) Dobay Aurél báró (1871–1946) jogász, bankigazgató felesége.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ MNL OL XIX-I-12 1. d. 581/1947. Koczás Gyula tanácsos (VKM) értesítése Jeszenszkynek az „Ezüst-vonat szállítmánya” tárgyában. tett beadványával kapcsolatban. 1947. július 8.; MNL OL XIX-I-1-h 127. d. 106 448/1947. VKM VI/2. o.: Dr. Domán Andrea. 1947. július 18.

⁹⁸ MNL OL XIX-I-1-h 127. d. 106 448/1947. VKM VI/2. o.: Jeszenszky jelentése Ortutaynak. 1947. július 14. Hahn Sándor (1896–1988) jogász, fővárosi tisztviselő (1915–1948), 1945-től tanácsnok, 1946 májusától hazahozatali kormánybiztos-helyettes. Felügyelete alá tartozott az ausztriai amerikai és angol, később az orosz kivételével valamennyi nyugati zóna. A Szent Korona című restitúciós témájú könyv szerzője. Az 1940-es évek végén hagyta el az országot, Amerikában telepedett le.

⁹⁹ MNL OL XIX-I-12 1. d. 616/1947. Ortutay köszönőlevele Jeszenszkynek az Ezüst-vonat szállítmányáról készült jelentése tárgyában. 1947. július 30.

*Intézkedés más nyugatról visszaérkezett szállítmányok ügyében,
1947. március – 1948. május*

A Linzből indított szállítmány a bécsi Néprajzi Múzeumból, valamint Aschachból

Jeszenszky 1947. március 24-én átiratot intézett a Hazahozatali Kormánybiztosság¹⁰⁰ részére, mert a VKM-től kapott értesítése alapján a bécsi Néprajzi Múzeumban magyar tulajdont képező műtárgyakat találtak. Az osztrák közoktatásügyi miniszter erről még 1946 októberében tájékoztatta a Magyar Főkonzulátust. A pénzügyminiszter a bécsi Magyar Visszaszolgáltatási Bizottságot egy hónappal később a kulturális javak visszaigénylésére utasította.¹⁰¹ A PüM KVMJ Üo. rendelkezése szerint a birtokbaadási eljárás lefolytatásáig ezeket Jeszenszkynek kellett volna megőriznie.¹⁰² A biztos először 1947 szeptemberében kapta kézhez valószínűleg a minisztériumtól (olvashatatlan a feladó) Albert Zlatnik bankigazgatónak Dános Gézához írt, német nyelvű tájékoztató levelét magukról a műtárgyakról.¹⁰³ Érdekesség, hogy a restitúciós folyamat idejekorán kapott hazai sajtóvisszhangot.¹⁰⁴ Az ügyosztály csak 1948. január elején továbbította Jeszenszkynek dr. Varvasovszky László levelét, amelyben a bécsi Magyar Visszaszolgáltatási Bizottság vezetője beszámolt az addigi fejleményekről:

„Tisztelettel jelentem, hogy a bécsi Néprajzi Múzeumban a mellékelt kimutatásban részletezett magyar műkincseket sikerült felkutatnom és biztonságba helyeznem, amelyek értéke legalább 5 millió forintba becsülhető.

A Minisztérium 133 363/1946.K.V.M.J.sz. leiratában közölt adatok alapján és annak feltételezéséből kiindulva, hogy az SS-ek – az előbb említett ügyiratban megjelölt műkincseken kívül – egyéb magyar műkincseket is hurcoltak el, a kutatást tovább folytattam, és a már ismeretes műkincseken kívül a bécsi Néprajzi Múzeumban további 35 db. világhírű magyar festmény (többek között Munkácsy, Benczúr, Szinyei-Merse stb.) nyomára jutottam.

A hivatalos osztrák fórum annak a bizonyítását kérte, hogy a műkincsek Magyarországról és nem Magyarországon keresztül kerültek Ausztriába. – A bizonyítási eljárás folyamán sikerült igényeinket érvényesíteni.

A műkincsek jelenleg a Bizottság őrzetében a bécsi magyar követség épületében vannak. Mihelyt az engedélyt [a] restitúcióra megkapom a hazaszállításra vonatkozó intézkedéseket haladéktalanul megteszem. A szakszerű csomagolásról gondoskodom.

¹⁰⁰ A Hazahozatali Kormánybiztosság a Miniszterelnökség felügyelete alatt álló szerv, feladata a hadifoglyok, a deportáltak és menekültek hazatelepítése volt, megszüntetése után beolvastották a Belügyminisztériumba (1945–1947). Erdős 2015. 171–196. o. Ezzel párhuzamosan működött az újjáépítési miniszter felügyelete alatt álló Külföldre Hurcolt Magyar Nemzeti Vagyon Kormánybiztossága (1945–1946), mint restitúcióval foglalkozó szerv, ennek megszüntetése után jött létre a Pénzügyminisztériumon belül az KVMJ Üo. (1946–1952).

¹⁰¹ MNL OL XIX-I-12 1. d. 370/1947. Jeszenszky kérelme a Hazahozatali Kormánybiztosságnak a bécsi Néprajzi Múzeumban tárolt magyar tulajdonú műtárgyak tárgyában. 1947. március 24.

¹⁰² MNL OL XIX-I-12 1. d. 484/1947. Dr. Józsa Dénes miniszteri osztálytanácsos (PüM KVMJ Üo.) értesítése Jeszenszkynek a bécsi Néprajzi Múzeumban tárolt elhurcolt magyar műkincsek tárgyában. 1947. május 16.

¹⁰³ MNL OL XIX-I-12 2. d. 670/1947. Albert Zlatnik ig. (bécsi Central-Wechselstub Aktiengesellschaft) levele Dános Géza ig. (MÁH) részére a bécsi Néprajzi Múzeumban fellelt műtárgyak tárgyában. 1947. szeptember 2.

¹⁰⁴ Harmincöt világhírű festményt és nagyértékű javakat kapunk vissza. *Népszava*, 1947. október 25. 8. o.

Végül jelentem, hogy a fenti eljárás folyamán az U. S. zónában, Grieskirchenben, Asch[ach], és Linzben hatósági őrizetben levő magyar tulajdont képező festmények és szőnyegek nyomára jutottam, amelyek visszaigénylését azonnal folyamatba vettem.¹⁰⁵

A bécsi múzeumi, valamint a korábban a németek által valószínűleg dunai uszályokon kiszállított aschachi anyagok Linzből indítva 1948. május 20-án érkeztek vissza,¹⁰⁶ köztük például a Miniszterelnökség tulajdonából származó berendezési tárgyak,¹⁰⁷ Vida Jenő és Káldi Jenő festményei, de Hähnel Ferenc hét és fél kilogramm súlyú különleges ezüst evőeszköze is.¹⁰⁸ A 89 műtárgyat tartalmazó 85 csomag felbontása a Jeszenszky-biztosságon két napot vett igénybe.¹⁰⁹ Ezekből 39 tétel, mivel birtokba adása iránt igényt senki nem támasztott a PüM KVMJ Üo. 1948. október 14-én hozott határozatával a VKM kezelésébe került.¹¹⁰ Később ügyükben Jeszenszky, a minisztérium X. főosztálya békeszerződési csoportjának 1949. márciusán történt érdeklődésére a következőt jelentette: „...[az] őrizetembe adott műtárgyak jelenleg is őrizetben vannak. Amennyiben azoknak vagy azok közül egyeseknek tulajdonosai a jövőben megállapíthatók lesznek, úgy azok ügyét újból a pénzügyminisztériumban működő tárcaközi bizottság elé terjesztem.”¹¹¹

A Bad Ischlből indított szállítmány

Bad Ischlből 1947. július 17-én érkezett vissza 9 ládányi 20 magán- és ismeretlen tulajdonú (utóbbiak szintén VKM őrizetbe kerültek) műtárgy, melyek értékét a miniszteri biztosság hivatalában október 3-án 21 600 forintban állapították meg. Ezeket fel-

¹⁰⁵ MNL OL XIX-I-12 2. d. 14/1948. Dr. Mekkey Jenő pénzügyi főtan. (PüM KVMJ Üo.) átirata Jeszenszkynek Bécsi Néprajzi Múzeumtól átvett elhurcolt magyar műkincsek sorsa tárgyában. 1948. január 8. Varvasovszky László (1912–2000) jogi doktor. A Külkereskedelmi Hivatalnál (1937-től), az EJK-án (1945-től) dolgozott, egy ideig a bécsi Magyar Visszaszolgáltatási Bizottság elnöke volt. Az Általános Értékgazdálkodási és Hitelbank osztályvezetőjeként ment nyugdíjba. Lásd még: A Pénzügy persze tudta... Magyar műkincsek nyomában. *Magyar Nemzet*, 1991. november 1. 10. o.

¹⁰⁶ MNL OL XIX-I-12 2. d. 256/1948. Jeszenszky felterjesztése Ortutaynak Eisler Aladár szállítmányozási vállalat számlája tárgyában. 1948. július 12. Lásd még *Békefi* 2000. 136–137. o.

¹⁰⁷ A műtárgyak kiadásának folyamatáról bővebben lásd: MNL OL XIX-I-12 2. d. 194/1948. Jeszenszky kérelme Dinnyés Lajos miniszterelnöknek nyugatról visszaérkezett műtárgyak tárgyában. 1948. május 31.; Uo. 253/1948. Jeszenszky kérelme a Miniszterelnökség Gondnoki Hivatalának a linzi anyaggal kapcsolatos további intézkedések megtétele tárgyában. 1948. július 9.; Uo. 279/1948. Jeszenszky értesítése a PüM KVMJ Üo-nak a Miniszterelnökség nyugatról hazaérkezett műtárgyainak kiadásáról. 1948. július 28.; Uo. 363/1948. Jeszenszky kérelme Dinnyésnek műtárgyak átvétele, elszállítása és költség hozzájárulása tárgyában. 1948. november 2.; Uo. 450/1948. Jeszenszky átirata a PüM KVMJ Üo-nak a miniszterelnökség ezüstneműjének szállítási költségei tárgyában. 1948. december 27.; Uo. 454/1948. Jeszenszky jelentése a PüM KVMJ Üo-nak a Miniszterelnökség műtárgyainak kiadása tárgyában. 1948. december 29.

¹⁰⁸ MNL OL XIX-I-12 2. d. 223/1948. Jeszenszky közleménye a PüM KVMJ Üo-nak Hähnel Ferenc ezüst evőeszközének kiadása tárgyában. 1948. június 25. Vida (Weil) Jenő (1872–1945) nagytőkés, iparvállalati vezérigazgató. Hähnel Ferenc ifj. (?) Hähnel Ferenc (1857–1935) dohányjövődéki főfelügyelő egyik örököséről lehet szó.

¹⁰⁹ MNL OL XIX-I-12 2. d. 185/1948. Jeszenszky-biztosság jegyzőkönyve a Linzből érkezett műtárgyszállítmány 1948. május 21-i bontásának eredményéről. 1948. május 22.; Uo. 423/1948.

¹¹⁰ MNL OL XIX-I-12 2. d. 404/1948. Dr. Czéh József tan. (PüM KVMJ Üo.) értesítése Jeszenszkynek festmények őrizetbeadása tárgyában. 1948. november 17.; Uo. 421/1948. Dr. Pogány Károly tan. (VKM) levele Jeszenszkynek a pénzügyminiszter 295 518/48.KVMJ. sz. átiratának megküldése tárgyában. 1948. december 3.

¹¹¹ MNL OL XIX-I-12 2. d. 80/1949. Jeszenszky jelentése a VKM X. főosztály Békeszerződési csoportjának festmények őrizetbeadása tárgyában. 1949. március 8.; Uo. 154/1949. Nagy József tan. (VKM) értesítése Jeszenszkynek festmények őrizetbeadása tárgyában. 1949. május 19.

tehetően a háború alatt SS-egységek szállították ki teherautón az országból, majd egy sóbánya épületében raktározták el.¹¹² Külön problémaként felmerült, a PüM KVMJ Üo. által Jeszenszkynek 11-én megküldött Varvasovszky-féle jelentés alapján, hogy a rakományból két képre időközben a francia restitúciós misszió is igényt támasztott. A biztos azonosításuk érdekében a pénzügyminiszterhez fordult, ugyanakkor átiratában jelezte, hogy a magyar tulajdonosokat sem sikerült még kinyomoznia. Kérte az azonosítás és kutatás érdekében, hogy legalább a keresett műtárgyak ismertetőjeleit közöljék vele.¹¹³ Időközben azonban a festményekről az amerikai főparancsnokság új vizsgálata alapján jegyzőkönyvet állított ki, így azokat már nem kellett visszaszolgáltatni.¹¹⁴ A Bad Ischl-i anyagból azonosított műtárgyaknak, ahogyan más külföldről visszaérkezett javaknak is a megállapított tulajdonosok részére történő birtokba- és kiadása a korábbi eljárás szerint zajlott.¹¹⁵ Többségüknél ez annak ellenére sem sikerült, hogy 1947. december 14-én a *Magyar Közlönyben* meghirdetésre kerültek a tárgyak. Felhívták a figyelmet a 24 390/1946. M. E. sz. rendelettel arra, hogy „Amennyiben a visszakövetelésre jogosultak a felsorolt javakra e hirdetmény közhírré tételétől számított egy év alatt megfelelő bizonyítékokkal alátámasztott igényüket a pénzügyminisztérium Külföldre Vitt Magyar Javak ügyosztályán (Budapest, V., Hold-u. 4., II. 3.) nem jelentik be, a javak a kincstár tulajdonába mennek át.”¹¹⁶

Jóvátételi megkeresések

A VKM 1947. március 4-én intézményeitől a 41917/1947.X.b.ü.o. sz. leiratában a Romániában maradt magyar javak bejelentését kérte, mivel ott az Ellenséges Javakat Felügyelő és Kezelő Pénztár (Casa de Administrare si Supraveghere a Bunurilor Inamice röviden: CASBI) lefoglalta az ingó és ingatlan vagyonokat.¹¹⁷ Jeszenszky hivatalát nem érintette a kérés.¹¹⁸

¹¹² MNL OL XIX-I-12 1. d. 589/1947. Dr. Boldizsár Béla pénzügyi titkár átadási elismervénye Jeszenszkynek a Bad Ischlből hazaküldött 9 db. ládáról. 1947. július 17.; Uo. 606/1947. Jeszenszky-biztosság jegyzőkönyve a Bad-Ischlből hazahozott műtárgyakat tartalmazó ládák felbontásáról. 1947. július 19.; Uo. 2. d. 738/1947. Jeszenszky-biztosság jegyzőkönyve a Bad Ischlből hazahozott műtárgyak értékéről. 1947. október 3.; Uo. 834/1947. Dr. Józsa Dénes miniszteri osztálytanácsos (PüM KVMJ Üo.) átirata Jeszenszkynek az Ernst Múzeum javainak őrizetbe adása tárgyában. 1947. november 27.

¹¹³ MNL OL XIX-I-12 2. d. 752/1947. Jeszenszky kérelme a pénzügyminiszternek a Bad Ischl-i szállítmányba került két francia tulajdonú kép azonosítása tárgyában. 1947. október 15.

¹¹⁴ MNL OL XIX-I-12 2. d. 107/1948. Dr. Czéh József tan. (PüM KVMJ Üo.) közleménye Jeszenszkynek az Ernst Múzeum külföldre hurcolt képei tárgyában. 1948. március 30.

¹¹⁵ Például: MNL OL XIX-I-12 2. d. 19/1948. Jeszenszky kérelme Géber Antalnak Weiss Edit Bad-Ischlből hazaérkezett Mednyánszky-képeinek igazolása tárgyában. 1948. január 14.; Uo. 108/1948. Jeszenszky értesítése a PüM KVMJ Üo.-nak Weiss Edit nyugatról visszaérkezett műtárgyainak kiadása tárgyában. 1948. április 16.; Uo. 44/1948. Jeszenszky értesítése a PüM-nak a Bad-Ischlből hazahozott szállítmányban lévő Weiss Edit tulajdonát képező festmények becsértéke tárgyában. 1948. február 6.; Uo. 174/1948. Jeszenszky jelentése Ortutaynak Weiss Edit nyugatról visszaérkezett három db. képének birtokbaadása tárgyában. 1948. május 12.

¹¹⁶ *Magyar Közlöny*, 1947/283. sz. (1947. december 14.) 2–3. o.; MNL OL XIX-I-12 2. d. 225/1948.

¹¹⁷ *Lipcsey* 2001.

¹¹⁸ MNL OL XIX-I-12 1. d. 330/1947. VKM 41 917/1947.X.b.ü.o. sz. leiratának megküldése az Elhurcolt Művészeti Alkotások Ügyei Miniszteri Biztosi Hivatalának a Romániában maradt magyar javak bejelentése tárgyában. 1947. március 4.; MNL OL XIX-I-1-h 126. d. 55 777/1947. VKM VI/b. o.: A Romániában maradt magyar javak bejelentése. 1947. április 1.

Dobrovits az MNM elnöki tanácsosa 1947. március 26-án továbbította a Jeszenszky-biztosságnak a Jóvátételi Hivatal¹¹⁹ 04 523/1947.JH. sz. megkeresését az Alsólendva környékéről származó jugoszláv vagyontárgyak, tóra és tartozékainak visszaszolgáltatása tárgyában. 29-én erre nemleges válasz született.¹²⁰ A minisztérium pedig 1948. július 23-án küldte meg a biztosságnak a Jóvátételi Hivatal 6500/8/1948.JH. sz. újabb megkeresését a volt Dunabánság kultúrosztályának numizmatikai gyűjteménye tárgyában.¹²¹ A Jugoszláv Jóvátételi Delegáció¹²² szóbeli jegyzékben a békeszerződés 24. cikke¹²³ alapján kérte az Újvidék magyar megszállásakor elszállított régi római, görög és bizánci ezüst, illetve aranypénzek visszaszolgáltatását. Jeszenszky augusztus 4-én Rudnay nyomozati jelentésére az ügyben korábban eljáró dr. Jung Miklóstól kért sürgős tájékoztatást.¹²⁴ A nyugalmazott tanügyi tanácsos másnapi válaszlevelében a keresett pénzek 1941 áprilisában a báni épületben történt átvételéről, majd feljebbvalójának átadásáról, továbbá utóbbi által az MNM-nak felküldéséről jelentett.¹²⁵ A miniszteri biztos az újabb információkat 1948. augusztus 25-én továbbította dr. Huszár Lajosnak a megnevezett intézmény főigazgatójának, akitől időközben a Rudnaynak adott nemleges szóbeli nyilatkozata után, beérkeztek az azt megerősítő írásbeli közlemények is. Huszár javaslatára felvilágosításért a Kögyűjtemények Országos Főfelügyelőségéhez¹²⁶ (KÖF) fordultak.¹²⁷ Jeszenszky szeptember 27-i érdeklődésére dr. Radnóti Aladár főfelügyelő-helyettes nem tudott további adattal szolgálni. Az általa leírtak alapján a miniszteri biztos október 5-én a hivatal korábbi előadójához és újvidéki kiküldöttjéhez fordult kérésével.¹²⁸ Utóbbi, dr. Vargha László, ekkor a Néprajzi Múzeum főigazgatója 21-én kelt válaszlevelében az 1941-es, de más feladatok során végzett útjait részletesen ismertette, s ezekről egy, a KÖF-től kapott hivatalos igazolást is csatolt. Az egykori kiküldött leírása szerint, a dunabánsági

¹¹⁹ Weinacht 2015. 247–263. o.

¹²⁰ MNL OL XIX-I-12 1. d. 380/1947. Dobrovits levele Jeszenszkynek a Jóvátételi Hivatal 04523/1947. JH. sz. átiratának megküldése tárgyában. 1947. március 26.

¹²¹ MNL OL XIX-I-12 2. d. 283/1948. Dr. Kubinszky Lajos of. (VKM) átirata Jeszenszkynek a volt Dunabánság kultúrosztályának numizmatikai gyűjteménye tárgyában. 1948. július 23.

¹²² Földesi 2002. 79–80., 128–131. o.

¹²³ Az 1947. február 10-én Párizsban aláírt békeszerződés 24. cikke értelmében Magyarország az Egyesült Nemzetek, köztük Jugoszlávia területéről elhurcolt irattárakat, könyvtárakat és gyűjteményeket köteles volt visszaszolgáltatni. Radisics 1947.

¹²⁴ MNL OL XIX-I-12 2. d. 283/1948. Rudnay jelentése, majd Jeszenszky felhívása dr. Jung Miklós ny. tanügyi tanácsoshoz a volt Dunabánság kultúrosztályától elszállított numizmatikai gyűjtemény tárgyában. 1948. augusztus 4. Jung Miklós (?) tanügyi titkár, majd Arad, Csanád és Torontál vármegyék népoktatási kerületének vezetője.

¹²⁵ MNL OL XIX-I-12 2. d. 296/1948. Dr. Jung Miklós ny. tanügyi tan. jelentése Jeszenszkynek az újvidéki báni épületben 1941-ben átvett pénzekről. 1948. augusztus 5.

¹²⁶ A Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának kiadványai I. Budapest, 1937. 7–13. o.

¹²⁷ MNL OL XIX-I-12 2. d. 298/1948. Jeszenszky kérelme dr. Huszár Lajos főigazgatónak (MNM) az újvidéki szerb régi pénzgyűjtemény ügyében. 1948. augusztus 25.; Uo. 327/1948. Huszár közleménye Jeszenszkynek a pénzgyűjtemény átvétele tárgyában. 1948. szeptember 23. Huszárról lásd MMA 2002. 404–405. o.

¹²⁸ MNL OL XIX-I-12 2. d. 333/1948. Dr. Radnóti Aladár főfelügyelő-helyettes (KÖF) válaszlevele Jeszenszkynek az 1948. sz. iratára. 1948. szeptember 29. Megtalálható még: MNL OL K 729. 35. cs. 602/1948. MNM KÖF: Elhurcolt Javak Miniszteri Biztosa: Újvidéki Múzeum anyaga tárgyában. 1948. szeptember 29. Radnótiról lásd MMA 2002. 727. o.

kultúrosztállyal és Junggal sosem állt kapcsolatban, és a keresett numizmatikai gyűjteményről sem volt tudomása. Jeszenszky 29-én végül csak az eredménytelenül zárult kutatásról tudta tájékoztatni Ortutayt.¹²⁹

A Műkincs-kormánybiztosság által lefoglalt műtárgyak visszaadása a tulajdonosok részére a Szépművészeti Múzeumban

Egyrészt a Csányi-vezette úgynevezett Műkincs-kormánybiztosság által zsidó tulajdonból lefoglalt és az SzM-ba beszállított, másrészt korábban a gyűjtők által ott letétként megőrzésre elhelyezett,¹³⁰ a háború alatt helyben raktározott műtárgyak tulajdonosoknak történő visszaadásával előbb az intézmény főigazgatósága, majd a Jeszenszky-biztosság foglalkozott¹³¹ – hasonlóan az 1943-ban a modern magyar művészeti kiállításra Svájcba küldött, majd 1948-ban Londonon keresztül visszaérkezett darabokkal is.¹³² A múzeum 1945 júniusában felhívást tett közzé ezen értékek kiadásáról.¹³³ Figyelembe kell vennünk, hogy a korabeli műtárgykiadási eljárásokat számos körülmény nehezítette. A háború végén nem volt biztosítva az épület megfelelő őrzése, ezért a beszállított ingóságok egy része megsemmisült, elveszett, illetve a megmaradtak összekeveredtek.¹³⁴ Egyes gyűjtemények darabjai több helyre, például más intézményekbe is kerültek. Az 1944. évi átvételek jegyzőkönyvei kezdetben sem a múzeum tisztviselőinek, sem Jeszenszkynek nem álltak rendelkezésére, majd azok hiányos adminisztrációja okozott problémát. Az SzM által lefolytatott műtárgykiadások elismervényei ezért többnyire nem leltár szerintiek, sokszor darabszintűek és ugyancsak hiányos adminisztrációval felvettek.¹³⁵

Hatásköre alapján Jeszenszky miniszteri biztos 1947. május 7-én felkérte Genthon főigazgatót, a múzeum személyzetének utasítására, hogy az épületben tárolt, nem állami tulajdont képező műtárgyakat tudta és az engedélye nélkül kiadni vagy az épületből kivinni tilos. Természetesen az intézményi bírálatra behozott műtárgyak ez alól kivételt képeztek. A biztos egyúttal haladéktalanul bekérte az addigi kiadások átvételi elismervényeit.¹³⁶ Külön összesítés ezekről nem ismert, de Jeszenszky az Ezüst-vonat szállít-

¹²⁹ MNL OL XIX-I-12 2. d. 364/1948. Vargha főigazgató (Néprajzi Múzeum) válaszlevele Jeszenszkynek a 333-1948. sz. iratára. 1948. október 21. Vargháról lásd MMA 2002. 924–925. o.

¹³⁰ Farkas 2009. 73., 78–94. o.

¹³¹ Farkas 2016. 1464–1466. o. A Jeszenszky-féle kiadásokról lásd például: MNL OL XIX-I-12 3. d. 10. dossz. 672/1947. Géber Antal elismervénye Láng Rudolf tulajdonát képező kép átvételéről. 1947. március 22.; vagy Uo. 10. dossz. 674/1947. Strauss Pálné elismervénye az SzM őrizetében levő képei átvételéről. 1947. február 25.

¹³² MNL OL K 726. 824/1948. SzM: A svájci kiállításra kölcsönadott, majd Londonba átvitt modern magyar képanyag hazaszállítása tárgyában. 1948. szeptember 9.; MNL OL XIX-I-12 2. d. 369/1948. Jeszenszky elismervénye az SzM Ig-nak az angliai kiállításról hazaérkezett magántulajdonú képek átvételéről. 1948. október 29. Lásd még *Juhász Sándor*: Bombabiztos menedék. Magyar kortárs kiállítássorozat 1944-ben, Svájcban. *Műértő*, 20. (2017) 9. sz. 7. o.

¹³³ Mit loptak el a németek a Szépművészeti Múzeumból? *Magyar Nemzet*, 1945. június 2. 4. o.

¹³⁴ MNL OL XIX-I-12 4. d. Jegyzőkönyv Varju Domokos kihallgatásáról. 1947. január 11.

¹³⁵ A keresett műtárgyak múzeumi azonosításának és kiadásának nehézségeiről lásd: MNL OL XIX-I-13 3. d. 535/1948. Keleti István rendőr nyomozó főhadnagy 1948. szeptember 24-i jelentése dr. Ágai Béláné feljelentése tárgyában. 1948. szeptember 24.

¹³⁶ MNL OL XIX-I-12 1. d. 450/1947. Jeszenszky kérelme Genthonnak a múzeum épületében található magántulajdonú tárgyak kivételének tiltása tárgyában. 1947. május 7.; SzMI 170/1947. Köz- és magángyűjteményekből elhurcolt művészeti alkotások min. biztosa a magántulajdonba tartozó műtárgyak kiadása tárgyában követendő eljárás. 1947. május 7. Az SzM által lefolytatott műtárgykiadások elismervényei ezért többnyire

mányáról a miniszternek tett jelentésében megemlíti, hogy a Műkincs-kormánybiztosság által begyűjtött műtárgyakból érvényes igazolások alapján 1947 júniusáig több mint 900 visszakerült eredeti tulajdonosához.¹³⁷ További tájékozódásul szeptember 3-án bekérte Genthontól a Varju Domokos múzeumi restaurátor őrzetében lévő, feltételezhetően zsidó eredetű és egyéb műtárgyak kimutatását. A szakember válaszában a Külforgalmi Rt. és dr. Balogh István tulajdonát képező,¹³⁸ továbbá más magángyűjtők által neki restaurálásra átadott festményekről,¹³⁹ valamint Csánky tulajdonából az EJK által zár alá vett 8 darab szőnyegről jelentett. A biztos ezek ügyében további intézkedést nem tett.¹⁴⁰

Kiadások más múzeumokban

Jeszzenszky 1947. november 10-én levélben kereste meg az Iparművészeti Múzeum (IpM), valamint a Magyar Történeti Múzeum igazgatóságait az intézményeikben 1943 és 1944 között letétként elhelyezett zsidó tulajdonú műtárgyak további sorsának ügyében.¹⁴¹ Dr. Voit Pál az IpM igazgatója előbbire 1947. november 13-án a kértet Kornfeld-féle letét korábbi visszaadásáról értesített,¹⁴² utóbbira 29-én pedig a következő választ adta: „Az Iparművészeti Múzeum 19/1945 szám alatt 1947. (sic!) [helyesen: 1945.] május 24-én átiratban értesítette a Szépművészeti Múzeum Főigazgatóját annak az öt műgyűjteménynek a sorsáról, melyek mint »zár alá vett zsidó műkincsek« a Múzeumba kerültek.¹⁴³ Ezen átiratra azért volt szükség, mert a Szépművészeti Múzeum és mások, hasonló ügyekben,

a Jeszenszky-, néhány másolat a Fügedi-biztosság iratanyagában található, lásd: MNL OL XIX-I-12 3. d. Visszaadások iratai, 1945–1946. Benne: SzMI 42/1945. Burg Mihály (Bpest. Arany János u. 32.) levele, melyben az iránt érdeklődik, hogy a Kohner-féle gyűjteményből származó Munkácsy-képet milyen körülmények között veheti át? 1945. április 3.; SzMI 50/1945. A zsidóügyi kormánybiztosság által beszállított műtárgyak visszaadásáról szóló elismervények stb. 1945. május 22.; SzMI 80/1945. Orsz. M. Történeti Múzeum Iparművészeti Tár a Múzeumokban őrzött zárolt zsidóműtárgyak visszaadása tárgyában. 1945. május 24., valamint az MNL OL XIX-I-13 7. d. 21. dossz., sz. n. Visszaadások iratai 1945–1946.

¹³⁷ SzMI 242/1947. A zsidó tulajdonból elvett javak háború utáni sorsáról és a kárpótlási folyamatról lásd: Botos 2011.; Botos 2015. 64–105. o.

¹³⁸ A témához lásd: Bank 2001. Balogh István (Balogh páter) (1894–1976) római katolikus pap, politikus, államtitkár.

¹³⁹ A témához lásd: Számos nagyrértékű festmény megy tönkre a helytelen csomagolás miatt a pince-óvóhelyeken. A Szépművészeti Múzeum képjavítóinak érdekes nyilatkozata, hogyan kell az értékes festmények megóvásáról gondoskodni a pinceóvóhelyeken. *Zalai Megyei Élet*, 1944. október 21. 3. o. Varju Domokos (?) Varjú Elemér (1873–1944) történész fia, múzeumi segédtsízt, restaurátor, tanár, később igazgató-helyettes a Práter utcai ipariskolában (1958).

¹⁴⁰ MNL OL XIX-I-12 2. d. 661/1947. Jeszenszky kérelme Genthonnak a Varju őrzetében lévő műtárgyakról lajstrom felvétele tárgyában. 1947. szeptember 3.; Uo. 671/1947. Varju Domokos restaurátor (SzM) jelentése Jeszenszkynek az őrzete alatt lévő műtárgyakról. 1947. szeptember 9.

¹⁴¹ MNL OL XIX-I-12 2. d. 778/1947. Jeszenszky megkeresése az IpM Igazgatóságának dr. Zahorán Tiborné sz. báró Kornfeld Mária letétének tárgyában. 1947. november 10.; Uo. 779/1947. Jeszenszky megkeresése a Magyar Történeti Múzeum Igazgatóságának az 1943. és 1944. években letétbe helyeztetett ún. zsidó műtárgyak tárgyában. 1947. november 10. Kornfeld Mária bárónő (1881–1939) Kornfeld Móríc báró (1882–1967) nagyparas, bankár, politikus és mecénás nővére, Domony Móríc (1872–1944) a Magyar Királyi Folyam- és Tengerhajózási Rt. vezérigazgatója, nagyiparos felesége.

¹⁴² MNL OL XIX-I-12 2. d. 794/1947. Dr. Voit Pál íg. (IpM) válaszelevele Jeszenszkynek a Kornfeld-féle letét további sorsa tárgyában. 1947. november 13. Voitról lásd MMA 2002. 944–945. o.

¹⁴³ Az említett iratot lásd SzMI 80/1945. Orsz. M. Történeti Múzeum Iparművészeti Tár a Múzeumokban őrzött zárolt zsidó-műtárgyak visszaadása tárgyában. 1945. május 24.

a feleknek egész tömegét küldözték a Múzeumba és így a feleket fölöslegesen fásasztották és a Múzeum adminisztrációjának állandó terhet jelentettek.

Épp ez utóbbi okból, ismételten és véglegesen van szerencsém közölni, hogy elhurcolt műtárgyak a Múzeumban nincsenek. Azok a letétek, amelyek a Magyar Történeti Múzeum Főigazgatója által áttett listán szerepelnek, már régebben a letéteményező kívánságára kerültek a Múzeumba és azokról a letéteményezőnek, vagy azok megbízottjainak tudomása van, és semmiképp nem tartoznak az elhurcolt műkincsek fogalmába. Ezen letétek őrzése, a letéteményezők számára, a Múzeum részéről szolgáltatott szívesség és azokra vonatkozó mindenféle adat kiszolgálása nem lehetséges, miután az, csupán a letéteményezőre és Múzeumra tartozó belső ügy.

A fent említett és a Szépművészeti Múzeumnak megküldött átiratban szereplő »zár alá vett« műtárgyakra vonatkozólag közölhetem, hogy azóta ezekben is végleges állapot alakult ki, azaz a tulajdonosok vagy hiánytalanul elvitték műtárgyaikat, vagy azok kérelmére, egyes darabok, továbbra is, mint múzeumi letétek, itt őriztetnek.¹⁴⁴

A biztos 1947. december 5-én, majd 1948. január 23-án átirataiban ismételten kérelemmel fordult a múzeumi igazgatósághoz. Hangsúlyozta, hogy a miniszteri rendeletben foglalt feladatának teljesítéséhez az adatokra okvetlenül szüksége van. További levélváltás az ügyben nem ismert.¹⁴⁵ Jeszenszky 1949. január 12-én a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum, illetve a Hadi Múzeum igazgatóságaitól érkezőldött a Műkincs-kormánybiztosság által részükre átadott műtárgyakról.¹⁴⁶ Dr. Horváth Tibor Hopp Múzeumi osztályvezető 17-én írt válaszlevelében három darab ilyen eredetű műtárgyról számolt be, továbbá arról, hogy 1945 végén dr. Ágai Béláné az átvételi elismervénnyel együtt elszállíttatta intézményükből a korábban oda elhelyeztetett keleti gyűjteményének darabjait. Más tételekről adathiányában nyilatkozni nem tudott.¹⁴⁷ A feltört helyiségekben talált magántulajdonú anyagokat a múzeumi tisztviselők leltár hiányában nem ismerték, ezért a visszaadások felelősség vállalása és jegyzőkönyv felvétele nélkül történtek. Ugyancsak tetézte a bajt, hogy 1945 augusztusa és októbere között szovjet katonaság szállásolta be magát az épületbe.¹⁴⁸ Dr. Szentneményi Béla parancsnok-helyettes a Hadi Múzeumból 1949. február elsején egy képről és két kelet-ázsiai hadiöltözetű bábúról értesítette a Jeszenszky-biztosságot, utóbbit tulajdonosuk megtekintette, azonban nem vette át rossz állapotuk miatt. Tájékoztatása szerint intéz-

¹⁴⁴ MNL OL XIX-I-12 2. d. 827/1947. Voit válaszlevele Jeszenszkynek a zár alá vett zsidó műkincsek tárgyában. 1947. november 29.

¹⁴⁵ Uo. Jeszenszky kérelme az igazgatónak. 1947. december 5.; MNL OL XIX-I-12 2. d. 28/1948. Jeszenszky kérelme az IpM Igazgatóságának a háborús események alatt a múzeumban őrzött magántulajdonba tartozó műtárgyak tárgyában. 1948. január 23.

¹⁴⁶ MNL OL XIX-I-12 2. d. 15/1949., 16/1949. Jeszenszky kérelmei a Hopp Ferenc Keletázsiai Múz. és a Hadi Múzeum Ig-nak a Csányi Dénes vezette kormánybiztosság által 1944-ben átadott műtárgyak sorsa tárgyában. 1949. január 12.

¹⁴⁷ MNL OL XIX-I-12 2. d. 29/1949. Dr. Horváth Tibor osztályvezető (Hopp Múz.) válaszlevele Jeszenszkynek az elhelyezésükben lévő zsidó eredetű műtárgyak tárgyában. 1949. január 17. Megtalálható még: HMI 4/1949. A műtárgyak kiadásáról lásd: HMI 243/1945. Balogh Sándor altiszt (Hopp Múz.) jelentése Ágai Béláné lefoglalt műtárgyainak elszállításáról. 1945. december 3. Ágai Béláné sz. Becsky Ida (1869–1953) Ágai (Schäffer) Béla (1870–1944) orvos, újságíró felesége. A Béta Irodalmi Rt. igazgatója volt. A gyűjteményről lásd *Fajcsák* 2005. 189–205. o. Horváthról lásd MMA 2002. 400. o.

¹⁴⁸ MNL OL XIX-I-13 3. d. 535/1948.

ményüket és az abban raktározott anyagokat a háborús események, majd a fosztogatás következtében rendkívül nagy károsodás érte.¹⁴⁹ Az általa bejelentett tárgyak a miniszteri biztosságnak átadattak.¹⁵⁰

Főbb nyomozások más elveszett zsidó tulajdonú művészeti javak után

Jeszzenszky 1947. február 14-én a Magyar Általános Hitelbanknak (MÁH) az 1944. július 27-én kelt, a „Kormánybiztosság a zsidók zár alá vett műtárgyainak számbavételére és megőrzésére” cím részére adott nyugtájával csatolt levelével fordult a pénzintézethez. A melléklet alapján a Műkincs-kormánybiztosság számára fenntartott páncélrekesz kiürítésének ügyében érdeklődött.¹⁵¹ A bank 1947. február 19-i válaszlevelében arról tájékoztatta a miniszteri biztost, hogy a széfrekesz kizárólag a nyugta kiállításának napján, valamint 1945 februárjában egy orosz gazdasági bizottság által nyitattatott fel. Utóbbi esetben „erőművi úton”, ahogyan az összes többi is. Tartalmuk pedig elszállításra került.¹⁵²

A kutatások során a nyomok számos esetben az államhatáron túlra vezettek. Jeszenszky ezért 1947. február 22-én levélben fordult kérelemmel Gyöngyössy János külügyminiszterhez, hogy a Csányi intézkedésére 1944 nyarán Losoncra szállított és a Kohn-házban (korábban csemegeáruház, majd a zsidó hitközség egyik intézménye) elhelyezett dr. Gárdonyi Pál-féle gyűjtemény ügyében a csehszlovák hatóságoknál intézkedjen, kérve az elhurcolt zsidó tulajdon visszaszolgáltatását.¹⁵³ Dr. Sipos Lajos, a losonci gimnázium egykori igazgatójának nyilatkozata szerint a gyűjtemény 1945 nyarán még épségben megvolt.¹⁵⁴ A festmények kiadása tárgyában a prágai magyar meghatalmazott szóbeli jegyzéket intézett a csehszlovák külügyminisztériumhoz.¹⁵⁵ A miniszteri biztos erről 1947. szeptember 3-án a Magyar Áttelepítési Kormánybiztosságot¹⁵⁶ és közvetlenül Gárdonyit

¹⁴⁹ MNL OL XIX-I-12 2. d. 44/1949. Dr. Szentneményi Béla (Honvéd Levéltár és Múz.) tájékoztatása Jeszenszkynek a Köz- és magángyűjteményekből elhurcolt művészeti alkotások ügyében. 1949. február 1. Szentneményiről lásd MMA 2002. 846–848. o.

¹⁵⁰ MNL OL XIX-I-12 2. d. 60/1949. Ellennyugta Hatvany Károlyné és Ágay Béláné tulajdonát képező tárgyaknak a Köz- és magángyűjteményekből elhurcolt művészeti alkotások ügyeinek miniszteri biztosságának átadásáról. 1949. február 11. Lásd még Samu 2008. 63., 86–87. o.

¹⁵¹ MNL OL XIX-I-12 1. d. 225/1947. Jeszenszky kérelme a Magyar Ált. Hitelbanknak a banknál vezetett kormánybiztosi széfrekesz tárgyában. 1947. február 14.

¹⁵² MNL OL XIX-I-12 1. d. 258/1947. Magyar Ált. Hitelbank válaszelevele Jeszenszkynek a náluk vezetett kormánybiztosi széfrekesz tárgyában. 1947. február 19. Lásd még Farkas 2016. 1475–1476. o.

¹⁵³ MNL OL XIX-I-12 1. d. 136/1946. Jeszenszky kérelme Gyöngyössy János külügyminiszternek Gárdonyi Pál gyűjteményének a csehszlovákok általi visszaadása tárgyában. 1947. február 22.; Uo. Gárdonyi Pál bejelentése elveszett műgyűjteményéről. 1946. december 27. Gyöngyössy János (1893–1951) lapszerkesztő, politikus, külügyminiszter (1944–1947), majd a Pénzügyi Központ elnöke (1947–1951). Gárdonyi (Singer) Pál (1887–1976) részvénytársasági igazgató, lóversennyel is foglalkozott.

¹⁵⁴ MNL OL XIX-I-12 1. d. 136/1946. Korábban Sipos Lajos Műkincs-kormánybiztosi megbízott volt lásd Szederjesi – Tyekvicska 2006. 105–106. o.

¹⁵⁵ MNL OL XIX-I-12 2. d. 646/1947. Brassó tanácsos (KüM Jogi Osztály) értesítése Jeszenszkynek Gárdonyi Pál képgyűjteménye tárgyában. 1947. augusztus 18.

¹⁵⁶ Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság (1947–1948): a II. világháború utáni években a csehszlovák-magyar lakosságcserét lebonyolító állami szerv.

is tájékoztatta.¹⁵⁷ A megtett lépések eredményeként az értékes képgyűjteményből 11 darabot tulajdonosa 1947 végén visszacapott, további hét azonban nem került elő.¹⁵⁸

Kiemelt jelentőségű nyomozást képezett, amikor Jeszenszky 1947. március 11-én kérelmezte az Államrendőrség Budapesti Főkapitányságától, hogy a Herzog-gyűjtemény elő nem került darabjainak felkutatása céljából betekinthesse az egykori Hain Péter-féle rendészeti csoport irataiba. A műtárgyakat tartalmazó ládák egy részét ugyanis 1944-ben a budafoki Labor sziklapincéből felszállították a Sváb-hegyre, ahol a rendészeti szerv helyiségében felbontásra kerültek.¹⁵⁹ A miniszteri biztos a valószínűleg ekkor eltűnt nagy értékű festmények és gobelin felkutatásának ügyében többször tett kísérletet Hain, valamint munkatársainak kihallgatására.¹⁶⁰ Dr. Szücs János népfőügyész 1947. október 30-án kelt válaszlevelében a megkeresésre a következő tájékoztatást adta:

„Folyó évi július (sic!) hó 20. napján hivatkozási szám alatt kelt megkeresése folytán értesítem Miniszteri Biztos Urat, hogy a szóban forgó műkincsek kérdésében a magyar államrendőrség budapesti főkapitánysága államvédelmi osztályának népfőgyészségi kirendeltsége nyomozást folytatott, azonban ez eredményre nem vezetett. Ugyancsak eredménytelen maradt a budapesti főkapitányság bünyügyi osztályának e tárgyban folytatott nyomozása is.

A vonatkozó bírósági iratokat az előadó népfőügyész áttanulmányozta, azonban azokban egyáltalán nincs adat arra vonatkozólag, hogy Hain Péter különböző műkincseket rejtett volna el. Az előadó népfőügyész érintkezésbe lépett a Hain Péter bünyügyét annak idején tárgyaló dr. Sági Imre budapesti népbírósági tanácsvezető bíróval, aki az ügyet igen alaposan ismeri, s tőle ugyancsak azt a felvilágosítást kapta, hogy sem az iratok között, sem a főtárgyaláson nem merült fel adat arra nézve, hogy Hain Péter és munkatársai műkincseket rejtettek volna el.”¹⁶¹

Dr. Molnár László az Államrendőrség Államvédelmi Osztályának alosztályvezető-helyettese 1947. november 5-én arról értesítette Jeszenszkyt, hogy Hain beosztottjainak kihallgatása sem vezetett eredményre, valamint a csoport iratait Németországba szállították, és ott állítólag megsemmisültek.¹⁶² A nyomozás elősegítése érdekében a miniszteri

¹⁵⁷ MNL OL XIX-I-12 2. d. 658/1947. Jeszenszky levelei a Magyar Áttelepítési Kormánybiztosságnak és Gárdonyi Pálnak. 1947. szeptember 3

¹⁵⁸ MNL OL XIX-I-12 2. d. 835/1947. Jeszenszky kérelme Rajk László belügyminiszternek dr. Gárdonyi Pál Losoncra való kiutazása tárgyában. 1947. december 13.; Uo. 168/1948. Jeszenszky értesítése Gárdonyi Pálnak a nyilvántartott, Losoncon maradt képeiről. 1948. május 4.

¹⁵⁹ MNL OL XIX-I-12 1. d. 336/1947. Jeszenszky kérelme a Magyar Államrendőrség budapesti Főkapitányságának a Herzog-gyűjtemény felkutatása ügyében Hain Péter iratainak hozzáférése tárgyában. 1947. március 11. Lásd még: *Kárpáthy Gyula*: Hain... A német és magyar „Gestapo” megdöbentő aktái. VII. Folyik a vagyon-rablás a Svábhegyen és VIII. A Svábhegy diktátora – házi őrizetben... *Képes Figyelő*, 1945/17. sz. (1945. december 22.) 9. o. és 1945/18. sz. (1945. december 29.) 4. o. Hain Péter (1895–1946) a nyilas hatalomátvétel (1944. október 16.) után kormány-, miniszteri tanácsos, december 12-től rendőrségi főfelügyelő, az Állambiztonsági Rendészet (más néven magyar Gestapo) vezetője. 1946. május 6-án halálra ítélték.

¹⁶⁰ MNL OL XIX-I-12 1. d. 542/1947. Jeszenszky kérelme a Népfőügyésznek Hain Péter és munkatársai kihallgatása tárgyában. 1947. június 20.

¹⁶¹ MNL OL XIX-I-12 2. d. 776/1947. Dr. Szücs János népfőügyész értesítése Jeszenszkynek Hain Péter utáni nyomozás tárgyában. 1947. október 30. Szücs János (?–1965) kúriai tanácselnök, államtitkár, Pest vidéki törvényszéki bíró, népfőügyész (1945–1950), a IV. Népbírósági Tanács vezetőbírája, elbocsátása után bárzon-gorista.

¹⁶² MNL OL XIX-I-12 2. d. 777/1947. Dr. Molnár László alosztályvezető-helyettes (ÁVO) értesítése Jeszenszkynek Hain Péter utáni nyomozás tárgyában. 1947. november 5. Ismerteti *Ólmosi* 2014. 98–99. o.

biztos újabb adatokat közölt a Népfőügyészséggel, további kérésére azonban szintén nemleges választ kapott.¹⁶³ Jeszenszky, miután egy újságcikkből dr. Pastinszky Miklós letartóztatásáról értesült, 1948. február 11-én dr. Ferencz Tibor népfőügyésznél kérelmezte, hogy az egykori Műkincs-kormánybiztosi megbízottat és Csánky helyettesét a zsidó tulajdonból, különösen a Herzog-gyűjteményből elveszett műtárgyak ügyében hallgassák ki.¹⁶⁴ Dr. Kertész Endre népügyész 1949. január 18-én engedélyezte a kihallgatás lefolytatását és azon Jeszenszky részvételét.¹⁶⁵ A felteendő kérdések összeállításakor Révai Mór Jánosnéhoz is fordultak, kinek ingóságait szintén Pastinszky foglalta le.¹⁶⁶ A miniszteri biztos Rudnay nyomozót küldte el maga helyett. Utóbbi jelentése alapján annyit sikerül megtudunk, hogy Pastinszky 1944. június 6-án a következőről értesítette Csánkyt: „Tisztelettel bejelentem, hogy [egy] ismeretlen telefonon felhívott, bejelentvén, hogy a Vida-villában [1944. március 21-étől a Bércz utca 15. szám alatti Vida Jenő és dr. Perényi István lakásaiba]¹⁶⁷ lakott Obersturmbannführer Eichmann, aki maga is műgyűjtő, sok régi képet – mely zsidók birtokában volt – gyűjtött össze és szállított ki Németországba. Egy ízben Miskolcon is látogatást tett, meghallva azt, hogy ott egy zsidónak birtokában valami értékesebb régi kép van.”¹⁶⁸ A Hain-csoporttal kapcsolatban álló nevezett személyről és az általa elvitt értékekről viszont érdemleges információval nem rendelkezett.¹⁶⁹

Két múzeumi eset említése következik nagyon röviden, egyrészt a helyben előke-rült, másrészt a külföldre szállított kulturális javak további sorsáról. A miniszteri biz-tos 1947. március 27-én intézett leveleket a Hazahozatali Kormánybiztosságnak a Győri Városi Múzeumba beszállított és onnan valószínűleg nyugatra került, illetve közvetlenül a Soproni Városi Múzeum igazgatóságának az oda beszállított zsidó tulajdonú műtárgyak

¹⁶³ MNL OL XIX-I-12 2. d. 788/1947. Jeszenszky értesítése a Népfőügyészségnek újabb adatok a Hain Péter ügyben. 1947. november 12.; Uo. 45/1948. Dr. Szűcs János népfőügyész értesítése Jeszenszkynek művés-zeti alkotások holléte iránti nyomozás tárgyában. 1948. január 30.

¹⁶⁴ MNL OL XIX-I-12 2. d. 59/1948. Jeszenszky kérelme dr. Ferenc Tibor népfőügyésznek Pastinszky Miklós kihallgatása ügyében. 1948. február 11. Mell. az újságcikk másolata: Pastinszky. Letartóztatás az államvédelmi osztályon. *Képes Figyelő*, 1948. Lásd még MNL OL XIX-I-12 2. d. 396/1948., 408/1948., 437/1948., 438/1948. Jeszenszky és a Népfőügyészség levelezése Pastinszky kihallgatása tárgyában. 1948. november –1949. január. Pastinszky Miklós (1914–1986) művészettörténész, régi írárok és könyvek szakértője, grafikai gyűjtő. Ferencz Tibor (?) ügyvéd, legfőbb államügyész-helyettes, a budapesti népügyészség vezetője, a Magyar Országos Horgász Szövetség társelnöke.

¹⁶⁵ MNL OL XIX-I-12 2. d. 34/1949. Dr. Kertész Endre népügyész értesítése Jeszenszkynek Pastinszky Miklós kihallgatása tárgyában. 1949. január 18. Kertész Endre (1906–1991) ügyvéd, politikus, Baranya vár-megye főispánja, népügyész.

¹⁶⁶ MNL OL XIX-I-12 2. d. 48/1949. Jeszenszky kérelme Révai Mór Jánosnénak Pastinszky Miklós kihall-gatása tárgyában. 1949. február 7. Révai Mór Jánosné (?) Révai (v. Révay) Mór János (1860–1926) könyvkiadó, író és országgyűlési képviselő örököse.

¹⁶⁷ MNL OL XIX-I-12 1. d. 481/1947. Brasch Etelka tisztviselő bejelentése Jeszenszkynek dr. Perényi Ist-ván és Vida Jenő eltűnt műtárgyairól. 1947. május 16. Perényi István (1892–?) részvénytársasági vezérigaz-gató, az MÁH igazgatósági tagja (1922, 1930–1947) bankvezérigazgató-helyettese (1946–1947). Lásd még *Dunai Andrea*: A Bérc utcai villa titkai. Vida Jenő műtárgyainak mozgalmas története. *Műértő*, 2016/9. sz. (2016. szeptember.) 12–13. o.

¹⁶⁸ MNL OL XIX-I-12 2. d. 92/1949. Pastinszky kormánybiztosi megbízott 1944. június 6-án Csánkynak tett bejelentéséről másolat. É. n. Otto Adolf Eichmann (1906–1962) SS Obersturmbannführer (alezredes), náci pártvezető. A zsidódeportálások egyik fő szervezője, a háború után Argentínában bujkált, 1962-ben Izrael-ben kivégezték.

¹⁶⁹ MNL OL XIX-I-12 2. d. 89/1949. Rudnay Gyula nyomozó jelentése Pastinszky kihallgatásáról. 1949. március 18.

ügyében.¹⁷⁰ Csatkai Endre múzeumi igazgató két nappal későbbi jelentéséből megtudjuk, hogy Sopronban a tulajdonosuk által igazolt ingóságokat visszaszolgáltatták, a többi pedig a helyi zsidó hitközség részére került átadásra.¹⁷¹ A győri Xántus János Múzeum gyűjteményének darabjai, valamint más műtárgyak egy része a PüM közvetítésével 1951 végén,¹⁷² a többi viszont csak 1964-ben érkezett haza.¹⁷³

Az ismertetett Gárdonyi-féle festmények mellett, más elhurcolt javak ügyében is Csehszlovákia irányában kellett kutatásokat indítani. A miniszteri biztos 1947. április 16-án Budapest Székesfőváros Árvaszékének, mint az EJK jogutódjának küldött levelet özvegy Littmann S. Sándorné bankszéfben elhelyezett értékeinek (például drágakövek, ékszerek, köztük műtárgyak is) eltűnése tárgyában.¹⁷⁴ Rendkívül szerencsésnek mondható, hogy e gyűjteményből a XIX. század legjelentősebb magyar ötvös mestere, Szentpétery József: *Porus király fogságba esése* című páratlan ezüst domborműve a menekített anyagból Pannonhalmán elő- és 1947. március 29-én a tulajdonosának visszaadásra került.¹⁷⁵ Littmann-né azon antik bútorai felől, amelyeket a Műkincs-kormánybiztosság 1944 nyarán az SzMB-a, majd onnan a felsőbalogi Coburg-kastélyba szállíttatott, a múzeumi igazgatóság fordult tájékoztatásért a külügyminisztériumhoz. Ügyükben, valamint más, hasonló módon kikerült zsidó eredetű értékek sorsa iránt a prágai magyar meghatalmazott 1947 júliusában szóbeli jegyzék formájában érdeklődött a csehszlovák kormányznál.¹⁷⁶ Egy évvel később a tulajdonos által adott részletes bejelentés nyomán Jeszenszky kérte fel dr. Molnár Erik külügyminisztert a megfelelő intézkedések megtételére a Littmann-féle ingóságok visszaszerzése érdekében.¹⁷⁷ Sorsuk további kutatást igényel. 1948. október 7-én a miniszteri biztos hasonló kéréssel, de már dr. Rajk László külügyminiszterhez fordult özvegy Mauthner Alfrédné, Weiss Manfréd lányának Budapestről eltűnt

¹⁷⁰ MNL OL XIX-I-12 1. d. 373/1947., 374/1947. Jeszenszky átiratai a Hazahozatali Kormánybiztosságnak a Győri Városi Múzeumba beszállított zsidó műtárgyak tárgyában, valamint a Soproni Városi Múzeumnak az oda került zsidó műtárgyak tárgyában. 1947. március 27. A győri anyag felkutatásához lásd: Uo. 461/1947. Dr. Józsa Dénes miniszteri osztálytanácsos (PüM KVMJ Űo.) átirata Jeszenszkynek a Győri Városi Múzeum külföldre hurcolt értékeinek felkutatása tárgyában. 1947. május 6.; Uo. 540/1947. Jeszenszky értesítése a Győri Városi Múzeum Ig-nak a nyugatra vitt értékek felkutatása ügyében tett intézkedésekről. 1947. június 26.; Uo. 2. d. 268/1948. Dr. Mithay Sándor igh. (Városi Múzeum Győr) közleménye Jeszenszkynek az eltűnt műtárgyak utáni nyomozásról. 1948. július 13.

¹⁷¹ MNL OL XIX-I-12 1. d. 387/1947. Csatkai Endre ig. (Sopron Város Múzeuma) jelentése Jeszenszkynek a soproni zsidók ingóságai tárgyában. 1947. március 29. Ismerteti *Ólmosi* 2014. 103. o. Csatkairól lásd MMA 2002. 157–158. o.

¹⁷² MNL OL XIX-I-5-a 118. d. 863-0241/1952. Ortutay v. (MMOK) értesítése Darvas József közoktatásiügyi miniszternek a nyugatról visszakérült műkincsek ügyében. 1952. február 24.

¹⁷³ Székely 2005.

¹⁷⁴ MNL OL XIX-I-12 1. d. 412/1947. Jeszenszky átirata Budapest Székesfőváros Árvaszékének özv. Littmann S. Sándorné bankszéfben elhelyezett értékei tárgyában. 1947. április 16. Littmann S. Sándorné sz. Buchsbaum Mária (?) Littmann S. Sándor (?) drágakő kereskedő felesége és örököse.

¹⁷⁵ MNL OL XIX-I-12 1. d. 376/1947. Özv. Littmann S. Sándorné kérelme a miniszteri biztosnak Szentpétery-féle ezüst dombormű kiadása tárgyában. 1947. március 27.; Uo. 384/1947. Dr. Sárközy Pál apát (Pannonhalmi Főapátság) levele Jeszenszkynek a Szentpétery-féle ezüst dombormű átadás-átvételi jegyzőkönyvének megküldése tárgyában. 1947. március 29. A műtárgyról lásd *Horváth* 1937. 229–230. o.

¹⁷⁶ SzMI 266/1947. Külügyminisztérium Littmann Sándorné Felsőbalogra szállított értékeinek sorsa tárgyában. 1947. július 25.

¹⁷⁷ MNL OL XIX-I-12 2. d. 176/1948. Jeszenszky kérelme dr. Molnár Erik külügyminiszternek özv. Littmann S. Sándorné Felsőbalogra szállított bútorainak visszaszerzése tárgyában. 1948. május 14. Molnár Erik (1894-1966) történész, filozófus, közgazdász, jogász és politikus. 1947–1948, majd 1952–1953 között külügyminiszter.

műtárgyainak feltalálása miatt.¹⁷⁸ A család Andrassy-úti palotájába a német megszállás idején Kurt Becher SS Obersturmbannführer költözött be. A Jeszenszkyhez beérkezett információk szerint ügyükben (Felicie) Strassernénál (közelebbi adat nem áll rendelkezésre) a Pozsony melletti Hideghét községben lehetett érdeklődni.¹⁷⁹ Más adatok alapján ugyanakkor levelet intézett Varvasovszky hazahozatali megbízott részére a Spitz an der Donaunál lévő Rana-kastélybeli kutatás érdekében is.¹⁸⁰ 1949. január 24-én már közvetlenül Strassernénál érdeklődött.¹⁸¹ Utóbbi a hozzá intézett kérdésekre nemleges választ adott, a másik kutatás pedig eredménytelenül zárult.¹⁸²

Más típusú ügyből betekintést nyerünk a tulajdonosuktól elkerült értékeknek a háborút követő hazai műkereskedelemben való felbukkanására. Jeszenszky 1947. június 16-án Szmrecsányi Ödön bejelentésére a lánya szegedi lakásáról eltűnt Hatvany Ferenc-féle pasztellarcképének tárgyában megkereséssel fordult Fried Pálnéhoz, az Éva Képszalon tulajdonosához.¹⁸³ A miniszteri biztosnak az ügyben folytatott levelezéséből valamelyest nyomon követhető a műtárgy sorsa. A budapesti műkereskedő a képet bizományi értékesítésre kapta egyik kollégájától, aki azt korábban szegedi társától vásárolta meg. A pasztell az 1944. évi deportálások idején került az üzletébe, de hogy miképpen, arról nyilatkozni nem tudott. Elmondása alapján Szegeden az elhagyott lakásokból származó ingóságok tömegesen lettek hivatalos úton értékesítve.¹⁸⁴ Jeszenszky a megjegyzés felől a helyi polgármesternél érdeklődött tovább,¹⁸⁵ mivel annak erről nem volt tudomása, a biztos az Államrendőrség Budapesti Főkapitányságától kért intézkedést.¹⁸⁶

Az amerikaiaknak köszönhetően a háború végén az országból kiszállított anyagokból 1946-ban a Magyar Nemzeti Bank mintegy 30 tonnányi arany-, egy évvel később a mintegy 90 tonnányi ezüsttartaléka és műkincsek körülbelül 20 millió dollár értékben haza-

¹⁷⁸ MNL OL XIX-I-12 2. d. 342/1948. Jeszenszky kérelme dr. Rajk László külügyminiszternek özv. Mauthner Alfrédné Budapestről eltűnt műtárgyai tárgyában. 1948. október 7. Lásd még *Lévai Jenő*: Mene-külés a Gestapo és az SS „segítségével”... *Képes Figyelő*, 1947/5. sz. (1947. február 1.) 8–9. o. Rajk László (1909–1949) politikus, 1945-től belügy-, 1948-tól külügyminiszter. Konceptióis perben elítélték és kivégezték. Mauthner Alfrédné sz. Weiss Elza (1885–1980) Weiss Manfréd báró (1857–1922) nagyiparos lánya, Mauthner Alfréd terménykereskedő (1877–1933) felesége.

¹⁷⁹ MNL OL XIX-I-12 2. d. 668/1947. Jeszenszky kérelme Géber Antalnak Kornfeldék és Mauthnerék műkincsei utáni érdeklődés tárgyában. 1947. szeptember 5. Andreas Ernst Kurt Becher (1909–1995) SS Obersturmbannführer (alezredes). Magyarország német megszállásakor az SS gazdasági kirendeltségének vezetője, részt vett a zsidóság kifosztásában és deportálásában. Háborús bűnösnek nyilvánították, de Kasztner Rezső tanúvallomása szabadon engedték. Később sikeres üzletember lett. Lásd: *Karsai – Szinai* 1961. 680–719. o.; *Lévai* 1966.; *Müller-Tupath* 1999.

¹⁸⁰ MNL OL XIX-I-12 2. d. 343/1948. Jeszenszky kérelme Varvasovszky László hazahozatali megbízott-nak özv. Mauthner Alfrédné Budapestről eltűnt műtárgyai tárgyában. 1948. október 7.

¹⁸¹ MNL OL XIX-I-12 2. d. 31/1949. Jeszenszky kérelme Strassernénál (Hideghét) özv. Mauthner Alfrédné Budapestről elvitt műtárgyainak holléte tárgyában. 1949. január 24.

¹⁸² MNL OL XXIX-L-2-r 84. cs. 6382/1949., 6638/1949. PüM KVMJ Üo.: Weiss Manfréd család elhurcolt műkincsei. 1949. február 16., 1950. október 21.

¹⁸³ MNL OL XIX-I-12 1. d. 529/1947. Jeszenszky kérelme Fried Pálnénak Oroszi Lászlóné eltűnt képének ügyében. 1947. június 16. Szmrecsányi Ödön (1874–1954) festő, grafikus.

¹⁸⁴ MNL OL XIX-I-12 1. d. 539/1947. Jeszenszky kérelme a szegedi Jávor Vilmos képkereskedőnek a bp-i Schatz műkereskedés birtokában lévő kép tárgyában. 1947. június 19. Lásd még *Marjanucz* 1995. 241–301. o.

¹⁸⁵ MNL OL XIX-I-12 1. d. 551/1947. Jeszenszky kérelme Szeged Város polgármesterének Oroszi Lászlóné eltűnt festménye tárgyában. 1947. június 28.

¹⁸⁶ MNL OL XIX-I-12 1. d. 580/1947. Jeszenszky kérelme a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Oroszi Lászlóné eltűnt festménye tárgyában. 1947. július 18.

jutottak.¹⁸⁷ Az úgynevezett Aranyvonat¹⁸⁸ későbbi magyar szakértői vélemény szerint körülbelül 6 millió dollárnyi értékeinek további sorsa azonban egy példa arra, hogy az általuk lefolytatott restitúciós eljárások sem mind megkérdőjelezhetetlenek. Jeszenszky 1948. február 21-én a következő sorokat intézte a PüM KVMJ Üo., valamint Innsbruckba Barcsay Edith részére:

„...vágújhelyi Hoffmann Hugó budapesti (Zoltán u. 18.) lakos bejelentette hozzám, hogy 28 db műtörténeti értékű régi arany email szelencéből álló gyűjteményét, mint zsidó tulajdont 1944. április 28-án, illetve május 1-én az akkori rendelkezéseknek megfelelően deponálta a Magyar Jelzálog Hitelbanknál (Budapest, Nádor utca). Ezt a gyűjteményt a Zsidók Anyagi és Vagyoni Ügyeinek Megoldására Kirendelt Kormánybiztos¹⁸⁹ 1944. november 14-én elismervény ellenében onnan átvette és ismeretlen helyre szállította.

A szelencék szakszerű leírását tartalmazó részletes jegyzéket, amelyet 1940-ben állított össze egyik neves íparművészeti szakértőnk, idecsatolom.

Miután a jelen esetben nem ékszerekről, hanem műtörténeti szempontból is nevezetes műtárgyakról van szó, tisztelettel kérem, hogy a lehetőséghez képest e tárgyak felkutatása és hazaszállítása iránt megfelelően intézkedni szíveskedjék.

Feltehető ugyanis, hogy a szelencék, amelyek külön-külön csattra járó fekete dobozban voltak elhelyezve, e dobozok viszont e célra külön készített faládjába voltak csomagolva, nyugatra kerültek, és valószínűleg a zsidó kincsvonatban vannak.”¹⁹⁰ – Az innsbrucki Magyar Visszaszolgáltatási Bizottság 1948. február 25-én szükségzavúan, egy mondatban a szükséges intézkedések megtételéről tájékoztatta a miniszteri biztost.¹⁹¹ A VKM pedig későn, csak augusztus 26-án küldte meg részére az International Refugee Organization¹⁹² (IRO) által New Yorkban 1948. június 23–25. között árverésre került ezüst, porcelán, üveg, arany és egyéb dísztárgyak katalógusát. Jeszenszky a rendelkezésre álló bizonyítékok alapján kétséget kizáróan megállapította, hogy azok között a vágújhelyi Hoffmann-gyűjtemény egyes darabjai is szerepeltek, s erről szeptember 4-én és 7-én kelt leveleiben értesítette a minisztert. Ugyanakkor jelezte azt is, hogy valószínűleg más elhurcolt magyar javak is (például a keresett Littmann-féle drágakövek) lehettek az aukcióra bocsátott tételek között, viszont azok megállapításához, lévén nem egyedi és muzeális darabok, már nem rendelkezett kellő adatokkal. A miniszteri biztos rámutatott arra a visszásságra, hogy ezek az anyagok köztudott magyarországi származásuk ellenére

¹⁸⁷ Borhi 2015. 87–88. o.

¹⁸⁸ Kádár – Vági 2001.; Zweig 2004.

¹⁸⁹ Kinevezéséről lásd Benoschovsky – Karsai 1960. 144–146. o.

¹⁹⁰ MNL OL XIX-I-12 2. d. 47/1948. Vágújhelyi Hoffmann Hugó kérelme Jeszenszkynek szelence-gyűjteményének visszaszerzése tárgyában. 1948. február 7.; Jeszenszky kérelme Barcsay Edith-nek (Innsbruck) és a PüM KVMJ Üo.-nak vágújhelyi Hoffmann Hugó szelence-gyűjteményének felkutatása és hazaszállítása tárgyában. 1948. február 21. Barcsay Edith (?) az 1940-es években az KÜM külügyi szolgálatában sajtóelőadó volt. Hoffmann Hugó vágújhelyi (1879–?) részvénytársasági elnök, biztosítóintézet igazgató, háztulajdonos.

¹⁹¹ MNL OL XIX-I-12 2. d. 75/1948. Dr. Révész István (innsbrucki Magyar Visszaszolgáltatási Bizottság) közleménye Jeszenszkynek vágújhelyi Hoffmann Hugó szelence gyűjteményének felkutatása tárgyában. 1948. február 25.

¹⁹² International Refugee Organization (IRO): nemzetközi menekültügyi szervezet (1946–1953).

kerültek gazdátlan tulajdonként meghatározásra, ahogyan azt a katalógusban feltüntették, viszont az amerikaiak lehetőséget sem adtak ellenkezőjének bizonyítására.¹⁹³

Egy nyomozás során beérkezett levélből tájékoztatást kapunk a zsidó tulajdonból elvett értékek belföldi hasznosításáról,¹⁹⁴ ezzel mintegy az anyagi kifosztások megtörténtének véglegesítéséről.¹⁹⁵ Jeszenszky 1948. április 6-án levélben Nógrád-Hont Vármegye alispánjától érdeklődött az Ipolyság főszolgabírói hivatalában 1944. június 14-én Káldi Jenőtől őrizetbe vett műtárgyak felkutatása iránt, melyhez az átadásról készült jegyzőkönyvet felvevő személyek címét kérte.¹⁹⁶ A beérkezett válaszlevél alapján egyedül dr. Pályi Pál volt főszolgabíró tudta utolérni, majd a tőle kapott információk alapján dr. Lékay Géza volt párkányi pénzügyigazgatóhoz fordult további felvilágosításért.¹⁹⁷ A nyugalmazott minisztériumi tanácsos tájékoztatása szerint a keresett ingóságok egy része a műkincs-kormánybiztosnak, más része a pénzügyőri biztos kerületvezetőjének őrizetében adatott. A Csánky által lefoglalt dísztárgyak az SzM-ba (majd darabjai a menekített anyag részeként Szentgotthárdra, ahol a nyilasoktól a németekhez, utóbb az amerikaiakhoz kerültek), a szőnyegek az IpM őrizetében adtak. Az 147 379/1944. P. M. sz. körrendelet¹⁹⁸ értelmében beletárolt többi tárgyat pedig az előírásoknak megfelelően a Postatakarékpénztár¹⁹⁹ épületébe szállították. Kivéve a ruhaneműeket, amelyek a 3900/1944. sz. kormánybiztosi utasítás²⁰⁰ értelmében az Ipolyságban kerültek helyi felhasználás céljából kiosztásra.²⁰¹

¹⁹³ MNL OL XIX-I-12 2. d. 303/1948. Jeszenszky jelentései a miniszternek az IRO New York-i árverésének katalógusa tárgyában. 1948. szeptember 4., 7. o. 1998-ban amerikai tényfeltáró bizottság állapította meg, hogy a katonai hatóságok nem tulajdonítottak kellő fontosságot a zsidó vagyon tulajdonosaikhoz való visszajuttatásának. A vonat kincseit ausztriai hadosztályuk megdézsmálta, az értékek egy része pedig amerikai tábornokok lakásába került. 2001-ben holokauszt-túlélők pert indítottak az amerikai kormány által visszatartott vagyonrész ügyében. A károsultak kárpótlására 2005-ben alapítványt hoztak létre, amelynek 25,5 millió dollár állt rendelkezésére az amerikai költségvetésből. Lásd: Sokáig tisztázatlan maradt az 1945-ös második „aranyvonat” tartalmának sorsa (MTI) <https://mult-kor.hu/sokaig-tisztazatlan-maradt-az-1945-s-masodik-aranyvonat-tartalmanak-sorsa-20190123> (A letöltés időpontja: 2019. január 29.)

¹⁹⁴ Az esetről bővebben lásd Horváth 2016. 335–340. o.

¹⁹⁵ A folyamatokról lásd: Kádár – Vági 2005.

¹⁹⁶ MNL OL XIX-I-12 2. d. 110/1948. Jeszenszky kérelme Nógrád-Hont Vármegye Alispánjának a Káldi Jenőtől őrizetbe vett műtárgyak felkutatása tárgyában. 1948. április 6.

¹⁹⁷ MNL OL XIX-I-12 2. d. 128/1948. Jeszenszky kérelme dr. Pályi Pál volt főszolgabírónak a Káldi Jenőtől őrizetbe vett műtárgyak felkutatása tárgyában. 1948. április 16.; Uo. 145/1948. Jeszenszky kérelme dr. Lékai Géza miniszteri tanácsosnak a Káldi Jenőtől őrizetbe vett műtárgyak felkutatása tárgyában. 1948. április 23.

¹⁹⁸ 147379/1944. P. M. sz. körrendelet a gyűjtőtáborban elhelyezendő és elkülönítendő zsidók vagyonának biztosítása tárgyában. 1944. május 15. MNL OL-Ó I-11. tekercs, 95–97. o.

¹⁹⁹ A Postatakarékpénztárról lásd Botos 2005. 54–57. o.

²⁰⁰ A zsidók anyagi és vagyoni jogi kérdéseinek megoldásával megbízott kormánybiztos 3900/1944. sz. utasítása a zsidók tulajdonában volt ruhaneműek összegyűjtése és értékesítése tárgyában. 1944. augusztus 21. Lásd Karsai 1967. 333–338. o.

²⁰¹ MNL OL XIX-I-12 2. d. 202/1948. Dr. Lékay Géza nyugalmazott minisztériumi tanácsos jelentése Jeszenszkynek a Káldi-féle ingóságok elhelyezése tárgyában. 1948. május 26.

BIBLIOGRÁFIA

- Bank* 2001. *Bank Barbara*: Balogh István páter politikai és műgyűjtő pályafutása. (Szakdolgozat, kézirat.) PPKE-BTK, 2001.
- Bálint* 2013. *Bálint József*: Magyarország nemzeti vagyronvesztése 1941–1947. Budapest, 2013. 83–132., 367–408. o.
- Benoschofsky – Karsai* 1960. Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidó-üldözés történetéhez. 2. k. Szerk. *Benoschofsky Ilona – Karsai Elek*. Budapest, 1960.
- Békefi* 2000. *Békefi Eszter*: Visszakapott műkincseink. In: Jelentés-Report 2000. A Kulturális Örökség Igazgatóságának Évkönyve 2000. Szerk. *Marton Erzsébet*. Budapest, 2000.
- Borhi* 2015. *Borhi László*: Nagyhatalmi érdekek hálójában. Budapest, 2015.
- Botos* 2005. *Botos János*: Zálogház a Postatakarékpénztár keretében. *Artmagazin*, 2005. 3. sz. http://artmagazin.hu/artmagazin_hirek/zaloghaz_a_postatakarkepzenztar_kereteben.2010.html?pageid=119 (A letöltés időpontja: 2019. február 1.)
- Botos* 2011. A második világháború alatt sérelmet szenvedett zsidó származású magyar állampolgárok kárpótlásának folyamata Magyarországon. Szerk. *Botos János et al.* Budapest, 2011.
- Botos* 2015. *Botos János*: A magyarországi zsidóság vagyonának sorsa 1938–1949. (Veritas Füzetek 1.) Budapest, 2015.
- Csik* 2016. *Csik Tamás*: A Szépművészeti Múzeumból elszállított műkincsek Pannónhalmán 1944–1945. *Győri Tanulmányok*, 37. (2016) 21–39. o.
- Erdős* 2015. *Erdős Kristóf*: A Hazahozatali Kormánybiztosság a politikai ellenőrzés szolgálatában (1945–1947). In: Súlypontátthelyezés a diplomáciában. A NEB külügyi munkacsoportjának tanulmányai. I. k. Szerk. *Soós Viktor Attila*. Budapest, 2015. 171–196. o.
- Fajcsák* 2005. *Fajcsák Györgyi*: „A mi otthonunk”. Ágai Béla és neje keleti gyűjteménye. In: Évek és színek – tanulmányok Fábri Anna tiszteletére. Szerk. *Dede Franciska*. Budapest, 2005. 189–205. o.
- Farkas* 2009. *Farkas Kornél*: Műtárgymozgások 1938–1945. Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum a második világháborúban. (Századok Füzetek, 5.) Budapest, 2009.
- Farkas* 2016. *Farkas Kornél*: Műtárgymozgások 1945–1949. Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum a második világháború után I. *Századok*, 150. (2016) 6. sz. 1451–1481. o.
- Farkas* 2017. *Farkas Kornél*: Műtárgymozgások 1945–1949. Az Ország Magyar Szépművészeti Múzeum a második világháború után II. *Századok*, 151. (2017) 1. sz. 147–188. o.
- Földesi* 2002. *Földesi Margit*: A megszállók szabadsága. Budapest, 2002.

- Hahn 1984. *Hahn Sándor: A Szent Korona útja és sorsa 1944–1978.* New York, 1984.
- Horváth 1937. *Horváth Henrik: Szentpéteri József pesti ötvösmester művészete. Budapest Régiségei*, 12. (1937) 229–230. o.
- Horváth 2013. *Horváth Hilda: A Wolfner-gyűjtemény. Múlt és jövő*, 24. (2013) 3. sz. 55–68. o.
- Horváth 2016. *Horváth Hilda: Egy elfeledett gyűjtő: Káldi (Kohn) Jenő. Tanulmányok Budapest múltjából*, 41. (2016) 317–354. o.
- Jeszenszky 1952. *Jeszenszky Sándor: Háborús műtárgyvesztesség-jegyzékek.* Budapest, 1952.
- Juhász 2018. *Juhász Sándor: Itáliai művészek a Lederer-gyűjteményben. Múzeum-café*, 65. (2018) 205–215. o.
- Karsai – Szinai 1961. *Karsai Elek – Szinai Miklós: A Weiss Manfréd-vagyon német kézbe kerülésének története. Századok*, 95. (1961) 680–719. o.
- Karsai 1967. *Vádirat a náciizmus ellen.* 3. Szerk. *Karsai Elek.* Budapest, 1967.
- Kádár – Vági 2001. *Kádár Gábor – Vági Zoltán: Aranyvonat. Fejezetek a zsidó vagyon történetéből.* Budapest, 2001.
- Kádár – Vági 2005. *Kádár Gábor – Vági Zoltán: Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése.* Budapest, 2005.
- Keresztes 2015. *Keresztes Csaba: Műkincsek ebek harmincadján. Veszélybe került műtárgyak Magyarországon 1944–1949. Archivnet*, 15. (2015) 1. sz. http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/mukincsek_ebek_harmincadjan.html (A letöltés időpontja: 2015. február 26.)
- Kovács 2018. *Kovács Ágnes: A hajlított kalap. Elhurcolt magyar műkincsek.* Budapest, 2018.
- Lévai 1966. *Lévai Jenő: A fekete SS „fehér báránya.”* Budapest, 1966.
- Lipcsey 2001. *Lipcsey Ildikó: A CASBI. A magyar vagyonok államosítása Romániában 1945 után.* Budapest, 2001.
- Marjanucz 1995. *Marjanucz László: A szegedi zsidó polgárság műértékeinek sorsa a deportálások idején.* In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti tanulmányok, 1. Szeged, 1995. 241–301. o.
- MMA 2002. *Magyar Múzeumi Arcképcsarnok (MMA).* Szerk. *Bodó Sándor – Viga Gyula.* Budapest, 2002.
- Molnos 2017. *Molnos Péter: Az elveszett örökség. Magyar műgyűjtők a 20. században.* Budapest, 2017.
- Müller-Tupath 1999. *Karla Müller-Tupath: Reichsführers gehorsamter Becher. Eine deutsche Karriere.* Berlin, 1999.
- Nyárádi 2012. *Nyárádi Miklós: Így láttam Moszkvában. A volt pénzügyminiszter visszaemlékezései.* Budapest, 2012.

- Ólmosi* 2014. Mérlegen az ember. Ismeretlen források a Magyar Levéltár Országos Levéltárából a magyarországi holokauszt történetéről. Szerk. *Ólmosi Zoltán*. Budapest, 2014.
- Radisics* 1947. A Párizsi Magyar Békészerződés és magyarázata. (Documenta Danubiana, 3.) Szerk. *Radisics Elemér*. Budapest, 1947.
- Rothermere 1938. Kiállítás Lord Rothermere gyűjteményének válogatott képeiből. Országos Magyar Szépművészeti Múzeum, Budapest, 1938.
- Samu* 2008. *Samu Botond Gergő*: A magyar Hadtörténeti Múzeum tárgyanyagának sorsa a II. világháború végén 1. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 10. Szerk. *Kreutzer Andrea – Makai Ágnes*. Budapest, 2008. 45–90. o.
- Szedержesi – Tyekvicska* 2006. *Szedержesi Cecília – Tyekvicska Árpád*: Senkiföldjén. Adatok, források, dokumentumok a Nógrád megyei zsidóság holocaustjáról. Balassagyarmat–Salgótarján, 2006.
- Székely* 2005. A harmadik aranyvonat győri kincsei. Szerk. *Székely Zoltán*. Győr, 2005.
- Weinacht* 2015. *Weinacht Tamás*: A Jóvátételi Hivatal működése 1946–1952. *Levéltári Közlemények*, 86. (2015) 247–263. o.
- Zweig* 2004. *Ronald Zweig*: Az aranyvonat. A 20. század legnagyobb rablásának története. Budapest, 2004.

RÖVIDÍTÉSEK

CACP	Central Art Collecting Point, München
CASBI	Casa de Administrare si Supraveghere a Bunurilor Inamice (Ellenséges Javakat Felügyelő és Kezelő Pénztár)
EJK	Elhagyott Javak Kormánybiztossága
HMI	Hopp Múzeum Irattár, Budapest
IRO	International Refugee Organization
KÖF	Közgyűjtemények Országos Főfelügyelősége
KüM	Külügyminisztérium
MÁH	Magyar Általános Hitelbank
MNGA	Magyar Nemzeti Galéria Adattár, Budapest
MNM Tan.	Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa
MMOK	Műemlékek és Múzeumok Országos Központja
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
MTA	Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
PüM KVMJ Üo.	Pénzügyminisztérium Külföldre Vitt Magyar Javak Ügyosztálya
SzMI	Szépművészeti Múzeum Irattár, Budapest
VKM	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium

Kornél Farkas

THE CONSEQUENCES OF WORLD WAR TWO AS FOR THE HUNGARIAN NATIONAL TREASURES: THE ACTIVITY OF THE MINISTERIAL COMMITTEE OF THE AFFAIRS OF ARTWORKS KIDNAPPED FROM PUBLIC AND PRIVATE COLLECTIONS (PART 1)

(Abstract)

The aim of the research paper is to introduce the process of rescuing national treasures and artworks after the World War Two with the presentation of the activity of the so-called Jeszenszky-committee and its participation in restitution processes between 1946 and 1952.

The research is based on the sources of the above mentioned committee which can be found in different archives, but the most important of them is the fond at the Central Archive of the National Archives Hungary (reference code: HU-MNL-OL-XIX-I-12), but it also considered the records of other superior bodies connected to the committee and the literature published in the topic. The author did its best to minimize overlaps with earlier publications about the motion of artworks and the history of the Hungarian Museum of Fine Arts between 1938 and 1949.

“I am aware of the fact that my work will not only be judged by His Honour the Minister, but also by the court of justice of future generations of Hungary” – wrote Sándor Jeszenszky, the chairman of the committee as a motto about his own work in 1946. Considering his extraordinary performance, we can hope that more than 70 years later it is possible to make a monument for one of the people, Sándor Jeszenszky, who saved national treasures of Hungary.

Kornél Farkas

DIE FOLGEN DES 2. WELTKRIEGES FÜR DEN UNGARISCHEN NATIONALEN KUNSTSCHATZBESTAND, DIE TÄTIGKEIT DES MINISTERIAL-AUSSCHUSSES FÜR DIE ANGELEGENHEITEN DER AUS ÖFFENTLICHEN UND PRIVATSAMMLUNGEN VERSCHLEPPTEN KUNSTWERKE (TEIL 1)

(Resümee)

Ziel der Studie ist es, mit der Aufdeckung der Tätigkeit des sogenannten Jeszenszky-Kommissariats die Vermögensrettung und genauer das Schicksal der verschleppten Kunstwerke sowie die Restitutionsvorgänge in Ungarn zwischen 1946 und 1952 vorzustellen.

Die den Anspruch auf Vollständigkeit erhebende Forschung gründete auf der Aufdeckung der Materialien des Kommissariats, die an verschiedenen Orten, am ehesten im Landesarchiv des Ungarischen Nationalarchivs (unter der Fondsnummer XIX-I-12) zu finden sind. Zudem zog sie die Akten der übergeordneten und sonstigen verbundenen Organe sowie die einschlägige Fachliteratur in Betracht. Der Verfasser versuchte, die Überschneidungen mit früheren Studien zu minimieren, die sich mit den Bewegungen der

Kunstwerke und der Geschichte des ungarischen Kunsthistorischen Museums zwischen 1938 und 1949 beschäftigen.

„Ich bin mir darüber im Klaren, dass über meine Arbeit nicht nur der Herr Minister, sondern auch die zukünftige Generation ein Urteil fällen wird.“ Diesen Satz im Zusammenhang mit der Tätigkeit, der auch als Motto der Arbeit des Kommissariats angesehen werden kann, formulierte Sándor Jeszenszky, Vorsitzender der Kommission, im Jahr 1946. Angesichts seiner herausragenden Leistung hoffen wir, dass wir nach über 70 Jahren mit der vorliegenden Arbeit auch Sándor Jeszenszky, einem der Kunstwerkretter Ungarns, ein würdiges Andenken bewahren können.

Kornél Farkas

LES CONSÉQUENCES DE LA SECONDE GUERRE MONDIALE SUR LES ŒUVRES D'ART
HONGROIS. ACTIVITÉ DU COMITÉ MINISTÉRIEL DES AFFAIRES DES ŒUVRES D'ART
EMPORTÉES DES COLLECTIONS PUBLIQUES ET PRIVÉES (1ÈRE PARTIE)

(Résumé)

Le but de l'étude est de présenter, à travers l'activité du commissariat Jeszenszky, la sauvegarde du patrimoine, en particulier le sort des œuvres d'art emportées durant la Seconde Guerre mondiale et les processus de restitution de Hongrie entre 1946 et 1952.

La recherche se voulait exhaustive et fut basée sur l'exploitation des documents du commissariat, en particulier sur ceux conservés aux Archives Nationales des Archives de Hongrie (cote XIX-I-12). Elle a également pris en considération les documents pertinents des organes hiérarchiquement supérieurs et les publications spécialisées relatives à ce sujet. L'auteur a tenté de minimaliser les recoupements avec les études précédentes portant sur les mouvements d'objets d'art et l'histoire du Musée des Beaux-Arts entre 1938 et 1949.

« Je sais que mon travail sera jugé non seulement par Monsieur le Ministre, mais aussi par la génération future des Hongrois » – a déclaré le président du comité Sándor Jeszenszky en 1946, et cette phrase peut être considérée comme la devise de son activité. Compte tenu de sa performance exceptionnelle, nous espérons qu'après plus de 70 ans, cet écrit peut célébrer dignement le souvenir de Jeszenszky, un des sauveurs d'œuvres d'art de Hongrie.

Корнель Фаркаш

ПОСЛЕДСТВИЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ ДЛЯ ВЕНГЕРСКОГО
НАЦИОНАЛЬНОГО ФОНДА ХУДОЖЕСТВЕННЫХ СОКРОВИЩ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
МИНИСТЕРСКОГО КОМИТЕТА ПО ДЕЛАМ ПОХИЩЕННЫХ ВЫВЕЗЕННЫХ
ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ИЗ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ВСЕОБЩИХ
И ЧАСТНЫХ КОЛЛЕКЦИЙ (ЧАСТЬ 1)

(Резюме)

Целью исследования является показание деятельности так называемой Есенски-комиссии по спасению имущества после Второй мировой войны, в том числе представление судьбы похищенных и вывезенных произведений искусства и ознакомление с процессами реституции в Венгрии между 1946 и 1952 годами.

Исследование, стремясь к полноте, основано на раскрытии материала комиссии, доступного в различных местах, прежде всего в Государственном Письменном Архиве Венгерского Национального Архива (под отметкой фонда XIX-I-12), принимая во внимание записи вышестоящего надзорного органа и других связанных с ним органов, а также соответствующей специальной литературы. Автор стремился свести к минимуму совпадения с более ранними исследованиями, занимающимися с передвижениями художественных произведений и историей Музея Изобразительных Искусств между 1938 и 1949-ими годами.

«Я отдаю себе отчёт в том, что моя работа будет представлена не только Господину Министру, но и приговорному суду будущего венгерского поколения», – сформулировал в связи со своей деятельностью ключевую фразу, которую можно считать и девизом Шандор Есенски, председатель комиссии в 1946-ом году. С учётом его необыкновенной продуктивности, мы надеемся, что более 70 лет спустя настоящим исследованием нам удастся почтить достойную память Есенскому, венгерскому *Монументс Мен* (получил свое имя после американского фильма, вышедшего в 2014-ом году с названием «Охотники за сокровищами» *The Monuments Men*), одному из спасателей художественных произведений искусства в Венгрии.

Németh Ildikó – Závodi Szilvia

A SOPRONI TISZTI
LEÁNYNEVELŐ
INTÉZET TÖRTÉNETE
1850–1945

SZEMLE

MEDIEVAL WARFARE

A Reader

(Ed. Kelly Robert DeVries, Michael Livingston. *Readings in Medieval Civilizations and Cultures XXI*. University of Toronto Press, Toronto–Buffalo–Boston, 2019. 368 o. ISBN 9781442636699)

A korábbi monográfiáiról és tanulmányairól Magyarországon is ismert hadtörténész, Kelly Robert DeVries¹ és szerzőtársa szinte lehetetlenre vállalkozott, amikor a középkori hadtörténelem egészét próbálták lefedni, jórészt latin, francia nyelvű forrásokból adva közre szemelvényeket angol fordításban. A hadtörténet iránti érdeklődést mutatja, hogy a sorozatban nyolcadikként már 2014-ben megjelent egy kizárólag a keresztes háborúkat tárgyaló kötet. Jelen kötet esetében a kezdő és záró év valóban jól megválasztott, a kötet 378-tól, az adrianopoliszi csatától egészen 1522-ig válogat, amikor a johannitáktól az oszmánok elfoglalták Rodoszt. A 139 forrásszöveg nem időrendben követi egymást, hanem négy nagyobb részben, s azokon belül több kisebb, logikusan megválasztott alfejezetben. Az egyes szemelvényeket rendkívül rövid tartalmi bevezetés világítja meg, csak a forrásul szolgáló kiadványt jelölve meg, s mellőzve a szakirodalmi tájékoztatást. A módszer akár kritizálható is lehetne a kiválasztott tételek kis száma miatt, de ellenkező esetben egy kezelhetetlenül vastag szöveggyűjtemény született volna. Hasonló ellenvetés tehető a lábjegyzetek hiánya miatt is, ami az olvasótól eleve feltételez egy, a középkori politikai történelemben való alapvető jártasságot. A tematikus megközelítés ugyanakkor valóban nem teszi szükségessé minden egyes személy azonosítását, a történeti jelenségek és harci eljárások változása ezek aprólékos ismerete nélkül is nyomon követhető. Az angolszász olvasóközönség igényei miatt érthető a válogatott források keletkezési helyének földrajzi megoszlása, ami alapvetően Nyugat-Európára korlátozódik. Bizony ebben a hispániai reconquista (akár keresztény, akár arab oldalról), vagy a német és itáliai hadtörténet eseményei csak említést kaptak. A bekerülés esélyét nagyban megnövelte, ha korábbi angol fordítás állt a szerkesztők rendelkezésére. A már megjelent, keresztes háborúkról szóló kötet pedig nagyban tehermentesítette a szerzők munkáját, igaz, a rövid bevezetőkben utalhattak volna az ott már közölt szemelvényekre, ha azok hasonló témájúak. Egy-egy bizánci, lengyel, magyar, ruszbeli esemény csak a kötet mutatójába került be, bár Bizánc 1453-es bevételét egy terjedelmes szemelvényben mutatja be.

Meglepetésre a rövid nyitó fejezet a harcokban megsebesültekkel foglalkozik, ami a témából következően inkább a harci cselekmények után kaphatott volna helyet. Ennek legérdekesebb szemelvénye az első ezredforduló körüli óangol kitalálás rejtvény, melynek tárgya a pajzs és az íj. A kötet élére a háborús előkészületek témájú fejezet kívánkozna, amit értelemszerűen a jogos háború első nagyhatású keresztény teoretikusának,

¹ Lásd ismertetésünket: Kelly DeVries (szerk.): *Medieval Warfare 1300–1450*. Farnham, Surrey–Burlington, VT, Ashgate, 2010. *Hadtörténelmi Közlemények*, 124. (2011) 4. sz. 935–937. o.

Szent Ágostonnak egy fejtegetése vezet be. Ezt joggal egészíthette volna ki egy vonatkozó részlet Gratianus egyházjogi kézikönyvéből, ami egyébként is visszanyúl az ágostoni gondolatokig, s a mai nemzetközi hadijog számára is nagyhatású munkának bizonyult. A kötet szerkesztői általában mellőzték a jogforrásokat, talán azért, mert kevésbé gondolták azokat érdekesnek. Még így is bekerült az első keresztes hadjáratot meghirdető clermont-i felhívás egyik változata és az istenbékét meghirdető németalföldi egyezség. Kár, hogy az 1481-ben Dél-Itáliában az oszmánok áldozataként említett katona esetében nem utaltak arra, hogy itt bizony a II. Mehmed által 1480-ban indított otrantói invázióról van szó, melynek során Mátyás király egy több száz fős segédcsapatot hajózott át a nápolyi királyság megsegítésére. A felhasználható segédkönyvek sorában joggal idézik a magyarul is olvasható római klasszikus, Vegetius ostromokról szóló fejezetét, miként egyedülálló forrásunk a magyarul szintén olvasható templomos lovagrendi szabályzat is. A lovagi irodalom klasszikusai sajnos magyarul még nem olvashatók, így Boucicaud életírása, Geoffroi de Charny műve, vagy Rajmundus Lullus könyvecskéje a lovagok kiképzéséről és az ideálokról – utóbbi magyar fordítása évek óta megjelenésre vár. Ide tartozik a hadjáratok és fegyverzet finanszírozásáról, a csapatok mozgósításáról szóló rész, olyan meglepő részletekkel, mint a kölcsönszerződéssel megszerzett és viselt páncél, Troyes város fegyvertárának leltára, a Jó Fülöp burgundi hercegnek a leányával hozományként adott fegyvertár listája.

A kötet gerincét értelemszerűen a hadjáratok, a tényleges fegyveres küzdelem bemutatása teszi ki: a hadiszabályzatok, a menet, a vezérek beszédei és formális hadüzenetek, a szárazföldi, tengeri ütközetek és várostromok, a hőstettek, párbajok témái köré csoportosítva. Ezek között olyan csemegével is találkozunk, mint az 1415-ös angol győzelemmel zárult agincourt-i ütközet haditervével, amelyet maga Boucicaud marsall készített, s az Antonio Burgio-féle mohácsi felvonulási tervhez hasonlóan csak néhány éve bukkant elő a levéltárból. A forrásokból olyan kérdésekre is választ kapunk, hogy az oszmánok éltek-e a várostromok során az éjszakai rohamok lehetőségével, melynek kérdése éppen Nándorfehérvár 1456-os ostroma során merült fel a hazai szakirodalomban. Meglepő módon Rodosz 1480-as ostroma kapcsán a szerkesztők a bevezetőben elmesélik Hunyadi János és Kapisztrán János hőstetteit, nyilván Norman Housley tanulmányának hatására. Külön is figyelmet érdemel, hogy az 1333-as Halidon Hillnél lezajlott skót–angol csatában a csata szünetében a szembenálló felek éppen egy olyan óriás és egy pöttöm méretű vitéz párviadalán szórakoztak, mint amilyent a magyar Botond monda őrzött meg. Különösen érdekes III. Richárd sorsának bemutatása, akinek földi maradványait egy leicesteri parkolóban találták meg néhány éve, ami egyébként is rendkívül hasonló a morvamezei csatát követően Ottokár királlyal megtörténtekhez.

Az utolsó fejezet a harci cselekmények következményeivel: a rablással, fosztogatással, túsok ejtésével, a fogságba esettek sorsával, esetleges kivégzésével foglalkozik, valamint nagyon röviden tárgyalja a háborúk emlékezetét. Itt olvashatunk egy részletet Rogeriusnak a magyarországi tatárjárást elbeszélő művéből, ismét azt a hamis képet sugallva, mintha a magyarok a Dunánál nem álltak volna sikerrel ellent a tatároknak. Meglepő a vikingektől visszavásárolt liturgikus kézirat, egy evangeliárium esete 800 körülről, ami nyilván nemesfémmel és drágakövekkel díszített kötéstáblájának köszönhetően válhatott értékes hadizsákmánnyá a fosztogatók számára.

A kötet a felsőoktatásban nemcsak angolszász területen hasznosítható, remek válogatásban tekinti át a középkori hadügy és hadtörténet leglényegesebb aspektusait. Forráskritikát és hitelességet tárgyaló szempontokat hiába várunk a kötettől, a szerkesztők ezt az olvasóra bízák. Talán ez az, ami a közreadott forrásokat igazán érdekessé teszi a mai olvasó számára: a korabeli számadások, katonai szabályzatok, egykorú leírások és későbbi visszaemlékezések, szépirodalmi reflexiók, a lovagságot dicsőítő és kritizáló írások együttese. A kötet izgalmasan sokszínű és ellentmondásos, mint maga a középkori hadügy. Közép- és Kelet-Európa alulreprezentáltságán úgy lehetne segíteni, ha hasonló szöveggyűjteményeket készítenénk erről a térségről is.

Veszprémy László

ÚJ KORSZAK HATÁRÁN

Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában

(Szerk. B. Szabó János és Fodor Pál. *Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet.* Sorozatszerk. Fodor Pál és Pap Norbert. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2019. 296 o. ISBN 978-963-416-181-3)

Mohács nálunk már évszázadok óta nem csak földrajzi név, hanem egy fogalom, ami óhatatlanul kapcsolódik a magyar államiság kérdésköréhez, a középkori magyar állam bukásához, a regionális hatalmi pozíció és az önálló államiság elvesztéséhez. Mohács története tehát nem csupán „a” csata története, hanem – mint ahogy Fodor Pál írja a kötet előszavában – az ahhoz vezető több évtizedes út és az azt követő új korszak majdhogynem napjainkig terjedő története. Mohácshoz számos történeti sztereotípiát társul, amelyekre nem térnék most ki, de annyit érdemes megjegyezni, hogy ezek szinte mindegyike önmagában, kizárólag magyar szempontból vizsgálta az eseményeket, tudomást sem véve az európai összefüggésekről. Nehéz ezzel a szemlélettel szakítani, de árnyalni is jelentős kihívás. Ez a kötet pont erre tesz kísérletet azzal, hogy Mohács időszakát végre európai kontextusba helyezi, mégpedig a legfontosabb kérdéseket vizsgálva, a korabeli államok fiskális erejét, hadi potenciálját, hadszervezetét és hadseregeik taktikáját, felkészültségét, ütközésségét. Mindenképpen új szempontból indulunk ki, hiszen a hazai kutatás még arról is nehezen vett tudomást, hogy a csatában elesett ifjú uralkodó, II. Lajos nem csupán magyar, hanem cseh király is volt és ez a perszónalunio a régió erős középhatalmává emelte mindkét királyságot. A pozíciókat erősítette a Jagellók lengyel királysága és az 1515 óta fennálló szoros Habsburg szövetség. Mintha a későbbi Habsburg monarchiát látnánk Mohács előestéjén, csak Jagelló vezetéssel. Igaz, ennek a szövetségnek ekkor semmi esélye nem volt az oszmánok ellen és nemcsak nekik, hanem talán a korabeli Franciaországot és Spanyolországot leszámítva a többi európai hatalomnak is alig lett volna sansza sikerrel megvívni egy törökellenes háborút. A miértkre éppen ebben a kiváló tanulmánykötetben találhatunk válaszokat.

Kicsit rendhagyó módon először nem az egyes tanulmányok ismertetésével, az azokban előkerülő újdonságokat ismertetném, hanem a két szerkesztő dicséretével kezdem recenziómat. Bár nem ismerem a kötet elkészültének szervezési hátterét, de kézbe véve az elkészült művet, arról lerí a szerkesztők határozott koncepciója. Az ahhoz való ragasz-

kodás – ez a szerzők dicsérete is – pedig meghozta gyümölcsét: hazánkban ritkán vehet kézbe az olvasó olyan tanulmánykötetet, amely egy összetett problémakört széles, európai kontextusban ugyanazon elvek mentén dolgoz fel, ezzel megteremtve az összehasonlító elemzések háttérét. A kötetben található 12 tanulmányból ugyanis 11 lényegében azonos szerkezettel szerepel. A kötet írásai ugyanis a tárgyalta államalakulatok mindegyikénél ugyanazokat a tényezőket vizsgálják: az adott államalakulat területét (illetve gyarapodását), népességét, állami bevételeit, a hadszervezetet, a becsült hadipotenciált, a valóban mozgósítható haderő létszámát, az állandó hadsereg kérdését, a fegyvernemeket (lovasság, gyalogság, tüzérség), a hadvezetést, stratégiát, hadi logisztikát, a fegyverzet (tűzfegyverek) kérdéskörét, valamint a harcmodort, taktikát. Utóbbi jobb megértése érdekében mindenhol találkozunk egy-egy konkrét ütközet elemzésével is, valamint kitérnek a tengeri vagy folyami flottára (ha van), és minden tanulmány végén olvashatunk egy összegzést is. Mint látható, itt nem szikár „régii” hadtörténetírásról van szó, hanem a *new military history* módszertanától elvárt szélesebb kontextusról, ugyanakkor a szerzők nem feledkeznek meg a klasszikus hadtörténeti megközelítésről sem.

Mielőtt rátérnék a kötet tartalmi elemeire, egy dolgot szeretnék előre vetíteni. A vizsgált korszakban elsősorban a mi szempontunkból tűnnek meghatározónak a török–magyar, vagy inkább Oszmán–Jagelló, később pedig Oszmán–Habsburg küzdelmek. Ez a korszak ugyanis a dinasztikus háborúk időszaka Európa-szerte, és ebben a rendszerben a mi háborúnk csak egy volt a sok nagy közül. Más kérdés, hogy a küzdelemnek voltak keresztény–muszlim szembenállásra alapozott propagandisztikus vonásai. Mondjuk ki nyíltan, a Jagellók Oszmánok elleni küzdelme francia- vagy angolhonban, illetve Moszkvában nem váltott ki olyan reakciókat, amit az utókor elvárt volna. Ahol eszméltek, ott mindenütt jelen volt az egyéni (uralkodói, azaz dinasztikus) érdek, a Spanyol Monarchiától a lengyel–litván államszövetségen át Velencéig vagy Genováig. Ez a háttér plasztikusan rajzolódik ki a kötet tanulmányai alapján.

A kötetet két, a szerkesztők által jegyzett rövid írás nyitja, Fodor Pál előszava és B. Szabó János bevezetése. Előbbiről már szóltam, utóbbi egy rövid összegzést nyújt. B. Szabó János kiemeli, hogy a vizsgált időszak – utalva a könyv címére – Európa történetében korszakhatár is egyúttal: új utakra lép a korabeli hadviselés, ezáltal új és sokrétű kihívás éri a korabeli államokat. A kihívások bevételeik növelésére kényszerítik őket, ami egyenesen vezet a területszerző háborúk irányába. Két nagy ütközőzóna jön létre, az egyik a Habsburg–Valois vetélkedés nyomán Észak-Itáliában, a másik pedig az oszmán törekvéseknek köszönhetően Közép-Európában és a Földközi-tenger keleti és afrikai partvidékén. B. Szabó röviden kitér a hadügyi forradalom teóriájára, azonban finoman utal annak kritikájára is, például a hadügyi változások 1500 előtti kezdeteire, a nehézlóvaság szerepének indokolatlan megkérdőjelezésére, vagy például a gyalogos puskás alakulatok abszolutizálásával szemben kiemeli a pikás alakulatok szerepét a gyalogos harcászat fejlődésében.

Az alábbiakban a tanulmányokat egy meghatározott szempont alapján elemzem, főként arra koncentrálva, hogy az egyes vizsgált államok milyen állapotban voltak Mohács idején, valóban milyen potenciállal rendelkeztek és ebben hol is helyezkedtünk el mi, magyarok. Lehetne más szempontot is kiragadni, de úgy vélem, ez az egy terület is jól jellemzi a kötet újszerűségét, fontosságát és felhasználhatóságát.

Az első áttekintést Fodor Páltól olvassuk az Oszmán Birodalomról, azaz a korszak leginkább – modern terminológiával – katonai–fiskális államának tekinthető szereplőjéről. Olvasva Fodor Pál adatait, nem kétséges, hogy egy ilyen mértékű anyagi forrásokkal rendelkező, a társadalom széles rétegeit militarizáló, szolgálati birtokokkal operáló, ugyanakkor professzionális központi zsoldoshadsereget eltartó, de félkatonai szereplőket is nagy számban mozgósító államalakulatnak nem akadt párja a korszakban. Ha csak a területi gyarapodást nézzük, az Oszmánok birodalma II. Mehmed idején (1451–1481) is két és fél-szerese volt a korabeli Magyar Királyságnak, Mohács időszakában pedig 2,5 millió négyzetkilométert tett ki, azaz legalább hétszerese volt a Magyar Királyságnak, és ha a Cseh Királyságot is hozzászámítjuk, 5,5-szöröse. Lakossága 1520–1535 táján 12–13 millió volt, e mutatóban valamivel kisebb volt II. Lajos országainak lemaradása: „csupán” 2,3 szoros volt a különbség. Gazdasági potenciálban azonban döbbenetes különbség alakult ki: 1527–1528 táján minden jövedelmével együtt több mint 8 millió arany felett rendelkezett az Oszmán Birodalom. Ha legmagasabb becsült jövedelmét nézzük a Jagellók Magyar Királyságának, az 400 ezer forint volt, tehát alig huszada az Oszmán Birodalomé. Sajnos a cseh korona jövedelmeiről nincs adat a kérdéskört tárgyaló, B. Szabó János által jegyzett tanulmányban, de későbbi adatok alapján legalább 200 ezer aranyra tehetjük, így együtt a magyar–cseh perszonálunió összjövedelmének is legalább 13 szorosával bírtak az oszmánok. A hadi potenciál – nyilván nem függetlenül a területtől, a népességtől és az állami jövedelmektől – pedig egyenesen lehengerlő volt: Fodor Pál számítása szerint több mint 176 ezer fő. Ennek alapján egyetérthetünk Fodor azon megállapításával, hogy az oszmánok különösebb megerőltetés nélkül bármikor ki tudtak állítani egy 50–70 ezres hadsereget a szultáni hadjáratokra. Emellett gondot fordítottak tűzérsgük modernizálásra, azonban intő jel volt, hogy a kézipuskák tekintetében lemaradtak a nyugatiaktól. Logisztikájuk ugyanakkor egyedülálló volt, hadseregszállításban, élelmezésében, hadianyag-ellátásában olyan szintű professzionalizmust mutattak fel, amit a nyugati országok nagyon sokáig még megközelíteni se tudtak. Ez volt az alapja gyors mozgósítási képességüknek is. Amit tudtak az oszmánok, az olyan előnyt jelentett, amit az európai hadseregek csak 100–150 év után tudtak felmutatni, azaz százezres nagyságrendű hadseregeket csak ekkortól tudtak hadjáratban felvonultatni, bevetni. Az oszmánok tengeri és a folyami flottájukra is sokat áldoztak, a tengeren legalább olyan erős volt a flottájuk, mint a genovaiaknak, velenceieknek, vagy később a spanyoloknak és Lepantóig (1571) szinte az összes tengeri ütközetet az oszmánok és vazallusaik nyerték. Az Oszmán Birodalom tehát ekkoriban sem szárazföldön, sem vízen nem nagyon volt legyőzhető.

A kötet többi tanulmánya mindezeket tényekkel támasztja alá. B. Szabó János jegyzi a mi szempontunkból meghatározó témát, azaz a Magyar Királyságról szóló tanulmányt. Helyesen a magyar–cseh perszonálunióból indul ki, igaz, joggal emeli ki azt is, hogy a cseh területekben rejlő potenciált nem sikerült a Jagellóknak kiaknázniuk. Az állami jövedelmekről már tettem említést – itt talán jobb lett volna a „gazdag föld – szegény ország” tetszetős, ám az elmúlt időszakban többek által is cáfolt kitételét elhagyni. B. Szabó nagyon alaposan veszi végig a magyar hadipotenciált és a mozgósítható haderőre vonatkozó adatokat, 1521-ben közel 70 ezer embert sikerült fegyverbe állítani, 1526-ban is legalább ennyit, igaz, Mohács alatt 25–30 ezres, nagy valószínűség szerint 27 ezres sereg gyűlt össze. Korábban sokan úgy vélték, hogy ez európai viszonylatban kiemel-

kedő nagyságrendű hadsereg volt, s éppen a kötet támasztja alá, hogy valóban jelentős volt ez a létszám, ám korántsem példa nélküli esetről volt szó. B. Szabó a hadszervezet bemutatása során kitér a határvédelmi katonaságra, ami az 1510-es évek elején több mint 7800 főből állt, ami már tekintélyes létszám, ha figyelembe vesszük, hogy ezt a kontingentst állandóan fizetni kellett volna. Összességében egyetérthetünk a megállapításaival, minden katonai és gazdasági erőfeszítés ellenére az ország szépen lassan felőrlődött az oszmánokkal szembeni küzdelemben. Úgy is mondhatnánk: ha Mohácsnál mi nyertünk volna, akkor a következő alkalommal, ami akár egy év múlva is bekövetkezhett volna, már valóban semmi esély sem lett volna.

Nézzük meg, hogy az oszmán vagy a magyar potenciál hogyan is viszonyult Európa többi államának haderejéhez, kapacitásához mérten! Györkös Attila kiváló tanulmányában mutatta be a francia királyság hadszervezetét és hadseregét. A francia király hatalma a XV. század végére jelentősen megnövekedett, korszakunkban körülbelül 450 ezer km²-t magába foglaló birodalma lakosságát 1515-ben 16 millióra becsülik. Állami jövedelmei dinamikusan emelkedtek: 1490-ben körülbelül 1,5-2,3 millió, 1514-ben 1,9-2,8 millió aranyra rúgtak, I. Ferenc 1547. évi halálakor pedig a 2,9-4,4 milliót is elértek. Franciaország hadi potenciálja is ehhez mérhető: VIII. Károly itáliai expedíciós hadserege legalább 30 ezres volt, az 1540-es évek nagy Habsburg-ellenes háborúiban több fronton akár 80 ezer katonát is fel tudtak fogadni Györkös szerint, bár más szakirodalmi adatok alapján szerintem a 40-50 ezres létszám lehet a reális. Korpás Zoltán a Spanyol Monarchiát mutatta be. Itt persze fontos pontosítani, mit is értünk ezen. A törzsterületeknek, Kasztíliaának és Aragóniának 1500 körül 4,2 milliós lakossága volt. Ehhez jöttek még az amerikai gyarmatok, Nápoly és Németalföld, hogy csak a legfontosabbakat számoljuk ide (kérdés, hova számoljuk a Német-római Birodalmat?). A spanyol katolikus uralkodók bevételei 1510-ben 910 ezer aranyat tettek ki, 1559-ben a spanyol koronáé már elérte a 3 milliót is, jómagam további becslések alapján V. Károly összjövedelmét 14 millió aranyra tettem. A jelentős bevételekhez azonban hatalmas hitelek társultak, a hitelállomány 1515-ben 3,8 millió aranyra, 1554-re 15 millióra rúgott. A hadi potenciált a jelentős hitelállomány korlátozta, a XVI. század derekán 20 ezer spanyol harcolhatott a félszigeten kívül, 10 ezer pedig azon belül állomásozott. A Német-római Birodalom területéről felfogadott hadakkal együtt az összlétszám elérhette az 50 ezret is – ezt már szintén más adatok alapján teszem hozzá. Ez alapján a Valois–Habsburg ellentétben mindkét fél nagyjából ugyanakkora erőket tudott mozgósítani.

A két „nagyágyút”, Franciaországot és a Spanyol Monarchiát követően olvashatunk a többi „versenyzőről”. Sashalmi Endre a moszkvai fejedelemség hadszervezetét mutatja be 1462 és 1533 között. Itt sajnos az állami bevételekről nem sok tudható, a hadsereg hadipotenciáljáról is eltérő adatokat találunk, a 10-20 ezres haderőtől a nehezen hihető 60-70 ezresig. A szerző nem véletlenül utal arra, hogy a nyugati szerzők alacsonyabb létszámra vonatkozó becslései lehetnek közelebb a valósághoz. Szokola László a lengyel–litván államszövetség hadszervezetéről írt tanulmányában bemutatta, hogy az államszövetség a moszkvai fejedelemséghez képest éppen fordított utat járt be: jelentős területvesztéseket szenvedett keleten, annak ellenére, hogy még mindig az egyik legnagyobb területű európai államalakulat maradt. Lakossága ugyanakkor nem sokkal haladta meg a cseh–magyar perszonálunióét, az uralkodói jövedelmek pedig, úgy tűnik, ez alatt voltak. Az államszövetség hadi potenciálja ezzel szemben félelmetesen nagy volt, hiszen a lengyel

lakosság 10%-a volt elvben hadra fogható, így 350 ezer főt is mozgósíthattak, Litvániában pedig 70-100 ezer főt. A valóban táborba szállt hadak létszáma ugyanakkor ennek töredékére, 25-35 ezerre tehető.

A Péterfi Bence által tárgyalt Német-római Birodalom véleményem szerint külön típust képez, hiszen a korszakban nem tekinthető Franciaországhoz vagy akár Magyarországhoz képest sem jogilag egységes igazgatású és szervezetű államnak, s a császárnak igen korlátozott jogosítványai voltak a birodalmi jövedelmek és a hadügyek tekintetében is. Ezért megkérdőjelezem az összetett államalakulatnak is nehezen tekinthető Német-római Birodalom kötetben való szerepeltetését. Talán ésszerűbb lett volna a Habsburgok osztrák tartományait vizsgálni, illetve a birodalom erőforrásait I. Miksa idején, illetve V. Károly uralkodásakor a Spanyol Monarchia kereteihez igazodva tárgyalni. Viszont fontos kiemelni Péterfi írásából, hogy a korszakban alapozódik meg a későbbi Türkenhilfe rendszere, ami a XVI. század második felétől meghatározó lesz az oszmánok elleni küzdelem finanszírozásában, illetve a Landsknecht-alakulatok harcértékének, stratégiájában való alkalmazásának kérdését. Bár születtek elképzelések 20-40 ezres birodalmi seregek felállításáról védelmi háborúk idejére, ezekből szinte semmi sem valósult meg, a Habsburg császár – például I. Miksa – 10-15 ezernél több katonát saját birtokaiból, saját költségén és hitelekkel támogatva sem tudott mozgósítani.

F. Molnár Mónika az itáliai államok hadszervezetét foglalta össze. Igen nehéz feladatot vállalt magára, hiszen itt több, formailag és jellemzőit tekintve is igen eltérő államról volt szó, Velencétől Milánón és Firenzén át a Pápai Államig. A mi szempontunkból a legjelentősebb Velence, az egymillió aranyforint körüli állami jövedelmekkel rendelkező Serenissima, ha kellett, ki tudott állítani 30 ezres zsoldossereget is, de békeidőben a kiterjedt Terra Ferma és más birtokai védelmére kevesebb katonát tudott fizetni, mint amekkorára a magyar király által a déli végeken állomásoztatott katonaság száma (körülbelül 4400 főt, versus 7800). Velence és Genova igazi hadi potenciálja azonban a flottában volt, ezek fenntartása is óriási összegeket emésztett fel: Velence például 1504-ben 83, 1518-ban 56, 1525-ben pedig mindössze 25 hajót tartott állandó hadi készütségben.

A periférián elhelyezkedő, azonban éppen a korszakban feltörekvő Portugáliáról Igaz Levente írt összefoglalást. Portugália észak-afrikai hódításai mellett kezdte legkorábban a tengerentúli gyarmatbirodalom kiépítését. Az ország népessége mindössze 1-1,3 millióra tehető Mohács idején, ám az „állami” bevételek ehhez képest – a gyarmatoknak köszönhetően – viszonylag tekintélyesek voltak: ha jól számolom át, 1527 körül 390 ezer, 1534-ben közel 700 ezer aranyra tehetjük azokat. A portugál királyok 5000 főt tudtak állandóan zsoldban tartani Észak-Afrikában, az Estado da Índia területén pedig 2500 főt, ami nem csekély, s emellett jelentős tengeri flottát is fenntartottak (akár 22 vitorlást is).

Bárány Attila Anglia és Skócia hadszervezetét, hadseregét mutatja be. Anglia népessége jelentősen emelkedett a XVI. században, 1540-re már elérte a 3 milliót. VIII. Henrik körülbelül 350-400 ezer aranyforintnyi jövedelemmel rendelkezett – ha nem többel, itt bizonytalan vagyok az átszámítással – és egy jól szervezett állammal, ami jól is gazdálkodott. Ez teremtette meg az Anglia expanziós céljait szolgáló hadjáratok anyagi fedezetét: 1522-ben 15 ezres, 1544-ben 42 ezres sereget tudott VIII. Henrik kiállítani franciaországi expedícióira, emellett a flotta fejlesztésére is nagy figyelmet fordítottak (1545-ben például 90 hajós flottájuk volt). Az elemzett országok sorát Skócia zárja. A XVI. század elején 500-600 ezres lakosságú ország népességszámához képest jelentős létszámban

tudott mozgósítani: 1513-ban a skót „Mohács”, azaz Flodden alatt mintegy 30 ezres skót haderő vonult fel.

A kötet természetesen nem csak a fiskális és hadi kapacitással foglalkozik, bár jómagam most e kérdéskört helyeztem előtérbe, hanem a fegyvernemekkel, harcászattal, taktikával is. Nagyon tanulságos a magyar haderőről írt elemzés, a magyar könnyűlovasság, a francia nehézlövasság vagy a spanyol terciók és a svájci pikások és német Landsknechtek jellemzőiről, harci erejéről, csatákban játszott taktikai szerepéről olvasni. Hogy a pénz, a mozgósított haderő, a fegyvernemek kívánatos összetétele sem volt mindenre recept, arra az egyes tanulmányokban elemzett csaták is rávilágítanak. Ezek a konkrét példák is erősítik a korszak átmeneti jellegét. Buzás Gergelynek a késő középkori európai erődépítészetéről írt tanulmánya zárja a kötetet. Buzás 1450 és 1526 között elemzi a kérdéskört, nemzetközi példákkal kezdve, hogyan kívántak a tűzfegyverek által jelentett kihívásnak megfelelni Itáliától kezdve szinte mindenhol. Tanulmányának fő mondanivalója azonban a magyarországi várépítéssel elemzése. Ebből kitűnik, hogy a XV. század második felében a magyarországi várak építészeténél is hasonló trendek mutathatók ki, az ország lépést tartott az európai haditechnika és erődépítészet fejlődésével. A Jagellók alatt azonban már nem történtek lényeges védelmi építkezések, egyszerűen már nem jutott rá pénz, így az ebben a korszakban is ugrásszerűen fejlődő tűzérési eszközök kihívására már nem volt válasz a XVI. század első két évtizedében. Ez is magyarázza a várostromokban aratott gyors oszmán sikereket a XVI. század közepéig: a már valóban a modern kihívásokra reagálni képes végvárrendszer kiépítésének időszakáig. Buzás Gergely tanulmánya is arra világít rá, hogy Mohács idején sem anyagiakban, sem infrastruktúrában nem voltunk versenyképesek a fő kihívó féllel szemben. (Jó lett volna egy, a tűzérési európai és oszmán fejlődését együttesen tárgyaló szaktanulmányt is beleilleszteni a kötet tematikájába, illetve nem lett volna haszontalan a katonai–fiskális állam modellje szempontjából is vizsgálat tárgyává tenni a korabeli európai államfejlődést, bank- és hitelrendszert.)

Összegzőként, tanulságként megállapítható, hogy a Magyar Királyság Mohács idején beleilleszkedett az európai trendbe, Franciaország és a Spanyol Monarchia ugyan külön kategóriát képezett, de a többi államalakulattal nagyjából egy szinten állt katonai–fiskális kapacitás tekintetében. Az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az Oszmán Birodalommal szemben mindenki nagyságrenddel elmaradt, sőt, az említett két birodalmat leszámítva semelyik európai állam sem vehette fel a versenyt velük fiskális és hadi potenciál tekintetében. Tehát ne legyünk se szerények, se önáltatók a Mohács körüli Magyar Királyság jelentősége, ereje kapcsán. Európa lényegében csak a XVII. század második felére jut el oda, ahová az oszmán állami és hadvezetés már a XVI. század elején eljutott mozgósítási képességben, szervezettségben, anyagiakban. Így nem véletlen, hogy széles összefogással együtt is csak ekkor sikerül legyőzni őket, a Balkánról még ezt követően sem lehetett kiszorítani az oszmánokat. A Magyar Királyság szerencsétlensége az volt, hogy éppen a korszak nagy átalakulásai közben érte olyan támadás, amit szinte senki sem tudott volna kivédeni. A kötet eredményei és továbbgondolásra késztető, újszerű szemlélete kétségtelenül jelentős előrelépést jelent a Mohács-kérdéskör jobb megértésében.

Kenyeres István

**A SZENTGOTTHÁRDI CSATA ÉS A VASVÁRI BÉKE •
LA BATAILLE DE SAINT-GOTTHARD ET LA PAIX DE VASVÁR**

**Oszmán terjeszkedés – európai összefogás •
Expansion ottomane – coopération européenne***

(Szerk. Zágórhidi Czigány Balázs. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2017. 387 o.
ISBN 978-963-4160-9-39)

A kötet a szentgotthárdi csata és a vasvári béke 350. évfordulója alkalmából 2014. május 16–18-án Szentgotthárdon és Vasvárott tartott tudományos konferencia előadásait tartalmazza. A tanácskozást és a kötetet a szervezők és szerkesztők, Tóth Ferenc, az akkor még a Magyar Tudományos Akadémiához tartozó Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója és Zágórhidi Czigány Balázs, a Vasvári Múzeum igazgatója hangsúlyosan nemzetközi szinten valósították meg, az előadók és szerzők közül tizenegy magyar, hat francia és egy török kutatót találunk. A kötet maga is kétnyelvű, magyar és francia (illetve egyetlen angol) nyelven készült dolgozatokat tartalmaz, a másik nyelven írott összefoglalókkal. Fontosnak tartom kiemelni a könyv nagyon igényes tipográfiai kivitelezését és gazdag illusztrációs anyagát (Kocsis Gabriella munkája), ami kifejezetten ritkaságszámba megy a konferenciakötetek esetében.

Különleges tehát ez a kötet a magyar történeti kiadványok sorában, de nemcsak a kétnyelvűsége miatt, hanem más okból is. Mindenekelőtt azért, mert ebben az esetben a történeti tudományosság műhelystruktúráinak két végpontja találkozik és tud egymással érvényes és mindkét fél számára hasznos együttműködést kiépíteni. Meglátásom szerint a történeti (és egyéb humán) tudományosság lényegében négy strukturális csomópont köré szerveződik. A helyi társadalomhoz legközelebb az alulról szerveződő helyi fórumokat, a helytörténetírás szereplőit és műhelyeit találjuk. A következő szinten a regionális központok, a jelentősebb kulturális centrumokban működő közgyűjtemények, felsőfokú oktatási intézmények vagy a Magyar Tudományos Akadémia helyi bizottságai helyezkednek el. A harmadik fokozatot az országos központok, az MTA (egykori) kutatóintézetei és a kutatóegyetemek képezik, amelyek a nemzeti történetírás reprezentatív alkotóközösségei. A legmagasabb szintet a vezető nemzeti kutatóhelyek nemzetközi tudományos együttműködése jelenti, amely a kooperációt elsősorban nem a kissé statikus kapcsolattörténeti szempont köré szervezi, hanem az európai és tengerentúli tudományosság szempontjából is releváns kérdésekre keresi közösen a választ. Jellemzően a szomszédos szintek között van átjárás (például a helyi és a regionális vagy az országos és a nemzetközi között), a végpontok között gyakorlatilag soha. Azt ugyanis aligha tételezhetjük fel, hogy egy helyi múzeumbarát kör és a Sorbonne Egyetem Európa-történeti intézete között hatékony tudományos együttműködés jöhet létre, már csak a nyelvi korlátok és a teljesen más tematikai súlypontok és vizsgálati horizontok miatt sem. Ebben az esetben mégis ez történt, mégpedig természetes és nem erőltetett módon, a titok pedig nem más, mint hogy a nemzetközi szinten is kiemelkedő kutatóműhelyek (esetünkben a budapesti MTA BTK TTI és a párizsi Sorbonne Egyetem) a tudományos programok megvalósítása során bekapcsolták a helyi közösséget, a számára fontos szinten és programokkal, a tudományos esemény és

* Az ismertetés a Nemzeti Közszerződési Egyetemen 2018. április 16-án és a bécsi Collegium Hungaricumban 2019. október 8-án elhangzott könyvbemutatók szerkesztett változata.

a megemlékezés folyamatába. A két vasi város 2001 óta szervez közösen tudományos és kulturális programokat az 1664. évi történeti eseményekhez kapcsolódva, amelyeken egy részt – a megyéhez kötődő tudósoknak köszönhetően – nagyon magas szintű tudományos tanácskozások, másrészt pedig a helyi közösséget megmozgató rendezvények valósulnak meg. Ez a helyi kötődés fontos visszacsatolást jelent a tudományosság képviselőinek, emellett megmozgatja a helyi közösséget, számára jelentős identitásképző faktort és marketinglehetőséget biztosít. Elég legyen itt utalni a Szentgotthárdi Történelmi Napok rendezvénysorozatra, a Szentgotthárdi Csata Emlékfutásra, a Hadiösvény programra, illetve Vasvár csatlakozására az Európai Békevárosok Szövetségéhez, a békekötés színhelyének, az úgynevezett Békeháznak a felújítására és az évente megtartott Békenap rendezvényeire. A konferenciának helyt adó városok bekapcsolódása mellett a tudományos kooperáció is széles partnerségben valósult meg: az MTA BTK TTI és a Sorbonne Egyetem koordinációjával a szervezésben részt vett a Nantes-i Egyetem, a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézete és a Vasvári Múzeum. Biztos vagyok benne, hogy szakmánk XXI. századi helyének kijelölése és egyáltalán hosszú távú fennmaradása szempontjából ez a több szinten is átnyúló szakmai koncepció, vagyis a nemzetközi együttműködések és a helyi közösségek egyidejű mozgósítása a jövőben elkerülhetetlen lesz.

A kötet tematikai súlypontja, a két helyszínnel párhuzamosan, a szentgotthárdi csata és a vasvári béke története, tehát szűkebben egyetlen esztendő, tágabban viszont az 1658–1664. évi oszmán hadjáratsorozat. A megközelítésmód szintén innovatív és egyre elterjedtebb a magyar kora újkor-kutatásban: egy időben és térben jól körülhatárolt eseménysor nagy nemzetközi kitekintéssel történő vizsgálata, amely éppen ennek a vizsgálati módszernek és széles kontextualizálásnak köszönhetően kerül új dimenzióba. Erre a történetírói eljárásra legújabbán a Pálffy Géza által vezetett Szent Korona Lendület-kutatócsoport által szervezett soproni konferenciák és az előadásokból szerkesztett kötetek szolgálnak követendő például, amelyek az 1622. és 1625. évi koronázó országgyűlések történetét vizsgálták. Bár Fraknói Vilmos mindkét országgyűlés történetét részletesen feltárta, de a diplomáciai források teljes körű felhasználásával, az események nemzetközi súlyának értékelésével a két esemény értelmezése, magyar történelemben elfoglalt helye is jelentősen megváltozott. A szentgotthárdi csata és a vasvári béke esetében ugyanez a feladat. Joggal vetik fel a szerkesztők az *Előszó*ban: Perjés Géza és Georg Wagner átfogó munkái után lehet-e újat mondani 1664 történéseiről? Lehet, csak a vizsgálat szempontjait kell újrafogalmazni. Ennek érdekében a szervezők–szerkesztők olyan szerzőket kértek fel, akik a szóban forgó eseménysort interdiszciplináris megközelítéssel, a hadtörténet, diplomáciatörténet, kommunikációtörténet, irodalomtörténet és a csatatérkutatás szempontrendszer alapján, továbbá magyar, Habsburg, francia és oszmán-török kontextusban vizsgálják, és ennek köszönhetően megújíthatják az 1664. évről alkotott történeti narratívát.

Az alábbiakban a tanulmányok sorrendben való elősorolása helyett a kötet két koncepcionális súlypontjára szeretném felhívni a figyelmet. Arra a két szempontra, ahol megítélesem szerint a kötet tanulmányai, a hozzájuk vezető kutatástörténeti előzményekkel együtt, jelentős újdonságot jelentenek az 1664. évi események kutatásában. A dolgozatok, mindenekelőtt a kötet által nyújtott egységben, jelentősen árnyalják a szentgotthárdi győzelem és a vasvári béke, illetve az ebben résztvevő szereplők megítélését, részben a XIX. század (sőt lényegében már a XVII. század) óta begyökeresedett toposzok nyesegetésével,

résben az események nemzetközi kontextualizálásával. Másrészt az írások nagyon hangsúlyosan rámutatnak az események francia komponensére, a francia források a korábbiaknál lényegesen hangsúlyosabb bemutatásával és számos új dokumentum ismertetésével. Erre nagy szükség is volt, hiszen ritkán sűrűsödik ennyire össze a rögzült előítéletek halma, mint éppen az 1664. esztendő esetében. A történet főszereplői a romantikus magyar történetiszemlélet narratívájában egyrészt a zseniális, ámde a bécsi udvar által mellőzött, majd egy felbérelt vadkan által meggyilkolt Zrínyi Miklós, másfelől a magyar-gyűlölő, hadvezérként bizonytalan és halogató Raimondo Montecuccoli. A világraszóló szentgottárdi győzelem és az azt követő szégyenteljes vaskücsök béke toposzai teljesen beleivódtak a magyar történelem nagy elbeszélésébe, szinte kiirthatatlanul tartják pozícióikat a tankönyvekben. Olyannyira, hogy a „szégyenteljes” jelzőhöz minden magyar diák, általános iskolától az egyetemig, automatikusan kapcsolja a vaskücsök békét; akárcsak a „csecsemő”-höz János Zsigmondot, aki a tanulók számára sohasem nőtt fel, és a szigorlatozó feleletekben a speyeri egyezményt is, igaz harmincévesen, de mégis csecsemőként köti meg. A kötet tanulmányai a résztvevő birodalmak szempontjainak és valós szándékainak, helyzetének bemutatásával, a hadjáratok és hadseregek, a csaták és csatateretek korábbi vizsgálatainak revíziójával, a szereplők egyéniségének és szándékainak tényszerűbb vizsgálatával nagyon nagy mértékben hozzájárulnak az utolsó sikeres oszmán terjeszkedő hadjárat és az azt lezáró béke reális értékeléséhez.

A két bevezető tanulmány, Fodor Pál és Jean Bérenger írásai tág szempontú környezettanulmányt nyújtanak a két szembenálló birodalom, az oszmánok és a Habsburgok helyzetéről a XVII. század második felében. Fodor Pál írásában saját korábbi kutatásai alapján a birodalom folyamatos hanyatlásáról alkotott tézis kritikáját nyújtja, a folyamatot sokkal inkább a tartományi pénzügyigazgatásban és a hadszervezetben bekövetkező paradigmaváltásként írja le, a változásokat a romlás helyett a megváltozott viszonyokhoz való alkalmazkodásként értelmezi (*Az Oszmán Birodalom változásai a XVII. században*, 11–21. o.). IV. Mehmedet a történelmi emlékezetben megőrzött negatív képpel szemben a régi szultánok ideájához visszatérni kívánó uralkodóként mutatja be. Ez az értelmezés magyarázza sorozatos hadjárait, a sikeres 1658 és 1664 közötti vállalkozást, valamint az oszmánok számára tragikusan végződött és így a szultán emlékét örökre befeketítő 1683. évi expedíciót. Jean Bérenger I. Lipót császár törökpolitikájának első éveit ismerteti (*La politique ottomane de Léopold Ier dans les premières années de son règne [1657–1665]*, 23–42. o.). A Sorbonne Egyetem emeritus professzora és a magyar történelem talán legjobb franciaországi ismerője történetírói pályája során sokat foglalkozott Lipót császár alakjával, így a leginkább avatott szakértőként mutatja be a Habsburg-házra a XVI. század eleje óta nehezedő kettős (keleti és nyugati) nyomást. Ebben a dilemmában mindig a nyugati kihívás (jelen esetben a spanyol örökségért folytatott rivalizálás) bizonyult hangsúlyosabbnak, ezért Lipót legfőbb célja a kétfrontos háború elkerülése volt, melynek érdekében igyekezett a lehető leghamarabb lezárni a több ponton (1660/1661: erdélyi kudarc, 1663: Érsekújvár elvesztése) súlyos következményekkel járó háborút az oszmánokkal. A politikai és katonai döntések háttérében a szerző kimutatja a háborúellenes és határozatlan Johann Ferdinand von Porcia herceg, első miniszter meghatározó szerepét.

A kötet egyik súlypontját az öt hadtörténeti témájú dolgozat jelenti. Czigány István Raimondo Montecuccoli 1661. évi erdélyi hadjáratának történetét mutatja be (*Az elátkozott hadjárat, 1661*, 43–71. o.). Az emlékezetben „elátkozott” hadjáratként rögzült expedí-

ciót a XIX. századi magyar romantikus történetírásban a Zrínyi–Montecuccoli vita kontextusában tárgyalták, így is maradt fenn a történeti köztudatban. A szerző az előzmények (az 1658–1660. évi török hadjárat és a II. Rákóczi György akciója miatti katonai megtorlás, Várad eleste és Erdély romlása) bemutatása után elsősorban az eseménysorozat szimbolikus jelentőségére mutat rá, hiszen ezzel omlott össze a több mint félszázadon át tartó, a zsitvatoroki békében (1606) létrejött egyensúly a két nagyhatalom között. Czigány emellett hangsúlyozza: az 1661. évi hadjárat valóban kudarcot jelentett Bécs számára, elsősorban a konszolidálni kívánt Kemény János bukása miatt. Ugyanakkor az eseménysor következményei mégsem olyan súlyosak, ahogyan azt a korábbi történetírás értékelte, hiszen Erdély nem lett vilájet, és a fejedelemség északnyugati részén végrehajtott várfoglalások ütkörcsát jelentettek Bécs számára a béketárgyalások során. Özgür Kolçak angol nyelvű dolgozatában az 1663–1664. évi hadjáratban résztvevő oszmán hadsereget vizsgálja (*The Compositions, Tactics and Strategy of the Ottoman Field Army at Zrínyi-Újvár and St. Gotthard [1663–1664]*, 73–92. o.). A szerző végigkíséri az utolsó nagyobb oszmán–magyar háború vége (1606) óta bekövetkezett hadszervezeti és technikai változásokat, mindenekelőtt a gyalogosok arányának növekedését a lovasokkal szemben, a kézi lőfegyverek szerepének erősödését, valamint a tímár-rendszer eljelentéktelenedését és az udvari zsoldosok számának jelentős emelkedését. Ez utóbbi folyamat, bár Kolçak nem hivatkozik rá, jelentős mértékben összefüggött a Fodor Pál által feltárt és a bevezető tanulmányában vázolt pénzügyigazgatási és hadszervezeti változásokkal. Négyesi Lajos a szentgotthárdi és Zrínyi-újvári csatatérkutatás legújabb eredményeit foglalja össze (*A csatatérkutatás újabb eredményei. Szentgotthárd, Zrínyi-Újvár*, 93–105. o.). Az 1664. évi hadjárat régészeti kutatására egyedül a két említett helyszín nyújt (egyébként egészen kiváló) lehetőséget, hiszen mindkettőt csak ez a hadjárat érintette, azaz nem zavarja a feltárt anyag értékelését a korábbi és későbbi leletanyag, illetve mindkét helyszínen ma mezőgazdasági terület található, tehát nem került sor a feltárást akadályozó beépítésükre. Zrínyi-Újvár helyét az elmúlt évtizedben sikerült lokalizálni, és 2012-ben egy reprezentatív kötet ismertette a kutatások eredményeit. A szentgotthárdi csata pontos helyszínének megállapítása is megtörtént, a ma Ausztriában fekvő Megersdorf település határában. A régészeti feltárások mellett kivételes lehetőséget biztosítanak a szentgotthárdi csata és Zrínyi-Újvár ostromának összehasonlító vizsgálatára, hiszen ugyanaz a sereg, ugyanazokkal a fegyverekkel, szinte egyazon időpontban harcolt mindkét helyszínen. Sudár Balázs az oszmán források alapján, török szempontból értékeli az 1664. évi hadjáratot (*Egy kisiklatott hadjárat. Fázil Ahmed pasa nagyvezír 1664. évi hadműveleteiről*, 275–286. o.). A hadivállalkozás oszmán szempontból sem jelentett egyértelmű sikert, hiszen voltaképpen számukra is egy „kisiklatott” hadjáratról volt szó. A keresztény seregeknek Kanizsa ostromával és a szentgotthárdi (nem katonai, hanem morális szempontból) döntő ütközetben sikerült megakadályozni, hogy az oszmánok Győr, Pozsony vagy esetleg Bécs ellen vonuljanak. A szentgotthárdi csata tehát ebből a szempontból valóban döntő jelentőségűnek bizonyult, és ezt a korabeli propaganda ki is használta, ugyanakkor a győzelmes ütközet katonailag nem indokolta, hogy az oszmánok lemondjanak az 1660 és 1663 közötti hódításaikról. G. Etényi Nóra éppen ezt a propagandisztikus szempontot vizsgálja írásában (*Ratio status vagy ratio belli? Az 1664-es magyarországi események a német sajtóban*, 243–274. o.). A félszázados relatív békeidőszak után nyugati irányban meginduló oszmán hadjárat nemzetközi súlyát bizonyítja, hogy a német sajtó 1661-től

kezdve kiemelten foglalkozik a magyarországi hadszíntérrel, 1664-ben már az összes német újság 90%-a ír a magyarországi frontról, 60%-uk Zrínyit dicsőíti, 20-20%-uk ismerteti a lévai és szentgotthárdi győzelmeket. A szerző bemutatja az újságokat megjelentető kiadókat is, amelyek közül a nürnbergi vállalkozások emelkednek ki.

A kötet két önálló tanulmányban foglalkozik a hadjárat két emblematiszusa jelenlétével: Raimondo Montecuccolival és Zrínyi Miklóssal. Nagy Levente Montecuccoli és a magyarok ellentétét próbálja meg új szempontok alapján vizsgálni (*Montecuccoli, a magyarok és Szentgotthárd*, 107–122. o.). Már Perjés Géza rámutatott, hogy az itáliai hadvezér és Zrínyi lényegében ugyanazon hadászati iskolához tartoztak, Montecuccoli nem volt halogató vagy aggályos, Perjés szerint kettejük között inkább politikai ellentét feszült: a zsoldosvezér az őt megfizető uralkodó birodalmának érdekeit, a magyar hős pedig a magyar függetlenségi törekvéseket képviselte. A mai kutatás még ezeket az ideológiai és politikai ellentéteket sem látja igazoltnak, Montecuccoli nem volt magyarellenes. Elvi nézeteltérések legfeljebb bizonyos stratégiai kérdésekben támadhatnak közöttük. A két hadvezér leginkább személyes síkon állt konfliktusban egymással, ami a bécsi udvari körökön belül kialakuló csoportellentétekhez köthető. Ezt az emberi konfliktust formálta át a korabeli politika és a későbbi történeti irodalom koncepcionális szembenállással. Hausner Gábor a Zrínyi-kép változásait vizsgálja a XVIII. századtól napjainkig (*Változó Zrínyi-képeink*, 123–154. o.). A költő-hadvezérről alkotott imázs alakulása összefüggött az egyes korszakok politikai-kulturális irányváltásaival. A reformkor és a szabadságharc idején Zrínyi a Habsburg-ellenes harc hőse, függetlenségi reformer lett, akinek tevékenységében a korszak hazafiai, elsősorban Jósika Miklós, Eötvös József és Szalay László saját törekvéseik előzményét látták. A Montecuccolival való személyes ellentéte a független és végül vértanú szabadságharcos mítoszát fonta alakja köré. A két háború között Zrínyi a revizionista magyar katona mintaképe lett, akiről a Vitézi Rend csoportokat és a Magyar Királyi Honvédség alakulatokat nevezett el. A Rákosi-rendszerben ismét a függetlenségi mítosz került előtérbe, Zrínyi a Mód Aladár által konstruált 400 év Habsburg-ellenes küzdelem egyik élharcosa lett. Az elmúlt évtizedek történettudománya sokat tett a százados vadhajtasok nyesegetéséért, a korszerű monográfiák és tanulmányok lapjairól élénk tárul az európai látókörű politikus és katona, aki Magyarország helyét kereste a XVII. század közepének európai színpadán. Különösen fontos Zrínyi francia kapcsolatainak és a birodalmi arisztokráciába való beágyazottságának vizsgálata, illetve alakjának és tevékenységének a magyar–horvát viszonyrendszeren belüli értelmezése.

A vaskori békével a kötet négy tanulmánya foglalkozik. Jean-Pierre Bois átfogó tanulmányban tárgyalja a XVII–XVIII. századi európai békerendszereket (*Paix d'équilibre et équilibre de paix en Europe aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 287–304. o.). Az írás a vaskori béke értelmezésének széles, európai horizontú kontextualizálását nyújtja. Bemutatja az európai békefogalom alakulását: hogyan változtak a békeszerződések az uralkodók magánügyétől és a minden áron való területszerzéstől kezdve a békerendszerekig. Ennek a folyamatnak három állomását különbözteti meg. A középkorból örökölt béke-konceptió szerint a nagytekintélyű uralkodó (jellemzően a pápa vagy a császár) jelentette a béke garanciáját. Az univerzalisztikus elképzelések megszűntével a területi egyensúly vált a béke alapjává, ez a modell a vesztfáliai békétől működött Európában. A bécsi kongresszus (1815) után megjelenő harmadik modell a nemzetek közötti együttműködésre alapozta az

európai egyensúly megteremtését és megőrzését. Pálffy Géza a Szent Korona Lendület-kutatócsoport egyik fontos új projektjének, a Szent Korona külföldi útjainak feltárásának keretében rekonstruálta koronázási ékszerünk 1663–1664. évi Bécsbe vitelét (*A Szent Korona alig ismert kalandja*, 305–318. o.). A szerző meggyőzően bizonyítja, hogy nem abszolutisztikus intézkedésről volt szó, hanem a rendekkel egyetértésben a törökök elől menekítették Pozsonyból a császárvárosba a koronát, hiszen török kézre kerülése óriási csapás lett volna az uralkodónak és a rendeknek is. Az abszolutisztikusnak tartott Lipót császár pedig egy beszámolót is összeállított erről az eseményről, ami a nemzeti ereklye iránti kiemelkedő megbecsülését bizonyítja. A koronát Bécsben is magyar koronaőrök őrizték, a vaskvári béke után pedig visszahozták Pozsonyba. Tóth Hajnalka a Habsburg–oszmán békék kritikai kiadásán dolgozó kutatócsoport munkálatainak részeként vizsgálja a vaskvári békéhez vezető, 1662–1664 közötti tárgyalások történetét (*A vaskvári békekötésig vezető út. Oszmán–Habsburg diplomáciai lépések a béke megújítására, 1662–1664*, 319–338. o.). A béke alapját a bécsi udvar által 1662-ben összeállított javaslatok jelentették, a szentgotthárdi csata nem igényelt lényegi módosításokat, hiszen nem változtatott a korábbi jelentős oszmán sikerek és foglalások tényén. Simon Reniger von Reninger konstantinápolyi császári rezidens és Köprülü Ahmed pasa nagyvezír 1664. augusztus 9-én a hadihelyzetnek megfelelő, a Habsburg-birodalom számára kedvező békét kötött, a korábbi foglalások (Várada, Érsekújvár) visszaadásának kérdése a tárgyalásokon fel sem merült, ugyanis az erőviszonyok ezt nem indokolták. A vaskvári béke jelentőségéről R. Várkonyi Ágnes ad széles ívű áttekintést (*A vaskvári béke jelentősége a magyar történelemben*, 339–368. o.). A professzor asszony életművében az 1660-as évek történetének kutatása kiemelkedő helyet foglal el, halála előtt egyik utolsó nyilvános előadását éppen a kötet alapjául szolgáló 2014. májusi konferencián tartotta, ezért a szerkesztők a szerzők nevében is az ő emlékének ajánlották az itt ismertetett kötetet. Várkonyi Ágnes alapos és évszázadokra kiterjedő historiográfiai szemlét nyújt a vaskvári béke értékeléséről, a kortársaktól (Esterházy Páltól és Bethlen Jánostól) kezdve a romantikán, pozitivizmuson és szellemtörténeten át Perjés Gézáig, Klaniczay Tiborig és az osztrák Georg Wagnerig. Ez utóbbi klasszikus birodalmi szemléletű munkában tárgyalta az 1664-es Türkenjahr történetét, amelyből a magyar szempont teljesen kimaradt, sőt az osztrák szerző Zrínyi és a magyarok iránt kifejezetten ellenséges érzülettel viseltetett, azonban művére nem született megfelelő magyar válasz. A legújabb vizsgálatok, közte Várkonyi Ágnes munkássága is, a vesztfáliai béke normarendszerébe illesztve értelmezték a vaskvári békét, amely a szerző szerint ugyanakkor nem a hatalmi egyensúlyon, hanem az abszolutisztikus államelméleten és a dinasztikus igényen alapult.

Az 1664. évi események és tágabban a XVII. század második felének Habsburg–oszmán viszonyrendszerének kutatásában kiemelt hely illeti a francia kapcsolatok vizsgálatát. Ennek fontosságára Várkonyi Ágnes is többször felhívta a figyelmet és további kutatásokat sürgetett. Az óhaj megvalósulásához vezető fontos lépés a jelen tanulmánykötet, amelyben öt dolgozat vizsgálja a szentgotthárdi csata francia forrásait és résztvevőinek sorsát. Jean Garapon írásában Jean Coligny-Saligny, a francia seregek parancsnokának emlékiratait, abban a szentgotthárdi csata leírását elemzi (*Coligny-Saligny mémorialiste. Son portrait, son témoignage sur la bataille de Saint-Gotthard*, 155–167. o.). A francia katonatiszt memoárja fontos kiegészítő forrás a csata történetéhez, annak ellenére, hogy a szerző nem volt sem történetíró, sem pedig stratégia, így nézőpontja meglehetősen korlá-

tolt, ugyanakkor a francia részvételre nagyon lényeges adatokkal szolgál. Pascal Arnoux egy érdekes tanulmányban a halálhoz való viszonyt vizsgálja egy Szentgotthárdnál elesett francia tiszt halálhírét közlő levelek alapján (*Annoncer la mort en milieu nobiliaire française après la bataille de Saint-Gotthard*, 169–180. o.). Harai Dénes a francia önkéntesek között harcoló Brissac herceg kíséretében utazó janzenista apát, Charles Le Maistre útleírását és annak a szentgotthárdi csatáról szóló 20 oldalát veszi górcső alá (*La bataille de Saint-Gotthard dans le récit de voyage de Charles La Maistre*, 181–203. o.). A szerző különösen érdekesnek tartja a különböző nemzetiségű katonák jellemzését: a meglepő törököket, a kiábrándító németeket, a briliáns franciákat, a meglepő magyarokat. Műve a francia katonai vitézség dicsőítése, a németeket leszólja, a magyarokról pedig alig vesz tudomást. A meglehetősen forráskritikával kezelendő útleírás elsősorban helyrajzi szempontból megkerülhetetlen forrás a csata történetének rekonstrukciójához. Tóth Ferenc írása V. Károly lotaringiai herceg részvételét mutatja be a szentgotthárdi csatában (*V. Károly lotaringiai herceg a szentgotthárdi csatában*, 205–223. o.). Lotaringiai Károly Montecuccoli tanítványa volt, először éppen Szentgotthárdnál találkozottak. Egykorú és későbbi életrajzai a szentgotthárdi katonai szereplését fiatal herceg beavatási szertartásaként, a későbbi diadalmenet (Bécs, Buda, Nagyharsány) szerves részeként, első állomásként értelmezték. A leírások szerint fontos szerepe volt a győzelemben, az iszlám-ellenes harcok hős keresztésvitézeihez hasonlították. Yann Lignereux a Carignan-ezred történetén keresztül a franciák magyarországi katonai szerepvállalását XIV. Lajos nagyszabású katonai és diplomáciai tevékenységsorozatának részeként értelmezi (*Pour Dieu et pour le roi. Le régiment Carignan, les Turcs et les Iroquois*, 225–242. o.). A Napkirály csapatai nemcsak Közép-Európában és a Mediterráneumban harcoltak a törökök ellen, hanem Új-Franciaországban, a mai Kanadában is részt vettek a korai gyarmatosítás küzdelmeiben. A Szentgotthárdnál harcoló Carignan-ezred a következő évben már Amerikában hadakozott az indiánok ellen, leszármazottaik ma is Kanadában élnek. Ez a történet XIV. Lajos földrészeket átfogó katonai szerepvállalásának és önértelmezésének szimbóluma is lehetne, ahogyan az akkor ismert világ első számú uralkodójaként, új császárként tekintett magára.

Az utolsóként ismertetett tanulmány nagyon találóan utal vissza az ismertetés elején elmondottakra. Egy magyar kisvárosból, annak konferenciáján eljutunk a tengerentúltra, az irokézekig. Kinyílik számunkra a világ, nemcsak virtuálisan, hanem valójában is, hiszen azok, akik Szentgotthárd mellett küzdöttek a török ellen, a következő évben már Kanadában harcoltak az indiánokkal, egy új francia hegemon törekvés jegyében. Ez a francia abszolutisztikus expanzió kapcsolja be a magyar végvidéket, a vasi dombokat a világtörténelem nagy elbeszélésébe. Ezért fontos, hogy amikor erről 350 év múlva megemlékezünk, akkor mi se adjuk alább, hanem ugyanabban a széles nemzetközi kontextusban, a nálunk sokszor elhanyagolt francia komponensre is figyelve értelmezzük a történeteket. És ugyanilyen fontos, hogy közben a helyi közösséget és hagyományt se tévesszük szem elől, hiszen csakis így biztosíthatjuk, hogy munkánk eredményei az elkövetkező generációkban is értő közönségre találjanak. Ennek jegyében, igazából nem kivételképpen, hanem példaértékűen kapcsolódik össze a két végpont: a lokális és a globális.

Molnár Antal

HEVES MEGYE A FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC SODRÁBAN

(*48as Könyvtár Sorozat, Line Design Kiadó. Budapest, 2019. 336 o. ISBN 978-963-480-009-5*)

Az 1848–1849. évi magyar forradalom és szabadságharc irodalma lassan egy kisebb könyvtárat is megtölt, ám az azóta eltelt 170 év szorgalmas kutatásai ellenére még mindig vannak olyan témák, amelyekről aránylag keveset tudunk. Az egyik ilyen a különböző törvényhatóságok, a megyék, illetve a városok szabadságharcos története. Noha az utóbbi időben több erre vonatkozó modern feldolgozás, valamint okmánytár is megjelent,¹ még jelentős hiányok mutatkoznak ezen a területen. Ezért is fontos, hogy Hajagos József, a gyöngyösi Berze Nagy János Gimnázium tanára, a korszak egyik legjobb ismerője most sajtó alá rendezte és a legújabb kutatások eredményeivel kiegészítve egy kötetben megjelentette Heves megye és azon belül Gyöngyös városának 1848–1849-es történetére vonatkozó tanulmányait.

Ahogy a bevezetőben maga a szerző is megjegyzi, Heves és Külső–Szolnok törvényesen egyesült vármegyék, illetve Gyöngyös városának korabeli története még nincs teljesen feldolgozva, ám a kötetben szereplő tanulmányok segítségével már átfogó képet kaphatunk a helyi történelemsokról mind a forradalom és a polgári berendezkedés, mind pedig a szabadságharc katonai eseményeire vonatkozóan. Ezt követi a 12 fejezetre tagolódó kötet tanulmányainak, illetve a szerkesztési elvek rövid bemutatása.

A kötet első két tanulmánya a személyiségek oldaláról közelíti meg a megye 1848-as történetét. Ezek közül az első Almásy Pálnak, a reformkor kiemelkedő helyi politikusának, 1848-ban Gyöngyös város képviselőjének életét, illetve tevékenységét mutatja be, elsősorban a „Nagy Év” során betöltött szerepére fókuszálva. Almásy Pál 1818-ban született Almásy József birtokos, megyei főszolgabíró és Berzeviczy Zsófia harmadik gyermekeként. Apja, majd nagybátyja korai elvesztése után a gyermek Pál jelentős birtokok örököse lett; házassága gróf Batthyány Amáliával pedig az arisztokrácia kapuit is megnyitotta előtte. Kapcsolatait felhasználva 1843-ban lépett politikai pályára, és az 1843–1844. évi rendi országgyűlésen már a megye egyik követeként vett részt. Noha Heves és Külső-Szolnok vármegyék vezetése inkább a konzervatív oldalhoz húzott, Almásy kezdetűl a liberálisok mellett kötelezte el magát, és igencsak jelentős szerepe volt abban, hogy 1848-ra ez utóbbi elem jutott túlsúlyra a helyi politikai vezetésben. A márciusi forradalom után a népképviselői országgyűlésre már, mint Gyöngyös város képviselője jutott el, ahol aztán másodalelnökké választották. Pozíciójában (néhány rövidebb, kormánybiztosi megbízást leszámítva) mindvégig megmaradt, és 1849. január–áprilisában előljáróinak lemondása miatt gyakorlatilag ő vezette a képviselőház üléseit. Az aktuális kormányzathoz mindvégig hű maradt; ő is ellátta kézjegyével a *Függetlenségi Nyilatkozatot*. Ezért a szabadságharc leverése miatt emigrációba vonult, ahonnan csak 1859-ben tért haza. Ekkor újra bekapcsolódott a politikai életbe, illetve az egyik függetlenségi szervezkedésbe is, de letartóztatták, és 1865-ben 20 év várfogságra ítélték. A kiegyezés után

¹ Erre példaként lásd: Hermann Róbert: Győr város és megye hadtörténete 1848–49-ben. Győr, 1998.; Nagykanizsa és környéke 1848–1849-ben. Okmánytár I–II. k. S. a. r. Hermann Róbert – Molnár András. Nagykanizsa, 2000.

kegyelmet kapott és hazatért, de visszavonult a közélettől. Végül otthonában hunyt el 1882. november 1-jén.

A következő tanulmány Heves megye talán legismertebb katona vértanújának, Knezić Károly vezérőrnagynak állít emléket. Noha a horvát határőrcsaládból származó fiú 1808. szeptember 6-án a horvátországi Veliki Grđevacban született, mégis a szokványos cs. kir. tiszti karierről eltérő pályát futott be. Ebbe alighanem belejátszott, hogy a grazi katonaiskola elvégzése után a cs. kir. 34. (Porosz herceg) sorgyalogezredhez került, amelynek magyar és szlovák legénységi állományát a Felvidék keleti részéről toborozták. Az elmaradott galíciai viszonyok miatt a cs. kir. politikai vezetéstől egyre inkább elidegenedő Knezić századosként 1844-ben került az ezred III. zászlóaljához a Heves megyei Egerbe, ahol aztán megismerkedett jövőendő feleségével, Kapitány Katalinnal, akitől két lánya született. Így az 1848-as események már lényegében „helyi illetőségüként” érték, ami alighanem jelentősen befolyásolta az év őszén hozott döntését. Számos tisztársától eltérően Knezić ugyanis hű maradt a magyar alkotmányra letett esküjéhez, katonai képességei pedig a szabadságharc során egészen a vezérőrnagyi rendfokozatig, illetve a hadtestparancsnoki beosztásig repítették. Tragédiája abban rejlett, hogy e nagy önállóságot igénylő pozíció betöltésére már nem bizonyult elégségesnek; hadtestparancsnoki működése viszont súlyosbító tényező volt az aradi cs. kir. hadbíróság előtt. Így ő is az 1849. október 6-án kivégzett vértanúk sorába került.

Az ezt követő rész első tanulmánya Heves vármegye 1848. március–júniusi, az átalakulás hónapjaiban bekövetkező politikai változásait, míg a második Gyöngyös városának első népképviselői választásait mutatja be. A szerző előbbiben részletesen elemzi, hogy az országos események miként csapódtak le helyi szinten és hogy próbált a megyei vezetés megbirkózni a polgári átalakulás számos nehézségével az úrbéri viszonyok felszámolása során keletkező elégedetlenségtől a helyi nemzetőrség megszervezésének gondjain át az első népképviselői választások lebonyolításáig. A második tanulmány már e választások előkészületeit és végrehajtását mutatja be Gyöngyös városán keresztül, amely események végül Almásy Pál 1848. június 13-i megválasztásáig vezettek. E cikkhez mellékelve megismerhetjük a gyöngyösi választópolgárok korabeli listáját, ami 668 nevet tartalmaz. E rész utolsó, némileg „kakukktójásnak” számító tanulmánya pedig Arany János *Nemzetőr dal* című költeménye megszületésének történelmi háttérével foglalkozik, melyen keresztül bepillantást nyerhetünk nemcsak a költő nemzetőri szolgálatába, hanem a nemzetőrség szervezésének általános problémáiba is.

Az ezután következő fejezet már Heves megye szabadságharcos történetének tanulmányait tartalmazza. Ezek közül az első a szabadságharc hadseregében szolgálatot vállalt gyöngyösiek összegyűjtésére tesz kísérletet. Ebben a szerző röviden összefoglalja a forrásadottságokra vonatkozó ismereteket, felsorolja a helyi szervezésű alakulatokat. Tanulmányát egy 463 főből álló listával zárja, mely a jelenleg ismert honvédek neveit tartalmazza. A következő tanulmány a Heves megyei nemzetőrség 1848-as bácskai harcainak a történetét írja le. A szerző itt előbb bemutatja a helyi nemzetőrség szervezését, illetve a mozgósítás országos viszonyait, majd a Heves megyei 1. és 2. táborozó nemzetőrzászlóalj tevékenységét 1848. augusztus elejétől szeptember elejéig. Noha például az 1. zászlóalj élén olyan, később az ezredesi rendfokozatig, illetve a hadosztályparancsnoki beosztásig eljutó kiváló tiszt állt, mint Lenkey Károly, a gyengén felszerelt és kiképzett

alakulatok hősi ellenállás után végül vereséget szenvedtek Temerin és Járek körzetében a szerb felkelőktől, és felbomlásuk miatt ki kellett vonni őket a hadszíntérről.

Ez már átvezet minket a következő tanulmányhoz, amely a szeptemberben meginduló hadseregszervezést, illetve a helyben felállított 26. (egri) honvédszászlóalj létrehozatalát mutatja be. A szerző előbb röviden vázolja a honvéd tömeghadsereg megalakításához vezető országos eseményeket, illetve rendeleteket, majd Heves megye erőfeszítéseit elemzi, melyeknek (valamint különösen Puky Miklós kormánybiztosnak) köszönhetően a zászlóaljat december elejére, ha nem is teljesen felszerelve, de sikerült felállítani. Az alakulat katonai történetéről csak röviden értesülünk, de két kiemelkedő haditettüket (az 1849. január 4-i kassai ütközetben, illetve az április 26-i komáromi csatában) részletesen megismerhetjük. Az ezt követő tanulmány Gyöngyös 1849. január–februári megpróbáltatásait ismerteti, amikor is az átvonuló cs. kir. csapatok, illetve a Tisza vonalát védő magyar alakulatok felderítői felváltva keresték fel a várost. Egy ilyen akció során fogták el a 35. honvédszászlóalj tagjai az ellenséggel való cimborálás vádjával Jakab Mihály polgármestert és a városban betegen visszamaradó gróf Franz Montecuccoli–Laderchi ezredet, a cs. kir. 8. (Porosz herceg) vértesezred parancsnokát 1849. január 31-én. A szerző részletesen bemutatja e „gyalogos huszárcsíny” eseményeit, annak a városra nézve később szomorú következményeit, és jól vázolja, hogy 1849 elején milyen kényszerpályára kerültek a két fél arcvonala közt, „a senki földjén” elhelyezkedő települések.

A sorban ezt követő tanulmány a Heves megye területén bekövetkező legfontosabb katonai eseménnyel, az 1849. február 26–27-i kápolnai csatával, illetve annak előzményeivel foglalkozik. 1849-ben ugyanis itt csapott először össze a cs. kir. és a magyar főserég. A szerző vázolja, milyen események vezettek az összecsapáshoz, majd a legújabb kutatások alapján az eddigieknél pontosabb képet rajzol a kétnapos csata menetéről, és végül joggal állapítja meg, hogy annak elvesztése leginkább Henryk Dembiński altábornagy, a magyar főserég parancsnoka balfogásainak köszönhető, noha alvezérei (főleg Klapka György ezredes) is követtek el hibákat. A következő tanulmány Gyöngyös 1849 tavaszán a szabadságharcban betöltött szerepét vizsgálja. A szerző itt előbb megemlíti azokat az elítélő véleményeket, amelyeket a korban különböző magyar politikusok fogalmaztak meg a város elkötelezettségével kapcsolatban, majd adatok részletes felsorolásával igyekszik cáfolni azokat. Leírásából jól látható azoknak az erőfeszítéseknek a sora, melyeket az újra magyar kézre kerülő város tett a honvédsereg, a katonai és politikai vezetők, az ide érkező sebesültek és betegek ellátása, a hadsereg kiegészítése, a különböző felszerelések előteremtése, szállítása, raktározása során. Joggal állapítja meg, hogy a helység 1849. április–májusában semmivel sem maradt el a hasonló nagyságú városok tevékenységétől az össznemzeti ügy szolgálatában. A kötetet egy újabb „kakuktktojás”, Jókai Mór műveiből a szabadságharc tavaszi hadjáratával kapcsolatos leírásoknak az elemzése, illetve a valós eseményekkel való összevetése zárja.

A színvonalas kiadású, számos képet és metszetet is tartalmazó kötet a tanulmányok első közlését ismertető listával, bibliográfiának is beillő rövidítésjegyzékkel, valamint név- és helynévmutatóval is rendelkezik.

A műben, mint minden kiadványban, előfordulnak betű-, és nyomdahibák, illetve elírások és tévesztések is. A kápolnai csata első napja természetesen 1849. február 26-án és nem 27-én volt (4. o.). Jó kérdés, hogy mit jelent a „HL 1848–1868. 129. csomó” rövidítés (9. o., 2. lábjegyzet), illetve a „Greskovits tömeg” (11. o.). Franz Schlik altábornagy

1848. december 6-i betörését a szerző egy kalap alá veszi Balthasar Simunich altábornagy október 21-i, illetve Josip Jellačić altábornagy szeptember 11-i betörésével, pedig azok három különböző hadművelethez tartoztak, és sommásan csak „gyenge harcértékűnek” jellemzi a benyomuló cs. kir. csapatokat, noha ez az első kettő oszlopra egyáltalán nem, míg a harmadikra is csak részben igaz (30. o.). Damjanich János 1849. január 6-án már jó két hete tábornok volt, nem pedig ezredes (35. o.). Gáspár András tábornok a legújabb kutatások szerint 1849. április végén valóban elhatalmasodó betegsége (reumája) miatt vált ki az aktív szolgálatból és kért békealkalmazást, nem pedig a trónfosztás miatt (40. o.). Görgői inkább Szőlősnél, mint Világosnál kapitulált; Pétervárad 1849. szeptember 5–7-én, Komárom október 2-4-én kapitulált, gróf Laval Nugent pedig cs. kir. tábornagy és nem tábornagy volt (44. o.). A „HL Ak. ir. 113/24. cs.” jelzet helyesen „HL IV. 3. fond 113/24. doboz” (48. o., 106. lábjegyzet, 54. o. 117. lábjegyzet, ill. 308. o.). A „Cunctator” elnevezés helyesen a II. pun háborúban harcolt Fabius Maximus, és nem a III. pun háborúban küzdő, kissé hosszú nevű Publius Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Minor Numantinus római hadvezér gúnyneve volt (63. o. 133. lábjegyzet). Gróf Leiningen–Westerburg Károly honvéd vezérőrnagy egy oldalon egyszerre szerepel ezen, illetve a Karl Leiningen–Westerburg névváltozaton is (64. o.). Az orosz főerők 1849. július 26-án Tiszafürednél és nem Tiszacsegénél keltek át a Tiszán (67. o.). 1849. augusztus 10. körül Görgői Aradnál (az erőd helyőrségén kívül) körülbelül 30 000 fővel, míg Haynau (Jellačić csapataival együtt) körülbelül 65 000 fővel rendelkezett (68. o.). A „HL Ak. ir. 194. cs.” helyesen HL I. 2. fond r. állag. 5. doboz” (69. o., 144. lábjegyzet, ill. 308. o.). Franz Ottinger cs. kir. vezérőrnagy csak 1851-től lett báró (92., ill. 129. o.). Kossuth 1848. július 11-én 4 évre kiállítandó, nem 4 év alatt felállítandó haderőt kért (134. o.). A Kossuth 1994. rövidítés helyesen: Kossuth 1987. (174. o. 349. lábjegyzet, ill. 312. o.). A dunántúli önkéntes nemzetőri tábor központja végül Pápán és nem Veszprémben volt (175., ill. 184. o.). A 26. honvédszászlóaljhoz 1848. szeptember 24-én kinevezett tisztek rendfokozata október 1-jétől, és nem november 1-től számított (193. o.). 1849. április 26-án Joseph Kisslinger még csak cs. kir. ezredes és nem vezérőrnagy volt (204. o.). Az 1849. január 2-i haditerv értelmében Damjanichnak a bánsági hadtestből nem kellett Aradon egy hadosztályt hátrahagynia, mert az ott lévő ostromsereg önállóan is képes volt a Maros vonalát fedezni (210., ill. 227. o.). 1849. február 14-ig a Máriássy-hadosztály helyesen Kazinczy-hadosztály (229. o.). Kápolnánál a 34. gyalogezred I. és nem III. zászlóalja harcolt (249. o.). A Kisfaludydandár a magyar bal- és nem a jobbszárnyon volt (250. o.). Kápolnánál a cs. kir. erők vesztesége valóban 351 fő és 152 ló volt; az említett 532–632 eltűnt félreolvasásból származik (255. o., 476. lábjegyzet). 1849. február 28-án Mezőkövesdnél a magyar fél 3 és nem 4 löveget zsákmányolt (256. o.). A hadrendben szereplő cs. kir. Auersperg vértesezred az 5. és nem az 1. számú volt (258. o.). A VII. hadtest összesítéséből hiányzik a lövegek száma (262. o.). Kossuth és kísérete természetesen 1849. április 3-án, és nem március 3-án távozott Gyöngyösről (280. o.). Végezetül: a komáromi helyőrség a Csallóközben állomásozó cs. kir. csapatokra valójában 1849. április 22-én és nem 23-án tört ki (303. o.).

Ettől függetlenül a recenziens csak ajánlani tudja ezt az egyébként igen kiváló és részletes munkát mindenkinek, aki meg akar ismerkedni Heves és Külső Szolnok vármegyék, illetve Gyöngyös város lakosainak életével és helytállásával a „Csudák Éve” során.

HERMANN RÓBERT

KOMÁROMI CSATAKÉPEK 1848/1849

(Komáromi Klapka György Múzeum, Komárom, 2019. 171 o. ISBN 978-615-5588-12-9)

Az 1848–1849-es magyar forradalomnak és szabadságharcnak már jelentős irodalma van, azonban még mindig vannak olyan részterületek, ahol további kiegészítések szükségesek. Ilyen például a korabeli történesek képi ábrázolása, illetve az ezekkel foglalkozó összefoglalók, albumok készítése. A XIX. század közepének embere ugyanis már nem elégedett meg a fontosabb eseményekről készült beszámolókkal, újságcikkekkel, hanem lehetőség szerint illusztrációkon is szeretne volna látni azokat, ha már személyesen nem lehetett jelen. Erre az igényre a korban számos művész reflektált, és különböző színvonalon, valamint különböző történeti hitelességgel ugyan, de jelentős mennyiségű képpel igyekeztek kiszolgálni a közönséget. A magyar '48-cal kapcsolatban is már alig akad olyan fontosabb történelmi esemény, amelyet legalább egy, külföldi vagy magyar művész által készített alkotás ne örökítene meg. És vannak olyan helyszínek is, amelyek a korabeli történesek gyűjtőpontjába kerülve egész képsorozattal rendelkeznek. Magyarországon az egyik ilyen a „Duna Gibraltárjának” is nevezett Komárom erődje és városa. Elsősorban a szabadságharc katonai eseményeivel kapcsolatos illusztrációkat gyűjtötte most egy kötetbe Hermann Róbert.

Ahogy a kötet előszavában a szerző, illetve Számadó Emese, a munkát megjelentető Komáromi Klapka György Múzeum igazgatója is megjegyzi, a város történetében a „Nagy Évnek” kiemelkedő jelentősége van. A XIX. század közepén itt volt az Osztrák Császárság legmodernebb erődtípusa, és ennek köszönhetően Komárom a hadiesemények „sűrűjébe” került; fontossága a fővárossal, Pest–Budával vetekedett. A szabadságharc 11 nagy csatája közül 3 „Rév-Komárom” előterében zajlott le, és az erőd helyőrsége utolsóként tette le a fegyvert 1849-ben, miközben magának, illetve a városi lakosságnak is sikerült amnesztiát biztosítania. Ebből szinte egyenesen következik, hogy Komárom ma is hű '48-as hagyományaihoz: a város napja április 26-a, a cs. kir. ostromzár alóli fel szabadulás dátuma, és az ebben az időszakban rendezett „Komáromi Napok” ünnepségsorozata szinte elképzelhetetlen a korral foglalkozó történészkonferencia, kiállítás nélkül, amelyek már számos színvonalas kiadványt is eredményeztek. E sorba illeszkedik lényegében ez a kötet is.

A bevezetőben Hermann Róbert röviden bemutatja a korra vonatkozó illusztrációs gyűjteményt, illetve annak forrásbeli értékét, és megjegyzi, hogy 1848–1849 egyike a magyar történelem képekben leggazdagabban dokumentált eseménysorainak. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy mindkét érdekelt fél fontosnak tartotta a történetek megörökítését. Így cs. kir. oldalról főként a hivatalos, illusztrált hadijelentések (*Armée-Bulletin*), illetve a cs. kir. hadsereg tagjainak hősiességét megjelenítő sorozatok (*Militärische Auszeichnungen, Zwölf Scenen aus der Ehrenhalle des k. k. Militär-Fuhrwesen-Corps, Feldzug in Ungarn 1849*) emelhetők ki, noha még számos félhivatalos vagy magánkezdeményezésű sorozat, valamint kép is létezik. Magyar oldalon pedig elsősorban Than Mór festőművész munkássága emelkedik ki, aki a Görgei Artúr vezérőrnagy kíséretének tagjaként az első kézből szerezte információit, így csata-, illetve tábori életképei igencsak részletgazdagok és történelmileg is hitelesek. Noha ezen illusztrációkból az utóbbi idő-

ben több gyűjteményes kiadvány is megjelent,¹ az 1848–1849-es magyar forradalomra és szabadságharcra vonatkozó teljes képi anyag összegyűjtése és kiadása még várat magára. Ezért is öröndetes, hogy Komárom vonatkozásában a szerző ezt a munkát elvégezte.

A kötet fő részét 5 fejezet alkotja. Ezek felépítése a következő: a szerző először egy rövid történeti összefoglalóban mutatja be a legfontosabb komáromi eseményeket, majd a vonatkozó illusztrációk pontos tárgyleírása következik (ahol szükséges, az adott képpel kapcsolatos kisebb történeti kiegészítéssel, magyarázattal). Ezután jön maga a képanyag, illetve a hadiesemények jobb megértését elősegítő, modern térképek.

Az első fejezet Komárom 1848-as történetét mutatja be röviden márciustól egészen az év végéig. Az Osztrák Császárság legmodernebb, még kiépítés alatt álló erődjében 1848 elején csak kisebb helyőrség állomásozott. A márciusi események, majd a délvidéki harcok során ennek jelentősebb részét is elvezényelték, így Friedrich Wilhelm Mertz cs. kir. altábornagy, erődparancsnok rendelkezésére csak kisszámú katonaság állott. Josip Jellačić cs. kir. altábornagy és horvát bán betörése után az erőd szerepe felértékelődött, s azt végül a magyar kormánynak sikerült biztosítania szeptember végén a környékbeli nemzetőrség mozgósításával és a várba vezénylésével. Komárom ezt követően a magyar hadsereg kiképzőközpontjaként és raktárbázisaként működött, így érthető, hogy a korabeli képanyag is csak az erőd és a város ábrázolására, valamint utóbbi 1848. szeptember 17-i leégésének a bemutatására korlátozódik.

A második fejezet Komárom első, 1849. január–áprilisi ostromát ábrázolja. Az 1848. december közepén támadásra induló cs. kir. főserg december 30-án érte el az erődöt, melynek a helyőrségét a magyar fél közben körülbelül 12 000 főre emelte. Ennek köszönhetően az erőd elutasította a cs. kir. fél megadási felszólítását, és helyőrsége január közepétől február végéig számos eredményes kitöréssel zaklatta a záróerőket. A márciusban megérkező cs. kir. erősítések és ostromlövegek aztán lehetővé tették az erőd szoros körbevételét; március 19-től pedig megkezdődött a vár, valamint a város bombázása is. Bár a polgárházak zöme összedőlt, a helyőrség nem adta meg magát, és a március 31-i cs. kir. ostromkísérlet elhárítása után már joggal reménykedett abban, hogy a közben támadásba lendülő magyar főserg felmenti az erődöt. Ezt az időszakot már két térkép, és jóval nagyobb képanyag illusztrálja, amely egyrészt a helyőrség kitöréseire, másrészt a város lövetésére, illetve az ostrommunkálatokra koncentrál.

A harmadik fejezet Komárom felmentését és az első komáromi csatát mutatja be. A magyar főserg a Duna északi partján 1849. április 22-én érte el a várat, a helyőrség pedig még aznap kitört és visszavetette a Csallóközben záró cs. kir. csapatokat. A döntő összecsapásra április 26-án került sor, amikor a magyar főserg és a várőrség csapatai hajnalban a Duna déli partjára átkelve kiverték a sáncokból az ott lévő cs. kir. ostromhadtest alakulatait, majd lényegében döntetlen csatát vívtak a beérkező cs. kir. főserggel. E két fordulatossá összecsapást ismét két térkép, valamint számos kép illusztrálja, melyek közül a cs. kir. fél katonáinak egyéni hősiességét ábrázoló sorozat és magyar oldalról Than

¹ Például *Kincses Katalin Mária*: Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc korabeli ábrázolásokon. Politikai és hadi eseményekről készült metszetek és litográfiák. A Hadtörténeti Múzeum Képzőművészeti Gyűjteményének műtárgykatalógusa. (Magyar és német nyelven) Budapest, 2010., ill. *Hermann Róbert* – *Kincses Katalin Mária*: Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc korabeli ábrázolásokon. Arcképek és zsánerképek. A Hadtörténeti Múzeum Képzőművészeti Gyűjteményének műtárgykatalógusa. (Magyar és német nyelven) Budapest, 2012.

Mórnak a 26. (egri) honvédszászlóalj kimagasló haditettét megörökítő képváltozatai emelkednek ki.

A negyedik, egyben legnagyobb fejezet az 1849. június 20. és július 11. között lezajlott csallóközi és komáromi harcoknak állít emléket. A magyar főszereg Vág-menti hadműveleteit támogatandó, a komáromi helyőrség csapatai előbb június 16. és 21. között Nyárasd és Aszódpuszta térségében, majd a visszavonulást követően július 1-jén Újfalunál vívtak véres harcokat a cs. kir. csapatokkal. Közben a Duna jobb partján megindult a cs. kir. főszereg offenzívája, amely Komárom körzetében két nagy csatához vezetett a magyar főerőkkel. Július 2-án Görgei tábornok csapatai visszaverték a cs. kir. illetve az orosz csapatok támadását, július 11-én viszont a Klapka György vezérőrnagy vezette magyar főszereg nem tudott áttörni az ellenfél vonalain. Ezt az összecsapás-sorozatot összesen öt térkép, valamint a teljes képanyag nagyjából egyharmada ábrázolja, amelyek közül cs. kir. oldalról ismét az egyéni hősiességet, illetve a cs. kir. sikereket (a nyárasdi lovasroham, a monostori sáncok megrohanása, az ácsi erdőben vívott harc, Csém-puszta védelme) megörökítő képek, magyar oldalról Than Mórnak a monostori sáncok visszavételét, valamint a herkálypusztai lovassági ütközetet bemutató képváltozatai tűnnek ki.

Az ötödik, utolsó fejezet a Komárom körüli utolsó harcokat, illetve a kapitulációt mutatja be. Miután a magyar, majd a cs. kir. főszereg is elvonult, a helyőrség parancsnokságát átvevő Klapka tábornok úgy döntött, hogy egy nagyszabású kitérés-sorozattal szétzúzza az erőd alatt hátrahagyott cs. kir. csapatok ostromzárát. Ez július 30. és augusztus 3. között meg is történt, és a magyar csapatok egészen Győrig törtek előre. Közben azonban a cs. kir. és az orosz főszereg szorításában Görgei augusztus 13-án fegyverletételre kényszerült, ezért Klapka is kénytelen volt visszavonulni Komáromba. Ezt követően már túlnyomó erejű cs. kir. és orosz haderő vette körül az erődöt, ezért egy újabb sikeres kitérésre már nem volt lehetőség. Az erőviszonyokat jól felmérve Klapka alkudozásokba bocsátkozott az ostromlókkal, és végül sikerült elérnie az amnesztiát a várvédők és a lakosság részére. A helyőrség ezután október 2. és 4. között kapitulált. Ezt a részt négy térkép, illetve tíz kép zárja, amelyek főleg az augusztus 3-i kitérést, s az erőd október eleji átadását ábrázolják.

Az igen színvonalas kiadású, összesen 108 korabeli illusztrációt és 13 modern térképet tartalmazó albumot igencsak alapos rövidítés-, és irodalomjegyzék, valamint természetesen tartalomjegyzék zárja.

A műben a következő elírások, betű- és nyomdahibák, illetve tévedések és tévesztések fordulnak elő. 1848 decemberének második felében a komáromi helyőrség létszáma nem 7700 fő volt, hanem a bevezényelt erősítés volt ekkora; így nőtt a várőrség összlétszáma körülbelül 12 000 főre. Ekkor az erőd lovasságát a 13. (Hunyadi) huszárezred 1. osztályának 1. és nem 1–2. százada alkotta (mindkettőre lásd 19. o., ill. a másodikra még 21. o., 4. kép magyarázata). A cs. kir. Sossai-dandárnál való február 10-i kitüntetésosztás a cs. kir. kitüntetések elbírálását intéző szervek „ügymenetét” ismerve inkább a december 16-i nagyszombati ütközetre vagy Lipótvár február 2-i bevételére vonatkozhat, mint a február 8-i érsekújvári összecsapásra (21. o., 3. kép magyarázata). A komáromi erőd cs. kir. ostromzárában valóban részt vett a báni (banderális) huszárezred őrnagyosi osztálya (és nem egy százada) januárban, ám ezt február elején elvezényelték, így márciusban már nem voltak itt (24. o., 19. kép magyarázata). A komáromi cs. kir. ostromállások közelében lévő romos település valószínűleg Újszőny volt (25. o. 20. kép magyarázata). A Komáromtól

északra fekvő sziget elnevezése a térképeken helyesen Apáli- és nem Apáti-sziget (27., 150., 153. o.). Az április 26-i csatában a Klapka csapatai elől visszavonuló Liebler-dandár a cs. kir. jobb- és nem a balszárnyon volt, illetve Görgei a magyar jobbszárnyon csak négy, nem hat zászlóaljat vetett be a harcban (56. o.). A cs. kir. 17. (Hohenlohe) sorgyalogezred 4. zászlóalja hőstettének leírásakor a magyar fordításból az eredeti német szövegben szereplő Poscher közlegény kimaradt (59. o. 8. kép magyarázata, ill. 73. o.). Az 1. (Császár) huszárezred április 26-án a magyar jobbszárnyon harcolt, így aligha csaphatott össze a cs. kir. 5. (Auersperg) vértesezred katonáival, akik a cs. kir. jobbszárnyon voltak (61. o., 15. kép magyarázata). Mivel a korban nem volt szokás a cs. kir. szekerészek között csak úgy „lovasrohamra” indulni, így valószínűbb, hogy Rudolf Hornung őrmestert egy saját ütegehez tartozó, korábban elvesztett löszerkocsi visszaszerzése motiválhatta, semmint egy magyar üteg löszerkocsijának „ad hoc” megszerzése (61. o., 16. kép magyarázata, ill. 82. o.). A július 2-i csatában a monostori elővédsáncok bevételében a cs. kir. 2. tábori vadász-zászlóaljon kívül még a 6. tábori vadász-zászlóalj, illetve az 1. (Császár) tiroli vadász-ezred 1. zászlóaljának egy osztálya is részt vett, így közülük bármelyik katonáit ábrázolhatta Than Mór (93. o., 12. kép magyarázata). Az 5. magyar lovasüteget július 2-án már Csányi Márton főhadnagy, és nem Wenzel Anton Freudenreich őrnagy irányította (94. o., 17. kép magyarázata). Herkálypusztánál Poeltenberg Ernő tábornok a magyar lovas-ság jobb- és nem balszárnyát irányította (95. o., 19. kép magyarázata). A Karl Simbschen vezérőrnagy vezette cs. kir. lovasdandárhoz a cs. kir. 4. (Császár) ulánus- és nem huszárezred tartozott; az eredeti szövegből hiányzó rész („2 Escadronen [...]”) pedig valószínűleg a cs. kir. 1. (János) dragonyosezred ezredesi osztályára utalhat, amely a nap elején még a dandárhoz tartozott, majd a 9. orosz hadosztály mellé rendelték, de Herkálypusztánál ismét a dandárhoz csatlakozott (95. o., 20. kép magyarázata). A komáromi ostromzár áttörését mutató térképen a „Schulz-hadoszlop” kétszer szerepel; az északit valójában nem Batori–Schulcz Bódog ezredes, hanem Janik János ezredes vezette (151. o.). A „Cennerné Wilhelmb 1986.” rövidítés helyesen „Cennerné Wilhelmb 1962.” (164. o.). Egervári Ödön: *Batori Schulcz Bódog emlékiratai az 1848/9-ki szabadságharcból. Pest, 1870.* című munkája az irodalomjegyzékben két helyen is szerepel: egyszer az „Emlékiratok, naplók” címszó alatt (165. o.), egyszer pedig az „Alakulattörténetek, alakulattörténeti visszaemlékezések” címszó alatt (169. o.).

Végezetül: a szerző óriási munkát végzett a Komáromra vonatkozó képanyag összegyűjtésével és azok darabjainak beazonosításával, a hibás képálírások kijavításával. A recenzornak két kép datálásával kapcsolatban mégis kételyei támadtak. Az egyik a 61. oldalon említett és a 80. oldalon szereplő, III/14. számú kép, amely J. Zack svalsizsér közvitéz hőstettét ábrázolja. Noha az eredeti képen dátum nincs, ezt a szerző április 26-hoz sorolta be. Ám a cs. kir. 5. (Lichtenstein) könnyűlovas-ezred ekkor még Itáliában, valamint Dél-Tirolban állomásozott és csak a tavasz végén, nyár elején vezényelték át hat századát a magyar hadszíntérre. Ugyanakkor a fent leírt eset erősen hasonlít a július 2-i csatában az Őszojnytól délre lezajlott lovassági összecsapás egyik jelenetére, amelyben az ezred a fentebb már említett 5. magyar lovasüteg elfogásában szerzett hervadhatatlan érdemeket. Ám az üteget fedező magyar huszárok nem adták könnyen a zsákmányt, így a harcban az ezredtulajdonos fia, Karl Lichtenstein főhadnagy is megsebesült, lovát is

elvesztette, és emberei alig tudták kimenteni. A recenzens szerint itt inkább a július 2-i dátum a valószínűbb.²

A másik kép szintén az április 26-i csatához van sorolva; ez az 59. oldalon említett és a 74. oldalon szereplő III/9. számú illusztráció. Ludwig Hamm alvadász hőstette az eredeti képen egyértelműen április 26-ra van datálva. Csakhogy aznap a cs. kir. Colloredo-dandárba beosztott cs. kir. 6. tábori vadászászlóalj csak kora délelőtt ért a harcmezőre, és a csata lefolyásának menetéből következően a közelébe sem kerülhetett a magyar fél által még hajnalban elfoglalt és biztosan tartott sáncoknak, hiszen a két fél arcvonala (a támadó magyar fellépésnek köszönhetően) azoktól jóval délebbre húzódott. A magyar forrásokban pedig nincs nyoma annak, hogy a csata során a cs. kir. fél újra elérte a sáncvonalat, nemhogy abba betört volna. Viszont a július 2-i csatában az ideiglenesen a cs. kir. Sartori-dandárba beosztott 6. vadászászlóalj a Reischach-dandárral egy vonalban vett részt a monostori sáncok elleni támadásban, így a zászlóalj egyik vagy mindkét osztálya benyomulhatott oda. Így itt is inkább a július 2-i dátum látszik valószínűbbnek.³

A fentiektől függetlenül a recenzens csak ajánlani tudja mindenkinek ezt az igen kiváló, színvonalas kiadású munkát, aki meg akar ismerkedni Komárom 1848–1849-es történetének képi ábrázolásával, hiszen a XXI. század embere még vizuálisabb talán, mint két évszázaddal korábbi ősei.

Kemény Krisztián

BALLA TIBOR

A NAGY HÁBORÚ OSZTRÁK–MAGYAR TÁBORNOKAI

Altábornagyok

(A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára, sorozatszerk. Veszprémy László.
HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2019. 548 o. ISBN 978-963-519-000-3)

Balla Tibor új könyvével egy reménybeli trilógia második kötetét veheti kézbe az olvasó. Kilenc esztendővel ezelőtt, 2010-ben jelent meg *A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai. Tábornagyok, vezérezredesek, gyalogsági és lovassági tábornokok, tábor-szernagyok* című könyve, életrajzi lexikon-sorozatának első kötete. Az első lexikon a mintegy 1200 fős osztrák–magyar tábornoki karból az elit, 178 fő életrajzát tartalmazza, míg jelen mű a tábornoki hierarchia középkategóriájába tartozó 407 altábornagyét. A munka nagyságrendjét jól jelzi, hogy kilenc esztendőt kellett várni a második kötet megjelenéséig, mely kerek kétszáz oldallal haladja meg az előző terjedelmét.

Az első világháború ismert és nemzetközileg is elismert kutatója Balla Tibor annak idején hatalmas feladatra vállalkozott, amikor belekezdett az első világháború idején szolgáló 1200 osztrák–magyar tábornok életrajzi lexikonjának összeállításába. Azt, hogy ez milyen roppant és nem is mindig a leghálásabb feladat, jelzi a tény, hogy az elmúlt száz esztendőben sem az egykori birodalom területén belül, sem azon kívül senki más nem

² Erre lásd: Csikány Tamás: Csata Komáromnál 1849. július 2-án, avagy a szabadságharc harcászata. Budapest, 2003. 130–132. o.

³ Uo. 93–94. o.

vágott bele ennek elvégzésébe. Érdekes módon az egykori haditengerészet történetének kutatása ezen a téren megelőzte a szárazföldi hadseregét: 1997 és 2005 között jelent meg Antonio Schmidt-Brentano hasonló munkája az osztrák(–magyar) tengernagyokról három kötetben *Die österreichische Admirale 1808–1924* címen. E mű Németországban látott napvilágot, továbbá, érdemeit nem kisebbítve ne feledjük, a császári (és) királyi haditengerészet tengernagyai egy nagyságrenddel kevesebben voltak.

A szerző, mint azt a bevezetésben említi, e sorozat megírásakor elsősorban Szakály Sándor és Bona Gábor műveit tekintette mintának. A dolgok természetéből adódóan e munka fő forrásbázisát, akárcsak az előző kötetét, a bécsi Kriegsarchivban őrzött dokumentumok, mindenekelőtt a tiszti minősítési és anyakönyvi lapok adják. Ezek, valamint a főként szintén a Kriegsarchivban őrzött egyéb források átnézése, a hiányzó adatok megkeresése, illetve az adatok esetleges pontosítása több éves szisztematikus, precíz és aprólékos kutatómunkát igényelt, amit Balla Tibor a rá jellemző pontossággal és lelkiismeretességgel végzett el.

A könyvet Prof. Dr. Hermann Róbert *Ajánlását* követően egy harminc oldalas *Bevezető* nyitja. Ebben a szerző röviden ismerteti a kutatás céljait, a felhasznált forrásbázist és irodalmat, végül sorra veszi, hogy a lexikon mely adatokat tartalmazza az altábornagyokról, illetve azok szociológiai és történeti–statisztikai vizsgálatával milyen következtetések vonhatók le. Ezt követi a kötet lelke, a 492 oldalas lexikon rész, melyben 407 császári és királyi altábornagy pályafutása követhető nyomon, Albert Ludwig Josef Maria Abele Freiherr von und zu Lilienbergtől kezdve Georg Žunacig, abc rendbe szedve. A legtöbb adatlap egy oldal terjedelmű, némelyek esetében azonban eléri a két oldalt, főleg azoknál, akiknek jelentősebb irodalmi tevékenységük volt. Az altábornagyok nagyobb részéről fénykép is szerepel a könyvben, ami sokat segít közelebb hozni az adott életrajz alanyát az olvasóhoz. Az adatlap az alábbi adatokat tartalmazza: név, születés, halálozás, vallás, családi állapot, gyermekei, az apa foglalkozása, iskolái, nyelvismerete, hazai kitüntetései, külföldi kitüntetései, címek és rangok, hadjáratai, előmenetele, beosztásai, fontosabb írásai, megjegyzés és végül források. A kötetet rövidítésjegyzék, irodalomjegyzék és egy német nyelvű rezümé zárja.

Ez a könyv, akárcsak az előző kötet, egyértelműen hiánypótlónak számít, s nélkülözhetetlen lesz a korszakkal, főként az első világháborúval foglalkozó történészek számára, nemcsak itthon, hanem külföldön is, s gyanítom, amíg nem lesz valamely világnyelven elérhető kiadása, gyakran fog felizzani a fordítóprogram. Műfajából adódóan nem egy könnyű esti olvasmány, de nem is ez a célja, hanem hogy megbízható kézikönyvként felüssük, amikor szembejön egy általunk nem vagy kevésbé ismert osztrák–magyar altábornagy neve.

A kötet 407 altábornagya közül én most két alig ismertet emelnék ki, teljes mértékben szubjektív szempontok alapján. Amikor több mint egy évtizede a Központi Szállításvezetőség hajózási csoportjának történetét kutattam, találkoztam Zahradniczek (az eredeti jegyzőkönyvben Zahradnicek) altábornagy nevével, aki egy 1918 augusztusában a közös Hadügyminisztériumban tartott konferencián elnökölt. Bár kutatásaim tárgyában nem volt meghatározó szerepe, a neve valamiért megragadt bennem. Balla Tibor könyvéből kiderül, hogy Karl Zahradniczek Edler von Kastelik (1865–1951) altábornagy 1915 végétől adminisztratív pozíciókat látott el a Hadügyminisztériumban, 1918 nya-

rán csoportfőnök volt. Neve alapján csehnek gondoltam (zahradnicek – kiskertész), s bár Bécsben hunyt el, nyelvismerete ezt megerősíti.

A másik személy Weeber Alfréd Rezső Tivadar altábornagy (1859–1936). A háború előtt Gonda Béla többször írt a Magyar Adria Egyesület folyóiratában, *A Tengerben* a magyar nemzetiségű tisztekről a haditengerészet tisztikarában. Gonda azt panaszolta, hogy míg a magyarok alkották a németek után a tisztikarban a második legnépesebb csoportot (10–11%), addig a törzstisztek között már nagyítóval is alig volt található magyar. Ezt azzal magyarázta, hogy a magyarok többsége „megunva a nehéz haditengerészeti szolgálatot” néhány év múlva elhagyta a flottát és átment a gyorsabb előléptetéssel és magasabb fizetéssel kecsegtető Honvédségbe. Weeber karrierje tipikus példája egy ilyen életútnak, bár ő néhány évnél jóval többet töltött a haditengerészetben. A pozsonyi születésű Weeber, aki halála előtt Várvédyre magyarosított, a Haditengerészeti Akadémiát 1878-ban végezte el Fiumében, 1893-ban érte el az 1. osztályú sorhajóhadnagy rendfokozatot. 1897 januárjában lépett át a Honvédségbe. 1915 márciusában orosz hadifogságba esett, ahonnan 1918 áprilisában tért vissza. A következő hónapban az uralkodó visszamenőlegesen (1915. május 1-jétől) előléptette altábornaggyá. Kortárs haditengerészeti pályafutásokkal összevetve látszik, hogy jó lóra tett (kivéve az orosz hadifogság), mert ha a flottában marad, nagy valószínűséggel sorhajókapitányként (ezredes) helyezik nyugállományba, mely után esetleg megkapta volna az ellentengernagyi (vezérőrnagy) címet.

Balla Tibor könyve, akárcsak az előző rész, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára sorozatban jelent meg, melynek sorozatszerkesztője Veszprémy László. A B/5 formátumú, szép kiállítású, a sorozat arculatába illeszkedő, keményfedeles kötet szerkesztője Somogyi Gréta volt. A munkát Kiss Gábor és Pollmann Ferenc lektorálta. A trilogia második kötete ezennel megjelent, a szerző ígéretének megfelelően most már a harmadik, a vezérőrnagyokat bemutató záró kötetet várjuk. A könyvet a korszakkal foglalkozó történészek mellett a Nagy Háború története iránt érdeklődő laikusok is haszonnal forgathatják.

Krámli Mihály

RAPAICH RICHÁRD

ANTANT-ELLENŐRZÉS MAGYARORSZÁGON

(*Meritum Közhasznú Egyesület, Szeged, 2019. 667 o. ISBN 978-615-81246-0-7*)

A szegedi Meritum Kulturális és Művelődési Közhasznú Egyesület gondozásában, az MTA – Lendület Trianon 100 Kutatócsoport támogatásával készült kötetet 2019 májusában mutatták be az ELTE BTK Történeti Intézet Szekfü Gyula Könyvtárában. A mű alapja Rapaich Richárd tábornok (1882–1973) hivatali naplója, mely a Hadtörténelmi Levéltárban az Országos katonai hatóságok I. 46. számú jelzetén található. A forrást Juhász Balázs, az ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék adjunktusa rendezte sajtó alá, bevezető tanulmányt írt hozzá és magyarázó jegyzetekkel is ellátta.

Míg a trianoni békediktátum katonai rendelkezései viszonylag közismertnek számítanak, addig az ezek betartását hazánkban 1921–1927 között ellenőrző nemzetközi szervezet, a Szövetségek Közi Katonai Ellenőrző Bizottság (SZKEB) létezéséről és pontos tevé-

kenységről már jóval szűkebb körnek van tudomása. Létrejöttének célja az első világháborúban vesztes oldalon álló országok közvetlen katonai ellenőrzése volt, azaz garantálni a békeszerződések haderőre, hadfelszerelésre és hadianyaggyártásra vonatkozó pontjainak betartását. A Németországban, Ausztriában, Magyarországon és Bulgáriában országoként külön felállított bizottságokat az antant szövetségi rendszerébe tartozó államok katonai küldöttei, az olasz, francia, angol és japán nemzeti delegációk alkották. Ha modern kifejezéssel jellemeznénk, akkor a SZKEB egy békétámogató, többnemzeti katonai együttműködés volt. Ez a fajta ellenőrzés azonban mégsem hasonlítható korunk NATO vagy EBESZ misszióihoz, hiszen a SZKEB felettes testülete, a Ferdinand Foch marsall elnökölte Versailles-i Katonai Szövetséges Bizottság nem rendelkezett olyan szervezeti háttérrel, jogosultságokkal és nemzetközi felhatalmazással, mint napjaink biztonsági és védelmi tömörülései.

Az ellenőrzés alá vont államokban működő egyes bizottságok elnökségét országoként más-más győztes nagyhatalom adta. A vezető ország képviseletén kívül a SZKEB küldöttségek nemzeti delegátusokra tagolódtak tovább. A delegációk természetesen igyekeztek saját nemzeti érdekeik mentén tevékenykedni és az adott országban minél jelentősebb külpolitikai befolyásra törekedni. Ettől függetlenül, a vegyes összetétel révén remélt függetlenség és pártatlanság csak csekély módon érvényesült. Ezt a helyzetet tovább fokozta a kisantant államok folyamatos nyomásgyakorlása, ami gyakran „téves riasztásokban”, provokációkban is megnyilvánult. Szintén aktívak voltak a titkosszolgálati módszerek alkalmazásában, előfordult, hogy a SZKEB kiszolgáló apparátusába ügynököket ültettek vagy beszervezték az ott szolgálatot teljesítőket.

A szervezet magyarországi megbízatásának végét 1927-ben már a locarnói egyezmény szellemében kialakuló európai biztonsági tér, a győztesek és a vesztesek között létrejövő új szellemű megegyezések, a kölcsönös garanciaszerződések hozták el.

A Hadtörténelmi Levéltárban kutatók sok és sokféle iratanyagban találkozhatnak a Szövetségek Közi Katonai Ellenőrző Bizottság magyarországi munkájával. Számtalan jelentés, minisztériumi átirat őriz adatokat, részinformációkat a szervezetről. Olyan korabeli szintézis, tanulmány azonban nem született, amely feldolgozta és értékelte volna a SZKEB tevékenységét. Ezért emelkedik ki elsődleges forrássanyagként a Rapaich-féle napló a többi levéltári irat közül.

A füzetekre, lapokra gépelt irat-együttes eléggé töredékes formában maradt fenn, az anyagból komplett évek, hónapok hiányoznak. A napi bejegyzéseket Rapaich, mint a SZKEB-hez rendelt kormánybiztos, egyfajta belső feljegyzésként vetette papírra. Precíz munkáját jellemzi, hogy még a hétvégék és az ünnepnapok sem maradtak hosszabb-rövidebb megjegyzés nélkül. Távollétében kinevezett helyettese, vitéz Szentkeresztessy Henrik őrnagy (1887–1935), később vezérkari ezredes – a Légierő egyik megteremtője – vezette a hivatali memoárt.

A naplóból kiolvasható, hogy a magyar kormányzat és a honvédelmi tárca mennyire fontosnak tartotta a bizottsággal való napi szintű kapcsolattartást, nem mellesleg az antant-tisztek szolgálati és szolgálaton kívüli ténykedésének megfigyelését. Helyesen látták meg a lehetőséget abban, hogy az ellenőrök, akik végtére is egyfajta attaséi feladatot láttak el, kiváló diplomáciai csatornát jelenthetnek az elszigetelődéssel küzdő országnak. Ehhez természetesen szükség volt magyar részről egy olyan, minden delegáció számára elfogadható, megfelelő nyelvi és szakmai tudással és tekintéllyel rendelkező, nem mel-

lesleg kiváló külügyéri vénával is megáldott főtisztre, mint Rapaich Richárd. Kinevezett felelősként őt terhelte a bonyolult diplomáciai munka, ugyanis elméletben minden kérelem, hivatalos irat és információ csak rajta keresztül és az ő tudtával volt közvetíthető a magyar szervek és a SZKEB között. Ezért a kormánybiztosnak fontos megbízatásából adódóan úgyszólván állandó bejárása volt a honvédelmi miniszterhez.

A napló, amely a honvédelmi minisztérium számára valószínűleg egyfajta munkajelentésként készült, nem csak a hivatali ténykedés rögzítésére szorítkozik és nem pusztán kronologikus eseményleírás. A kormánybiztos és helyettese az ellenőrzések, tárgyalások leírásán kívül beszámol a magánbeszélgetésekről, apróbb eseményekről is, részletekbe menően megörökítve az antant Magyarországon szolgáló küldötteinek mindennapjait. Az SZKEB hivatali helyeiségeiben, az egykori Haditermény-palotában történeteken kívül Rapaich leírta saját intézkedéseit, tapasztalatait, benyomásait, gondolatait is, további adatokkal és érdekességekkel gazdagítva a témáról és a korszakról szerzett ismereteket.

Világosan nyomon követhető, hogy a SZKEB hatéves megbízatása alatt milyen területekre összpontosította figyelmét, mit kezelték már-már rutinfeladatként és mi okozott számukra kihívást. Az ellenőrzések, egyeztetések során vissza-visszatérő kérdésként megjelent a fegyverzeti- és létszámviszonyok alakulása, a kiképzésügyi, a tisztképzés helyzete, vagy az Állami Hadianyaggyár megalapítása körüli huzavona.

Ugyancsak kibontakozik előttünk az egyes nemzetek képviselőinek különböző temperamentuma, hozzáállása, motivációja a feladatra nézve. Nehéz elkerülni, hogy ne a szokásos sztereotíp kép alakuljon ki bennünk a barátságos és lovagias olasz, a dölyfös és kötekedő francia, vagy a hüvös, de kifogástalan úriemberként viselkedő brit tisztekről, altisztekről.

De ugyanígy kirajzolódik előttünk a világháborúban győztes oldalon álló államok aktuális külpolitikai törekvése is. Ennek legékezebb példája a SZKEB magyarországi elnökségét betöltő Olasz Királyság közeledése hazánkhoz.

Rappaichnak köszönhetően jobban megismerhetjük a magyar kormányzat és a honvédelmi tárca azon lépéseit, amelyeket a békeszerződés pontjainak betartása vagy éppen azok kijátszása érdekében tett. Jellemző a kor mentalitására, hogy a kézzelfoghatóan érezhető nyomás ellenére a megfelelni akarás helyett inkább a nemzeti érdeket minden áron szem előtt tartó következetes magatartás érvényesült.

Feltérképezhető az is, hogy mely hazai szervezetek, hivatalok és személyek érintkeztek a Szövetségi Ellenőrző Bizottsággal, és hogy milyen volt az antant-küldöttek felé irányuló médiaérdeklődés és a közhangulat.

A naplót bevezető tanulmány igen alaposan összefoglalja a SZKEB felállításának előzményeit, tevékenységének és megszűntetésének történetét. Bemutatja a szervezet felépítését, vezetőit, kapcsolatát a magyar hatóságokkal, működésének külpolitikai kerekeit. A kötetnek ez a része megfelelő keretbe helyezi a napló tartalmát és az értelmezést is elősegíti.

Már a bevezetésben is kitűnik, majd a könyv teljes egészében végigkövethető a tanulmány írójának törekvése az egyes fogalmak és történések interpretálására, a helyszínek és személyek pontos azonosítására, az összefüggések bemutatására. Ehhez olyan elsődleges és másodlagos forrásokat, valamint sajtókiadványokat is segítségül hívott, amelyekkel magyar kutató eddig még nem foglalkozott. A hazai, a bécsi archívumok és a prágai Hadtörténeti Levéltár mellett az olasz Külügyminisztérium, a Szárazföldi Erők

Vezérkarának Történeti Hivatala és a FIAT cég levéltára is fel van tüntetve forráshelyként a több mint 800 jegyzet között. Így a több éves kutatómunka eredményeképpen a naplóbejegyzésben olvasható események magyar és antant-szemszögből is megvilágításba kerülnek. Külön érdekesség a Rapaich írásában rendszeresen felbukkanó, az antant-ellenőrök tevékenységére írt magyar sajtóreagálások feldolgozása.

A kötet mellékletében a SZKEB személyi állományának változásait, illetményét és dologi kiadásait, a Rapaich mellé beosztott és az összekötőtisztként működő magyar katonák névjegyzékét olvashatjuk. Ezek mellé került az 1925–1926. év ellenőrzéseiről készült jelentések összefoglaló táblázata. A jegyzékek között szerepel a rövidítések feloldása, az idegen szavak és kifejezések gyűjteménye, valamint a földrajzi- és személynévmutató. Mindezeket indokoltta teszi, hogy a napló szövegében sűrűn bukkannak fel francia, német és latin kifejezések, említésre kerülnek politikai és katonai vezetők, korabeli elnevezésű magyar hadiüzemek.

Az *Antant-ellenőrzés Magyarországon* a két világháború közötti Magyarország, kiváltképpen a magyar haderő történetét kutatók számára sokrétű ismeretet és érdekes információkat nyújthat. Talán csak az csálódhat némileg, aki a „rejtés” időszakából olyan események részletes leírását reméli, amelyben a furfangos magyar katonák sikeresen vagy sikertelenül próbálnak hadianyagot, plusz létszámot rejtgetni az ellenőrök elől. Ha ilyen eseményektől nem is hemzseg a napló, de az olyan történetek, mint az antant-delegációk gépjárművéből a magyar sofőrök által kihajított cetlik, melyben közlik a lehetséges útirányt, illetve hogy a felvett üzemanyagból a magyarok milyen ellenőrzési „akció-rádiusra” következtethettek, nyújthatnak hasonló élményeket.

A könyvet azok számára kifejezetten ajánlott, akiket érdekelnek a békeszerződés katonai előírásai, a végrehajtásának velejárói, a katonadiplomácia története, az olasz–magyar kapcsolatok alakulása, a két világháború közötti magyar katonai elit gondolkodása, vagy akár a katonák műveltsége és az 1920-as évek társadalmi élete.

Soós Péter

SZABÓ PÉTER

MAGYAROK A DON-KANYARBAN

A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943)

(Kossuth Kiadó, Budapest, 2019. 686 o. ISBN 978-963-09-9827-7)

Magyarország második világháborús történetében különleges helyet foglal el a volt magyar királyi 2. honvéd hadsereg 1942. és 1943. évi története. Talán ez volt az első olyan téma, amely már a második világháború befejezését követően is élénken foglalkoztatta a közvéleményt. Először a különböző népbíróági eljárásokról beszámoló újságcikkek minősítették így-úgy a 2. hadsereg tevékenységét, katonái – főleg a tisztek és tábornokok – szerepét, azoknak „fasiszta jellegét”. Később megjelent egy bevezető tanulmányal ellátott forrásközlés – Horváth Miklós: *A 2. hadsereg megsemmisülése a Donnál* (Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1958.) –, amely kellő „pártossággal” szólt a hadsereg-ről. Történelmi ismeretterjesztésnek is felfogható Nemeskürty István: *Requiem egy hadseregért* (Budapest, 1972.) című, sok kiadást megért munkája, amely a Horváth Miklós-i

és a különböző – történelmi publicisztikát (is) író – újságírói állításokat meghaladta, de a 2. hadsereg történetének érdemi feldolgozása még hosszú évekig váratott magára.

A különböző szerzőktől – Dombrády Lóránd, Gosztonyi Péter, Kornis Pál, Tóth Sándor, Szakály Sándor stb. – megjelent kisebb írások a 2. hadsereg történetének csak egy-egy epizódját mutatták be, míg az 1980-as évek közepétől megjelenő emlékezők – például Bártfai Szabó László, Lajtos Árpád memoárja – a történeteket átélők személyes értékelései voltak.

Szabó Péter tollából viszont 1994-ben alap kutatásokra épülő, összefoglaló jellegű munka jelent meg *Don-kanyar* címmel a Zrínyi Kiadó gondozásában. Ennek bővített változata látott napvilágot 2001-ben a Corvina Kiadó jóvoltából ugyanezzel a címmel.

Szabó Péter, aki a magyar királyi 2. honvéd hadsereg történetének feltárása és bemutatása mellett még számos kutatási téma – második világháborús magyar katonai veszteségek, a munkaszolgálat története, alakulat történetek... – „gazdája” és feldolgozója ismételen arra vállalkozott, hogy a már bemutatott történetet ismét megossza az olvasókkal. Jól tette! A 2019-ben, a Kossuth Kiadónál megjelent kötete a korábbi munkájának jelentősen kiegészített új kiadása. Új képanyaggal, térképvázlatokkal és ma már hozzáférhető – ha nem is túl könnyen – szovjet-orosz források felhasználásával megjelent kötet.

Szabó Péter korábbi megállapításait, állításait jelen könyvében is fenntartja – s teszi azt helyesen –, de egyes esetekben bővebben szól egy-egy részletről, pótol korábbi forrás-hiány miatti elemet.

Ha valaki elmereng azon, hogy vajon miért is kellett az akkori Szovjetunió elleni hadműveletekbe az 1941. évi magyar katonai erőnél jelentősebb erővel bekapcsolódni és a döntés meghozatala milyen gondokat, problémákat vetett fel, pontos választ kaphat a szerző munkájából. Nem pontosan idézve őt, 1942 tavaszán a magyar katonai és politikai vezetés nem volt abban a helyzetben, hogy a német „kérést” elutasítsa és az 1942. január-februári budapesti tárgyalások idején még nem volt előre látható, hogy miként is zárul le a háború, melynek befejezte Magyarország sorsát, helyzetét meghatározta/meghatározhatta volna. A német haderő oldalán a háborúban résztvevő Románia és Szlovákia – ha Magyarország elutasítja a német „kérést” – előnyösebb helyzetbe került volna német győzelem esetén, mint az abban csak „jelképesen” résztvevő Magyarország.

Szabó Péter kötetében részletesen szól a béke hadrendi magyar királyi 2. hadseregtől eltérő, a hadművelési területre kivonuló 2. hadsereg szervezetéről, létszámviszonyairól, felszereltségéről, fegyverzetéről, s teszi ezt a legtöbbször úgy, hogy a német, illetve a szovjet haderő sereg-, illetve csapattesteit hasonlítja össze az azonos szerevezésű magyarral. Ez adhat valós képet arról, hogy vajon milyen erőt is képviselt a magyar 2. hadsereg, illetve mennyire volt annak felszerelése, fegyverzete korszerű. Lényeges kérdés az is, hogy mennyiben helytállóak azok a még napjainkban is – főleg a publicisztikában – megjelenő állítások, amelyek a pusztulásra odadobott, halálraítélt hadseregről szólnak.

A szerző hitelesen mutatja be a magyar királyi 2. honvéd hadsereg harctevékenységet, a különböző szintű parancsnokok kritikus észrevételeit, az utánpótlásért folytatott küzdelmet és a veszteségeket. Utóbbiak esetében már közel három évtizede írta le Szabó Péter – s mellette vele együtt Stark Tamás, Dombrády Lóránd, e sorok írója –, hogy nem pusztult el 200 ezer magyar a Don-kanyarban, a veszteségek elég pontosan kimutathatók a korabeli meghatározások szerint, azaz elesettek, eltűntek, sebesültek, hadifogságba kerültek számát illetően. Így az összes veszteség 1942 áprilisa és 1943 májusa között

mintegy 50 ezer hősi halottat/eltűntet, ugyanennyi sebesültet és mintegy 27-28 ezer hadifoglyot jelent. Nagy számok ezek, de nem 200 ezer!

Szabó Péter munkája alapos, jól dokumentált mű. Levéltári és korabeli nyomtatott források, magyar és idegen nyelvű szakirodalom sokaságával támasztotta alá minden értékelését. Mindezt a 2. hadsereg szervezési adatai, a különböző parancsnokságok személyi összetétele, térképvázlatok és korabeli fotók egészítik ki, melyekhez még a fontosabb – a kötetben említett – magyar, német és szovjet katonai vezetők rövid életrajzi összeállítása is megtalálható.

Az egyetlen, amit az ismertető szerzője hiányol(hat) az a helynévmutató. Annak megléte jelentős segítséget adhat(na) az olvasóknak. Igaz, ez a tudományos munkák esetében nagyon fontos mutató a legtöbb könyvkiadó szerint felesleges, és a szerzők többsége „meghajol” a kiadói „kérés” előtt.

Összegzőként röviden elmondható a kötetről, hogy azt érdemes volt megjelentetni, Szabó Péter könyve segíthet valós képet kialakítani a magyar királyi 2. honvéd hadsereg-ről, nem elhallgatva a történések után mintegy háromnegyed évszázaddal megfogalmazható kritikai észrevételeket arról és azon személyekről, akik a hadsereg alkalmazásáról döntöttek és azt vezették.

Szakály Sándor

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA

BALLA TIBOR
A NAGY HÁBORÚ
OSZTRÁK–MAGYAR TÁBORNOKAI
— — —
ALTÁBORNAGYOK

HADTÖRTÉNETI
INTÉZET ÉS
MÚZEUM

VITA

SÜLI ATTILA

EGY RECENZIO KRITIKÁJA

Avagy mit illene egy *hadtörténésznek* ismernie?

Somogyi Gréta Imola, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Közlemények Szerkesztőségének szerkesztője a *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain (132. évfolyam, 2019. 4. szám. 977–979. o.) kritikát fogalmazott meg *Torda megye és Aranyosszék szabadságharca 1848–49-ben* (Tortoma Kiadó, Barót, 2018.) című kötetemről.

A bevezetőben a szerző felvázolja a kötet első fejezeteinek tartalmát. Itt azonban azonnal hiányként fogalmazza meg, hogy az 1848. márciusi és áprilisi politikai eseményeket nem ismertettem. Nem is állt szándékomban, mivel, amint a bevezetőben megfogalmaztam „dolgozatomban a forradalom és szabadságharc megyében kiállított alakulatainak történetét kívánjuk felvázolni, bemutatva azt, hogy az Aranyosvidék magyarsága kész volt a polgári átalakulás vívmányait fegyverrel a kezében is megvédeni”.

Ami a haderőszervezést illeti, a recenziens gondolatmenetében a teljes káosz uralkodik. A nemzetőrsek 1848 tavaszán Erdélyben önkéntes alapon alakulhattak meg, mivel a XXII. törvénycikket az unió szentesítéséig az országrészben nem lehetett alkalmazni. Sorozás a régióban a fenti időszakban nem volt, csak szeptembertől indult meg újoncszűzés, amely rövidesen félbeszakadt. A toborzás pedig csak júliustól folyt a 11. honvédszázalaj számára. Bár a XXII. törvénycikk alapján történő nemzetőri összeírás szeptemberben végbement, ez hiányos volt, csak a magyarlakta területeken járt némi eredménnyel.

Szabó Lajos ügyvéd nem volt a hadügyi tárca vezetője, a Magyar Királyság hadügy-minisztere Mészáros Lázár volt.

A következő három bekezdésben a szerző műfajt vált, a recenziót felcseréli a regesztával, azaz röviden összefoglalja a Torda megyei és aranyosszéki eseményeket. Indokolt lett volna eldönteni, hogy valójában melyik formát választja, és azt alkalmazni az egész cikkekre.

A következőkben a recezens a forrásközléseket kritizálja, kifejtve, hogy sok átírási és sajtó alá rendezési hibát vélt bennük felfedezni, amelyek szerinte többségükben értelemzavarók. Emellett a közlés módszerével sem ért egyet. A magam részéről nem osztom ezt az álláspontot, sőt szeretném megjegyezni, hogy a fenti források egy része korábban már megjelent, többek között a Hadtörténeti Intézet és Múzeum kiadványában. Természetesen lektorálás mellett, és ekkor még nem merült fel az értelemzavaró tényező. A három közölt visszaemlékezésből kettőt a Hadtörténelmi Közlemények Szerkesztőbizottságának elnöke lektorált, az ő útmutatásai alapján jelentek meg a kéziratok.

Az értelemzavaró átírási hibák közül az *épen-éppen* rendszeres hibás használatára nem találtam példát. A Metternich Jósika kormány mai helyes alakja valóban a *Metternich-Jósika-kormány*, azonban az előbbi forma sem jelentészavaró. A *ha* és a *ennyire* nem

átírási hiba, mivel az eredeti kútfőben is így szerepel, de természetesen érdemes lett volna egy értelmező jegyzetet csatolni.

Számos visszaemlékezés és irat kizárólag XIX. századi kiadványokban és sajtóban maradt az utókorra a kor helyesírásának és stilisztikájának szabályai szerint. Egy *hadtörténésznek* azonban illő tudni helyesen értelmezni és felhasználni ezeket a becses kútfőket, még akkor is, ha az utókor *szakértő* kritikusa azt értelemszerűen tartja.

A következőkben Somogyi Gréta Imola azt határozza meg, hogy mit kellene ismernie egy *hadtörténésznek*. Többek között a Batthyány és Beöthy nevek helyes formáját. Az általa kifogásolt „Battyáni” kétszer fordul elő, kizárólag forrásközlésben, minden más esetben a Batthyányt használom. Azonban a kifogásolt pontokban az eredeti formákat lábjegyzetben adtam meg, feloldva az illető személyek nevét (Batthyány Lajos és Kázmér grófok). A „Böthi” forma is csak egyszer fordult elő, szintén forrásban, ami a levélíró által használt névalak. Itt a személy kiléte egyértelmű, ezért szükségtelennek tartottam a lábjegyzetet. Minden más esetben a helyes Beöthy formát használtam.

A latin szavak magyar átírását a magam részéről lehetséges és nem színvonalemelő szükségsszerűségnek tartom.

A számos életrajzi adat közül négy valóban hibás, az ilyen jellegű figyelmetlenségeket azonban nem tartom annyira meghatározónak, mint amennyire azt a recezens igyekszik feltüntetni, ezek korrekcióját mindenesetre köszönettel fogadom.

A szakirodalom és levéltári források rövidítéseinek feloldása történhet külön-külön és egyben is, a magam részéről egyiket sem tartom „szerencsésebbnek” a másikkal. Ebben a kérdésben a *Hadtörténelmi Közlemények* sem alkalmazott egységes gyakorlatot.

Végezetül a szerző az alábbi összefoglaló kijelentést teszi: „a recensens örömmel fogadta a kiadvány megjelenését, bár sajnálattal kell megállapítania, hogy aránytalanul kevés benne az eddig feltáratlan forrás, és nagyon érződik az odafigyelő, alapos szerkesztés hiánya”.

Vizsgáljuk meg ezt a kérdést egy kicsit alaposabban! A forrásközlés első két fejezetében 43 korabeli iratot, újságcikket adtunk közre, melyből 30 első, 13 pedig olyan másodközlés, amelyet e sorok írója rendezett először sajtó alá. A három visszaemlékezés közül egy kritikai másodközlés, kettő pedig olyan másodközlés, amelyet a kötet szerzője adott ki első ízben. A létszámlajstromok is első közlések. A 270 oldal terjedelmű kötetben 202 oldalt foglalnak el a források. A kérdés megválaszolását ezek után az olvasóra bízom.

A kötet számára a kis székegyföldi kiadó nem biztosított szerkesztőt, így ez a hiányosság valós, sőt el kell fogadnom, hogy kiadói szerkesztő hiányában a szerző is nagyobb felelősség terheli a szöveggondozás terén. Azonban az utóbbi időkben számos olyan hadtörténelmi periodika, kötet, forráskiadás látott napvilágot, amely ipari mennyiségben tartalmaz szerkesztési, elsősorban helyesírási és stilisztikai hibákat. Természetesen más kötetek hiányosságai nem mentesítenek a jelen munkában felmerülő hibák alól. Azonban van egy lényeges különbség: míg ennek a kötetnek nem volt, az utóbbiaknak *hivatásos* szerkesztők álltak rendelkezésre.

Az utóbbi témánál maradva: érdemes lett volna a recenzio kéziratát egy *szakértő* szerkesztőnek is átnéznie. Néhány ilyen jellegű hibára hívnám fel a figyelmet: „dokumentumok, amelyek e szűkebb térség önvédelmi harcáról és a szabadságharcban vállalt szerepükről tanúskodik...” (helyesen: tanúskodnak). „A sorozás, vagy inkább toborzás...” vagylagos kifejezés előtt felesleges vesszőt tenni. „Itt kapott helyet... Velics Károly jegyzetei” (helyesen: kaptak). „Rengeteg olvasást zavaró” (helyesen: rengeteg, olvasást zavaró: ide viszont kell a vessző).

TARTALOM

TANULMÁNYOK

CZIRÓK ZOLTÁN	Vitéz Maklár (Macourek) Béla repülőtiszt pályafutása 3
SCHramek László PÉTER	Az antant hadseregek hadifoglyai Magyarországon. Pest megye példája, 1914–1922 40
KORDÉ NÓRA	A II. világháború végén kialakított bajai hadifogolytábor története és utóélete 76

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

CSORBA GYÖRGY	A borsodi önkéntes nemzetőr zászlóalj parancskönyve, 1848. december 22. – 1849. január 29. 105
---------------	--

MŰHELY

BÁLINT FERENC – POLGÁR BALÁZS – PÓRSZÁSZ ANNA	Hadtörténeti régészeti kutatás a komárom–herkálypusztai „ulánus-temető”-ben (2018–2019) 125
VÁNYAI MÁRTON	A Vörös Hadsereg személyi állományának veszteségei az 1945. évi budai kitörési kísérlet során 157
FARKAS KORNÉL	A II világháború következménye a magyar nemzeti műkincsállományra, a Köz- és Magángyűjteményekből Elhurcolt Művészeti Alkotások Ügyeinek Miniszteri Bizottsága tevékenysége (I. rész) 173

SZEMLE

KELLY ROBERT DEVRIES – MICHAEL LIVINGSTON (ED.)	Medieval Warfare. A Reader (<i>Veszprémy László</i>) 211
B. SZABÓ JÁNOS – FODOR PÁL (SZERK.)	Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában (<i>Kenyeres István</i>) 213
ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (SZERK.)	A szentgotthárdi csata és a vaskvár béke. Oszmán terjeszkedés – európai összefogás • La bataille de Saint-Gotthard et la paix de Vasvár. Expansion ottomane – coopération européenne (<i>Molnár Antal</i>) 219
HAJAGOS JÓZSEF	Heves megye a forradalom és szabadságharc sodrában (<i>Kemény Krisztián</i>) 226
HERMANN RÓBERT	Komáromi csataképek 1848/1849 (<i>Kemény Krisztián</i>) 230
BALLA TIBOR	A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai. Altábornagyok (<i>Krámlí Mihály</i>) 234
RAPAICH RICHÁRD	Antant-ellenőrzés Magyarországon (<i>Soós Péter</i>) 236

SZABÓ PÉTER	Magyarok a Don-kanyarban. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943) (<i>Szakály Sándor</i>) 239
VITA	
SÜLI ATTILA	Egy recenzió kritikája. Avagy mit illene egy hadtörténésznek ismernie? 243

TABLE OF CONTENTS

	STUDIES	
ZOLTÁN CZIRÓK	The Career of Air Force Officer Vitéz Béla Maklárý (Macourek)	3
LÁSZLÓ PÉTER SCHRAMEK	Prisoners of War of Entente Armies in Hungary The Example of County Pest, 1914–1922	40
NÓRA KORDE	The History and Afterlife of the Prisoner-of-War Camp of Baja Established at the End of World War Two	76
	SOURCE PUBLICATIONS	
GYÖRGY CSORBA	The Book of Orders of the Volunteer National Guard Battalion of Borsod, 22 December 1848–29 January 1849	105
	WORKSHOP	
FERENC BÁLINT – BALÁZS POLGÁR – ANNA PÓRSZÁSZ	Archeological Research of Military History in the “Uhlan Cemetery” of Komárom-Herkálypuszta, 2018–2019	125
MÁRTON VÁNYAI	The Losses of the Red Army During the Attempted Breakout of Buda in 1945.....	157
KORNÉL FARKAS	The Consequences of the World War Two as for the Hungarian National Treasures, the Activity of the Ministerial Committee of the Affairs of Artworks Kidnapped from Public and Private Collections (Part 1)	173
	REVIEW	
KELLY ROBERT DEVRIES – MICHAEL LIVINGSTON (ED.)	Medieval Warfare. A Reader (<i>Veszprémy László</i>).....	211
JÁNOS B. SZABÓ JÁNOS – PÁL FODOR (ED.)	At the Treshold of a New Age. The Military Affairs and Military of European States in the Age of the Battle of Mohács [Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában] (<i>István Kenyeres</i>).....	213
BALÁZS ZÁGORHIDI CZIGÁNY (ED.)	The Battle of Szentgotthárd and the Peace Treaty of Vasváry. Ottoman Expansion – European Cooperaton [A szentgotthárdi csata és a vaskvári béke. Oszmán terjeszkedés – európai összefogás] • La bataille de Saint-Gotthard et la paix de Vasvár. Expansion ottomane – coopération européenne (<i>Antal Molnár</i>)	219
JÓZSEF HAJAGOS	County Heves in the Vortex of the Revolution and War for Independence [Heves megye a forradalom és szabadságharc sodrában] (<i>Krisztián Kemény</i>)	226
RÓBERT HERMANN	Battle Images of Komárom 1848/1849 [Komáromi csataképek 1848/1849] (<i>Krisztián Kemény</i>)	230

TIBOR BALLA	The Austro-Hungarian Generals of the Great Wars. Lieutenant Generals [A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai. Altábornagysok] (<i>Mihály Krámlí</i>) 234
RICHÁRD RAPAICH	Entente Control in Hungary [Antant-ellenőrzés Magyarországon] (<i>Péter Soós</i>)..... 236
PÉTER SZABÓ	Hungarians at the Don River. The History of the Second Royal Hungarian Defence Army (1942–1943) [Magyarok a Don-kanyarban. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943)] (<i>Sándor Szakály</i>) 239
	DEBATE
ATTILA SÜLI	The Critique of a Review. That is, What Should a Military Historian Know? 243

INHALT

STUDIEN

ZOLTÁN CZIRÓK	Die Fliegerlaufbahn von vitéz Béla Maklár (Macourek).....	3
LÁSZLÓ PÉTER SCHRAMEK	Die Kriegsgefangenen der Entente-Armeen in Ungarn. Das Beispiel von Komitat Pest, 1914–1922	40
NÓRA KORDÉ	Die Geschichte und das Nachleben des am Ende des 2. Weltkrieges herausgebildeten Kriegsgefangenenlagers in Baja.....	76

QUELLENPUBLIKATIONEN

GYÖRGY CSORBA	Das Kommandobuch des Freiwilligen-Bataillons der Nationalgarde des Komitats Borsod, 22. Dezember 1848 – 29. Januar 1849.....	105
---------------	--	-----

WERKSTATT

FERENC BÁLINT – BALÁZS POLGÁR – ANNA PÓRSZÁSZ	Militärhistorische archäologische Forschungen auf dem „Ulanen-Friedhof“ von Komárom-Herkálypuszta (2018–2019).....	125
MÁRTON VÁNYAI	Die Verluste des Personalstands der Roten Armee während des Ausbruchversuchs von Buda (Ofen) im Jahr 1945	157
KORNÉL FARKAS	Die Folgen des 2. Weltkrieges für den ungarischen nationalen Kunstschatzbestand, die Tätigkeit des Ministerialausschusses für die Angelegenheiten der aus öffentlichen und Privatsammlungen verschleppten Kunstwerke (Teil 1)	173

RUNDSCHAU

KELLY ROBERT DEVRIES – MICHAEL LIVINGSTON (ED.)	Medieval Warfare. A Reader (<i>László Veszprémy</i>).....	211
JÁNOS B. SZABÓ – PÁL FODOR (RED.)	An der Grenze einer neuen Epoche. Das Militärwesen und die Armeen der europäischen Staaten in der Zeit der Schlacht bei Mohács (Mohatsch) [Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában] (<i>István Kenyeres</i>).....	213
BALÁZS ZÁGORHIDI CZIGÁNY (RED.)	Die Schlacht bei Mogersdorf und der Frieden von Eisenburg. Osmanische Expansion – europäischer Zusammenhalt • La bataille de Saint-Gothard et la paix de Vasvár. Expansion ottomane – coopération européenne [A szentgotthárdi csata és a vasvári béke. Oszmán terjeszkedés – európai összefogás • La bataille de Saint-Gothard et la paix de Vasvár. Expansion ottomane – coopération européenne] (<i>Antal Molnár</i>)	219
JÓZSEF HAJAGOS	Komitat Heves in der Revolution und im Freiheitskampf [Heves megye a forradalom és szabadságharc sodrában] (<i>Krisztián Kemény</i>).....	226

RÓBERT HERMANN	Schlachtszenen von Komárom (Komorn) [Komáromi csataképek 1848/1849] (<i>Kemény Krisztián</i>).....	230
TIBOR BALLA	Die österreichisch-ungarischen Generäle des Großen Krieges. Generalleutnante [A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai. Altábornagyok] (<i>Mihály Krámlí</i>)	234
RICHÁRD RAPAICH	Entente-Kontrolle in Ungarn [Antant-ellenőrzés Magyarországon] (<i>Péter Soós</i>).....	236
PÉTER SZABÓ	Ungarn am Don-Ufer. Die Geschichte der Königlich-ungarischen 2. Honved-Armee [Magyarok a Don-kanyarban. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943)] (<i>Sándor Szakály</i>).....	239
	DISKUSSION	
ATTILA SÜLI	Kritik einer Rezension oder: Was sollte ein Militärhistoriker kennen?	243

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

ZOLTÁN CZIRÓK	La carrière de Vitéz Béla Maklár (Macourek) dans l'aviation militaire 3
LÁSZLÓ PÉTER SCHRAMEK	Les prisonniers de guerre des armées de l'Entente en Hongrie. Exemple du département de Pest, 1914–1922 40
NÓRA KORDE	L'histoire du camp de prisonniers de Baja créé à la fin de la Seconde Guerre mondiale 76

PUBLICATIONS DE SOURCE

GYÖRGY CSORBA	Le registre d'ordres du bataillon de la garde nationale de volontaires de Borsod, 22 décembre 1848 – 29 janvier 1849 105
---------------	--

ATELIER

FERENC BÁLINT – BALÁZS POLGÁR – ANNA PÓRSZÁSZ	Fouilles d'histoire militaire dans le « cimetière des Uhlands » de Komárom–Herkálypuszta (2018–2019) 125
MÁRTON VÁNYAI	Les pertes humaines de l'Armée Rouge lors de la tentative de sortie de Buda de 1945 157
KORNÉL FARKAS	Les conséquences de la Seconde Guerre mondiale sur les œuvres d'art hongrois. Activité du Comité ministériel des Affaires des Œuvres d'art emportées des Collections publiques et privées (1 ^{ère} partie) 173

REVUE

KELLY ROBERT DEVRIES – MICHAEL LIVINGSTON (ED.)	Medieval Warfare. A Reader (<i>László Veszprémy</i>)..... 211
JÁNOS B. SZABÓ – PÁL FODOR (ED.)	À l'aube d'une nouvelle époque. La défense et les armées des États européens à l'époque de la bataille de Mohács [Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában] (<i>István Kenyeres</i>) 213
BALÁZS ZÁGORHIDI CZIGÁNY (ED.)	A szentgotthárdi csata és a vasvári béke. Oszmán terjeszkedés – európai összefogás • La bataille de Saint-Gothard et la paix de Vasvár. Expansion ottomane – coopération européenne (<i>Antal Molnár</i>)..... 219
JÓZSEF HAJAGOS	Le département de Heves dans le tourbillon de la révolution et de la guerre d'indépendance [Heves megye a forradalom és szabadságharc sodrában] (<i>Krisztián Kemény</i>) 226
RÓBERT HERMANN	Scènes de guerre de Komárom 1848/1849 [Komáromi csataképek 1848/1849] (<i>Krisztián Kemény</i>)..... 230
TIBOR BALLA	Les généraux austro-hongrois de la Grande Guerre. Lieutenants généraux [A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai. Altábornagyok] (<i>Mihály Krámlí</i>) 234

RICHÁRD RAPAICH	Contrôle de l'Entente en Hongrie [Antant-ellenőrzés Magyarországon] (<i>Péter Soós</i>).....	236
PÉTER SZABÓ	Des Hongrois dans la boucle du Don. L'histoire de la 2 ^e armée royale hongroise (1942–1943) [Magyarok a Don-kanyarban. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943)] (<i>Sándor Szakály</i>).....	239
	DÉBAT	
ATTILA SÜLI	Critique d'une recension ou bien que devrait connaître une historienne militaire ?	243

СОДЕРЖАНИЕ

ИССЛЕДОВАНИЯ

ЗОЛТАН ЦЗИРОК	Воздушная карьера лётчика витязя Бела Маклари (Мацоурек) 3
ШРАМЕК ЛАСЛО ПЕТЕР	Военнопленные армий Антанты в Венгрии Пример округа района Пешт, 1914–1922 гг. 40
НОРА КОРДЭ	История и последующая жизнь лагеря для военнопленных в г. Байя, созданного в конце Второй мировой войны 76

ПУБЛИКАЦИИ ИСТОЧНИКОВ

ДЬЁРДЬ ЧОРБА	Книга приказов батальона добровольческой национальной гвардии Боршод с 22-ого декабря 1848. по 29-ое января 1849. годов 105
--------------	---

МАСТЕРСКАЯ

ФЕРЕНЦ БАЛИНТ – БАЛАЖ ПОЛГАР – АННА ПОРСАС	Военно-историческое археологическое исследование на «Уланском кладбище» в Комаром-Херкайпуста, 2018–2019 гг. 125
МАРТОН ВАНЯИ	Ущерб личного состава Красной Армии во время попытки прорыва в Будапеште в 1945-ом году 157
КОРНЕЛЬ ФАРКАШ	Последствия Второй мировой войны для венгерского национального фонда художественных сокровищ и деятельность Министерского Комитета по Делах Похищенных Вывезенных Художественных Произведений из Государственных Всеобщих и Частных Коллекций (часть 1)..... 173

ОБЗОР

KELLY ROBERT DEVRIES – MICHAEL LIVINGSTON (ED.)	Medieval Warfare. A Reader (<i>Ласло Веспреми</i>) 211
ЯНОШ Б. САБО – ПАЛ ФОДОР (ИЗД.)	На пороге новой эры. Военное дело и армии европейских государств во время битвы при Мохаче [Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában] (<i>Иштван Кеньереши</i>)..... 213
БАЛАЖ ЦЗИГАНЬ ЗАГОРХИДИ (ИЗД.)	Сражение у Сентготтхарда и Вашварский мир. Османская экспансия – европейское сотрудничество [A szentgotthárdi csata és a vasvári béke. Oszmán terjeszkedés – európai összefogás] • La bataille de Saint-Gotthard et la paix de Vasvár. Expansion ottomane – coopération européenne (<i>Антал Мольнар</i>) 219
ЙОЖЕФ ХАЙАГОЩ	Округ Хевеш в повороте борьбы за независимость [Heves megye a forradalom és szabadságharc sodrában] (<i>Кристиан Кемень</i>)..... 226

РОБЕРТ ГЕРМАНН	Боевые фотографии г. Комарома 1848/1849-ие гг. [Komáromi csataképek 1848/1849] (<i>Кристиан Кемень</i>)..... 230
ТИБОР БАЛЛА	Австро-венгерские генералы Великой войны. Генерал-лейтенанты [A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai. Altábornagyok] (<i>Михай Крамли</i>)..... 234
РИЧАРД РАПАЙХ	Инспекция Антанта в Венгрии [Antant-ellenőrzés Magyarországon] (<i>Петер Шоош</i>) 236
ПЕТЕР САБО	Венгры на излучении Дона. История Венгерской королевской 2-ой гонвед армии (1942–1943) [Magyarok a Don-kanyarban. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943)] (<i>Шандор Сакай</i>)..... 239
	ДИСКУССИЯ
АТТИЛА ШУЛИ	Критика обзора, рецензии. Или что должен знать военный историк?..... 243

A HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK KÖZLÉSI SZABÁLYZATA

A *Hadtörténelmi Közlemények* kizárólag a magyar és a magyar hadtörténelemhez kapcsolódó egyetemes hadtörténet körébe tartozó, első közlésnek számító publikációkat közöl 1-1,5 (kivételes esetekben 2) szerzői ív (legfeljebb 80 000 leütés) terjedelemben. A *Hadtörténelmi Közlemények* referált folyóirat, melynek rovataiban csak két független lektor és a folyóirat impresszumában olvasható Szerkesztőbizottság tagjai által jóváhagyott írások jelenhetnek meg. A Szerkesztőség csak névvel, címmel és elérhetőséggel ellátott kéziratokat fogad el, melyeket kérünk a kézirat elején föltüntetni.

A Tanulmányok, Közlemények, Műhely és Forrásközlemények rovatok valamelyikébe szánt íráshoz magyar nyelvű rezümét kérünk csatolni. A képeket, grafikonokat, térkép-vázlatokat külön (számozott, jól azonosítható) fájlokban, 300 DPI felbontásban, lehetőség szerint JPG fájlként mellékeljük.

Recenziók beküldésénél kérjük, hogy a szemlézett könyv teljes címleírását közöljük (szerző, cím, sorozatcím, ha van, megjelenés helye, kiadó, megjelenés éve, oldalszám, ISBN-szám).

A folyóiratban megjelentetendő írásokhoz (a krónikák, könyvszemlék, nekrológok kivételével) bibliográfiát és szükség esetén (külön) rövidítésjegyzéket kérünk csatolni az írás végén.

A jegyzetekben az idézett műveket, forrásokat rövidítve, a szerző (szerkesztő) vezetéknévvel és a megjelenés évszámával kérjük megadni, amit az írás végére helyezett Bibliográfiában kell feloldani, a rövidítés és annak feloldása között Tab. leütés alkalmazandó (pl.: *Farkas* 2012. → *Farkas Katalin*: Perczel Mór az emigrációban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 125. (2012) 1. sz. 41–90. o.).

A *Hadtörténelmi Közlemények*ben kiemelésre a dőlt betűs szedés (kurzíválás, italic), kivételesen a félkövér szedés (bold) szolgál, aláhúzást és ritkítást ne használjanak. Művek, szakirodalmi írások szövegének átvételét idézőjelek közé foglalásuk jelzi, az idézetek egészének kurzív szedéssel való közlését kérjük mellőzni. A főszövegben kurzívval emeljük ki a műcímeket, az idegen nyelvű terminus technicusokat így: (*terminus technicus*), és ahogyan a jegyzetekben, úgy a főszövegben is kurzíválják a folyóiratok elnevezését.

A szerző család- és keresztnéve kurzívval szedendő. A keresztnévet mindig ki kell írni, nem kezdőbetűvel rövidíteni (kivétel, ha a címlapon csak kezdőbetű szerepel). A szerző keresztné- és családnévének sorrendje mindig a nyomtatványon olvashatóval egyezik meg. Társ szerzők nevei között nagykötojelet kell használni. A szerző(k) neve után mindig kettőspont következzen, kivétel, ha a név genitivusban áll, ekkor az írásjel elmarad (pl. *Erasmí Opera omnia*; *Zrínyi Miklós Válogatott művei*).

A mű címét a jegyzetekben nem kell kurzíválni. Ha a műnek alcíme is van, közéjük pont kerüljön, akkor is, ha az alcím zárójelben van. A cím után, zárójel nélkül következik a kötet szerkesztőjének neve, előtte a Szerk. szócska áll, ha az idézett kötet magyar nyelvű; Ed., ha angol, olasz vagy latin; Éd., ha francia; Hrsg. vagy Hg. (=Herausgeber), ill. hrsg. vagy hg. (= herausgegeben), ha német nyelvű. Több szerkesztővel bíró angol könyvek idézésekor az Ed. helyett a többes számot jelző Eds. szócska áll. Több szerkesztő esetében azok neve között nagykötojelet van (nem vessző).

A kiadás helye, a kiadás éve e sorrendben következnek, közöttük vessző áll. A kiadás helyét mindig eredeti nyelven és teljes egészében ki kell írni (pl. Wien vagy Budapest). A kiadó nevét csak akkor kell megadni, ha az valamilyen szempont miatt feltétlenül szükséges (hely nélkül, csak kiadóval megjelent kötetek, könyvtörténeti tanulmányok stb. esetén) – ekkor a kiadás helye és a kiadás éve közé, vesszővel elválasztva kerül.

Az idézett könyvet magába foglaló könyvsorozat címét a kiadás évét követően zárójelben kérjük. A könyvsorozat szerkesztőjének nevét csak akkor kell megadni, ha a címnegyedben kiemelten szerepel a könyvben.

Folyóiratok esetében a folyóirat kurzívval szedett neve után vessző áll, majd normállal szedve az évfolyam, zárójelben megadva a megjelenés éve, majd a folyóirat száma következik és az oldalszámok.

Ezután az idézett lapszámok következnek, amelyek után az o. rövidítés áll. Több egymást követő lapra hivatkozás esetén közülük nagyköötjelet kell tenni (33–59. o.), több egymással nem érintkező lapszám esetén ezek közt pont és vessző áll, és az utolsó lapszám után is pont áll (33., 52., 97. o.).

Az évszázadokat – az idézetekben és hivatkozott címekben lévő eltérő változatok kivételével – római számokkal írják.

A jegyzetekben az alábbi rövidítéseket kérjük alkalmazni (másokat nem): vö.: ('vesd össze'); uo. ('ugyanott'); Uő: ('ugyanő' ez mindig nagybetűvel és kurzívval, mert a szerző nevét helyettesíti, de pont nincs utána); ti. (tudniillik); sz. (szám); ill. (illetve); jegyz. (jegyzet, jegyzetek); pl. ('például'); stb. (és így tovább); r. ('recto'); v. ('verso'); fol. ('folio').

A személynevek között a nagyköötjelet betűközzel, városok esetében szorosan, azaz betűköz nélkül helyezzük el. Pl.: *Kovács Tibor – Lengyel János*, de Wien–Köln–Bonn.

Internetről levett anyagok esetén kérjük, adják meg a honlap pontos címét és a letöltés dátumát ebben az alakban, pl.: <http://www.bibliothek.uni-augsburg.de/>; a letöltés időpontja: 2020. január 1., az utolsó megtekintés időpontja: 2020. január 1.

Hadtörténelmi Közlemények Szerkesztősége